BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND

*

ÍRTA

PAPP FERENCZ

ELSŐ KÖTET

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1922

BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND

ELSŐ KÖTET

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM
1922., 1923., 1924. CYCLUS

BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND

ÍRTA
PAPP FERENCZ

ELSŐ KÖTET

AZ 1922-DIK ÉVI ILLETMÉNY

BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND

*

ÍRTA

PAPP FERENCZ

ELSŐ KÖTET

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1922

Hornyánszky Viktor m. kir. udvari könyvnyomdája Budapest.

A szülei ház és a gyermekévek.

I.

Gyulafehérvár és Nagyenyed környékén rakta a Kemény-család legtöbb ősi fészkét. Nehéz volna eldönteni, mi vonzotta a család tagjait e vidékhez. Talán lelki szükségletük volt a műveltség, mely századok hangyaszorgalmán épül fel, s azt hitték, hogy honuk szellemi életének innen adhatnak irányt, hol egykor Róma vezérei s később Erdély fejedelmei osztották parancsaikat. Talán érezték, hogy bátor szívükre, erős karjukra szüksége van nemzetüknek a rablócsapatokkal szemben, melyek a Maros völgyének kincseire áhítoztak. Avagy talán a természet szépségei bűvölték el az edzett harczfiakat?

A vidék közepén ezüstös fűzfalombok mellett halad a Maros. Körülötte zöld réteken nyájak legelésznek, vagy munkás nép sürög a mezőkön. Itt fák közül egy-egy falu tornya fehérlik, ott a folyó kanyarulatánál úri lak kupolája tűnik elő, amott valamely város körvonalai bontakoznak ki; a síkság szélén meg — fel egészen az égig — merész hegyek emelkednek, melyeket kék színnel vont be a tiszta tavaszi levegő. Mennyi tárgy az ábrándozó lélek számára, mely a színek és vonalak válto-

zataiban s a természet képeiben mélyebb tartalmat keres!

Századokon keresztül tartották birtokukban a Kemények a Maros völgyének legszebb részeit. Voltak közöttük vitéz katonák, államférfiak, fejedelmi tanácsadók, forradalmi férfiak, a tudományoknak s művészeteknek pártfogói. Gáldon lakott a vitéz Kemény Simon, ki Hunyadi öltözetét cserélte el, hogy a szentimrei csatatéren megtéveszsze a pogány török dühét, s életét áldozza hazájáért. Bükkösön született, Gyulafehérvárott nevelkedett Kemény János, ki, mint hadvezér s államférfiú, egyaránt nevezetes szerepet játszott hazája történetében. Két Rákóczinak volt hadvezére, majd Erdély fejedelmi trónján II. Rákóczi György politikai kalandjainak örököse. Azt hitte, hogy boldogtalan hazáját ő válthatja meg a török uralomtól, s merész lelkét ott lehelte ki a rohanó paripák patkói alatt. Gerend a békés munkának, a Kemény grófok tudós elmélyedésének emlékét őrzi. Itt élt a XIX. század első felében József gróf, Erdély történetének egyik legkiválóbb kutatója, ki az erdélyi történeti kútfőket oly éles elmével bírálta meg s adta ki. Kastélya valóságos múzeum volt, mely Erdélynek leggazdagabb történeti könyvtárát s kéziratgyűjteményét foglalta magában. Méltó társa volt a kutatásban és gyűjtésben Sámuel gróf. Mindkettőt hazájuk és fajuk szeretete vezérelte; együttesen vetették fel az erdélyi országos múzeum eszméjét, s alapjául nagyszerű könyvtáraikat s gyűjteményeiket ajánlották fel. Alsó-Fehér megyéből indultak el országos jelentőségű pályájukra b. Kemény Dénes, az erdélyi ellenzék ünnepelt vezére, s b. Kemény Ferencz, az erdélyi országgyűléseknek népszerű el-

nöke. A Kemény-család a férfimunka képviselője volt s merész kalandokkal, nemes áldozatokkal gazdagította Erdély történetét.

Ennek az erős akaratú családnak sarja volt az a b. Kemény Sámuel is, ki a XVIII. század végén s a XIX. század elején Alvinczen lakott. Mint a fejedelem testvérének ükunokája, a családnak abból az ágából származott, mely sem hírre, sem befolyásra nézve nem vetekedhetett a fejedelmi ággal.[1] Legközelebbi ősei és rokonai között sem igen talált kiválóbb egyénre, kinek emléke magasabb célok felé irányította volna a késő utód figyelmét. Saját egyénisége és családi élete is irodalmunkban inkább a találgatások tárgya volt; a homályos alaknak körvonalait csak végrendeletéből, családi pöriratokból, az alvinczi református egyház anyakönyvéből s jegyzőkönyveiből, valamint az Alvinczen élő hagyományból állapíthatjuk meg.

B. Kemény Sámuel 1758-ban született.[2] Úgy látszik, szülei után nem valami nagy vagyon nézhetett rá, azonban a báró erős akaratú ember volt s a vagyonszerzést tette életének fő céljává. Már első feleségével, b. Györfi Ágnessel, szép vagyonra tett szert; még inkább növelte vagyonát vétel és csere útján. A hol eladó földről, vagy jó cseréről volt szó, soha sem sajnálta sem a pénzt, sem a fáradságot. Értett a gazdálkodáshoz is; birtokaiban értékes felszerelést hagyott örököseire. A vagyonszerzés valóságos szenvedélyévé vált, úgy hogy néha az eszkö-

[1] Lásd a Kemények családfáját és történetét Kőváry Lászlónak *Erdély nevezetesebb családai* (1854.) című munkájában.

[2] Az alvinczi ref. gyülekezet anyakönyve szerint b. Kemény Sámuel 1823-ban 65 éves korában halt meg.

zöket sem igen válogatta meg. Sógora, Barók Dániel, egész felháborodással mond el erre vonatkozólag egy jellemző esetet.[1] Ikafalvi Barók Dániel, az erdélyi bányatörvényszék elnöke, Zalatnán lakott s nagyon szerette volna feleségének kisenyedi, mági és szecseli birtokát sógorának, Nemes grófnak, marosváradjai birtokával elcserélni, mely inkább keze ügyébe esett. A baj csak az volt, hogy a két sógor ritkán találkozott. Barók Dániel szóvá is tette óhajtását b. Kemény Sámuel előtt. A báró megigérte a közvetítést, a bizalommal azonban visszaélt s a váradjai birtokot magának szerezte meg. Így aztán Barók kénytelen volt Kemény báró birtokával cserélni s ráfizetésül 4000 forintról szóló kötelezvényt adni. Barók, kinek különben is 3500 forint követelése volt a bárón, azzal a gondolattal egyezett a cserébe, hogy legalább megtérül a pénz, melyet — saját kifejezése szerint — semmiképen sem tudott sógorától kivájni. A törvényszéki elnök számítása azonban itt is csődöt mondott. Kemény bárónak első feleségétől származott gyermekei atyjuk halála után pör útján hajtották be a 4000 forintot.

B. Kemény Sámuel szívós akaratának meg is volt az eredménye. Négy megyében voltak kisebb-nagyobb birtokai; Szeben megyében: Mágon, Ecsellőn és Szecselen; Alsó-Fehér megyében: Kisenyeden, Alvinczen, Marosváradján, Vingárdon, Magyarkapudon és Dióodon; Torda-Aranyos megyében: Detrehemben; Kolozs megyében: Gyerőmonostoron, Pusztakamaráson, Szentmihálytelkén, Mezőszombattelkén és

[1] Barók Dániel irata a b. Kemény-család pusztakamarási levéltárában maradt fenn.

Tekén.[1] Egyik-másik helyen, mint Alvinczen és Pusztakamaráson, gazdatisztek vezették a gazdaságot. A szántóföldek elég bőven termettek gabonát s törökbúzát, a Maros környéke pedig kitűnő kaszálóul szolgált. A birtok értékét változatos állattenyésztés növelte. A pöriratok gyakran emlegetik nem csak a gabonatermést, hanem a lovakat, szarvasmarhákat, bivalyokat, juhokat s hízott sertéseket is. Ha mindezekhez hozzászámítjuk az erdők, kisebb jószágok jövedelmét, a szőlőtermést, a dézsmákat, árendákat, be kell látnunk, hogy b. Kemény Sámuel jövedelme, ha nem is tartozott a legirígyeltebbek közé, teljesen megfelelt valamely jól rendezett háztartás igényeinek.

A báró inkább a tett, mint az érzelem embere volt, mindazáltal számításaiban, küzködéseiben mégis magasabb czél lebegett szeme előtt, az, hogy családjának illő helyet biztosítson az erdélyi társadalomban. Végrendeletében is önérzettel mutat munkájának vezérgondolatára, azt mondja, hogy egész életében szerzett, de azt is kijelenti, hogy egész életét gyermekeinek boldogságára szentelte. Mint a tevékeny emberek rendesen, ő is hajlott a zsarnokságra; feltétlen engedelmességet követelt gyermekeitől; közülök azt a hálátlant, ki végső rendelkezését nem akarja tiszteletben tartani, minden szerzeményéből kitagadta.

B. Kemény Sámuel legszívesebben Alvinczen lakott. A község, mely régente az erdélyi fejedelmeknek szinte nyaralóhelye volt, a Habsburgok uralma idején sokat veszített egykori fényéből és jelentőségéből. A fejedelmi lak, egykor annyi ragyogó ünnepnek s

[1] A pusztakamarási családi levéltárban levő pöriratok ezekről a birtokokról tesznek említést.

megrendítő jelenetnek tanuja, lassanként romba dőlt. Eltűntek azok az előkelő családok is, melyek az udvar közelében úgy sürögtek-forogtak, mint a színes pillangók a napsugárban. Mindazáltal Alvincz vonzó lakhelyül kínálkozott egy-két aristokrata és jobb módú nemes család számára. Határa dús és nagy volt, vidéke gyönyörű, a szétágazó utak pedig a közlekedést minden irányban megkönnyítették. A község felső végén állott Kemény báró udvarháza; körülötte harmincz hold belsőség terülhetett el, merre a gazdasági épületek húzódtak meg. Egy öreg ember, ki úrdolgára járt egykor az udvarba, s a Csóka-családnak egyik tagja a XX. század első tizedében még emlékeztek a szép, oszlopos, félkörben épített udvarházra. Ma már a kellemes udvarházat s a park árnyékos útjait csak a képzelet alkotja újra egy-egy rövid pillanatra, hogy a valóság annál hamarább lerombolja a légies alkotást. A kellemes úri lak anyagából az új tulajdonos szeszgyárhoz való raktárt épített, a terjedelmes parkból pedig csak néhány magas jegenyefa maradt meg, mint a régi mozgalmas idők emléke. Az udvarház helye [illegible] hepehupás kaszáló, hol a magas fű között kőtörmelékek, vagy egy-egy régi fal nyomai akasztják meg az oláh kaszás munkáját.

Nem így volt ez hajdan.

A XVIII. század végén vitte b. Kemény Sámuel Alvinczre első feleségét, b. Györfi Ágnest.[1] Ekkor

[1] Dr. Garda Samu az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1891. évi folyamában (290—293. l.) b. Kemény Sámuel első feleségét Györfi Karolinának nevezi, holott az alvinczi s kapudi ref. gyülekezet anyakönyvében a megholtak rovatában b. Györfi Ágnes neve fordul elő. Kőváry is *Erdély nevezetesebb családai* czimű munkájában mind a Kemény-, mind a Györfi-család tör-

már a báró közel járt negyvenedik évéhez; bizonyára a báróné is kinőtt gyermekábrándjaiból, hisz 1770-ben született s csak 1799-ben hozta világra első gyermekét.[1] Házasságuk idejéből, melynek legnagyobb része a XIX. század első évtizedére esik, hét keresztelőt jegyez fel az alvinczi ref. gyülekezet anyakönyve. A család azonban a megholtak rovatát is korán gazdagította, a mennyiben a hét gyermek közül csak három ért magasabb kort: Anna, Károly és Sámuel.[2] Vajjon a báróné boldognak érezte-e magát erős akaratú férje oldalán, vajjon nem talált-e bántó ellentétet az erőszakos jelenetek, a zajos családi ünnepek s szomorú gyászesetek között, arra nézve nincs határozott adatunk. Csak sejtjük, hogy Alvinczhez nem a legkellemesebb emlékek köthették lelkét, mert határozott kívánsága volt, hogy holttestét Kapudra vigyék s ott temessék a földbe. A bárónénak ez a vágya teljesült is 1810-ben.[3]

B. Kemény Sámuel újra egyedül maradt családi gondjaival s napról-napra jobban látta, hogy gyermekei-

ténetében az Ágnes nevet említi. Barók Dániel panaszos levelében s a pöriratokban is b. Györfi Ágnes szerepel, mint b. Kemény Sámuelnek első felesége. A Karolina név az 1807-ik évi keresztelés alkalmával tűnik fel az alvinczi anyakönyvben, talán az új papnak, Kolozsvári Istvánnak, tévedése következtében.

[1] Az alvinczi református gyülekezet anyakönyve szerint 1810 decz. 14-ik napján halt meg „M. L. Baronissa Györfi Ágnes Mélt. L. B. Kemény Sámuel Úr ő Nagysága kedves társa életének mintegy 40. esztendejében". Ugyancsak az anyakönyv szerint keresztelte az alvinczi ref. lelkész 1799 februárjában „L. B. Kemény Sámuel úr ő Ngának Annát".

[2] A pusztakamarási családi levéltár pöriratiban csak ez a három név szerepel.

[3] Ezek az adatok az alvinczi és magyarkapudi ref. gyülekezet anyakönyvéből kerültek elő.

nek nevelő anyára van szükségük, s hogy a gazdaság is megérzi a segítőtárs hiányát. Özvegysége idején gyakran ellátogathatott Alvinczen a közeli Csóka-kúriába. Vonzhatta a család fejének, Csóka Sámuelnek józansága, kinek gyakorlatias gondolkodásában lelki rokonára ismert;[1] vonzhatta az úri laknak egyszerű kényelme s az a természetesség, mely annyi bájjal veszi körül a magyar vidéki földbirtokos otthonát; de leginkább vonzhatta Csóka Sámuel leányának, Rozáliának, egyénisége, kiben szíve, esze mindazt felfedezte, minek hiányát magányos állapotában leginkább érezte.

A Csóka-család tisztes helyet vívott ki magának Alvinczen. Terjedelmes birtokai a határ legszebb részén feküdtek. Úgy látszik, a Csókák a gazdaságban ügyesek voltak, a társadalmi életben pedig a mérsékelt irányok felé hajoltak. A család férfitagjai ép úgy viselték az alvinczi ref. gyülekezetben a kurátori tisztet, mint az Intzédiek s Bánffyak. Őket is, mint a gyülekezetnek előkelő, érdemes tagjait, megillette a díszsírhalom a templom körül elterülő czinteremben. Nem csoda tehát, ha a Csókák s az aristokraták között gyakori a rokonsági kapcsolat; Csóka Sámuel felesége is Josintzi bárónő volt. Mindazáltal a családot hagyományos józansága megóvta az oktalan versenytől.

A család minden erénye megvolt Csóka Sámuel leányában. Mint korában általában a nőnek, neki sem volt sok alkalma nagyobb műveltség szerzésére, de éles értelme gyakran eligazodott oly bonyolult állapotok között is, melyek a legműveltebb férfiút is

[1] A gyakorlatias gondolkodásnak érdekes bizonyítéka a családi levéltárban az a levél, melyet Csóka Sámuel intézett leányához, özvegy b. Kemény Sámuelnéhoz.

könnyen zavarba tudták volna hozni. A kor nagy kérdéseit átengedte a férfiaknak, annál inkább kivette részét a háztartás gondjaiból; mondják, vendégei még öreg korában sem győzték eléggé dícsérni kitűnő konyháját. Egyszerűségét megtartotta mindig, bármennyire kitette is magát az előkelő rokonok csípős megjegyzéseinek. Fiához írt egyik levele mély kedélyről tanuskodik, de ha az atyai ház komolyabb életnézetei elűzték a rajongás csalóka ábrándképeit, hamar kioltották a kedélyélet derűjét is.

B. Kemény Sámuel érezte, hogy csak ily hölgy tudja megoldani azokat a feladatokat, melyek második feleségére várnak. Megkönnyítette elhatározását az is, hogy Rozália, ki 1780-ban született, már túl volt harminczadik évén.[1]

1812 körül költözhetett az új asszony Kemény báró udvarházába. Vele együtt bevonult újra a rend s a komoly munka is. A báró újra átadhatta magát szanaszét fekvő birtokainak, nyugodtan szőhette terveit, mikor eladó birtokról hallott. A fiatal hölgynek egyszerűsége, önzetlensége s gondossága teljesen meghódították az öregedő férjet, ki már nem sok örömet remélt az élettől. Még nagyobb volt a báró öröme, mikor kései házasságát a sors gyermekkel is megáldotta.

1814 júniusában született második házasságából

[1] A pusztakamarási ref. gyülekezet anyakönyve szerint „özv. b. Kemény Sámuelné ngs. Csóka Rozália urasszony 1855 decz. 2-án, élte 75-ik évében halt meg". — Pitroff Pál Kemény Zsigmondról szóló munkájában (1907.) Csóka Rozáliát b. Kemény Sámuel harmadik feleségének tartotta. Tévedése úgy származhatott, hogy az alvinczi ref. gyülekezet anyakönyvében előforduló Ágnes és Karolina nevek mögött két személyt sejtett.

első gyermeke. A keresztelő pap csak a keresztelés idejét 1814 június 26-ikát jegyezte fel; minthogy azonban a születés és keresztelés közé rendesen nem nagy időköz szokott esni, a kis gyermek 1814 június elseje s 26-ika között láthatta meg először a napvilágot. A kis gyermek fiú volt, s a keresztségben a Zsigmond nevet kapta.[1] Születésének idejére nézve pontosabb adathoz vezet bennünket az a napló, melyet b. Kemény Zsigmond 1846-ban és 1847-ben saját kezével írt. A napló írója a függelékben azt mondja, hogy Szent János napján született;[2] így tehát a júniusi János-napok közül kell valamelyiket választanunk. Az egyik, mely június 24-ikére esik, annyira közel van a keresztelés napjához, hogy a közbeeső idő alig lett volna elég a szülők és keresztszülők intézkedéseire. Leginkább összehangzik következtetésünk a családi körülményekkel, ha b. Kemény

[1] Az alvinczi ref. gyülekezet anyakönyve, melyre először dr. Garda Samu hívta fel az irodalomtörténet figyelmét az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1891. évi folyamában (290—293. l.), következőképen adja elő b. Kemény Zsigmond keresztelését: „1814. 26-dik Junii Kereszteltetett Mélt. Báró Kemény Sámuel urnak és Mélt. Tsoka Rósália aszszonynak *'Sigmond*, a Fő K. Atya Báró Györfi Mihály ur, a fő K. Anya kedves élete párja Mélt. Ugron Károlina aszszony; de minthogy ezek jelen nem voltak substitutussaik voltak T. Bardotz János ur és élete párja Laskai Rákhel aszszony, jelen voltak Tiszt. Fábján János és Tsató Ferencz urak is".

[2] B. Kemény Zsigmond naplója a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond-társaság kézirattárából elveszett. A rá vonatkozó adatokat részint Gyulai Pál egyetemi előadásai szolgáltatták, ki a deczemberi János-napra gondolt s b. Kemény Zsigmond születésének napjául 1815 decz. 27-ikét állapította meg, részint Tóth Sándor munkája, ki a *Magyar Helikon*ban (1884.) a napló függelékéből néhány mondatot idéz.

Zsigmond születésének idejét 1814 június 12-ikére teszszük.

Hogy b. Kemény Sámuel milyen nagyra becsülte nejét, azt legjobban mutatja végrendelete, annyi áldatlan pörnek előidézője. A báró 1816-ban rendelkezett vagyonáról, s mint egész életében, e fontos pillanatban is érvényesíteni kívánta akaratát. Különösen szívén hordta feleségének s kis fiának sorsát. A kisenyedi birtokot a hozzá tartozó mági birtokrészszel együtt, továbbá mindazt, a mit Kisenyeden és Ecsellőn szerzett, özvegyi birtokul rendelte, felesége halála után pedig Zsigmond fiára hagyta. A többi birtokkal kissé önkényesen végzett, azt kívánta, hogy a kétféle gyermekek mindenféle szerzeményből teljesen egyformán részesüljenek.[1]

Alig gondoskodott a báró kis fiáról, elég rövid időközökben még három gyermeke született: Ágnes, Rozália s János, kik közül csak Rozália halt meg fiatalon.[2] A különböző korú s kétféle eredetű gyermekek sok gondot adhattak a fiatal anyának, de a báróné családi örökségként őrizte vallásos érzését s keresztyéni megadással teljesítette kötelességét. Férje szeretetén kívül Istenbe vetett hite adott neki erőt.

Az alvinczi ref. gyülekezet jegyzőkönyvében ma is olvasható az a feljegyzés, mely hirdeti, hogy b. Kemény Sámuelnénak mennyire lelki szükséglete volt a vallásos áhitat. A jegyzőkönyv szerint, minthogy a méltóságos asszonyoknak a templomban nem volt külön helyük, Mikó grófné s Kemény báróné 1820-ban

[1] A végrendelet a b. Kemény-családnak pusztakamarási levéltárában maradt fenn.

[2] Ágnest nem említi az alvinczi ref. gyülekezet anyakönyve, annál többször emlegeti leveleiben b. Kemény Zsigmond.

a szószék közelében a többi pad elé külön széket csináltattak. A gyülekezet érdemes papja, Kolozsvári esperes, még azt is feljegyzi, hogy a szükséges deszkát a grófné vette, a báróné meg a mesterembert fizette. Bizonyára gyakran ellátogatott a báróné az ódon templomba, hogy annál keressen enyhülést aggódó lelkének, ki meghallgatja a bánatos szív sóhaját s megnyugtatja az elfáradtakat.

A kis Zsigmond mindkét szülejének lelki tulajdonságaiból örökölt egyet-mást, s a kétféle örökség közt levő ellentét nem egy kínos órát szerzett az egyénnek, hogy az egyéni fájdalomból a magyar műveltségnek értékes alkotása jöjjön létre. Atyjától örökölte azt az erős akaratot, mely őseit hol magasztos önfeláldozásra ragadta, hol meg merész kalandokba s erőszakos vállalatokba sodorta. Anyai öröksége volt a mély kedély, mely nagy értéket fedezett fel ott, hol a sivár lélek érzéketlenül haladt tova; a mint az anya nagyrabecsülte a vallásos áhitat óráit, ép úgy fia is nagy áldozatokat hozott költői eszméiért. A mi aristokratikus gondolkodás maradt a fejlődő lélekben, az a Kemény-családból származott; a Kemények nagy multja ébresztette fel azt a becsvágyat is, mely az ifjút a nemzeti ügy s az emberi műveltség hősévé avatta fel. Bizonyára a Csóka-család godolkodásának is része van Kemény Zsigmond demokratikus elveiben, puritán egyszerűségében, valamint éles ítélőerejében, mely kedvét találta a szenvedélyek túlzásainak elemzésében.

Valahányszor Kemény Zsigmond visszaemlékszik születésének helyére, mindig úgy gondol az igénytelen városra és vidékére, mint a boldog megelégedés helyére, mely gondtalanul csügg a jelen pillanatain,

nem sok vádat érez a multért s keveset követel a jövendőtől. Mint bájos idyll maradt meg lelkében a kedves tájnak képe: „domb és róna, erdős bérczek, mosolygó völgy, hullámai a Marosnak, kis házak s bennök csak akkora gondok, szóval minden együtt, mi kellemes“[1]. A vonzó képhez való színek annak a kilencz évnek emlékeiből kerülhettek ki, melyeket Kemény, mint kis gyermek, atyjának udvarházában töltött el.

Az a kilencz év Kemény életének leggondtalanabb része. A kis gyermek alig vehette észre a nagy repedéseket, melyek családi életüket összeomlással fenyegették. Ha mostoha testvéreinek lelkében a bizalmatlanság napról-napra erősödött is, az apai akarat egy ideig feltartóztathatta az elfojtott ellenérzés kitörését. A komor gondolatokat különben is elűzte volna az anyai szeretet, melynek gyöngédségét a költő nem tudta volna oly meghatóan festeni, ha gyermekkorában nem érezte volna.

Az apai ház elég változatos jelenetekkel foglalkoztatta a kis Zsigmond képzeletét. Az alvinczi Kemény-udvarban, honnan b. Kemény Sámuel, mint középpontból kormányozta gazdaságát, a társadalomnak legkülönbözőbb alakjai fordultak meg: ügyes-bajos czigányok, kik színleléssel akartak valamely csekély előnyt kiravaszkodni, szegény jobbágyok, kiknek rossz gunyája a nép nyomorát hirdette, alázatos cselédek, edzett gazdatisztek, kik uruk rendeletét várták, előkelő vendégek, kik néha-néha a politikai élet kérdéseit is szóba hozták. Egy-egy aratás vagy

[1] Lásd az *Izabella királyné és a remete* czimű regény előszavát b. Kemény Zsigmond *Összes műveinek* V. kötetében (1897.) a 263. lapon.

szüret egész sereg embert hozott mozgásba; a gazdasági épületekben meg elég alkalom volt a sok állat megfigyelésére, melyeket az öreg báró örömest mutogatott vendégeinek, s melyekről a cselédek érdekes történeteket tudtak elbeszélni. S ha egy idő mulva mindez már mindennapivá kezdett válni, a természet, mely folyton változtatta a vidék képét, gondoskodott új meglepetésekről.

Szemben Kemény báró udvarházával, a Maroson túl lejtős szőlőhegyek emelkedtek, távolabb pedig erdős hegyoldalok fogták el a szem tekintetét. Mily bájos volt e tájrészlet, mikor a napsugaras levegőben szinte minden fűszál, minden falomb előtűnt! S hogy megváltozott minden, mikor felhők fedték el a sötét hegyormokat, s az esővíz patakokban szaladt alá a hegyszakadékokon! A Maros vize is, mely forró nyári délutánokon nagy kanyarulatokban csendesen haladt tova a fűzfák lombja alatt, hóolvadások vagy nagy esőzések idején vad zúgással töltötte be a vidéket. Ilyenkor, — mint a ref. gyülekezet gondos lelkésze feljegyezte — pusztítva rohant végig a megáradt folyó a mezőkön s a városon, úgy hogy az utczákon csak csónakkal lehetett közlekedni. Az árvíz, mely a kerteket s utczákat nagy jégdarabokkal, az elszaggatott gátaknak és malmoknak részeivel töltötte meg, bizonyára Kemény báró parkjába is behatolt s gyakran nyaldosta az udvarház lépcsőjét.

Az emberi életnek s természetnek e szoros kapcsolata mennyi benyomást hagyott a fejlődő lélekben, melynek igazi értékét csak a költői képzelet fedezte fel! A gyermekléleknek egy-egy homályos érzése, sejtelmes hangulata később talán a legbonyolultabb gondolatsorok kiindulópontjává lett. Valószínű, a költő

gyermekkori megfigyeléseit is felhasználta, mikor regényeiben egyik-másik állatnak, vagy a nép egyszerű fiának rajzában oly egyéni vonásokat emelt ki, s mikor *A rajongók*ban a Maros áradásának mozgalmas jeleneteit vázolta.

Egyébiránt Alvincz és környéke Erdélynek azon részei közé tartozik, hol a történelmi emlékek letűnt korok világába csábítják a képzeletet, hol a mult a jelenbe hajol át. A szántóvetőnek ekevasa őskori sírmezőket forgat fel, a Marosnak omlós partjából meg régi római cserepek s bronzcsákányok kandikálnak ki. E régiségek, melyeket szakértői tekintettel vizsgál a tudós, talán elkerülték a gyermek figyelmét, de a történelem itt is, ott is elébe került egy-egy monda, vagy emlékmű alakjában s ráerőszakolta magát a kis gondolkodó lélekre.

Hányszor pillantotta meg a kis fiú a távolnak kékes ködében az egyik meredek hegyormon Zebernyik várának romjait, mely dajkája meséiben is gyakran feltűnt előtte? Kemény az *Erdélyi Hiradó*ban emlegeti, mily izgalommal hallgatta egykor azokat a tündérregéket, melyeket esténként dajkája mesélt, hogy a korai szendergés el ne űzze az egész éjszaka álmait.[1] A kis fiú, ki az ébredő léleknek minden kapcsával csüngött a mondákon, alig sejtette, hogy egyik regényének hőse, Gyulai Pál, Zebernyik várát fogja szeszélyes ura számára felszerelni; alig gondolta, hogy egyik legérdekesebb alakja, Gergely diák, is a regényes vár felé siet majd vakmerő terveivel. Akkor még nem ismerte a köszvényes Bartalicsnak

[1] Lásd az *Erdélyi Hiradó* 1842-ik évi folyamában, a 2. számban *A codificatio és historiai oskola* című vezérczikket.

okos leányát sem, ki *A szerelem élete* című novellában annyi bájjal vonja be környezetét s még azt is tudja, hogy Zebernyik várának ura bivalybőrbe varrta aranyait. Az érdeklődés azonban, melyet Kemény Zsigmond Zebernyik vára iránt mutat költői alkotásaiban, bizonyítja, hogy a gyermek képzeletét is erősen foglalkoztatta a romantikus vár hatalmas tündéreivel s fényes lovagjaival.

A mult szólt a kis Zsigóhoz akkor is, mikor anyjával isteni tiszteletre ment. A református templom ma már szinte romnak látszik; a három hajóból a századok viharai csak a főhajót kímélték meg, melyen az éktelen támasztékok között alig maradt meg valami az alkotó művész tervéből. Az egykori szentélynek magas, csúcsíves ablakain még feltűnik a fejedelmi kor pompájának a nyoma, de a mogorva falak sötét repedéseikkel, az idomtalan őrtorony, a bástyaromok arról a korról beszélnek szomorú történeteket, melyben a hívők zsolozsmájába rablócsapatok győzelmi kiáltása vegyült.

Kemény Zsigmondnak saját vallomása szerint egy van Alvinczen, mi szívre és elmére egyaránt megrázólag hat, mi a kedves táj benyomásainak összhangját megzavarja, — az a sötét várrom, melyhez Erdély egyik legnagyobb államférfiának, Martinuzzinak, vére tapad.[1] A vár egykori ura ép oly asketa volt szűk fülkéjének imazsámolyán, mint a mily hatalmas zsarnok volt az ország kormányzásában, hol legnagyobb ellenségeit is merész eszméjének rabjává tudta tenni. A kapun, melyet a bíboros címere diszít,

[1] B. Kemény Zsigmond *Összes művei*. V. 1897. 263. l. (Az *Izabella királyné és a remete* című regény előszava.)

egykor előkelő fogatok robogtak be; a tágas udvaron fényes ünnepek játszódtak le, melyeknek különös érdeket talán az emeleten, a magas, renaissance-stílű ablakban egy finom női kéz intése adott; a kényelmes lépcsőkön, hol olyan idegenszerűen hangzanak lépteink, egykor talán Izabella királyné selyem ruhája suhogott. Vajjon feléledtek-e már a gyermeklélekben a multnak megrendítő alakjai és jelenetei? Annyi bizonyos, hogy Kemény Zsigmond férfikorában is úgy gondolt Vinczre, mint saját születésének s Martinuzzi halálának helyére; másrészt a nagy bíboros alakja gyermekkorától egész életén végig folyton izgatta a költő képzeletét és érzésvilágát. Hányszor járt a kis gyermek a sötét bástyán, hol Martinuzzi vére a padlóra folyt, hányszor állott meg az egyik ablaknál, mely gyönyörű kilátást nyujtott Kenyérmezőig?[1] Erdély fejedelmeinek kora csak halvány körvonalakban jelent meg a tapasztalatlan képzelet előtt, de azért e körvonalakból alakultak ki azok a nagy történeti képek, melyeket Kemény történeti regényeiben festett nemzete elé.

II.

Az első nagyobb változást b. Kemény Zsigmond gyermekkorában az az adat jelzi, mely már 1853-ban felbukkan az *Ujabbkori Ismeretek Tárának* V. kötetében s azóta itt is, ott is előkerül a költőnek egy-egy vázlatos életrajzában. E szerint Kemény a zalatnai róm. kath. iskolában kezdte meg tanulását. Az *Ujabbkori Ismeretek Tárának* szerkesztését a III. kötettől fogva Pákh Albert vette át. Minden körül-

[1] *Gyulai Pál.* (B. Kemény Zsigmond *Összes művei.* I. 1896. 224. l.)

mény arra mutat, hogy ő írta b. Kemény Zsigmond életrajzát is, s hogy a czikkírónak titkos jele a *h.* betű mögött a szerkesztő neve rejtőzik.[1] Pákhnak, mint szerkesztőnek és írónak egyénisége eléggé biztosít bennünket arról, hogy a czikk szerzője a leghitelesebb forrásból merítette adatait. Kevés ember ismerte b. Kemény Zsigmond írói pályáját jobban, mint Pákh; hisz a szabadságharcz előtt ő is a *Pesti Hirlap* dolgozótársa volt, melynek hasábjain b. Kemény Zsigmond vívta nagy tudományos készültséggel politikai harczait, Kemény pedig szintén kapcsolatban volt az *Ujabbkori Ismeretek Tárá*val, melyet több becses czikkel gazdagított.

Másfelől gondolkodóba ejthet bennünket, hogy a *Vasárnapi Ujság*ban 1866-ban egy szóval sem említi Zalatnát az az értékes kis életrajz, melyet Dömötör János „egyik kitűnő írónk"-nak tulajdonít,[2] s melynek egész szelleme Gyulai Pál gondolkodására vall.[3]

[1] A mint az *Ujabbkori Ismeretek Tárá*ban Csengery titkos jegye *Y.* vagy *y.* volt, ép úgy használhatta Pákh a *h.* betűt. Ilyenformán Tóth Lőrinczre is gondolhatnánk ugyan, ki az I. és II. kötetet szerkesztette s a többi kötet számára is írt czikkeket, azonban az ő dolgozatai alatt *T.* vagy *T. L.* betűk állanak. Az *Uj Magyar Museum*ban (1850/1. I. 236. l.) megjelent ismertetés szerint a fordítások Molnár Sándortól és Pákh Alberttől valók, s valóban a fordított czikkek alatt *M. S.* vagy *h.* betűket látunk. Egy hosszabb fordítást a szerzők *M. S. h.* betűkkel jelöltek meg, a Dániáról szóló dolgozatnak felét *M. S.*, felét *h.* írta. Mindezek az írói jegyek a két fordítónak: Molnár Sándornak és Pákhnak a nevére mutatnak.

[2] *Vasárnapi Ujság.* 1876. 1. szám.

[3] Az a névtelen czikk, mely a *Vasárnapi Ujság* 1866-ik évi folyamának 44. számában b. Kemény Zsigmond írói jellemrajzát nyujtja, felfogásra, sőt egyes gondolatokra s kifejezésekre nézve is megegyezik Gyulai Pál emlékbeszédével.

Még feltűnőbbnek látszik, hogy Szász Károly *B. Kemény Zsigmond emlékezetében*, Gyulai Pál pedig emlékbeszédében mélyen hallgatnak a zalatnai iskolázásról. Kételkedésünket talán még jobban növelik azok az ellentmondások, melyek b. Kemény Zsigmond élettörténetére gyakran oly sűrű ködöt vonnak. Mindazáltal a körülmények mégis az *Ujabbkori Ismeretek Tára* czikkírójának adnak igazat.

Az alvinczi ref. iskola semmiképen sem felelt meg a b. Kemény-család igényeinek. Épen, mikor a kis Zsigó hat esztendős volt, küldte el a ref. gyülekezet rossz magaviseletéért és sok hibájáért a tanítót.[1] Annál híresebbek voltak Zalatna iskolái. A kis bányaváros lassankint az erdélyi bányavidék középpontjává fejlődött, s társadalmát, mely kincstári tisztviselők, orvosok, kereskedők, iparos polgárok családjaiból állott, kiválóan jellemezte a jó mód és a magasabb értelmiség. Ily hely szinte teremtve volt iskolák számára. Már a XIX. század elején két tanító működött a róm. kath. gyülekezet elemi iskolájában; a kir. gymnasium pedig, mely a zalatnai róm. kath. esperes vezetése alatt állott, eleinte négy, később hat osztályú volt. A fejlődő intézetek sok gyermeket vonzottak a városba nem csak a bányavidékről, hanem a szomszédos Hunyad és Zaránd vármegyékből is.[2]

[1] Az alvinczi ref. gyülekezet jegyzőkönyve szerint.

[2] Ily értelemben írnak Zalatnáról id. Zeyk János a *Nemzeti Társalkodó* 1837-ik évi folyamában, b. Kemény Gábor *Nagyenyednek és vidékének veszedelme 1848—49-ben* című könyvében (1863.), Szilágyi Farkas *Alsó-Fehér megye 1848—49-ben* című munkájában (1898.), Lukács Béla a *Vasárnapi Ujság* 1867-ik évi folyamában s Kovács Gáspár *A bányavidéki r. k. esperesi kerület plébániáinak történetében* (1895.).

A zalatnai iskolák annál alkalmasabbak voltak b. Kemény Sámuel gyermekei számára, minthogy a báró testvére Zalatnára ment férjhez Ikafalvi Barók Dánielhez, a bányatörvényszék elnökéhez, s így helyettesíthette a gondos édes anyát. A rászedett elnök el is panaszolja fentebb említett iratában, hogy sógorának két gyermekét hat évig tartotta a maga költségén. Hogy Zsigmond volt az egyik gyermek, azt bizonyítja Barók törvényszéki elnök fiának Kemény Zsigmondhoz később intézett levele, mely a Barók-család legszívesebb rokoni érzéseit tolmácsolja.[1] Legfontosabb bizonyíték b. Kemény Zsigmondnak *A szerelem élete* című beszélyfüzére, melynek csak egy része jelent meg 1854-ben a *Divatcsarnok*ban. E beszélytöredék határozott zalatnai benyomásokból épül fel, a költő képzelete azonban annyi szeszélylyel használta fel a gyermekkori emlékeket, hogy a képzelet játékában a valóságot mindig pontosan felfedezni szinte lehetetlenség. Itt-ott a kapcsolat világosabb.

Kemény novellájában mintegy régi emlékek ködfátyola mögött tűnik fel előttünk Zalatna és vidéke. Látjuk a hosszú, kanyargó utczákat, a házak deszkakerítését. A meredek hegyéleken köd borong, majd a reggeli pára szétfoszlik, s verőfény ragyogja be a völgyben szétszórt épületeket. Egyszerre a preszákai erdőkből fellegek emelkednek a hegyormokra s átvitorláznak a város felett. Lent az Ompoly zúgása ragadja meg figyelmünket; a sárga hullámok zúgva szállítják a száraz ágakat, melyeket a zivatar a hegyen letört, s az esőmosás a völgybe sodort. A ki

[1] A levél a b. Kemény-család pusztakamarási levéltárában maradt fenn.

mindezt elénk varázsolta, annak szívnia kellett egykor a zalatnai havasok tiszta levegőjét, annak el kellett merengenie az Ompoly partján, hogy lelkében minden hangot és minden színt megjegyezhessen.

Míg Kemény *A szerelem élete* című novellájában a zalatnai havasok életének pontos ismeretével lep meg bennünket, egyúttal oly mozzanatokat emel ki a kis bányaváros világából, melyek mögött határozott gyermekkori benyomásokat kell sejtenünk. A helyrajzi adatok a legapróbb részletekig megegyeznek a valósággal. A novella egyik hőse, a kis Szánthó Eduárd, ki szívesebben gondol gyermekes szerelmének tárgyára, Marira, mint a latin rendhagyó igékre, azon búsul, hogy a leányok miért csak egy épületben, miért nem egy padon tanulnak velük. S valóban a zalatnai római katholikus plébánia történetében olvassuk, hogy 1820-ban az uralkodó jóvoltából közös épület készült az elemi iskolák s a gymnasium számára. Bizonyára ráakadnánk a zalatnai tanítók között annak a Schlauch páternek mintájára is, kire a kis Eduárd oly szent borzalommal gondol, ki aranyos szent képeket osztogat a jó tanulónak s oly szigorú rendet tart a fiú- és leánygyermekek között. Talán épen a derék Schlauf Sebestyén volt az élő minta, ki oly sokáig volt Zalatna plébánosa s az iskolák igazgatója.

Ha mindez nem világítaná meg eléggé Kemény novellájának eredetét, teljesen útba igazít bennünket a zalatnai társadalom rajza. A ki a bányaváros bonyolult viszonyainak, kicsinyes pártharczainak oly realis rajzát tudta adni, annak szemtől-szembe kellett látnia a zalatnai társadalom alakjait. Még a novellában előforduló nevek is, mint Kimmerli, Macsicsek,

Bartalics, zalatnai családok nevei, melyekkel gyakran találkozunk a római katholikus egyház anyakönyvében. Kinyomozhatjuk a novellában rajzolt két ellenséges pártnak vezéreit is. A Graber-párt a valóságban a Geruberek körül tömörülhetett, kik, mint előkelő bányahivatali tisztviselők, nagy hatással lehettek a zalatnai társadalomra. A magyar párt vezérében, Bikfalvi Szánthó Dánielben, b. Kemény Sámuel sógorára, Ikafalvi Barók Dánielre ismerünk. A novellában szereplő pártvezér ép úgy bányatörvényszéki elnök, ép úgy székely nemesi család sarjadéka, mint Ikafalvi Barók Dániel. A két alaknak nem csak neve rokon hangzású, de családi viszonyaik s főbb jellemvonásaik is megegyeznek. Mindkettő báró kisasszonyt vesz nőül, az egyiknek felesége Adorján Katalin bárónő, a másiké Kemény Katalin bárónő; s a mint Szánthó Dániel gyakran indul ábrándképei után, Barók Dániel is nem egyszer esik áldozatul hiszékeny elméjének.

Egészen bizonyos tehát, hogy b. Kemény Zsigmond Zalatnán a római katholikus iskolába járt, s hogy hosszabb időt töltött Ikafalvi Barók Dániel házában. A novellában felhasznált legközvetetlenebb benyomások után ítélve, arra következtethetünk, hogy a kis Zsigó 1820 őszén látta először a zalatnai havasokat. Ekkor már hat esztendős volt, s fejlődő lelkének épen arra lehetett legnagyobb szüksége, mit Alvinczen nem talált meg, jó iskolára. Ezt a feltevést megerősíti az is, hogy Barók Dániel a Kemény-gyermekeket még atyjuk életében, 1823 deczembere előtt fogadta házába. Így magyarázhatjuk meg azt is, miért nem fordul elő Kemény Zsigmond neve a zalatnai kir. gymnasium jegyzőkönyvében, holott gondos ke-

zek az egész könyvet megmentették a szabadságharcz idején. A nyolcz éves gyermek talán többet tudott, mint sok gymnasiumi tanuló, de koránál fogva még a kezdők osztályában sem foglalhatott helyet.

Sokat köszönt Kemény Zsigmond Zalatnának. A róm. kath. gyülekezet iskoláiban több derék szerzetes tanított, kik minden idejüket és erejüket hivatásuknak szentelték. Egyik-másik szívesen látott vendége volt a zalatnai családoknak, úgy hogy iskola és család között belső kapcsolat jött létre. Így a kis Zsigmond, ki alig kerülhette ki lelkes tanítóinak figyelmét, legalább annyit vagy többet tanult rokonai házánál, mint az iskolában. De Kemény nem csak későbbi tanulmányainak alapját vetette meg Zalatnán, már itt megszerezte világnézetének egyik értékes elemét, a vallási türelmet. Hogyan tudta volna gyűlölni azt a derék szerzetest, ki annyi önfeláldozással és szeretettel vezette tanítványait, ki télen-nyáron, éjjel-nappal, esőben és sárban mindig rendelkezésére állott legszegényebb híveinek is? Hogyan látott volna bűnbarlangot a templomban, mely iskolájuk közelében állott, s melynek rejtelmessége annyira kedélyéhez szólt? Nem lehetetlen, hogy Mikes Móricznak, a nemeslelkű jezsuitának, egyik-másik jellemvonása zalatnai benyomásokra vezethető vissza.

Új világ tárult fel a gyermek előtt a bányatörvényszéki elnök otthonában is. Új eszmék vették körül, s új képek nyomódtak lelkébe. A beszélgetés tárgyát többé nem a gazdaság, hanem a bánya szolgáltatta. A zúzók zaja, a kohók füstje, az utcza porondjában csillogó érczdarabok mind a bányára terelték a kis fiú figyelmét. A bányai életben új alakok jelentek meg előtte: komoly bányatisztek,

nyugtalan kereskedők, kik aranynyal üzérkedtek, halvány arczú bányászok, kik szurtos ruhájukban, pislogó mécsükkel úgy tűntek el a föld üregében, mintha valami alvilági szellem rabszolgái volnának. A nagy hatás, melyet Zalatna társadalma és bányái b. Kemény Zsigmondra gyakoroltak, tovább rezeg egyik-másik hasonlatában, mely a bányák sötét üregeibe vezeti képzeletünket, ott rezeg regényeinek kincsvágyó alakjaiban s különösen *A szerelem élete* czímű beszélyfüzérében. A hatás nagyságát semmi sem bizonyítja inkább, mint az, hogy a költő még néhány évtized mulva is egészen frissen őrizte meg gyermekkori benyomásait. A novellában a kis bányavárost és vidékét egész sor vázlat örökíti meg, melyeken a színek oly ragyogók, mintha most kerültek volna oda a felfogó lélek palettájáról. A törvényszéki elnök családi életének képén pedig annyi szeretet ömlik el, mintha a novellaíró nem is képzeleti alakokat festett volna, hanem a valóság után készített volna tanulmányképeket.

Ha a bánya a maga titokzatosságával izgatta a gyermek képzeletét, még inkább foglalkoztatta egész kedélyvilágát a havas. Úgy látszik, Kemény mint gyermek, lelki rokona volt a kis Szánthó Eduárdnak, *A szerelem élete* czímű novella hősének. Szerette az andalgást s álmodozásra hajlott. Novellájában is zalatnai benyomásaihoz sok hosszú, édes ŏgyelgés emléke kötődik. Bizonyára sokszor elmerengett a havasi réteken. Körülötte a sok tavaszi virág ép úgy elborította a köves földet, mint a valóság borzalmait az ábránd. A kakukfűágyak, a vadrózsák halvány virágai, a sötétkék zsályák fűszeres illattal töltötték meg a levegőt, a környék rigófüttytől hangzott, s

fent az ég oly ragyogó kék volt, mintha tündérek mosták volna meg. A színes ábrándokat, melyek a boldog gyermeklelket körülzsibongták, máskor hatalmas képek váltották fel, mikor a természeti erők féktelenül tomboltak a meredek hegyoldalak között. Ilyenkor a völgy elátkozott várnak tűnt fel, hol gonosz szellemek rombolásban találják gyönyörűségüket. A villám a kopár hegyormokba csapkodott, a havasi vihar tördelte a fenyveseket, az Ompoly meg zúgva rohant alá a sziklákon, hogy kőtörmelékkel töltse meg a gondozott réteket. Ha a tájnak van átalakító hatása a bonyolultabb lélekre is, akkor Zalatna bizonyára melegágya a romantikus vágynak és képzelődésnek. Nem épen véletlen, hogy b. Kemény Zsigmond *Gyulai Pál*ban a Komjáti várat, melyben romantikus képzelete szinte szélsőségesen nyilatkozik, az Ompoly környékére kopár havasok ormára helyezi.

1823-ban a nyár közeledtével vett búcsút Kemény Zsigmond a Barók-családtól s a zalatnai havasoktól.[1] A mint kocsija a keskeny hegyi úton lejjebb szállott, egy ideig mellette haladt az Ompoly. A hullámok felfodrozódtak, a mint itt is, ott is beleütődtek a sötét kövekbe, aztán susogva rohantak tova széles medrükben; talán visszahivogatták a kis utast a bányaváros görbe házsorai felé, a kedves családhoz, mely annyi szeretettel vette körül, a virágos mezőkre, hol olyan zavartalanul adhatta magát át gyermekes ábrándozásainak. A meredek hegyoldalak lassanként elfedték a kohók füstjét, a völgy mind inkább kiszélesült, s az Ompoly

[1] Ha Kemény Zsigmondot szülei 1823 őszén iratták be a nagyenyedi ref. kollegiumba, akkor alapos az a feltevés, hogy az előkészületek kedvéért már a nyár elején hazavitték Zalatnáról.

is egyre távolabb került a kocsiúttól. Nemsokára előtűnt Gyulafehérvár magas tornya, majd a Maros völgyében az alvinczi udvarház.

Új feladatok vártak a gyorsan fejlődő gyermekre. Júniusban kilencz éves lett, s így itt volt az ideje, hogy komolyan fogjon iskolai tanulmányaihoz. Az öreg báró aggodalommal gondolhatott kisebb gyermekeinek sorsára. Oly nagy életkort nem remélhetett, hogy mind felnevelhesse őket; sok keserűséget szerzett neki az az idegenség is, melyet idősebb gyermekei s nevelő anyjuk és mostoha testvéreik között tapasztalt. A kis Zsigót még maga helyezhette el a nagyenyedi kollegiumban, hol a b. Kemény-család férfitagjai nevelődni szoktak.[1]

Szegény fiú nem is gondolta, hogy az utolsó nyarat töltötte az atyai házban, nem sejtette, hogy mire újra látja az ősi udvarházat, már atyját nem találja életben. Úgy látszik, az edzett férfiú túlbecsülte erejét s nem nagyon vigyázott egészségére; tüdőgyulladásba esett s deczember elsején hirtelen meghalt. Három nap mulva a ref. templom szomszédságában a czinteremben temették el, hol a gyülekezet kiváló tagjai pihentek.[2] A koporsó körül még egyszer összegyűlt

[1] Az 1823-ik év őszén b. Kemény Sámuel még maga gondoskodhatott kis fiáról, hisz az év végén hirtelen halállal mult ki. Ezek után Pitroff Pálnak Kemény Zsigmondról szóló munkájában tévedésnek kell tekintenünk azt az állítást, hogy Kemény Zsigmond atyja halála után került Zalatnára.

[2] Az alvinczi ref. gyülekezet anyakönyvében a megholtak rovatában áll a következő bejegyzés, mely az 1823-ik évre vonatkozik: „4a 10bris Eltemettetett Mélt. L. B. Kemény Sámuel Úr őnagysága (a tzinteremben). Meghalt 1a ejusdem éjtszaka életének 65-ik esztendejében tüdőgyuladásban, amint gondoltatik". — Barók Dániel pedig panaszos levelében sógorának „véletlenül és hirtelen történt halálát" emlegeti.

a gyászoló család, de már nem érezte többé az erős férfiú vasakaratát, a temetés után szétbomlott, mint oldott kéve.

III.

Még el sem hervadtak a virágok az új síron, mikor az elfojtott indulatok teljes erővel törtek ki a családban, hogy szétrombolják a legszentebb kötelékeket s elvesztegessék a családi életnek minden erkölcsi értékét. A viszály valódi oka a boldogult bárónak végső rendelkezése volt, ki azt akarta, hogy gyermekei minden szerzeményéből, melyet halálakor találnak, egyformán részesüljenek. A b. Györfi Ágnestől származott gyermekek ezt az intézkedést a legnagyobb igazságtalanságnak tartották. Valószínű, azt hitték, hogy a családi vagyon növekedésének fő alapja anyjuk hozománya, b. Györfi- és b. Bánffy-birtok volt; így szemükben mostoha anyjuk és gyermekei úgy tűntek fel, mint a kik jogtalanul helyezkedtek el a családi fészekben. Bonyolultabbá tette az ügyet az is, hogy a birtokcsere s a zálogos jószágok kiváltása miatt ősi birtok és szerzemény között alig lehetett biztos határt vonni. Így aztán az erdélyi pörrendszer mellett évekig támadhatta a végintézkedést az ügyvédi furfang.

Nagyon csalódott az öreg báró, ha azt hitte, hogy akarata a síron túl is kormányozhatja családját. Elfelejtette, hogy gyermekei örökölték atyjuknak erőszakos természetét s nem sokat fognak törődni az atyai átokkal, ha jogaikban sértve érzik magukat. Megindult tehát a harcz, melyben erőszak állott szemben az özvegy bús könnyeivel s fájdalmas panaszaival. A mily megdöbbentő a mostoha gyerme-

kek szenvedélye, mely lassanként minden erkölcsi szempontot elvetett s legnagyobb igazságtalanságokra ragadtatta magát, ép oly megható az elhagyott özvegy kitartása, ki majd gyermekei neveléséről gondoskodik, majd az ítélőmesternél kopogtat be, majd megyéről-megyére jár, hogy árvái számára megmentse, a mi megmenthető.

1824-ben egymást érték az özvegy panaszai az erdélyi fő igazgatótanácsnál. Úgy látszott, mintha az egész világ ellene fordult volna. Ott találta ellenfelei között két mostoha fiát, mostoha leányának férjét, gyámjukat, a feddhetetlen jellemű b. Kemény Dénest. Minden nap új meg új erőszakos tett hírét hozta. Hiába rendelkezett Kamaráson, Alvinczen, mostohái gondoskodtak, hogy senki se teljesítse rendeléseit. Tulajdon birtokának sem vehette hasznát; gabonáját, marháját elvették gazdatisztjei. A régi rend teljesen felfordult az alvinczi udvarban, mindenki parancsolt, és senki sem engedelmeskedett. A rendbontásban — mint az özvegy egyik levelében panaszkodik — az örökösök maguk jártak elől példával. Míg az özvegy báróné távol volt, egyik mostoha fia felforgatta az egész udvarházat, a cselédséget leitatta, s a melyik szekér vagy ló megtetszett szemének, önkényesen elvitette.[1]

Végre a zűrzavart megelégelte b. Kemény Dénes is s 1824 szeptemberében megegyeztette az ellenséges feleket Nagyenyeden. Az egyesség szerint az özvegy báróné lemondott minden Györfi-birtokról, csak azt tartotta meg, mit özvegyi jogon nyert, b. Ke-

[1] Az örökösödésre vonatkozó pöriratok Pusztakamaráson a b. Kemény-család levéltárában maradtak fenn.

mény Sámuel szerzeményei pedig a törvényes osztozkodásig a kétféle gyermekeket egyformán illették. Az egyesség megerősítette az özvegynek az alvinczi udvarházhoz való jogát is, de a többi épületeket s a jövedelem legnagyobb részét a mostoháknak juttatta, a birtok kormányzását meg b. Kemény Dénesre bízta.

Az enyedi egyességben nyugvópontra jutottak a fékevesztett szenvedélyek, hogy azután annál nagyobb erővel tomboljanak. Már előbb sem volt maradása az özvegynek az alvinczi udvarházban, még kevésbbé remélhetett nyugodalmat az egyesség után, mely minden pillanatban alkalmat szolgáltatott a surlódásra. Fájó szívvel vett búcsút az udvarháztól, hol egy évtizeden keresztül annyi örömöt és annyi bánatot ért meg. Üldözött vadnak tekintette magát és árváit, s leginkább az fájt lelkének, hogy azok elől kellett menekülnie, kiknek nevelő anyja volt. Arra határozta magát, hogy pusztakamarási birtokán telepszik meg, melyről pöriratiban folyton hangoztatta, hogy csak fiát illeti meg.

A kis falu a Mezőségnek egyik félreeső völgyében húzódik meg. Az özvegy azonban hiába kereste a nyugodalmat Kamaráson is; évről-évre megújította panaszait a királyi fő igazgatótanácsnál, hol sikerrel, hol eredmény nélkül. Elhagyottságában fő támaszai atyja és öcscse voltak. Az öreg Csóka Sámuel aggkora ellenére szívesen járt-kelt leánya ügyében, ellátogatott Kamarásra is, hogy legalább tanácscsal szolgáljon, vagy kis unokáiban gyönyörködjék. E korból való leányához intézett levele, melyet a b. Kemény-család pusztakamarási levéltára mentett meg a pusztulástól. Hű képét adja e levél a mozgékony öreg úrnak, ki minden iránt érdeklődik és ép úgy

ismeri az ügyvédi fogásokat, mint a gazdasági élet csínját-bínját, ki ítéleteiben ép oly határozott, a mily gyöngéd biztatásaiban és tanácsaiban.

Legtöbb panaszra adtak okot a cselédek és a gazdatiszt. Alig érkezett meg az özvegy Kamaráson, a gazdatiszt kijelentette, hogy csak a mostoháknak fog engedelmeskedni; a cselédség pedig szintén megtagadott minden szolgálatot. Az elégedetlenek elnyerték ugyan büntetésüket, de azért a házi forradalmak egyre sűrűbben törtek ki. Különösen 1825-ben sehogy sem akart a botrányoknak vége lenni. Míg az özvegy nevelőintézetbe helyezte két gyermekét s intézkedett a kisenyedi szüreten, azalatt — az egyik panaszos irat szerint — a mostohák Kamaráson „a juhokat, sertéseket, marhákat eladták, elhajtották s maguk között felosztották, a gabonát elcsépeltették, eladogatták". Az örökösök erőszakoskodása megzavarta környezetük erkölcsi érzését, s a cselédek is szabadon garázdálkodtak a kamarási gazdaságban, hazatérő úrnőjüket pedig úgy fogadták, mint valami idegent, nem is hederítettek szavára. Az özvegy érezte, hogy botrányokkal akarják Kamarásról elüldözni, szinte kétségbeesve kért védelmet gyermekei s vagyonuk számára. Elhihetjük neki, hogy birtokaiból nem sok jövedelmet látott, hogy az utolsó időben gyűrűinek s gyöngyeinek árából fedezte a taníttatás költségeit. Nem csoda, ha elkeseredésében irígyelte a rab sorsát, ki legalább tudja, miért nyomorog.

A hatóság elítélte az erőszakot, mindazáltal a következő évben még szomorúbb napok vártak a kis családra. Az özvegy báróné épen Kamaráson időzött. A nyár összegyűjthette mind a három gyermekét; otthon lehetett Ágnes leánya, ki Kolozsvárott

tanult és Zsigmond fia is, kinek fejlődéséhez nagyenyedi tanárai oly nagy reményeket fűztek. Szomorú magányában öröm lehetett a szegény anyának az is, hogy együtt láthatta szeretteit. A Mezőség hegyhullámain, melyek, mint szigetet vették körül a kis falut, nem hatolt keresztül a nagy világ zaja, de nem hallatszottak a rokonok éles megjegyzései sem, kik annyi gúnynyal tárgyalták Kolozsvárott az özvegy dolgait.[1] Egyszerre, mintha felhőtlen égből csapna le a villám, tiszti rendelés érkezik, hogy az özvegynek tizenöt nap mulva a pusztakamarási birtokból el kell távoznia. Hiába volt minden törvényes ellentállás, az alispán karhatalmat vett igénybe, a mostohákkal együtt az udvarba rontott, mindent lefoglalt, a mit talált, úgy hogy a kiüldözött család újra otthon nélkül maradt az ég alatt. Mikor az özvegy az igazgatótanácshoz kérdést intézett a rendelet miatt, azt a feleletet kapta, hogy mostohái és kurátoruk pazarlással vádolták.

Évekig folyt az áldatlan pör. Igaz ugyan, hogy 1827 őszén kimondták az osztályos ítéletet, végrehajtása azonban sokáig tartott, minthogy az örökösök az osztozás költségeit nem térítették meg. Csak 1830 körül rendelkezhetett az özvegy báróné szabadabban birtokával. Szervezetét, lelkének erejét megviselték az izgalmak és aggodalmak, de kitartása győzött; a megmentett vagyon — legalább mennyiségre nézve — elég jelentősnek látszott. Nagyságáról az osztályos ítélet nélkül is fogalmat alkothatunk magunknak a pöriratokból és családi levelekből. Az özvegy tartására rendelt birtoknak legnagyobb része Kisenyeden

[1] Csóka Sámuel ír róluk fentebb említett levelében.

volt, ehhez tartoztak a mági, ecsellői és szecseli birtokrészek, jobbára erdők és rétek. Az árvák leginkább Torda és Kolozs megyében kapták ki örökségüket. Úgy látszik, szépen örököltek Detrehemben s Gyerőmonostoron. A legértékesebb birtok a kamarási volt, hol a több száz hold fekete mezőségi föld szép jövedelmet ígért; ezzel együtt szokták kezelni a szentmihálytelki és szombattelki gazdaságokat. A szabadságharcz után b. Kemény János körülbelül nyolczszáz holdon gazdálkodott Kamaráson. Az özvegynek s gyermekeinek jutott Alsó-Fehér megyében a kapudi jószágrész is; ez eredetileg elzálogosított b. Györfi-birtok volt, melyet valamikor b. Györfi Ágnes örökölhetett anyjától, b. Bánffy Borbálától, mégis a szerzemények közé került, mert az öreg báró második feleségével együtt váltotta ki. Értékét leginkább az mutatja, hogy az öreg báró bérlőjének évi 1000 frt bér mellett még kőépületet is kellett rá emelnie.

Ez adatok szerint az özvegynek elég tekintélyes birtok állott rendelkezésére, melyből ügyes gazda megfelelő tőkével s szorgalommal szép jövedelmet mutathatott volna fel. Hogy a család mégis oly gyakran került nehéz körülmények közé, annak fő oka, hogy a rendetlen gazdálkodásnak s hűtlen kezelésnek nyomait csak lassan lehetett eltüntetni; a folyton változó gazdatisztek elhanyagolták a földeket, a felszerelést pedig elprédálták. Másrészt a szétszórt birtokok között levő nagy távolság szinte lehetetlenné tette az ellenőrzést. A haszonbérlők rendetlenül fizették a bért s kényük-kedvük szerint pusztították a legszebb erdőket.

A pör váratlan fordulatai, melyek a bárónénak annyi keserű csalódást szereztek, mély nyomot hagy-

tak az idősebb fiúnak, Zsigmondnak, lelkében is. Mit érezhetett a kis tanuló, mikor elhagyta Enyedet, a Maros mosolygó völgyét, s végig haladva a Mezőség girbe-görbe útjain, egyik hegyhátról megpillantotta a távolban Pusztakamarást, anyjának egyszerű otthonát? Talán összehasonlította az igénytelen lakot a kellemes alvinczi udvarházzal; talán elkomorult, homályosan érezve, hogy az emberi élet csak eszköz valamely ismeretlen hatalom kezében; talán körülfogta a csend, mely a lejtős hegyoldalakon s a kis falun uralkodott, s titkos reményt lopott az álmodozó lélekbe, hogy ábrándjait semmi sem zavarja meg a békés völgyben. A pusztuló gazdasági épületek s a barátságtalan cselédek semmiképen sem voltak alkalmasak az aristokratikus gőg felkeltésére, az özvegy bárónénak puritán gondolkodása viszont megóvta fiát az irígység szörnyetegeitől. Kemény szerette az élet örömeit, de szakadatlanul dolgozott értük. Egész életében őszinte híve volt a demokratikus eszméknek, politikai küzdelmeiben azonban semmi nyoma sincs a hitehagyott nemtelen érzéseinek; a családi hagyományoknak nem volt nála igazabb tisztelője. Különben sem szabad b. Kemény Zsigmond szegénységét, melyet életírói néha oly feltűnően emlegetnek, túlságosan sötét szemüvegen néznünk. Egyrészt az erdélyi aristokratia mindig többre becsülte az egyéni kiválóságot, a szellemet s férfias bátorságot, mint a nagy vagyont s a külső formaságokat. Másrészt igaz ugyan, hogy b. Kemény Sámuel vagyona a pör befejezésével eléggé elforgácsolódott, mégis mindegyik Kemény-fiúnak jutott annyi, hogy az élet gondjai ellen biztosítva volt.

Legmélyebb hatást gyakorolt a családi viszály

Kemény Zsigmond kedélyére. Saját szemével látta a családi tűzhely szétrombolását, a gyermeket anyjával, a testvért testvérével harczban; saját fülével hallotta anyjának fájdalmas panaszait, s esze már felfogta, mit jelent a gyönge nőnek az elhagyottság. A kínos tapasztalatok űzték a gyermeket a magányba, s az, kinek vidám társak között kellett volna kaczagnia és játszania, elvonult könyvei közé s egyedül bolyongott a hegyoldalakon. „Vadócz gyerek voltam — mondja magáról Kemény az *Erdélyi Hiradó*ban — méla és magamba vonult. Nem kelle nékem báb s festett kocsi, előtte daczos, vágtató falovakkal, benn úri, ékes hölggyel. Gyermektársaim s játékuk iránt is részvétlen és unatkozó valék.“[1] Minél több szelleme volt az érzékeny gyermeknek, heves képzelete annál gazdagabbnak tüntette fel a magányt s annál sivárabbnak a valóságot. A gyermek borult kedélyének emlékét őrzi a költőnek komor világnézete is.

Kitörölhetetlenül vésődött Kemény lelkébe annak a nyári napnak emléke, melyen mostoha bátyjai s Kolozs megye alispánja karhatalommal jelentek meg a pusztakamarási otthonban, s melyen az özvegy és árvái hajléktalanul költöztek el a letarolt Mezőségről. Ha idősebb lett volna Kemény, alig nézte volna tétlenül anyjának könnyeit, valószínű, bosszút állott volna értük. Mit tehetett a tizenkét éves fiú? Talán összeszorította kis öklét s megesküdött, hogy kérlelhetetlen ellensége lesz egész életében az erőszak minden fajtájának. Az a nemes felháborodás, mely a kis fiú lelkén hatalmasodott el a kínos jelenetnél, ott

[1] Az *Erdélyi Hiradó* 1842-ik évi folyamának 2. számában *A codificatio és historiai oskola* czímű vezérczik kezdete.

működött azokban a komoly harczokban is, melyeket a férfiú folytatott később az igazságért a zsarnoki önkény ellen.

Sokat veszített b. Kemény Zsigmond gyermekkorában, mikor a csalódások oly korán megrontották lelkének összhangját. Azonban, ha volt is idő, mikor a kis fiú merő ellentétet látott az életben és senkiben sem tudott bízni, egy érzése, anyja iránt való szeretete, soha sem ingott meg. Ekkor szövődött az a megható viszony, mely az anyát és gyermekét egészen a sírig annyi finom szállal fűzte egymáshoz. A kis fiú volt az özvegy bárónénak legmeghittebb barátja, ő volt legszebb reménye, mely erőt adott neki a kétségbeesés határain; a fiút meg csodálattal töltötték el azok az áldozatok, melyekben az anya csak övéire gondolt s teljesen számításon kívül hagyta saját kényelmét és jövőjét. A nemes viszony az évekkel csak erősebb és gyöngédebb lett. Kemény Zsigmond egyéniségének fejlődése többet köszön az egyszerű anya önfeláldozó szeretetének, mint Tolsztoj világnézete azoknak az előkelő, házasságtörő asszonyoknak, kiknek szerelmétől annyi csodát várt az orosz írónak előrelátó nagynénje.[1] Az események forgatagában hányszor látta Kemény, hogy a legszentebb eszmék mögött a legdurvább érdekek küzködnek, s hogy az ellentétek között az erkölcsi életnek leghatározottabb elvei mállanak szét? Ha az általános felfordulás érintetlenül hagyta a bonyolult egyéniség erkölcsi érzékét, az részben annak az egyszerű anyának hatása volt, kinek önfeláldozása a legszebb vallástétel volt a keresztyén erkölcsiség mellett.

[1] Gr. Tolsztoj Leo: *Gyónásom.* Második fejezet.

Úgy látszik, a fiúnak anyjához való benső viszonya nyujtotta az első mélyebb bepillantást a női lélek valójába. Anyja küzdelmében a női léleknek diadalmas erejét csodálhatta Kemény. A férfiú talán merészebben, hevesebben támadott volna, de könnyen türelmét vesztette volna; az elhagyott özvegy gyakran volt önmagához következetlen, de éveken keresztül szívósan ragaszkodott minden röghöz, melyhez — hite szerint — gyermekeinek joguk volt. Minél férfiasabb lélek fejlődött a gyermekből, annál őszintébb hódolattal hajolt meg a női erények előtt. E lovagias érzés enyhíti azoknak a sötét színeknek hatását is, melyek Kemény költészetét oly komorrá teszik. Kemény regényeiben szinte természetfölötti erő szállja meg a szenvedések idején a nőt, különösen az anyát, úgy hogy a bátortalan merészszé, az egyszerű leleményessé változik.

Kemény gyermekkorából hiányzik az az összhang, mely Goethet szüleinek házában veszi körül. A Goethe-ház dúsan elhalmozta a fejlődő gyermeket mindazzal, a mit jó mód, műveltség és szeretet nyujthat. Az apának sokoldalú ismereteit kellemesen ellensúlyozta az anyának költői kedélye; a kényelmes otthon hatását még teljesebbé tette az ősi birodalmi város s a Majna gyönyörű vidéke. Mindezzel mily éles ellentétben áll Kemény Zsigmond gyermekkora! Itt a pusztuló ház, a züllő gazdaság, minden az özvegynek nehéz küzdelméről beszélt. Goethet gyermekkora szinte egyenes úton vezette ahhoz az egyetemes világnézethez, melyet költészetében egy évszázad mulva is csodál a gyorsan haladó európai műveltség. Kemény Zsigmondnak gyermekkori benyomásai inkább szaporították azokat az akadályokat, melyeket

a költőnek és államférfiúnak le kellett győznie, míg magas szempontjaihoz küzdötte fel magát. Mindazáltal a gyermeknek magányos töprengései s komor gondolatai nem vesztek kárba. Ezek hívták fel a gyermek figyelmét az élet komolyabb feladataira s a dolgoknak erkölcsi oldalára; ezek nevelték azt a finom erkölcsi érzéket, mely később a politikai írónak is mindig biztos irányt jelölt harczaiban. A korai családások nélkül talán a költő sem értette volna meg azokat a nagy tragédiákat, melyeket az egyeseknek, családoknak és bérczes hazájának életében látott.

Nagyenyeden.

I.

A pusztakamarási izgalmas napok után alig talált a szerencsétlen özvegy másutt menedéket, mint Alvinczen öcscsénél, Csóka Józsefnél. Benne megtalálta mindazt, minek elhagyottságában oly sokszor híjával volt, a férfi határozottságát, a megfontolt tanácsot s az igazi rokoni szeretetet. Csóka József jó testvér volt s önzetlenül fogta fel az árvák ügyét.[1] Annál inkább elkeseríthette az özvegy bárónét, hogy a hosszú örökségi pör mostoháinak újabb meg újabb erőszakosságokra adott alkalmat; bánthatta az a zajos élet is, melyet mostoha gyermekei a szomszédságban, az ősi udvarházban folytattak. A megaláztatások csakhamar tovább üldözték Alvinczről, gyermekkori játékainak s első anyai örömeinek színhelyéről.

Valószínű, hogy 1830 körül költözött Magyarkapudra. Ekkor már a kapudi birtok felszabadult a terhek alól, s az üresen maradt bérlőlakás, ha kényelmet nem is, legalább nyugalmat ígért az özvegynek. A családott lélek vonzóbbnak találta a rideg magányt, mint

[1] 1828-ban a magyarkapudi birtok elosztásánál is Csóka József volt az árvák megbizottja. Az osztozásról szóló levelet 1909-ben a b. Splényi-családtól Magyarkapudon kaptam.

a társaság hamis örömeit. Még inkább vonzotta Kapudra az a gondolat, hogy közelebb lesz Nagyenyedhez, hol fiai nevelődtek.

Az özvegy báróné veszteségeinek a három árva s különösen legidősebb gyermeke is részesévé lett. A családban dúló ellentétek teljesen felforgatták a kis fiú érzelmeit, a folytonos vándorlás meg összezavarta lelkében a családi otthon képét. Úgy látszott azonban, mintha a sors is megsokallta volna a csapásokat, s a kis Zsigónak gazdag kárpótlást nyujtott Nagyenyeddel, főkép a régi főiskolával.[1]

A város, mely oly hosszú ideig volt átalakító hatással a serdülő ifjú kedélyvilágára, különös vegyüléke a borúnak és derűnek. Az Őrhegy lankás oldalain viruló gyümölcsösök s rendezett szőlőskertek húzódnak egészen a Marosig, úgy hogy koszorúként fonódik a zöld lomb Nagyenyed házsorai köré. A kellemesen hajló utczák, tágas terek, takaros polgári lakások, a gondozott hidak, az alattuk rohanó patak árjai első pillanatra azt a hitet keltik az idegenben, hogy zavartalan öröm hajlékába lépett. Lassanként azonban a derült hatást lehangoltság váltja fel, mert Enyed is hasonlít annak az embernek társaságához, kinek szeme örömtől ragyog, lelke meg bánatot rej-

[1] Nagyenyedre, vidékére s főiskolájára nézve több jellemző adatot találtam Szász Károly püspöknek *Emlékezés Nagyenyedre* czimű czikkében (*Magyarország Képekben.* 1870. 38—43. l.), b. Kemény Gábornak *Nagyenyed és vidékének veszedelme* czimű könyvében (1863.), *A Bethlen-főtanoda történetében* (1868.), melyet P. Szathmáry Károly irt, továbbá Váró Ferencznek Bethlen G. kollegiumáról szóló, félbe maradt munkájában. Az iskola életéről értékes felvilágositást nyujtott Váró Ferencz, a Bethlen-főiskola főgymnasiumának tiszteletbeli igazgatója.

teget. Míly rettenetes szenvedésekről beszélt a mult iránt érdeklődő ifjúnak a város közepén kimagasló református templom s a komor őrtorony! Mennyi szép remény omlott össze a templomot körülvevő bástyák tövében! A romladozó falak mellett néha egész nemzedékeket pusztítottak el a vad oláh és tatár csapatok, vagy a rendezett német hadak, hogy az irtózatos veszteségek után újra elölről kezdje sisyphusi munkáját a magyar műveltség. Talán a kis város szenvedéseinek is része van abban, hogy Kemény történelmi tanulmányaiban szívesebben időzött a nemzeti gyász napjainál, mint a nemzeti dicsőség képeinél.

B. Kemény Sámuel bölcsen gondoskodott kis fia jövőjéről, mikor Nagyenyedet jelölte ki neveltetése helyéül. Megkönnyítette a választást az, hogy a b. Kemény-család legkiválóbb tagjai az enyedi főiskolának köszönték műveltségük alapját, de vezette az öreg bárót az is, hogy a kis Zsigót Enyeden a Kemény bárók házában szinte családi körben helyezhette el. A férj intézkedését özvegye is tiszteletben tartotta. Nem törődött azzal, hogy ismerősei megszólták viseltes ruhájáért vagy egyszerű életmódjáért, de a tanittatás költségeit akárhonnan is előteremtette; nem tartott nagynak semmiféle áldozatot sem azért, hogy fiát az aristokrata úrfiak módjára neveltesse. A királyi fő igazgatótanácshoz benyujtott panaszaiban is folyton azt emlegeti a zaklatott özvegy, hogy fiáért tetemes összegeket fizet ki Enyeden, s hogy legnagyobb csapásnak tekintené, ha gyermekeinek a költséghiány miatt félbe kellene hagyniok a tanulást.[1]

[1] Az iratok a b. Kemény-családnak pusztakamarási levéltárában maradtak fenn.

Igy került Kemény Zsigmond a b. Kemény-család házába, vagy — mint Enyeden hívják — a Burgba. A félkörben épült földszintes lakásokban helyezkedett el a b. Kemény- és Zeyk-család néhány tagja. A lejtős, tágas udvar, a fő épület vastag falai s empire-ízlésű oszlopai, a terjedelmes park hatalmas fái aristokratikus jellemet adtak a helynek. Itt élte le Kemény Zsigmond tanulóéveinek legnagyobb részét. A gyötrő gondok, melyek a szülei ház életét annyira feldúlták, megtörtek a magas szobák falain, a park lombjain s nem zavarták meg a komoly gondolatoknak szentelt órákat.

Kemény Zsigmond azonban nemcsak jól eső kényelmet talált a Burgban, hanem érdekes társaságot is. A b. Kemény-háznak állandó lakója lehetett b. Kemény Simon, kit épen 1823-ban neveztek ki Alsó-Fehér megye administrátorává; hosszabb ideig itt lakhatott b. Kemény Dénes is, a megyének tiszteletbeli főjegyzője. Az elsőnek nagy műveltségét s ritka jellemét évek mulva is tisztelettel emlegeti Kemény Zsigmond;[1] a másiknak jellemrajzában a csalóka álmok emberét mutatja be, de magasztalja szigorú igazságosságát, éles dialektikáját, rendkívüli szónoki tehetségét, elismert bátorságát s ezekben látja b. Kemény Dénes nagyszerű hatásának tényezőit.[2] Gyak-

[1] B. Kemény Zsigmond *Összes művei.* XI. 1907. 113. l.

[2] Az *Újabbkori Ismeretek Tárának* ismertetője az *Uj Magyar Museum* 1850—51-ik évi folyamában (I. 236. l.) azt írja, hogy néhány becsesebb czikkel Kemény Zsigmond is gazdagította a vállalatot. Ilyenek a Bethlen Jánosról s a Bánffy Lászlóról szóló czikkek, melyeknek szerzője a *K.* betűt használja írói jegyül. Az *Ujabbkori Ismeretek Tárának* V. kötetében (1853.) b. Kemény Dénes életrajza alatt csak *k.* betű áll,

ran megfordult a Burgban az enyedi főúri társaság kedvelt alakja, az ifjú Zeyk Miklós is, ki a negyvenes években, mint az enyedi kollegium tanára, nagy tudományával s nemes egyéniségével oly nagy hatást gyakorolt a természettudományok megkedveltetésére. Zeyk Miklós csak négy évvel volt idősebb, mint Kemény Zsigmond; lehetetlen, hogy egyik ifjú ne ismert volna a másikban lelki rokonára. Kemény még később is igaz rokonérzéssel emlékezett meg a szép hivatású tudósról s őszinte fájdalmat érzett korai elhúnytán.[1] Enyedi otthonában szerette meg Kemény Zsigmond b. Kemény Simon derék fiait: Istvánt és Györgyöt, kik csak két osztálylyal jártak feljebb;[2] itt kötött bensőbb viszonyt gr. Teleki Domokossal, az ifjú bárók rokonával, ki 1829 őszén vett búcsút az enyedi iskolától.[3]

Nagy szüksége volt Kemény Zsigmondnak az előkelő társaságra, hol a társadalmi érintkezés formáit a finom ízlés s szeretetreméltó kedélyesség szabta meg. Atyjától örökölt szenvedélyes természete gyakran ragadta heves kitörésekre; kedélyét pedig a sorscsapások s a magány még zordabbá tették. Nem csoda, ha a zárkózott jellemű ifjú többször került ellentétbe környezetével, hisz indulatossága vetekedett érzékenységével. Egy ízben idősebb unokabátyja, b. Ke-

de az elemzés művészete, a politikai mozgalmak bölcselete s a stilus nemessége arra mutat, hogy a czikk írója b. Kemény Zsigmond.

[1] B Kemény Zsigmond *Összes művei.* XI. 1907. 124. l. (*Idősb Szász Károly.*)

[2] A nagyenyedi Bethlen-főiskola tanulóinak 1832-ik évi névsora szerint, mely a kollegium levéltárában van.

[3] Deák Farkas: *Gr. Teleki Domokos emlékezete.* 1881. 7. l.

mény Dénes, az asztalnál valami modortalanságért feddette meg. Beksics azt mondja, hogy e feddés választotta el később is Kemény Zsigmondot az erdélyi ellenzék kiváló vezérétől.[1] Valószínű, sok túlzás van ez állításban, de biztosra vehetjük, hogy a nyilvános megszégyenítés mélyen sértette az érzékeny kedélyt. Más alkalommal — mint Beksics adja elő — a tánctanító rótta meg Keményt ügyetlen mozdulataiért s türelmét vesztve mondta neki, hogy sohasem tanul meg tánczolni. A nehézkes természetű fiú érezte, hogy tanítójának igaza van, de azért elkeserítette a sértő megjegyzés, s többé feléje sem nézett a tánczoknak. A komor kedélyben valamely mogorva környezet veszedelmes szenvedélyeket nevelt volna. Az enyedi előkelő társaság azonban lassanként letördelte a nemes gyermeklélek vad hajtásait, s talán jórészt az enyedi Burg lakóinak és vendégeinek köszönheti Kemény, hogy nem csak a magánynak, hanem a társadalmi életnek örömeit is tudta élvezni. A Burgban pillantott Kemény először mélyebben annak az érdekes világnak lelkébe, melynek bonyolult érzéseit oly nagy művészettel elemezte később társadalmi regényében. Itt ismerte meg azt a szép magyar nyelvet is, melyben az erdélyi előkelő társadalom társalgása századokon keresztül annyi finomságot s jellemző fordulatot hozott létre.

II.

Nagyenyed és vidéke sötét gondolatokkal vette körül Kemény Zsigmondot, de egy-két összehangzó benyomással mindig el tudta oszlatni a komor hangula-

[1] Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés.* 1883. 21. l.

tok felhőit. Ily hatások nem voltak alkalmasak arra, hogy nagyra növeszszék a világfi örömeit, vagy a meghasonlott kedély gyötrő eszméit. A ború és derű váltakozásai hozták létre az ifjúban a költői lélek legmagasztosabb erényét, az igazi emberszeretetet, mely sírni tud a sírókkal s örülni tud az örülőkkel. A nagy lelki átalakulásnak legfontosabb tényezője az enyedi Bethlen-főiskola volt.

Az iskola, melybe a kis Zsigmondot atyja vezette, századok viharai között épült. Még állott a legrégibb épületrész: az ó-kollegium, a tudománykedvelő Apaffi fejedelem uralkodásának emléke, hirdetve annak a kornak szellemét, melynek sem ideje, sem pénze, sem gondja nem volt a kényelem és finom ízlés követelményeinek kielégítésére. Az úgynevezett kis kollegium a XVIII. század alkotása volt, de a léha rococo-világ nem pazarolta szeszélyes díszeit az alacsony termekre s a sötét lakószobákra. Épen Kemény tanulókorában rakta le egy erősebb hitű korszak az új kétemeletes épület alapjait.

A komor falak nem dicsekedhettek az alkotó művész mesterfogásaival, de rendkívüli értéket adott nekik az, hogy a gondolatszabadságért s Erdély függetlenségéért vívott küzdelmek emlékei szentelték meg őket. Az intézet történetéből régmult korok törhetetlen hite, erős férfiak meggyőződése s hős vértanuk elszántsága szólt a késő utódhoz. A főiskola alapításának gondolata azoknak a nagy államférfiúi terveknek volt része, melyekkel Erdély legnagyobb fejedelme, Bethlen Gábor, országát az európai műveltség hatalmas várává akarta emelni. A lángeszű államférfiú gondolatát nemes honfiak áldozatkészsége s bátorsága származtatta át örökség gyanánt

egyik nemzedékről a másikra. A fejedelmi főiskolában vívta szenvedélyes csatáit a rationalista bölcselet az elfogult felekezeti szellemmel. Az ódon falakhoz tapadt azoknak a hős tanuló ifjaknak vére, kik az utolsó erdélyi fejedelemnek, II. Rákóczi Ferencznek, szabadságharczában vértanuságot szenvedtek s most az Őrhegy aljában a Kápolnadombon közös sírban pihennek.

Ki vonná kétségbe ily emlékek nevelő hatását? Ha kedélyünkre hatással vannak a táj vonalai s színei, ha a légkör változásai megedzik vagy elernyesztik jellemünket, mennyivel inkább átalakítják lelkünket azok az eszményképek, melyekre környezetünk naponként felhívja figyelmünket? Az ifjú Keményt is nagy elhatározásokra buzdíthatta az a hely, hol minden kődarab magasztos önfeláldozásokra emlékeztette. Hányszor látta a díszteremben, mely egyúttal előadóterem gyanánt is szolgált, az alapító fejedelem arczképét az erdélyi hős családok czímerei között? Talán a lelkiismereti szabadság bajnokának komor arczvonalai is biztatták az ifjút, hogy életét boldogtalan hazájának s az emberiség örök eszményeinek szentelje. S ha Kemény nem értette volna meg a mohos falaknak s a megbarnult arczképnek néma beszédét, éreznie kellett a hagyomány lelkesítő erejét egy-egy iskolai ünnep alkalmával.

Legnagyobb hatásúak a kollegium alapítójának emlékére rendelt ünnepek voltak. Ily ünnep benyomásait ébreszti fel bennünk az a nyomtatott könyv, mely az 1828-ik évi emlékbeszédet s alkalmi verset foglalja magában.[1] Látjuk a díszes közönséget, mely

[1] A szónoki beszéd czíme: „*A bölts fejedelem és haza attya emléke*, melyet írt és a N. Enyedi Evangelico-Reformata Ne-

május elsején a főiskola udvarán gyülekezik. Egymás után érkeznek Enyed nevezetesebb polgárai s hölgyei, a kollegium tanárai s felügyelői. A tavaszi napsugár végigragyog a tanuló ifjúság sorain; ott vannak a tógás öreg deákok, a méltóságos úrfiak, köztük bizonyára Kemény Zsigmond, a poeták osztályának tanulója is. Egyszerre felhangzik a főiskolai énekesek karának éneke, majd a felső osztály tanítója lép a szónoki emelvényre. Az ünnepi beszéd tárgyai: a főiskola alapítása s elhelyezése, Bethlen bölcs intézkedései, az ország és a kollegium rettenetes szenvedései. Úgy tetszik, mintha az apró részleteknek s ékes mondatoknak nem akarna vége szakadni. Most a jelenlevő három méltóságos ifjúhoz fordul a szónok, buzdítja a „koszorús hősök méltó ivadékait", hogy a haza és vallás szabadsága vezesse őket férfikoruk küzdelmeiben. A hosszú szónoklat után még terjedelmes vers következik, melyben a poeták tanítója dicsőíti a nagy fejedelmet.

Kemény Zsigmond, a poeták osztályának tanulója, alig fedezte fel a fárasztó ünnepben a könnyed szellem s finomabb ízlés hiányát. Tanítójának naiv verse s az emlékbeszéd ép úgy meghatotta őt is, mint barátait, az ifjú Kemény bárókat: Istvánt és

mes Fő Oskola udvarán számosan egybe sereglett díszes Gyülekezet és a Nemes Tanuló Ifjúság előtt el is mondott Almásy Ferentz a Logika Classis k. r. Tanítója Május 1-ső napján 1828-ba N. Enyeden. Nyomtattatott N. Enyeden a Ns. Ref. Kollegyom betűivel Vízi István ügyelete alatt. 1832." (1—85. l.) — Az alkalmi vers czíme: *„Nemzeti trophaeum,* mellyel dicső fejedelem iktári Bethlen Gábor emlékezetét megujította a N. Enyedi Músák lelkes részvételével Nagy Enyeden Május 1-ső napján 1828-ik Esztendőben M. Szabó Ferentz akkor Poeták k. r. tanítója, most uj thordai ref. segéd pap. 1832." (86—109. l.)

Györgyöt, kiktől az ünnepi szónok a beszéd végén oly érzékenyen búcsúzott el. Valószínű, későbbi tanulóéveiben élesebben bírálta meg az ügyetlen formát, de a naiv emlékezésben ekkor is tisztelte az elmult korok áldozatainak és szenvedéseinek hatását, az egykor üldözött eszmék győzelmét. Az enyedi kollegium sötét emlékei, az iskolai ünnepek komor hangulatai erősitették meg Keményben azt a hitet, hogy a mult szenvedései szebb jövendő zálogai. Ezt hirdette első regényében is abban a gondolatban, hogy az a nép, mely híven őrzi hajdankora emlékeit, még elhanyagoltatásában is jogosítva van az életre s dicsőségre.[1]

A nagyenyedi főiskola azonban nem csak a mult idők komor képeivel izgatta Kemény Zsigmond képzeletét. Az intézet gyűjteményeiben még együtt volt mindaz, a mit két század kiváncsisága és szorgalma hordott össze. Valóban kellemes csalódás várt arra, ki azzal a lemondással lépett az igénytelen épületbe, hogy ott a pusztulás emlékein kívül semmit sem talál. A sok értékes holmi 1849-ben az oláh felkelők bősz szenvedélyének lett áldozatává, s ma már csak egykorúak leirásából, továbbá Benkő Ferencznek, a híres enyedi tanárnak, leltárából és könyvéből alkothatunk magunknak halvány képet a gyűjtemények gazdagságáról.[2] Benkő nem győzi eléggé magasztalni a két könyvtárhelyiség kincseit, különösen a régi magyar irodalom termékeit s a becses kéziratokat. Szász Károly püspök huszonegyezerre, b. Kemény Gábor harminczhatezerre teszi az 1849-ben elégetett kötetek

[1] B. Kemény Zsigmond *Összes művei.* V. 1897. 262. l. (Az *Izabella királyné és a remete* című regény előszava.)

[2] Benkő Ferencz: *Parnassusi időtöltés.* VII. 1800.

számát. Az egyes szekrények tartalmát, melyek az adományozók nevét viselték, az erdélyi fejedelmek arczképeit a legkényesebb ízlésű gyűjtő is megirígyelhette volna. Rendkívül érdekes lehetett a régiségtár s természetrajzi gyűjtemény. Meglepő összevissza-ságban kerültek itt egymás mellé a legellentétesebb tárgyak. Az egyik üveges szekrényben ásványok s kövületek foglaltak helyet; a másikban csigák, bogarak, pillangók közelében görög és római régiségek hevertek. Szépen megférték a ritkaságok közt az amerikai kókuszdióval s a fűrészes halak orrával Apaffi fejedelem feleségének, gr. Bethlen Katának papucsai, valamint az a vaspánczél és sisak, melyben a kegyelet a szentimrei hősnek, Kemény Simonnak, fegyvereit tisztelte.

A mint gr. Mikó Imre, az enyedi kollegium egykori növendéke, hálával gondolt vissza az enyedi főiskola gyűjteményeire, bizonyára Kemény Zsigmond fejlődése is sokat köszön az enyedi könyvtár és múzeum kincseinek. Míg a régi írások között egy-egy erdélyi emlékiratban meglepő adatokat talált, melyek elmult korok életébe világítottak be, addig alkotó képzeletének bőséges anyagot nyujtottak az egyes korok rajzához a múzeum tárgyai. A gondolatok végtelen sorát indíthatta meg Kemény Zsigmondban a természetrajzi gyűjtemény is, különösen, ha Zeyk Miklós társaságában szemlélhette az érdekes ásványokat és kövületeket, s ha gyönyörködhetett az ifjú főúr kedvelt geologiai fejtegetéseiben. Még *Gyulai Pál*ban is érdekelték Keményt a féktelen elemek, melyek „hajdan, míg ifjak valának, az özönvíz ezer csatornáivá repesztették a mennyboltozatot, vagy a hegyek ketté hasított csúcsai közül a pokol tűzárját

lökték az ég arczára".[1] Talán a nagyenyedi főiskola könyvtárának s múzeumának benyomásai újultak meg Kemény lelkében, mikor a *Ködképek a kedély láthatárán* című regényében annyi szeretettel rajzolta azokat a gyűjteményeket, melyeket a különcz franczianak, az öreg Villemont grófnak, szeszélyes rendezése oly vonzókká tett.[2]

Az enyedi kollegium legfőbb kincse azonban a majdnem ezer főnyi tanulósereg volt, mely a kis város lakosságának ötödrészét alkotta. A református családok Erdély legtávolabb eső vidékeiről is elhozták ide gyermekeiket. A székely fiúk csapatosan jelentek meg az iskolaév elején; egyik-másik egész heti útat tett meg szekéren, mig Enyedre ért. A kollegium nem kényeztette el növendékeit; a kinek tűrhető megélhetést, jutalmat vagy czipót biztosított, attól gyakran sanyarú munkát, minden körülmények közt szinte kolostori életrendet követelt. A szegényes, szűk lakószobákban gyakran húsznál több tanulő volt összezsúfolva, s esténként az osztálytermek is hálószobákká alakultak. Az intézet hihetetlen lemondásra szoktatta az ifjúságot, de tiszteletben tartotta növendékeinek szabadságát is. A tanulók egész kis köztársaságot alkottak, melyben legnagyobb értéket a kor, szellemi kiválóság s a jellem nemessége jelentett; a rendre az ifjúság vezérei: a senior s contrascriba ügyeltek. A nyomorúság és küzködés nem kedvezett a lélek finomabb vágyainak s a társadalmi élet összehangzó örömeinek, de az akaratot megedzette, gyak-

[1] B. Kemény Zsigmond *Összes művei.* I. 1896. 408. l. (*Gyulai Pál.*)

[2] B. Kemény Zsigmond *Összes művei.* IV. 1897. 136. l. (*Ködképek a kedély láthatárán.*)

ran erőszakossá durvította. Mennyi lemondást és lelkesedést, mily nagy terveket hordoztak keblükben a szegény székely fiúk! Az enyedi kollegium kapujából indult keleti útjára Kőrösi Csoma Sándor is.

Az ifjúságban uralkodó demokratikus szellem előtt meg kellett hódolniok a publicus deákoknak: a nemes és méltóságos úrfiaknak, így Kemény Zsigmondnak is. A komoly gyermeket nem igen csábította a holt Maros környéke, hol társai csókafiókákat szedegettek, sem a barátok tava, a tanulók zajos téli mulatságainak színhelye. Nem vonzotta az a füves rét sem, hol nyári délutánokon az ifjúság apraja s nagyja dobszóval jelent meg s széles jó kedvében késő estig labdázott, ugrált. A kis Zsigót a mozgalmas játékoktól nem csak komolysága, hanem ügyetlenségének érzete is visszatartotta. Annál szívesebben társalgott kitűnő tanulótársaival; egyikhez-másikhoz — mint Váró Ferencz Basa Istvántól, az 1837-ik évi Bethlen-emlékünnep szónokától, értesült — szíves barátság kötötte. Az ifjú báró egyénisége hamar kinőtt az önképzőkör keretéből, de ha egy-egy iskolai előadás vagy felvetett korkérdés vitát idézett elő, örömmel vegyült a szellemi tornába, s a leginkább döntő érvek rendesen az övéi voltak. Éles ítélőereje, nemes jelleme, ismereteinek gazdagsága, Szász Károlynak, a híres enyedi tanárnak, elismerése az előkelő származás nélkül is kivételes helyet biztosított volna számára az enyedi tanulóvilágban.

Ebben a körben alakult ki Kemény Zsigmond egyénisége. Nehézkes természetét az itt eltöltött évek talán még szögletesebbé tették, de itt ébredt lelkében az a nemesebb becsvágy, mely a választott életczéltól semmi körülmények között sem tántorodik el.

Tanulótársai közt élesült az ifjú tudósnak ítélőereje; a szenvedélyes viták gyakran inkább tisztázták eszméit, mint sok gyönge tanárának előadása. Itt hódította meg lelkét az az igazi demokratikus gondolkodás, melynek tisztultabb elveihez egész államférfiúi pályáján hű maradt a főúri család sarja. A demokratikus eszmék terjedését elősegítette az is, hogy az enyedi főiskolában a szabadabb szellem ment volt minden túlzástól. Az 1828-ik évi Bethlen-emlékünnep szónoka is egyaránt buzdította a főrangú és szegénysorsú tanulót, amazt, hogy merjen feljebb emelkedni, emezt, hogy ismerje meg emberi méltóságát. Az ifjú báró a szegény székely fiúkban szerette meg igazán a magyar fajt, melynek gyöngeségeit s erényeit oly éles elmével elemezte a szabadságharcz után írt röpirataiban. Az enyedi deákok közt elröpült óráknak emlékei az erdélyi magyar nyelv szólásmódjai is, melyek a kiváló író nyelvének oly eredeti jellemet adnak.

III.

Nagyon fogyatékos volna b. Kemény Zsigmond tanulóéveinek rajza, ha iskolai tanulmányaival s egy-két kiválóbb tanárának egyéniségével közelebbről nem ismerkednénk meg. Különösen itt érezzük a határozott adatok hiányát, melyeket az 1849-ik évi oláh gyujtogatás semmisített meg; a fontosabb mozzanatokat is csak hosszadalmas következtetésekkel kutathatjuk ki.

Legkönnyebben megállapíthatjuk Kemény Zsigmond kollegiumi pályájának kezdetét és végét. B. Kemény Sámuelné egyik panaszos levelében, melyet az 1824-ik év első felében intézett az erdélyi fő igazgatótanácshoz, említi, hogy a nagyenyedi református kollegium-

ban tanuló fia van.[1] E szerint a kis Zsigó az 1823—24. iskolaév elején, tehát 1823 őszén iratkozott a kollegium tanulói közé. Tanulmányainak befejezésére nézve leginkább útba igazíthat bennünket Szász Károly püspök visszaemlékezése, ki az 1834-ik év karácsonya táján együtt látta Kemény Zsigmondot b. Wesselényi Miklóssal s határozottan állítja, hogy akkor őszszel hagyta el Kemény az enyedi kollegiumot.[2] Ezek az adatok teljesen megegyeznek az *Újabbkori Ismeretek Tárá*ban közölt életrajzzal, mely szerint Kemény 1823-tól fogva tizenegy évig volt a nagyenyedi református iskola növendéke.

Több gondot ád annak eldöntése, hogy minő tanulmányok foglalták le Keményt Nagyenyeden. A huszas években ugyanis az enyedi deák kilencz alsó osztály elvégzése után hallgathatta a felsőbb tudományokat; a világi pályára készülő ifjak akkor két évig bölcsészeti, két évig jogi előadásokat hallgattak. Semmi értelme sem lett volna, hogy az előkelő ifjú épen a felsőbb tanulmányokra fordítson a rendes négy évnél kevesebb időt; ő is — mint gr. Teleki Domokos — inkább az alsó osztályoknak szánt időt rövidítette meg. Igy tehát az ifjú báró hét évet töltött az alsó osztályokban s 1830 őszén lett a felsőbb tudományok hallgatója.

Úgy látszik, ennek az okoskodásnak ellentmond az enyedi kollegium levéltárában levő névsor, mely az 1832-ik évi deákok nevét tartalmazza. Itt 1831

[1] Az irat az év első feléből való, minthogy egy szóval sem említi az enyedi egyességet, mely 1824 szeptemberében jött létre s rövid ideig megnyugtatta a család tagjait.

[2] Szász Károly: *B. Kemény Zsigmond emlékezete.* (*Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új folyam. XII. 1876—7.*)

szám alatt látjuk L. B. Kemény 'Sigmond nevét. Ha az évszám a felsőbb tanulmányok megkezdésének idejét jelezné, akkor Kemény csak három évig hallgatta volna a legértékesebb előadásokat.[1] Az ellentmondás azonnal megszűnik, ha az 1832-ik évi névsorban az 1832-ik évben vizsgálatot tett tanulók nevét keressük; ezt joggal tehetjük, minthogy a vizsgálatok 1832 januárjában és júniusában folytak. Így az 1832-ik évszám alatt oly ifjak neve állana, kik 1831 őszén iratkoztak a felsőbb tudományok hallgatói közé; azok az ifjak pedig, — mint Kemény Zsigmond is — kiknek neve felett 1831 áll, tulajdonképen 1830 őszén jelentkeztek magasabb tanulmányokra.[2]

[1] Hibásan okoskodnánk, ha 1831 elejére tennők a beiratkozás idejét, mert az 1769-ik évi vásárhelyi „litteraria comissio" iskolai rendje értelmében csak szept. 1-én fogadhatta el az intézet a deákok jelentkezését. (P. Szathmáry Károly: *A Bethlen-főtanoda története.* 1868. 190. l.)

[2] Hogy a névsor az 1831—32-ik, nem pedig az 1832—33-ik iskolaévre vonatkozik, arra nézve több bizonyítékot hozhatunk fel. A névsor elején Bartha Dániel neve áll, ki 1832 májusában volt a Bethlen-emlékünnep szónoka. Minthogy az ünnepi szónok az ifjúság első tagja s a felső osztály tanítója szokott lenni, Bartha az 1831—32-ik iskolaévben vezette a felső osztályt, s ekkor illette meg nevét az első hely. Még fontosabb bizonyítékot nyerhetünk Mihályi Károlynak, a híres enyedi tanárnak, életrajzából. P. Szathmáry Károly pontos értesülése szerint Mihályi 1808-ban született s tizenegy éves korában, tehát 1819 őszén ment Enyedre rhetornak. A rhetorika, poetika, oratoria, suprema humanitatis osztály elvégzése után 1823 őszén lett a felső tudományok hallgatója, holott a névsorban neve fölött mégis 1824 áll. Ez is bizonyítja, hogy a nevek felett levő szám a beiratkozásra következő első iskolaév végét jelenti. Így tehát az 1831-ik évszám is, mely alatt Kemény Zsigmond neve áll, Kemény Zsigmond első bölcsészeti vizsgálatainak idejét, az 1830—31-ik iskolaév végét jelzi.

Kemény Zsigmond Zalatnán annyi ismeretre tett szert, hogy az enyedi kollegiumban könnyen lépést tarthatott a harmadik osztály tanulóival, a grammatistákkal. Az osztályokat, melyeken végighaladt, eléggé jellemzi elnevezésük: grammatika, syntaktika, német, rhetorika, poetika, oratoria és suprema humanitatis.

A huszas években két irány küzködése tette ingadozóvá az alsó osztályok uralkodó szellemét. A főiskolának legtöbb tanára semmit sem akart tudni az európai műveltség új eszményeiről s a magyar nemzet ébredező vágyairól. Ezek az államkormány ízlése szerint való polgárokat akartak nevelni, s fő gondjuk az volt, hogy a tanuló jól tudjon latinul és németül beszélni s pontosan ismerje a vallásfelekezet dogmáit. Ez a conservativ felfogás jutott kifejezésre abban a tanítástervben, melyet a főiskola előljárósága 1820-ban fogadott el. A szabadabb s nemzetibb gondolkodás képviselői: Hegedüs és Köteles tanárok kisebbségben maradtak, de azért a szabadelvűség terjedését biztosította az, hogy az alsó osztályokban 1829-ig Hegedüs volt a vezető tanár, aztán pedig id. Szász Károly vette át a vezetést. Még ingatagabbá vált az alsó osztályok élete azzal, hogy a főiskola teljesen a köztanítókra bízta a tanítást. Ezek a főiskola jelesebb theologusai közül kerültek ki, kik hat évi felsőbb tanulmányaik végeztével egy-két évig valamely alsóbb osztály oktatását vállalták el. Ily tanítás gyöngeségeit a vezető tanár felügyelete legfeljebb csak enyhítette, s gr. Teleki Domokos joggal panaszkodott hátrahagyott jegyzeteiben a szakrendszernek teljes hiánya, a köztanítóknak fiatalsága s évenkénti változása miatt.[1]

[1] Deák Farkas: *Gróf Teleki Domokos emlékezete.* 1881. 5. l.

A kis Zsigó hamar otthon érezte magát ebben a rendezetlen iskolai életben. Egyik-másik tanítójának ügyetlensége s a sok ismétlés nem egy unalmas órát szerzett neki, de szabadon vehetett magának kárpótlást az unalomért. Még társai is minden bántódás nélkül maradtak el egy-egy óráról; mennyivel inkább szemet húnyt a praeceptor, ha Zsigó úrfi a helyett, hogy az ismert kérdéseket s esetlen feleleteket hallgatta volna, szívesebben őgyelgett az Őrhegyen, vagy elmerült a kollegiumi könyvtár egy-egy értékes kötetének olvasásába. Különösen gyakran maradhatott el a végső osztályban, mikor már magára vonta Szász Károlynak, a vezető tanárnak, figyelmét s mind több időt tölthetett a kiváló egyéniség társaságában.

Mindazáltal a disztelen osztálytermekben nem vonultak el az órák a fejlődő gyermeklélek felett a nélkül, hogy hatásukat egy-egy múlóbb vagy maradandóbb emlék ne őrizte volna meg. Ha a gyönge testalkatú gyermek ügyetlennek mutatkozott a játékban, annál inkább kitűnt a tanulásban.[1] Valószínű, tanítói is sokszor tüntettek a közvizsgálatokon az előkelő tanuló nagy emlékező tehetségével s mély felfogásával. Az iskola a fegyelem lazasága ellenére is meg tudta tartani a kiváló gyermeket saját szellemi légkörében. A tanítás anyagát eléggé jól összeállíthatjuk a kollegium tanítástervei ből s a negyvenes évek vizsgálati rendjeiből.[2] Az alsó osztályokban legmostohább szerepe a mennyiségtannak s a természettudományoknak jutott. Elég nagy helyet foglalt el a tanításban a földrajz és a történelem. Legtöbb időt for-

[1] *Ujabbkori Ismeretek Tára.* V. 1853.

[2] A nagyenyedi ref. kollegium könyvtárában levő vizsgálati rendek az 1845-től 1848-ig terjedő évekre szólnak.

dítottak a köztanítók a nyelvekre, sokat vesződtek a némettel s görögggel, de idejük legnagyobb részét a latin nyelv és irodalom foglalta le. E tanulmányokkal legfeljebb a vallás és erkölcsi élet magyarázata versenyezhetett, melyből bőséges rész jutott minden osztálynak.

Egyik-másik tárgyban — mint a földrajzban s történelemben — a komoly gyermek oly messzire haladt magántanulmányaival, hogy mind több naivságot fedezett fel tanítója előadásában. Nyelvismereteinek alapját azonban jórészt az iskolában vetette meg. A német nyelvben az öt évi iskolai gyakorlással jól megerősödhetett, bár Beksics Gusztáv szerint egy idegen nyelvet sem beszélt jól. Valószínű, hogy magánosan már Enyeden tanult más nyelvet is, azonban a magánszorgalom nem pótolta az ügyes nyelvtanítót. A kiváló író későbbi éveiben is angolul inkább csak értett, de nem beszélt; a franczia és olasz társalgásban talán külföldi útjain tett szert valamivel nagyobb jártasságra.

A legbecsesebb, a mit az ifjú Kemény a kollegium alsó osztályaiból magával vitt, a classikus irodalmak szeretete volt. A vizsgálati rendekből látszik, hogy a köztanítók nem csak a latin és görög nyelv alakjaival foglalkoztak, hanem igyekeztek tanítványaiknak az ókori irodalom remekeit is megmagyarázni. Legkedvesebb íróik a prózairók közül Caesar, Cicero, Sallustius s Tacitus, a költők közül Vergilius, Horatius s Ovidius voltak. Az iskola mély hatásáról semmi sem tanuskodik inkább, mint az a gyönyörűség, melyet Keménynek az ókori irodalom életének minden szakában szerzett. Maga említi, hogy mint a felsőbb tudományok hallgatója, latin remekírókat szavalt ta-

nárával együtt. A negyvenes években politikai czikkeiben gyakran idézi kedves ókori íróit; egyik helyen Horatiusnak a „nagy" jelzőt adja, másutt meg Tacitust halhatatlan írónak nevezi s kedvvel készít a komor történetíró hatalmas festményei után futólagos vázlatokat. Beksics Gusztáv, ki oly sokszor olvasott fel egyet-mást az öregedő Kemény Zsigmondnak, kissé túlzott kifejezéssel mondja, hogy a classikusok szellemébe senki sem hatolt inkább, mint Kemény. Szerinte Kemény ismerte s jórészt könyv nélkül tudta a görög és római remekírókat s akárhányszor szavalt Homerosból, Vergiliusból s Horatiusból. Az a néhány latin könyv, melyet a sors szeszélye Kemény Zsigmond könyvtárából Pusztakamaráson megmentett, máig is hirdeti a kiváló egyénnek a classikus szellemhez való állandó vonzódását. Valamennyi könyv régi kiadás. Talán egykor a gyermek Kemény forgatta a sárgult leveleket, s a régi könyvek, mint hűséges barátok kísérték el az elborult lelkű írót egészen a sírig.[1]

A philosophia elemei, történeti képek, a classikusok világnézete s szigorú erkölcsi elvek foglalkoztatták Keményt a kollegium alsó osztályaiban. E félig humanista, félig puritán szellemi légkörben szabadon fejlődött a gyermeklélek, megszokta, hogy saját útjain, saját eszközeivel keresse az igazságot. Kevésbbé erős egyéniségnek talán megártott volna a nagy sza-

[1] A latin könyvek, melyek Kemény Zsigmond könyvtárából megmaradtak, a kiadás évével együtt a következők: 1. *M. T. Ciceronis opera.* I—VII. 1776. 2. *Libri C. Caesaris de bello Gallico et de bello civili.* 1803. 3. *P. Vergilii Maronis opera.* I., II., III. 1817. 4. *Horatii Flacci opera.* I. 1778. 5. *Horatii Flacci opera.* II. 1817. 6. *Senecae opera.* I., IV. 1722.

badság, az ifjú Kemény azonban a sokféle ismeretet önálló s eredeti gondolkodásának részeivé tette. Az iskola már az első években felhívta az ifjú tanuló figyelmét az élet legnagyobb s legkövetelőbb értékeire, az erkölcsi értékekre; mintha azonban belátta volna, hogy az ajándékozott kincsnek megőrzése több áldozatot, mint örömöt jelent a jövőben, a gyermeket más ajándékkal is ellátta: a szép tiszteletével. Kemény a görög és római irodalom remekein ismerte meg a compositio és stilus erejét és jelentőségét; a classikusok szeretete nevelte benne a forma iránt való érzéket s részben ez tartotta távol írói pályáján a romantika szertelenségeitől.

IV.

Kemény Zsigmondra a két évi bölcsészeti s két évi jogi szakon nagyon különböző jellemű előadások vártak. Míg a bölcsészeti órákon a legbonyolultabb ismerettani elméletek kerültek tárgyalásra, addig a mennyiségtan tanára tudományának csak elemeit adta elő; a joghallgatók pedig a jog- és államtudomány mellett természettant is tanultak. A hét szaktanár között voltak fogyatékos műveltségű egyének, de akadtak igazi tudósok is, kiket az egész magyar tudósvilág tekintélyeknek ismert el.

Kemény főiskolai tanulmányainak idején 1830 körül nagy ellentétek dúltak a tanári karban. A conservativ gondolkodás mind inkább erőre kapott s kiirtással fenyegette a tudományos élet gyökerét, a kutatás szabadságát. Kemény szabadon adhatott kifejezést ragaszkodásának s ellenérzéseinek, csak jogával élt, mikor távol tartotta magát a maradi szellemű s durva modorú tanároktól. Valószínű, Tompát, a hittu-

domány tanárát, kitűnő előadó tehetsége ellenére is elfogultnak tartotta; únhatta az öreg Kovács és Báricz előadásait, kik közül az első a mennyiségtant és természettant, a másik a természetrajzot gyűlöltette meg a kollegiumi ifjúsággal. Legkevésbbé vonzotta Keményt a két Péterfy-testvér; az egyik, László, a történelmi s politikai tudományokat adta elő, a másik, Albert, az ókori irodalmat magyarázta. Mindkettőnek jellemét különösen az tette visszataszítóvá, hogy alantas érzéseiket s erőszakos törekvéseiket conservativ jelszavakkal leplezgették.

Felesleges volna e tanárok kicsinyes szempontjait kutatnunk; előadásuk talán annyi hatással sem volt Kemény Zsigmond egyéniségének fejlődésére, mint a reggeli szellő, mely az ifjú feje felett a fák lombjai közt tovasuhant. Annál több joggal foglal helyet Kemény Zsigmond élettörténetében ama két kiváló tanár egyéniségének képe, kik az ifjú Keményt a tudomány és élet titkaiba bevezették s az irodalom és politika nagy feladataira figyelmeztették. E két tanár: Köteles Sámuel és id. Szász Károly.

Mindegyik kutató szellem, ki az igazság megismeréséért sem fáradságot, sem áldozatot nem sajnál. Míg azonban Köteles az elmélyedésnek szánt órákat s eszméinek összehangzó világát semmiféle közéleti sikerrel sem cserélte volna el, addig Szászt erős meggyőződése gyakran sodorta szenvedélyes harczokba s keserves csalódásokba.

Köteles világnézetének határozottabb irányt a XVIII. század bölcseleti kérdései adtak. Mint egyetemi hallgató, Jénában — főkép Fichte előadásaiban — közvetetlen közelből láthatta annak a nagy szellemi forradalomnak hatását, melyet Kant philosophiája idézett

elő az európai gondolkodásban. Lassanként fő czéljául az új bölcselet mélységeinek kifürkészését tűzte ki; e czélt szolgálta a nagyenyedi kollegium tanári székén is, melyet körülbelül ötven év tapasztalataival foglalt el. Köteles soha sem rejtegeti, hogy a nagy königsbergi gondolkodó nyomdokain jár. Tanításaiban, hallgatói számára írt könyveiben mindig a legnagyobb tisztelettel szól Kantról, kora legnagyobb philosophusának nevezi, az emberi ész kritikáját pedig korszakos felfedezésnek tartja. Mindazáltal Kant gondolatainak nem pusztán tolmácsa, inkább kiegészítője, amennyiben az eredeti alapelveknek összes vonatkozásait s végső következéseit keresi. Leginkább érdekli Kötelest Kant metaphysikájában az alkotó munka, melyhez az öregedő német bölcselő már ingatag léptekkel fogott. Gondolata könnyen lép az idő és tér határain túl a magában való világba. Átvezető hídul ő is, mint mestere, az erkölcsi törvényt választja. Ez a lelkünkbe írt törvény, mely feltétlen engedelmességet követel, ép úgy hirdeti neki Isten létét és dicsőségét, mint a végtelen, csillagos ég; ez követeli a lélek szabadságát s a teljes erkölcsi tökéletesedés feltételét: a halhatatlanságot is. Ítélőerejét nem vesztegették meg korának sejtelmes bölcseleti rendszerei, de azért hitt az emberi élet magasabb rendeltetésében, az emberiség tökéletesedésében s az erkölcsi vallás örök érvényében.[1]

Köteles előadásait nem annyira eszméinek újsága, mint inkább egyéniségének összhangja tüntette ki.

[1] Köteles bölcseleti nézeteit leginkább *Philosophiai encyclopaediájából* (1829.) s *Erkölcsi philosophiájának* két kötetéből (1817.) ismerhetjük meg.

Id. Szász Károly is a legőszintébb magasztalás hangján szól emlékbeszédében Köteles éles elméjéről, jó szívéről s szigorú kötelességérzetéről.[1] Könyvei után ítélve, látva arczképén nemes vonalait, szellemről tanuskodó tekintetét, elhihetjük, hogy Köteles valóban értette a módját, miként kell a szövevényest egyszerűvé, az elvontat kézzel foghatóvá s a magasztost szeretetreméltóvá tenni. Elhihetjük Szász Károlynak, hogy az ifjúság Köteles tanári működése idején seregestül tódult a bölcseleti előadásokra s tisztelettel hajolt meg az előadónak erkölcsi fensége, ékesszólása s méltóságos tekintete előtt. Az általános tiszteletet növelte az is, hogy 1830-ban a megalakuló Akadémia Kötelest tagjai közé választotta.

Kemény Zsigmond érdeklődését korán felkelthette a kiváló tanár iránt az a benső barátság, mely Kötelest Szász Károlyhoz fűzte. Bizonyára olvasta Köteles könyveit s tanulmányait, melyek a *Tudományos Gyűjtemény*ben jelentek meg. Még közvetetlenebb benyomásokat szerzett Köteles egyéniségéről, mikor 1830 őszén a bölcsészeti tudományok hallgatójává lett. Minthogy az oláh felkelők 1848-ban s 1849-ben a kollegium jegyzőkönyveit is elpusztították, csak következtetés útján állapíthatjuk meg, hogy hallgatta-e Kemény Köteles Sámuel előadásait. Leginkább czélhoz vezet bennünket az 1817-ik évi tantárgy-elosztás, mely a kollegium levéltárában van. E felosztás még nem tud az előadásoknak olyan csoportosításáról, minő később, a szabadságharcz előtt volt szokásban, mikor a bölcsészethallgatók egyik évben bölcsészettel, a

[1] Szász Károly: *A derék ember és ritka érdemű tanító képe Köteles Sámuel emlékezete.* 1831.

másikban arithmetikával s geometriával foglalkoztak.[1] A kétféle tárgykör elkülönítését 1842-ben rendelte el a református egyház azzal a tervével, mely a felsőbb tudományok tanítását egyöntetűvé akarta tenni az erdélyi református intézetekben.[2] Ha tehát Köteles idejében minden évben voltak bölcseleti s arithmetikai előadások, akkor az 1830/31-ik iskolaévben Kemény Zsigmond is tanítványa volt Kötelesnek. Lehetséges, hogy Köteles azon az éven anthropologiai jegyzeteit adta elő, melyek halála után az Akadémia kiadásában jelentek meg, vagy talán philosophiai encyclopaediájából tartott előadást, melyet az 1829-ik év vége felé adott ki nyomtatásban hallgatói számára.

Nem sok tanítványa volt Kötelesnek, ki a bölcseleti eszmék meredek ösvényein oly kitartóan követte tanárát, mint Kemény Zsigmond. Másrészt id. Szász Károly emlékbeszédéből tudjuk, hogy Köteles ismerte minden tanítványát, a törekvőnek irányt adott s kiméletes kézzel vonta vissza a tévelygőt a sülyedés széléről. Természetes tehát, hogy a tudós tanár megszerette a komoly ifjút s szívesen fogadta néha saját otthonában is. A szép viszonyt 1831 május 26-ikán Köteles halála szakította meg. A tanítványok meghatva temették azt, kinek szavain néhány nappal előbb még áhitattal csüngtek, s csakhamar díszes oszlopot állítottak az elhúnytnak sírdombja fölé. Veszteségük nagyságát azonban csak akkor értették meg, mikor a gyászeset után egy hónapra összegyűltek a

[1] Ily csoportosítást látunk abban a néhány füzetben, melyek az 1845-től 1848-ig terjedő évek vizsgálatainak rendjét foglalják magukban.

[2] Koncz József: *A marosvásárhelyi ev. ref. kollegium története.* 1896. 586. l.

református templomban, hogy meghallgassák Szász Károlynak Kötelesről szóló emlékbeszédét. Az ifjúsággal együtt gyászolta Kemény Zsigmond is nemeslelkű tanárát, ki őt a gondolkodás titkaiba avatta; gyásza annál igazabb volt, minél kevésbbé tudta Kötelest utódja pótolni.

Kemény először Köteles egyéniségében találkozott a bölcselet nagy kérdéseivel, s a mint Köteles a philosophiai vizsgálódás középpontjába az embert, világot s Istent állította, Kemény gondolkodását is gyakran izgatta e három valóság rejtelmes kapcsolata. A philosophiához való vonzódásról tanuskodik az a néhány bölcseleti könyv, melyeket Kemény könyvtárának romjaiban a b. Kemény-család Pusztakamaráson őriz.[1] Ezt bizonyítják barátai és ismerősei is. Tóth Kálmán csodálkozva hallgatta, mily könnyűséggel elemezte Kemény a bölcsészeti iskolákat;[2] egyik tisztelője szerint pedig az öregedő Kemény legtisztább szellemi élvezetet bölcsészeti tanulmányokban talált.[3] Kemény bölcseleti gondolatainak legértékesebb lerakodását költői alkotásaiban látjuk, különösen ott, hol a költő azt az emberi elmét elemezi, mely a földöntúli élet rejtelmeit kutatja, vagy ott, hol a bősz szenvedélyt vezeti elénk, mely a bölcselet fegyvertárából szerzi

[1] Kemény Zsigmond könyvtárából a következő bölcsészeti munkák maradtak meg: 1. Locke: *Versuch über den menschlichen Verstand.* 1795. I., II. 2. Rousseau: *Oeuvres complètes.* 1793. I—IV. 3. Raynal: *Esprit.* 1772. I., II. 4. Platner: *Philosophische Aphorismen.* 1793. I., II. 5. Eduard Zeller: *Die Philosophie der Griechen.* 1856. I., IIa., IIb. 6. Ludwig Feuerbach: *Das Wesen des Christenthums.* 1846. 7. Hermann Ulrici: *Geschichte der Principien der neueren Philosophie.* 1845.

[2] Tóth Kálmán: *Irka-firkák.* 1877. 136. l.

[3] *Budapesti Hirlap.* 1909. 103. sz. (*Deák Ferencz tréfái.*)

meg vészes czéljaihoz a leghatásosabb fegyvereket. A költő bölcselkedése regényeiben gyakran hőseire is átragad. Gyulai Pál ép úgy elmereng kedvelt philosophusának, Pomponatiusnak, eszméin,[1] mint a hogyan elvezeti a holdvilágos este az ősz Dajka püspököt a végtelenség gondolatához.[2] Farkas István a mágia bűvös igéivel s jeleivel ostromolja az eget,[3] Pécsi Simon pedig nagy hitével s az astrologia segítségével akar a végzet titkai közé tekinteni.[4] Leginkább átjárták a philosophiai eszmék Gergely diák lelkét, de csak azért, hogy a sivár kebelből minden erkölcsi érzést kiöljenek.[5] Gergely diák szentségtörő kézzel fosztogatta ki Platon s Aristoteles bölcseletét, jól ismerte a középkor gondolkodóit: Lactantiust, Szent Ágostont, Aquinói Szent Tamást, Duns Scotust, de leginkább otthon érezte magát a renaissancekor philosophusainak homályos irataiban. Majd gúnyos játékot űz azokkal a gondolatokkal, melyeket Platon hívei: Marsilius Ficinus, Pico de Mirandola, Agrippa von Nettesheim hirdettek, majd fölényes mosolylyal néz le kora természetbölcseletének ábrándjaira, Nicolaus Cusanus, Paracelsus von Hohenheim, Cardanus s Telesius rejtelmes tanaira. Gergely diák egyénisége legékesebb bizonyítéka Kemény bölcseleti műveltségének. A ki a bölcsészet nagy törekvéseit s szédítő tévedéseit oly művészi módon tudta magyarázni, az maga is sok igazságot talált és sokat csalódott bölcseleti tanulmányaiban.

Legmélyebb nyomot hagytak Kemény világnézetén azok az erkölcstani eszmék, melyeknek hirdetésére

[1] *Gyulai Pál.* [2] *A rajongók.* [3] *Gyulai Pál.* [4] *A rajongók.* [5] *Gyulai Pál.*

Köteles a legtávolabbi vonatkozásokat is megragadta előadásaiban. Közvetve itt hatott Kant gondolkodása az ifjú Kemény szellemének kiépítésére. Kemény erkölcstanának is az erkölcsi törvény a lelke. Ennek feltétlen parancsa adja Kemény költészetének azt a sötét jellemet, melyben sokan pusztán a meghasonlott kedély visszfényét akarják felfedezni. Azok a regényhősök, kikben a költő az igazi erkölcsiséget állítja elénk, nem törődnek saját énjükkel, minden körülmények közt teljesítik kötelességüket, nem várva a sorstól jutalmat, sem örömöt, sem boldogságot. Erkölcsi felfogásuk megegyezik Köteles erkölcsi philosophiájával, hisz Köteles is azt hirdette mindig, hogy az erény becse önmagában van, mig a vétek önmagában véve is rút. Mind Köteles bölcselete, mind Kemény költészete a lelkiismeretet ülteti az erkölcsi élet bírói székébe; egyik szemében sincs rettenetesebb ítélet, mint az önbecsülés elvesztése. Megőrizte Kemény az erkölcsi törvény általános érvényébe vetett hitét is. Valamikor tanárától hallotta, hogy a különböző népek és korok nézetei mögött a sokféle köntös és takaró alatt ugyanaz a lényeg rejtőzik; ezt vallotta később maga is regényeiben s tanulmányaiban. Világnézetének egyik legértékesebb eleme az a komoly meggyőződés, hogy az erkölcs alapeszméi, a bűnről és erényről való általános fogalmak majd minden korban s társadalomban ugyanazok.[1] Az erkölcsi világrendet oly szoros kapcsolatban látta az emberi természet valójával, hogy az erkölcsi eszmék teljes tagadásából előre következtette a társadalom szétpor-

[1] B. Kemény Zsigmond *Összes művei.* X. 1906. 270., 271. l. (*Élet és irodalom.*)

lását s az emberiség pusztulását.[1] Ily gondolatok sem Kötelesnél, sem Keménynél nem állottak ellentétben a tiszta vallásossággal. Ha Köteles az erkölcsi törvényben Isten parancsát tisztelte, Kemény is megőrizte a vallás és bölcselet összhangját mind költészetében, mind életében. Alig volt költőnk, ki műveiben igazabb tisztelettel vette volna körül a lemondó keresztyén szeretetet, mint Kemény. Talán épen Köteles Sámuel volt a költő mintája az ősz Dajka püspök jellemzésénél, ki a földön is a végtelenség urát szolgálja. Így hatottak az egykori bölcselettani órák emlékei, így alakították Erdély legnagyobb gondolkodójának egyéniségét.

V.

Köteles eszméi nagy mozgalmat idéztek elő az ifjú Kemény lelki világában; ezt a mozgalmat id. Szász Károly hatása valóságos forrongássá növelte, melyből lassankint a költő és államférfiú nagy világnézete bontakozott ki. Az egyik hatás teljesen összehangzott a másikkal, hisz úgy látszott, mintha id. Szász Károly egyénisége mindannak megvalósulása volna, mi Köteles írói s tanári pályájában csak mint ábránd vagy remény jelent meg. A feltűnőbb egyéniség, ki az ifjúság érzéseit s képzeletét inkább izgatta, kétségkívül Szász Károly volt. Köteles az elemzés művésze volt, s eszméi gyakran oly elvontaknak tűntek fel, mintha a tanulószobán s az iskola falain túl semmiféle szerep sem várna rájuk. Szász inkább találta kedvét merész összefoglalásokban, s kutatásai vagy előkészítették, vagy irányították a korszellem változásait.

[1] B. Kemény Zsigmond *Összes művei.* VI. 1897. 352., 353. l. (*Özvegy és leánya.*)

Köteles annyira hitt eszméinek hódító erejében, hogy teljesen elégnek tartotta érdekükben az őszinte vallástételt. Szász is gyönyörködött a felismert igazságban, de mindig arra gondolt, mi módon szerezhetne neki érvényt a társadalom életében. Köteles eleme az elmélyedés magánya volt, Szász inkább áhította a harczot, mely a szent ügyért mindent koczkáztatott. Köteles mindenütt bölcselkedett, Szász a tanári széken s a közéletben is mindig reformátori tervei mellett izgatott.

A mi Szász egyéniségét első sorban rendkívüli jelenséggé tette, az nagy műveltsége volt. Megdöbbentő volt látni, mi módon tudta elméjében összetartani a legkülönbözőbb tudományok eredményeit. Szavát a legkiválóbb jogászok tekintélynek tartották az erdélyi köz- és magánjog legbonyolultabb kérdéseiben, hallgatóit gyakran elragadta ismereteinek gazdagságával. Egyaránt gyönyörködött az óvilág költői alkotásaiban, mint az újabbkori angol, franczia, német irodalomban; határozott nézetet alkotott magának kora politikai s bölcseleti áramlatairól, egészen új, bölcseleti alapon akarta kifejteni a magyar nyelvtudományt, saját vallomása szerint pedig leginkább otthon érezte magát a számtanban s természettanban. A szakember talán megütköznék Szásznak egyik-másik ötletén, erőszakos következtetésén vagy tévedésén, de az elfogulatlan bíró megcsodálná a gondolkodás eredeti szempontjait, valamint azt a messzire ható tekintetet, mely a legtávolabbi ismeretek között is szoros kapcsolatot fedezett fel.

Szász világnézetének jellemére hatással volt a XIX. század sejtelmes bölcselete is. A mindenség titokzatos életébe vetett pillantás s a végtelenség urának

tisztelete a legnemesebb eszményeknek nyitottak útat Szász Károly lelkébe. Mikor értekezéseiben a föld minden gyöngyét és aranyát lenézte az emberi szív és ész kincses bányája mellett; mikor elítélte a felekezeti gyűlöletet s dicsőítette a világosság bajnokait, a jövendő kor önzetlen munkásait; mikor hirdette az igazi keresztyén szeretet igéit: tulajdonképen mindig az a gondolat lelkesítette, hogy Isten az embert saját képére és hasonlatosságára teremtette. Még fajszeretét is a mindenség czélja szentelte meg; szemében a haza nem homályos ösztönök tárgya, hanem az előítéletektől ment okosságnak s a tiszta erkölcsiségnek faiskolája. A századnak legtisztább romantikus lelkesedése ragadta meg Szász lelkét; kíméletlenül támadta a haladás gátjait, követelte az emberi méltóság legszentebb jogát, a szabadságot. Élete a legnemesebb romantikus vágy harcza a rideg valóval, melyben a reményt csalódás, a dicsőséget szenvedés váltja fel.

Mennyire izgathatta e kiváló egyén az ifjúság képzeletét, mikor az előadószékben megjelent! Férfias arczvonalai erőt árultak el, ragyogó kék szemében kigyulladt a szenvedély tüze, csengő hangja pedig ép úgy éreztette a gyengéd érzelmeket, mint a hatalmas indulatokat.[1] A kit az éles elme érvei meg nem győztek, azt meghódította az előadás költőisége, s a ki érzéketlen volt a beszéd művészete iránt, azt lefegyverezte a társaságbeli embernek finom bánásmódja Kemény azt mondja emlékbeszédében, hogy majd minden enyedi tanuló mintaképe Szász Károly

[1] Vajda Dániel feljegyzései szerint, melyeket Székely Ödön közöl id. Szász Károly életrajzában. (*Erdélyi Múzeum*. 1908. 4. füzet.)

volt.[1] Valóban sem Kemény, sem társai jobb mintaképet nem választhattak.

Huszonöt éves volt Szász Károly, mikor Kemény Zsigmond a nagyenyedi kollegium kötelékébe lépett. A fiatal tanár teljes mértékben élvezte a b. Kemény-család nagyrabecsülését s gyakran megfordult a Burgban. A látogatások mind sűrűbbekké váltak, mikor 1823-ban a tudós b. Kemény Simon Nagyenyedre került, még inkább később, mikor Szász Károly és b. Kemény Dénes lettek a megyei ellenzék vezéreivé. Szász sokkal jobb emberismerő volt, hogy sem figyelmét kikerülhette volna b. Kemény Simon derék fiai mellett kissé esetlen, de gondolkodó tekintetű barátjuk, a kis Kemény Zsigó. Aztán b. Kemény Simon s b. Kemény Dénes, bár az örökségi pörben Zsigó édes anyjának, a panaszos özvegynek, óhajtásait nem is teljesíthették, nemes gondolkodású férfiak voltak; rokonérzésüket még idegentől sem vonták meg; mennyivel inkább pártját foghatták elhúnyt rokonuk kis gyermekeinek! Az apátlan árva ügye bizonyára a legmélyebb részvétet ébresztette fel Szász Károlyban; annál nagyobb lehetett öröme, mikor a kis komoly fiúban rendkívüli szellem nyomait fedezte fel. Maga Kemény mondja emlékbeszédében, hogy Szász mint gyermeket megkülönböztette, mint alig tizenhét éves ifjút a szó teljes jelentőségében barátjának tekintette.[2]

Az a benső barátság, mely tanár és tanítvány közt szövődött, még inkább fokozta Kemény vágyakozását

[1] B. Kemény Zsigmond *Összes művei.* XI. 1907. 126. l. (*Idősb Szász Károly*)

[2] B. Kemény Zsigmond *Összes művei.* XI. 1907. 127. l. (*Idősb Szász Károly.*)

Szász Károly előadásai iránt. Ámbár még nem végezte el bölcsészeti tanulmányait, tanára engedelmével többször megjelent a jogi előadásokon. Bizonyára sem Szász, sem Kemény nem sejthették, hogy az engedelemben bárki megbotránkozhatnék; mégis évek mulva Köteles utódja, Csórja, midőn felsorolta Szász ellen kicsinyes vádpontjait, felemlítette azt is, hogy Szász Károly Kemény Zsigmondot a törvény ellenére bocsátotta a jogi előadásokra.[1]

Kemény a jogtudományi szakon két évig hallgatta Szásztól az erdélyi közjog, magánjog és perrendtartás magyarázatát. Az előadások szellemét megvilágítja az a beköszöntő beszéd, melylyel Szász 1822-ben tanári székét foglalta el. A fiatal tanár feladatának vonzóbb részét a jog eredetének kutatásában látta, s a törvényt történeti fejlődés eredményének tekintette; ez az elv uralkodott később is előadásaiban. E tekintetben nézete megegyezett kora kiváló jogtudósának, Savignynek, gondolkodásával. Amint Savigny meggyőző erővel hirdette, hogy a jog tulajdonképeni forrása a népszellem,[2] ép úgy Szász is akadémiai székfoglalójában azt vallja, hogy a szokásos és írott törvény szükségszerűen fejlődik a nemzet tömegében élő jogi elvekből.[3] Egykori lelkes tanítványa, gr. Teleki Domokos is azt vallja, hogy Szász a multat a jelennel kapcsolatban tárgyalta s a jogtudományban

[1] P. Szathmáry Károly: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története.* 1868. 257. l.

[2] Friedrich Karl von Savigny: *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft.* Zweite Auflage. 1828. 11. l.

[3] *Magyar Tudós Társaság Évkönyvei.* III. k. Harmadik oszt. 131—154. l.

különös figyelmet az események logikájára s a történelmi fejlődésre fordított.[1]

Még határozottabb képet nyujtanak Szász tanári működéséről azok a tételek, melyeket Szász Károly 1829 őszén gr. Teleki Domokos vizsgálata számára az erdélyi közjogból, magánjogból s perrendtartásból tűzött ki.[2] Ezek nem csak arról tanuskodnak, hogy Szász a bonyolult anyagban világos rendet teremtett, hanem arról is, hogy történelmi szempontjait mindenütt igyekezett érvényesíteni. Leginkább a közjogi tételekben látjuk, mily mélyrehatóan alkalmazta Szász jogi fejtegetéseiben a történelmi módszert. A középkortól kezdve kikutatta mindazokat a történelmi mozzanatokat, melyekből az országgyűlés s a végrehajtó hatalom jogköre alakult ki; megvilágította az erdélyi alkotmánynak azokat az értékes részeit is, melyeket az absolut kormányzás a XIX. század elején oly művészettel homályosított el. A történelmi kutatás azonban Szásznál valójában csak arra való, hogy megállapítsa, mi élő, mi elhalt már a törvényen. Bár beköszöntőjében tett ígérete szerint a törvény igaz értelmén soha sem ment túl, az ellene felhozott vádakból következtethetjük, hogy ép oly lelkesedéssel védte a Lipót-féle oklevélnek elfelejtett pontjait, mint a mily szenvedélylyel támadta az elavult urbéri törvényeket. A történelmi módszer megvédte Szászt a forradalmi törekvésektől, szabad gondolko-

[1] Gr. Teleki Domokos: *B. Wesselényi Miklós emlékezete.* (*M. T. Akad. Évk.* X. k. 1. darabja. 69. l.)

[2] A nagyenyedi kollegium könyvtárában van ily című nyomtatott füzet: *Materia examinis, quod comes Dominicus Teleki de Szék, dum collegio N. Enyedensi anni 1829 14-ta Septembris valediceret, subiit.*

dása pedig megmentette a multnak feltétlen csodálatától.

Kemény még emlékbeszédében is hálásan emlékezik vissza a szép jogtudományi órákra, melyek oly tündérgyorsasággal röpültek el. Jogi műveltségének alapjait kétségkívül ez óráknak köszönte. Mikor 1842-ben az *Erdélyi Hiradó*ban, mint politikai író lép fel, valóban úgy tetszik, mintha egykori tanárának történelmi ismereteit, módszerét, eszméit mind örökségül nyerte volna. *Codificatio és historiai oskola* című beköszöntő czikksorában szinte Szász Károly előadásainak vezető gondolatai élnek tovább; Kemény nem hisz a törvénykönyvek csodatevő erejében, ő is védi a históriai iskolát s küzd a jogtalan és birtoktalan tömeg szebb jövendőjéért.

Kemény nagyrabecsülte Szász előadásaiban tanárának nagy tudományát, de saját fejlődése szempontjából ép oly értékesnek tartotta Szász egyéniségének erkölcsi hatását is. Azok a magasztos gondolatok, melyeket az ifjú Kemény oly áhitattal hallgatott Köteles bölcseleti fejtegetései alkalmával, egész költőiségükben jelentek meg Szász Károly előadásaiban. Szász tiszteletet követelt az erény számára, gyakran mondta, hogy vannak erkölcsi értékek, melyeket sem kényelem, sem dicsőség nem tudnak elfelejtetni; megvetést ébresztett az önzés és a hanyatlás korszakainak léha életelvei iránt s hirdette, hogy az életnél sokkal előbbrevaló az a kötelesség, melylyel a föld gyermeke Istenével szemben tartozik.[1] Az erkölcsi értékek hangoztatása azonban különös varázszsal hatott

[1] B. Kemény Zsigmond *Összes művei.* XI. 1907. 125. l. (*Idősb Szász Károly.*)

a tudós ajakáról, ki ismerte a természettudományok titkait; az önzetlen keresztyéni szeretetet semmi sem magyarázhatta szebben, mint a fiatal tanár lelkesedése, kinek csak kezét kellett volna kinyujtania a hatalom csábító szerei után; az önfeláldozás dicsőítése pedig valóságos önvallomása volt az ifjú államférfiúnak, ki hősies elszántsággal bírálta egy mindenható kormány törvénytelenségeit s büszkén verte vissza ellenfeleinek orvtámadásait.

A bizonyítványok, iskolai jegyzőkönyvek, melyek Keménynek az egyes tantárgyakban való előmeneteléről hírt adhatnának, elpusztultak. De minden érdemjegynél jobban bizonyítja értelmi és erkölcsi fejlődésének nagyságát az az adat, hogy Kemény vágyódott Szász Károly társasága után, s hogy kiérdemelte a kiváló férfiú szeretetét s barátságát. Szász Károly püspök emlékezéseiből tudjuk, hogy Kemény tanulókorában csaknem mindennapos volt náluk;[1] nagyenyedi hagyomány szerint néha rövidebb időre oda is költözött.

Szászék otthona nem sokban különbözött a szomszédos tanári lakásoktól, melyeknek zsalus ablakai a Kollegium-utczára tekintettek. Mégis az egyszerű ház barátságos, nyílt tornáczával, zegzugos udvarával, az udvart beárnyaló fák lombjaival kitörölhetetlen emléket hagyott Kemény lelkében.[2] Mi vonzotta az ifjút a nyugalmas hajlékba? Bizonyára jól esett éreznie a bájt, melyet a ház finomlelkű úrnője varázsolt az otthonias szobákba; bizonyára öröm volt beleilleszkednie

[1] Szász Károly: *B. Kemény Zsigmond emlékezete.* (*Kisf. Társ. Évlapjai.* Új folyam. XII. 1876/7. 209. l.)

[2] Szászék otthonának képét Váró Ferencz adta ki a *Vasárnapi Ujság* 1889. évi folyamának 22. számában.

az összehangzó, derült családi körbe, hol a hitvestársak szeretetét szép kis gyermekek boldogsága tette gazdagabbá. Mégis leginkább vonzotta Keményt a hála érzése ahhoz a nemes lélekhez, kinek — saját szavai szerint — az egész világon legtöbbet köszönt.[1]

Hol találhatott volna tanáránál jobb útmutatót az erdélyi politika tekervényes ösvényein? S ki tudná kiszámítani Szász puritán politikai jellemének hatását? Kemény és Szász barátságát a múló évek mind bensőbbé tették. Ha Kemény eszményképét tisztelte tanárában, Szász Károly egyrészt saját lelkének visszhangját érezte tanítványa fejlődésében, másrészt a rendkívüli ifjú lelket a gondviselés ajándékának, kimüvelését legnemesebb kötelességének tekintette. Erre mutatnak azok az adatok is, melyeket Kemény a megható barátság történetéből emlékbeszédében felemlít. Ezek szerint Szász Károly dolgozószobája néha különös jelenetek színhelye volt. A tanár és tanítvány majd classikus és modern költőkből szavalottak, majd nagy vitákba merültek. A költők közül — úgy látszik — leginkább szerették a romantikusokat; Vörösmartyt mindketten versenyezve magasztalták. A viták tárgyára és színvonalára nézve jellemző, hogy a vitatkozók gyakran hivatkoztak koruk kiváló gondolkodóira, különösen közös olvasmányaikra: Savignyre és Troxlerre. Savigny, a római jog alapos magyarázója, magas szempontból ítélte meg korának törvényalkotását, Troxler pedig, mint orvos és bölcselő, a lélektan számára új tájakat keresett az ember kedélyvilágában. Troxler különösen az emberi természet mérhetetlen

[1] Lásd az idősb Szász Károlyról szóló emlékbeszédnek befejező mondatát. (B. Kemény Zsigmond *Összes művei.* XI. 1907. 129. l.)

alapjait kutatta, melyek a végtelen eredet mélységeibe nyúlnak le; szerinte ily titokzatos alapjai a tettnek s a jellemnek a homályos érzelmek, vak ösztönök, legyőzhetetlen sejtelmek, a képzeteknek tőlünk független kapcsolódásai.[1]

Nehéz volna a közös szavalatok és viták hatását kikutatni. Mikor Kemény *Gyulai Pál*ban azt hiszi, hogy tőlünk független, noha belőlünk támadt hatásocskák közt alakul tetteink növényágya, a kedélyállapot: talán Troxlernek egyik megvitatott gondolata bukkan fel lelkében; de mennyi öröm és bánat emléke, mennyi drágán megfizetett tapasztalat tapadt az egykor elhangzott vitához! Az bizonyos, hogy Szász társaságában Kemény ízlése finomult, ítélete biztosabb lett, látóköre szélesült, s öntudata erősbödött. Kemény maga is úgy érezte, hogy mindig nőtt valamit az értékes társaságban.

Abból a módból, a hogyan Szász az ifjú Keménynyel foglalkozott, határozottan kitűnik, hogy nem pusztán jogászt vagy szaktudóst akart tanítványából nevelni. Úgy látszik, nevelő munkájában határozott czél lebegett előtte. Kemény maga tesz tanubizonyságot arról, hogy Szász Károly buzdította s készítette elő az irodalomra.[2] Lehet, hogy Szász tervére Kemény irodalmi kísérletei is hatással voltak; hogy azonban ifjú barátjában hazájának kiváló íróját sejtette, azt minden tette elárulja. Ezt bizonyítja Keménynek e megjegyzése is: „Többször olvasa fel nekem abból, a mit épen írt; mintha képes lettem volna

[1] Troxler: *Naturlehre des menschlichen Erkennens oder Metaphysik.* 1828. 331. l.

[2] B. Kemény Zsigmond *Összes művei.* XI. 1907. 129. l. (*Idősb Szász Károly.*)

oly nézpontból tenni észrevételeket, melyeknek még hasznát is lehet venni.“

Az az irodalmi munkásság, melynek izgalmait Kemény tanárával együtt átélte, Szász írói pályájának leggazdagabb és legértékesebb része. Kiemelkedő pontjai: a Köteles Sámuelről mondott beszéd, az 1831-ik év története, a Lipót-féle okiratok gyűjteménye s a *Nemzeti Társalkodó*ban megjelent czikkek.[1] Mindezekben Szász szellemének sokoldalúsága s mozgékonysága teljes erejével érvényesült.

Sokoldalúsága ellenére Szász tulajdonkép két czélt szolgál tollával; majd reformtörekvései érdekében izgat, majd a multat akarja történeti rajzaiban elénk varázsolni. Néha — mint a Lipót-féle okiratok gyűjteményében — a kettős czél érdekesen olvad össze; látszólag az író alkotmánytörténeti fejtegetésekbe bocsátkozik, valójában pedig a kormány álláspontját támadja. Szásznak legtöbb dolgozatában azonban majd a publicista, majd a történetiró lép inkább homloktérbe. A publicistának különös jellemet adnak a magyar faj s a szabadelvű eszmék szeretete, a nagy történelmi s bölcseleti távlatok s a költői képzelet ábrándképei. Minde jellemvonások legfeltűnőbbek a *Mult, Jelen és Jövendő* czímű hosszú czikksorban, mely két évig foglalkoztatta a *Nemzeti Társalkodó* olvasóit. Történelmi tanulmányaiban Szász különös kedvvel ol-

[1] 1830-tól 1834-ig Szász Károly következő munkái jelentek meg: 1. *A derék ember és ritka érdemű tanító képe.* 1831. 2. *Az 1831-ik esztendő története.* 1832. 3. *Sylloge tractatuum.* 1833. — A *Nemzeti Társalkodó*ba írt czikkei: a) *Egyesülés.* (1831.) b) *Társalkodási Rendszabások javallatja.* (1831.) c) *Mult, Jelen és Jövendő.* (1832., 1833.) d) *Diplomaticai különösség.* (1833.) e) A *Sylloge tractatuum* bevezetése. (1833.)

dotta meg feladatának költői részét. Már Köteles Sámuel jellemrajzában a lélekelemzés finom eszközeit alkalmazta. Még inkább érdekelte Szászt az egyén az 1831-ik év történetében, különösen a lengyel forradalom rajzában; itt a történet rúgóit a forradalom vezéreinek kedélyvilágában kereste s költői lélekkel érezte ki az események tömegéből a drámai mozzanatokat.

Szásznak sok ellenséget, de még több tisztelőt szereztek irodalmi munkái; az Akadémia 1833-ban levelező tagnak, 1834-ben rendes tagnak választotta. Kemény tanuja volt mind a küzdelmeknek, mind a sikereknek. Elképzelhetjük, mily izgalommal s mily elhatározásokkal hallgatta tanárának kialakuló gondolatait, s mennyire vágyott mesterének nyomdokait követni. Azok a jelenetek, melyek Szász Károly lakásán az árnyas tornáczon s a barátságos dolgozószobában a tanár és tanítványa közt lejátszódtak, emlékeztetnek bennünket a renaissance-kori mesterek tanulóéveire. Valamikor Raphael ép úgy leshette el atyjától s Peruginótól a festés titkait, mint a hogyan Kemény Szász Károly irodalmi munkáin ismerte meg az íróművészetnek leghatásosabb és legnemesebb eszközeit. Talán épen Szász írói egyénisége hatott Kemény írói tevékenységének kettős irányára is. A tudós tanár politikai munkái ép oly határozott rokonságban vannak tanítványának, a negyvenes évek doctrinair publicistájának csodált czikkeivel, mint Szász Károly történeti rajzai azokkal a jellemrajzokkal s történeti regényekkel, melyekben Kemény az emberi lélek titokzatos mélységeibe világít be. Nagyarányú Kemény Zsigmond írói egyéniségének fejlődése, olyan, mint a hatalmas székesegyház, mely

merész pilléreken emelkedik ég felé, a nagy fejlődés alapjait azonban id. Szász Károly politikai s irodalmi eszményei jelölték ki.

VI.

Bármily értékes is az a világkép, melyet Kemény a nagyenyedi kollegium falai között alkotott magának, a vonalakba mélységet mégis a kor eszméi vittek, melyek oly nagy változásokat idéztek elő az európai államokban, Erdély bérczei között s a békés városi otthonokban. Az európai társadalom nem tudta többé elhinni, hogy az ember legmagasabb hivatása a rendhez való alkalmazkodás. A gondolat és vágy, mely végtelennek érezte magát, nem akart korlátokat ismerni. *Hernani* előadása alkalmával Hugo barátai, az ifjú romantikusok, ép oly gyűlöletet éreztek a rend koronás őrei iránt, a mily lelkesedéssel néztek a haramiavezérre, ki az erdők rengetegeiben bolyong s az egész világgal daczol.

A romantikus ábránd s a szabadság után való vágyódás diadaltól mámorosan fordította föl a júliusi forradalomban a büszke királyi trónt. Európa minden zugában megértették az elnyomottak a titkos jeladást, Anglia félreeső vidékein ép úgy, mint Oroszországban. Az írek néhány év alatt századok igazságtalanságait törölték ki az angol alkotmányból; a lengyelek pedig véres szabadságharczban mutatták meg, mily hősies önfeláldozásra tudja a leigázottakat ragadni emberi méltóságuk érzete. Európa népei megdöbbenve nézték végig a megrázó tragédiát s rokonérzésüknek számtalan jélével halmozták el a bukó hőst, a lengyel nemzetet.

A század nemes gondolkodása, mely annyi csaló-

dás után az utolsó parasztban is észrevette az istenség szikráját, meghódította a magyar társadalom jobbjait is. Az új kor evangéliuma egész hódító erejével jelent meg gr Széchenyi István könyveiben. A büszke mágnás emberi jogokat hirdetett jobbágyai számára, a léha kalandok hőse pedig szigorú erkölcsiséggel s vallásos áhitattal akart az emberiségnek s a végtelenségnek egy nemzetet megmenteni. Az egész magyar közélet megérezte az új kor hajnalát. A költők képzelete széttörte a classikus forma nyűgét, a legfontosabb intézmények néhány óra alatt jöttek létre, s az országgyűlések legkiválóbb szónokai mind az új eszmék apostolaivá lettek. Az 1832-ik évi országgyűlésen Kölcsey, Wesselényi s Deák majd az elnyomott néposztályok, majd a leigázott lengyel nemzet érdekében szólaltak fel; hol a lelkiismeret szabadságáért, hol a magyar nyelv s az erdélyi magyarság jogaiért küzdöttek.

Az újítás vágyát nem tudták megakasztani sem a mindenható miniszterek rendeletei, sem a szuronnyal őrzött határok. Az erdélyi ifjúság egyszerre émelyítőnek találta tivornyáit s irígyelni kezdte a lengyel hőst, ki a szabadságért vérzett el a csatatéren. A kártyaasztal elvesztette vonzóerejét. Gr. Bethlen János kártyázó társasága is elhatározta, hogy többé nem vesz kártyát kezébe, s lázas buzgalommal hallgatta Tunyogi tanár jogtani előadásait, hogy nemzetének jogait annál jobban védhesse meg. Az ifjú nemzedék eszményképévé Wesselényi, a félelmet nem ismerő dacznak megtestesülése, vált. Az eszménykép arányait csak növelték azok a veszélyek, melyek az ifjúság hősének folyton nyomában jártak. Mindenki tudta, — Wesselényi maga hozta nyilvánosságra a

balítéletekről szóló könyvében — hogy nagyobb katonai erőt s ágyukat rendeltek ki elfogására.

Mennyire alkalmas volt a kor, melybe az ifjú Kemény 1830 körül lépett, merész politikai ábrándok felkeltésére! Kemény maga mondja, hogy teljesen hitelt adott modern olvasmányainak, s bennök „a legszellemesebb helyeket mindig a legigazabbaknak is szerette tartani". Még inkább lekötötték figyelmét Erdély közéletének izgalmas jelenetei, mikor Nagyenyed, főkép a megyegyűlés mind nagyobb politikai jelentőségre tett szert.[1]

Az a tárgy, mely Kemény Zsigmond hazájában 1830 körül annyi honfit tüzelt harczra, az erdélyi alkotmány volt. A nemzeti jogoknak legértékesebb drágaköveit már a XVIII. század kitördelte; a mi az ősi kincsből az 1791-ik évi országgyűlésen megmaradt, az négy évtized alatt teljesen elkallódott a bureaukratia kezén. Így a nemzetnek a kormányzásra való befolyása vagy üres játékká változott, vagy teljesen megsemmisült. A kormányszék tagjai, kiket az országgyűlésnek kellett volna választania, kinevezés útján foglalták el helyüket; a megyegyűléseken a tisztújítások kimentek a divatból, s a kinevezett vagy helyettesített tisztviselők pusztán a kormánytól függtek. Visszavívni a nemzetnek a Lipót-féle oklevélben biztosított jogait, helyreállítani teljes épségében azt, a mit másfél századnak lassú romboló munkája elporlasztott, ez volt az a nagy czél, melyet az erdélyi ellenzék maga elé tűzött. Csak erős férfiak

[1] A nagyenyedi politikai mozgalmak rajzához több adatot szolgáltattak Szabó György nagyenyedi tanár iratai, melyek Nagyenyeden a b. Kemény-család otthonában maradtak fenn s innen a pusztakamarási családi levéltárba kerültek.

vállalkozhattak ily nagy feladatra, kik megőrizték még az ifjúkor önbizalmát s nem ismertek lehetetlenséget. Minthogy országgyűlés nem volt, kisebb csatákra bomlott fel a nagy küzdelem. Minden megyegyűlés egy-egy részletharcz volt.

Alsó-Fehér megye közgyűlésein hamar kitűnt az ellenzék felsőbbsége. Messzeföldön tekintélyt szerzett neki a vezérférfiaknak, b. Kemény Dénesnek és id. Szász Károlynak feddhetetlen jelleme, nagy műveltsége s rendkívüli szónoki tehetsége. Annál inkább megrendítették a kormánypárt erkölcsi alapját azok a hírek, melyek Czirjék főispánt becsületében támadták meg. Az ellentét 1830-ban már oly heves volt, hogy a főispán az 1832-ik év tavaszáig nem mert közgyűlést összehívni. Ekkor azonban teljes diadalt vívott ki az ellenzék. A megye elhatározta, hogy a tisztújításban egyedül a Lipót-féle oklevél rendelkezéseit fogadja el törvényeseknek. A diadal annál teljesebb volt, mert egyúttal azoknak az eszméknek győzelmét jelentette, melyekért az ellenzék jó ideig saját vezéreire is gyanakvással nézett. Alsó-Fehér megye új korszakot kezdett Erdély történetében, midőn a parasztság terheinek könnyítését erkölcsi kötelességének ismerte el, midőn követelte Erdélynek Magyarországgal való egyesülését, továbbá a vallás és a sajtó szabadságát. Így lett az enyedi ellenzék a modern eszmék harczosává s az erdélyi politika irányítójává. A szanaszét ébredő közszellemtől végre az ellenzék hatalma annyira erőre kapott, hogy a törvénytelen kormányszék és bureaukratia tekintélyét teljesen megsemmisítette. Hiába távolította el Wlassics báró, a királyi biztos, Czirjék főispánt Enyedről, az ellenzéki szellem terjedését nem tudta megakasztani. Alsó-Fehér megye

b. Wesselényi Miklós szellemes érveinek hatása alatt az 1833-ik évi novemberi ülésen óvást emelt a királyi biztos küldése ellen is, ezzel siettette Wlassics br. bukását s az erdélyi országgyűlés összehívását.

A szenvedélyes küzdelmek felforgatták a csendes város társadalmát s teljesen megzavarták a kollegium nyugalmát. Az enyedi tanuló ifjúság ép úgy politikai tényezővé vált az alkotmányos harczban, mint az országgyűlési ifjúság Pozsonyban. Szabó György enyedi tanár naplójegyzetei szerint a főiskolai tanulók zajos tapsokkal s hangos éljenzéssel kísérték az ellenzéki szónokok beszédeit, úgy hogy a főispán ki akarta őket a gyűlésből rekeszteni. Szabó György említi azt is, hogy az enyedi kaszinónak, melyet id. Szász Károly 1830-ban alapított, a helybeli s vidéki urakon kívül főkép deákok voltak tagjai. A tanári kar nagyobb része, mely akár gyengeségből, akár nemtelen indítékból ellensége volt az újkori eszméknek, mindent elkövetett a forradalmi szellem elnyomására; az ifjúsági olvasókörnek nem adott helyiséget az intézetben, a tanulókat eltiltotta a megyegyűlésekről, csak azokkal tett kivételt, kiknek szülei a megyében birtokosok voltak.

Még inkább felkavarta az ifjúság érzelmeit az a hajsza, melyet a kormányszék titkos biztatásaira id. Szász Károly ellen tanártársai indítottak. Hol a kormányszékhez, hol az egyházi főtanácshoz érkezett egy-egy feljelentés a tanári kartól. Az egyik vád Szász Károlyt oly egyénnek tüntette fel, ki tanártársai tekintélyét folyton csorbítja s az ifjúságot forradalomra lázítja. A másik vád határozott esetre vonatkozott. 1834 januárjában lengyel foglyokat szállítottak katonai kíséret mellett Enyeden keresztül.

Egészen természetes, hogy Szász és az ifjúság rokonérzést mutattak a szabadságharcz áldozatai iránt. Szásznak egyik tanártársa többet is tudott, azt vallotta, hogy az ifjak tanárukkal együtt meg akarták szöktetni a foglyokat. Az eredmény azonban — legalább egyelőre — egészen más lett, mint a mire a vádaskodók számítottak. A nyomozásból Szász Károly egyénisége erkölcsi tisztaságában került ki, az egyházi főtanács teljes elégtételt szolgáltatott az alaptalanul meghurczolt tanárnak; az ifjúság pedig annál inkább rajongott a bátor férfiúért, benne a szabadság martyrjáért.[1]

Vajjon elképzelhető-e, hogy mikor az enyedi deákok lázas izgalommal vesznek részt a politikai mozgalmakban, akkor a korszakos eseményeket épen Kemény Zsigmond nézze egykedvűen, ki leginkább ismeri a mozgalmaknak titkos rúgóit? Vajjon hihető-e, hogy midőn az egész ifjúság megbotránkozik a hatalom naiv vagy felbérelt szolgáinak támadásán, épen Szász Károlynak legkedvesebb tanítványa marad érzéketlen? Alig mulaszthatott el Kemény Zsigmond, mióta a felsőbb tanulmányok hallgatója volt, egyetlen megyegyűlést, hisz az első harczvonalban tanára, rokonai, barátai küzdöttek. Tanárával együtt megbotránkozhatott a vitatkozások gyakori elfajulásán, a durva személyeskedéseken, melyek tanulótársait hangos tüntetésekre ragadták; de alig volt a hallgató közönségben, ki egy-egy ügyes taktikai fogás sikerének jobban örült volna, ki igazabb lelkesedéssel adta volna magát át egy-egy felemelő pillanat hatásának,

[1] *A nagyenyedi ev ref. főiskolában mutatkozott események nyilvános előterjesztése.* 1842. Nyomt. Trattner Károly betűivel. (1—40. l.)

mint Kemény. Ép úgy bizonyosra vehetjük, hogy tanára ügyét is magáévá tette a jellemes ifjú, s teljes mértékben éreztette megvetését az alattomos támadókkal szemben. Talán innen magyarázható az is, hogy Csorja tanár oly ellenérzéssel keverte bele később Kemény Zsigmond személyét Szász Károly ellen felhozott vádjai közé.

Következtetésünket leginkább igazolja az a mozgalom, melyet Kemény Zsigmond, mint a kollegiumi ifjúság vezére, 1833 júniusában indított Szász Károlynak egyik legkérlelhetetlenebb ellenfele, Péterfy Albert tanár ellen. Az ifjúság haragját Péterfy tanár azzal vonta magára, hogy egyik előadóóráján semmirekelő lázítónak nevezte Kemény Zsigmondnak egyik tógás társát. Keményt mélyen felháborította a sértés, s terjedelmes iratot szerkesztett, melyben a tanári kartól kért orvoslást, majd szobáról-szobára menve gyűjtötte az aláírásokat, sőt egyszer az iskolai törvények ellenére este kilencz óra után is tartott gyűlést szobájában. A kérvényben már jelentkezett Kemény későbbi fényes dialektikájának ereje, úgy hogy huszonkilencz deák írta alá, Péterfy tanár pedig sem a tanári karban, sem az egyházi főtanácsban nem tudott a lázadó deákok számára súlyosabb büntetést kieszközölni.[1] Az izgató szerep mögött azonban itt is, ott is előtűntek Kemény Zsigmondnak, az ifjúsági vezérnek, igazi indítékai, főkép az ellenérzés azokkal szemben, kik oly nemtelen eszközökkel üldözték Szász Károlyban a szabadabb s eszményibb gondolkodást.

[1] Dr. Török István: *Kemény Zsigmond, a lázadó diák.* (*Kolozsvári Lapok.* 1899. 15. sz.)

Nem lehetetlen, hogy politikai háttere van annak az esetnek is, melyet Beksics Gusztáv jegyzett fel az ifjú Kemény életéből.[1] Midőn Kemény egyszer tanulmányai végeztével anyjához hazament, a szülei házban az alispánt s darabontjait találta. A vármegye emberei épen végrehajtással voltak elfoglalva. Kemény távozásra szólította fel őket, s mikor szavának nem volt foganatja, arczul ütötte az alispánt. Erre verekedés támadt, s az alispán és emberei véresre verve hagyták a hely színén a heves ifjút. Kemény párbajjal akarta a sérelmet megtorolni, de az alispán megtagadta az elégtételt. Beksics nem említ bővebb részleteket, azonban minden körülmény azt mutatja, hogy Kemény a felsőbb tudományok hallgatója volt, mikor a karhatalommal szembeszállt. A kínos jelenet egészen beleillik az alkotmányos harczok korába. Valószínű, Kemény nem csak a végrehajtás megokolása és módja ellen tiltakozott, hanem egyúttal az alispán személye ellen is, ki az ellenzék meggyőződése szerint törvénytelenül bitorolta hatalmát. Az alispán zsarnokoskodása mélyen sérthette Kemény igazságérzetét, különben nem ragadtatta volna magát oly erőszakos ellentállásra, melyet az erdélyi magánjog a legsúlyosabb bűntettek közé soroz.[2]

Az ifjú Kemény erkölcsi felháborodásában ugyanannak a szenvedélynek tüze lobbant fel, mely a b. Kemény-család történetében gyakran idézett elő erőszakos kitöréseket. Az ébredő szenvedélyeknek azonban épen jókor adott nemesebb irányt az erdélyi

[1] Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés.* 1883. 21. l.

[2] Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány.* III. 1861. 582. §.

ellenzék küzdelme. Kemény itt ismerte meg s itt szerette meg a politikai élet izgalmait. Mennyire vonzhatta a férfias egyéniségek társasága, kik az ellenzék soraiban százados igazságtalanságok ellen harczoltak! Mennyire csábító lehetett a harcz, hol a merészség, műveltség s a jellem nemessége szabadon érvényesülhetett! Itt látta Kemény először, mily legyőzhetetlen hatalom az a párt, mely erkölcsi alapon tör egységes czél felé. Az ifjú főiskolai hallgató ily tanulsággal csatlakozhatott az ellenzékhez s talán már ekkor érezte, hogy a párt történetében még fontos szerep vár reá.

Ha Kemény kedélyvilágában megvoltak a romantika feltételei, akkor hajlama még inkább megerősödött a felötlő egyéniségek körében. Itt gyűlölte meg mindazt, a mit a polgári társadalom kínált tisztviselőinek; itt ébredt annak tudatára, hogy legnagyobb kötelessége saját egyéniségének szabad kimüvelése. Nem tudta még, hogy valamikor ő lesz az emberi lélek rejtelmeinek egyik legszerencsésebb felfedezője, de azért mélyen érdekelte a férfias egyének küzdelme s benne a szenvedélyek története. Mily megrázó tragédiákat játszottak le előtte az eszmék hősei s a sötétlelkű cselszövők! Az ifjúkori benyomások beleolvadtak a költő alkotásaiba, s nincs az elemzésnek eszköze, melylyel biztosan elkülöníthetnők őket a későbbi elemektől. Mindazáltal a férfias küzdelem fordulatai, melyeknek Kemény szemtanuja volt Nagyenyeden, ép oly hatással voltak költészetének romantikus jellemére, mint Scott Valter regényei, melyekben az átalakuló erdélyi társadalom oly szívesen kereste saját magának színesebb képét.

Már Kemény Zsigmondnak nagyenyedi élményei mutatják, hogy a politikai eszmék s a költői ábrándok, melyek a kiváló egyén szellemét versengve kerítik hatalmukba, csak látszólagos ellentétek. Kemény a valóság harczaiban eszményeit akarta megvalósítani, a költészetben pedig a valóság benyomásait foglalta össze eszményi egységbe.

Az 1834/5-ik évi kolozsvári országgyűlés idején.

1834 május 26-ikára hívta össze első Ferencz az erdélyi országgyűlést Kolozsvárra. Estei Ferdinánd főherczeg, Erdély teljes hatalmú biztosa, már jóval előbb bevonult a Bánffy-palotába.

Hosszú időn át az országgyűlésben látta az ellenzéki szónok azt a csodaszert, mely a társadalmi s állami életbe új erőt varázsol, mely a petyhüdt vért felpezsdíti s az elavult intézményeket új szellemmel tölti meg. S miért ne félt volna a kormány attól, mit az ellenzék annyira óhajtott? Miért ne hitte volna, hogy az országgyűlés szabadjára ereszti a romboló erőket s a forradalmi törekvéseket?

A pártizgalmak hullámai egyéni vágyakba töredeztek szét. A falusi élet örömei színtelenekké váltak, a völgyek pompája elvesztette vonzóerejét, a mezei munka sem tartotta vissza a gazdát. Kolozsvár lett a nemes és nemtelen remények tárgya. Mily gazdag tér nyílt ottan a férfiú becsvágya s a nő hiúsága, a számítók önzése s a hazafiú önáldozata számára! Mily káprázatosnak igérkezett az udvar visszfénye azok szemében, kik a hiú csillogást életük legnagyobb értékének tekintették!

Kemény Zsigmond még enyedi deák korában együtt lelkesült az ellenzékkel az országgyűlés megnyitásá-

ért, melynek kapuit a bureaukratia negyed századon át tartotta zárva. Lelkesedését fokozták a követválasztások, az ellenzék újabb meg újabb diadalai. Mi tarthatta volna Enyeden? Az előadások bevégződtek a kollegiumban, iskolai pályája vége felé közeledett. Különben egyénisége már szűknek találta környezetét; érezte, hogy ép úgy szüksége van az élet nagy hatásaira, mint a cserfának a hegyek szabad levegőjére. Elnéptelenült a b. Kemény-család enyedi otthona, a Burg is. A Kemény bárók, mint királyi hivatalosok vagy ellenzéki követek már Kolozsvárra utaztak,[1] ott időzött a tudós Zeyk Miklós is.[2] Szász Károlyt szülővárosa, Vizakna választotta meg követnek. Így Kemény Zsigmondot legerősebb rokonérzései s legnemesebb eszményei vonzották az országgyűlés színhelyéhez. Egy perczre megállíthatta az a gondolat, hogy anyja szívesen látná segítségét a nyári munka idején, de hamar megnyugtathatta magát azzal, hogy a gazdaságban amúgy sem sok hasznát vehetnék.

Mind az *Ujabbkori Ismeretek Tára*,[3] mind Szász Károly püspök[4] említik, hogy Kemény Zsigmond az országgűlés megnyíltával idejének nagy részét Kolozsvárott töltötte. Kolozsvári élményeinek leghatározottabb

[1] Királyi hivatalosok: b. Kemény Ferencz, b. Kemény Ignácz, b. Kemény Károly, b. Kemény Sándor, b. Kemény Miklós. Követek: b. Kemény Dénes, b. Kemény Domokos, b. Kemény Farkas, gr. Kemény József, b. Kemény Pál, gr. Kemény Sámuel. (*Az 1834-ik évi országgyűlésnek irománykönyve.* 1834. 142. l.)

[2] *Gr. Gyulai Lajos naplója.* (*Erdélyi Muzeum.* XXII. 1905 208. l.)

[3] *Ujabbkori Ismeretek Tára.* V. 1853.

[4] Szász Károly: *B. Kemény Zs. emlékezete.* (*Kisf Társ. Évlapjai.* Új folyam. XII. 1876/7.)

bizonyságai az országgyűlésről szóló tudósításai.[1] Ezekben az országgyűlés megnyitását s bezárását művészi érzékkel megrajzolt vázlatok örökítik meg, melyek csak egyéni benyomásokból alakulhattak. Ott volt Kemény a pártharczok kezdetén s átélte az utolsó gyűlésnek, 1835 február 6-ikának izgalmait is. Legfeljebb akkor nézhetett el Nagyenyedre vagy Kapudra, mikor a tanácskozások hosszabb időre szakadtak félbe. Ilyen nagyobb szünet volt szeptember közepétől október végéig. A küzdő pártok hazaszéledtek, az országos követség pedig, melynek Szász Károly is tagja volt, a bécsi udvarba sietett.[2] A követség elindulása előtt, vagy a megérkezés után búcsúzott el Kemény végső vizsgálatával a nagyenyedi főiskolától. Így tett négy évvel előbb szept. 15-ikén gróf Teleki Domokos is szigorlatot a nevezetesebb tudományokból, főkép a jogbölcseletből, államtudományból, perrendtartásból s az erdélyi magán- és közjogból.[3] Erre a vizsgálatra czéloz Szász Károly püspök is, mikor azt mondja, hogy Kemény 1834 őszén hagyta el az enyedi kollegiumot. A második országgyűlési szünetet, mely deczember 25-ikétől január 14-ikéig tartott, id. Szász Károly indítványozta.[4] A szünet végén újra Nagy-

[1] *A két Wesselényi Miklós. Erdély közélete.* (B. Kemény Zs. *Összes művei.* X. 1906.) *Idősb Szász Károly.* (B. Kemény Zs. *Összes művei.* XI. 1907.)

[2] *Erdély 1834-ik évi országgyűlésének jegyzőkönyve.* 68. l. — *Irományok.* 78—81. l.

[3] A vizsgálat anyagát a nagyenyedi kollegium könyvtárában egy kis nyomtatott füzet tartalmazza, melynek czíme: „*Materia examinis publici, quod comes Dominicus Teleki de Szék, dum collegio N. Enyedensi anni 1829. 14-ta Septembris valediceret, subiit.*“

[4] *Erdély 1834-ik évi országgyűlésének jegyzőkönyve.* 237. l.

enyeden látjuk Keményt id. Szász Károly és Wesselényi társaságában. Szász Károly püspök, ki mint kis gyermek volt szemtanuja a találkozásnak, nem tudja, hogy 1834 végén, vagy 1835 elején történt-e a látogatás. Gyulai Lajos gróf naplója szerint azonban Wesselényi deczember második felében Kölcsey támogatására Szatmár megyébe indult s csak január 5-ikén érkezett Kolozsvárra; így tehát Kemény az év elején láthatta Wesselényit id. Szász Károly otthonában.

Az a világ, mely Keményt Kolozsvárott vette körül, ellentéte volt Nagyenyednek.

Az utczákon pezsgett az élet. Egymást érték a tarka jelenetek, népcsődületek, tüntetések. Az ifjúság jókedvét, a gazdagság pompáját vitte az utczára. Majd egy-egy deli lovascsapat tűnt fel a piaczon, melynek élén br. Wesselényi Miklós lovagolt, majd szebbnél szebb fogatok vonták magukra a figyelmet. Télen a havas utakon csilingelő szánkák siklottak tova. A város szinte szűknek látszott a csapongó szeszély számára. Legeredetibb ötletei — br. Jósika Miklós szerint — gr. Bethlen Ferenczneк voltak, ki gyakran parasztlegénynek öltözött fel, rozmaringágat tűzött kalapjába s úgy hajtott végig a városon. Egyszer egy medvét szánkáztatott meg a kolozsvári polgárok nagy bámulatára; a maczkó az üléshez volt kötve, két czigány meg a fülébe trombitált.[1]

Amily mozgalmas volt az utcza, ép olyan volt a társaság élete is. Az egy éve megalakult Kaszinóban szenvedélyes viták folytak, majd hangos mulatozás váltotta fel az eszmecserét. Minden napra jutott tánczvigalom, hol egy-egy kedves szalonban, hol a Viga-

[1] B. Jósika Miklós: *Emlékirat.* IV. 1865. 97. l.

dóban. Még a forró nyár sem tudta a jó kedvet lelohasztani. A mámoros hangulatok szinte elmosták a nappal és éjjel határát. S a hullámzó jelenetek és érzések felett ott ragyogott az erdélyi nő szeme s benne a szellem és életöröm.[1]

E színes, derült világgal szemben mily komornak tűnhetett fel Kemény Zsigmond szemében Nagyenyed puritán szellemével s a mult csapásainak sötét emlékeivel! Kolozsvárt a viszonyok az ország társadalmi, szellemi s politikai középpontjává tették. A művelt enyedi deáknak éreznie kellett itt az élet hatalmas áramlatát, s minden mozzanat lekötötte figyelmét. Bizonyára ő is tagja volt a Kaszinónak, mint sok más vidéki úri ember, kiket az országgyűlés vonzott Kolozsvárra.[2] Itt, az ellenzék gyűlőhelyén kivételes figyelemben részesült Szász Károly ifjú barátja s b. Kemény Dénes unokaöcscse. Műveltsége és éles ítélőereje nagy értéket jelentett a pártban, hol még az öregek és léhák között is divattá lett a tanulás. A társaság a jövő vezető emberét látta benne. Szász Károly püspök emlékezése szerint a fiatal gr. Teleki Domokos, Weér Farkas, az öreg gr. Bethlen János s az ellenzék legkimagaslóbb egyénisége, b. Wesselényi Miklós, egyaránt barátságukra méltatták. Ellenzéki körökben látta először Kemény Zsigmond Kovács La-

[1] Kolozsvár képéhez gr. Gyulai Lajos naplója szolgáltatott adatokat: *Az 1834-ik évi erdélyi országgyűlés előestéjén. Az erdélyi 1834-ik évi országgyűlés. (Erdélyi Múzeum. 1903. XX. k., 1905. XXII. k.)*

[2] Gróf Gyulai Lajos ideiglenes előfizetést javasolt a Kaszinóban azon hazafiak részére, kik a diaeta alatt a Kaszinó tagjai óhajtottak lenni. *(Az 1834-ik évi országgyűlés előestéjén.* Közli Kuun Géza. *Erdélyi Múzeum.* XX. 1903. 13. l.)

jost is, ki szatmári barátaival rándult Kolozsvárra, hogy az erdélyi politika viszonyait tanulmányozza.[1] A rokonlelkű ifjak barátokként váltak el, bár alig hitték, hogy Erdély életében közös küzdelmek s közös csalódások várnak rájuk.

Ily baráti körökben Kemény mind inkább belesodródott az ellenzék küzdelmeibe. A párt hangulata eleinte egységes s lelkes volt. Az ifjúság gyakran kereste fel az ellenzék kiváló szónokait éjjeli zenével. Ily tüntetésekben — gr. Gyulai Lajos naplója szerint — még a tudós Zeyk Miklós is résztvett, sőt a pártvezérek maguk is felkeltek, a hangos csapathoz csatlakoztak, úgy hogy, mire megvirradt, száznál is többen voltak a tüntetők. Lassanként azonban a lappangó ellentétek megbontották az egységet, a vezérek közt nézeteltérések támadtak nem csak a taktikára, hanem politikai eszmékre nézve is, s elkövetkezett az az idő, mikor Wesselényi bizalmatlanul s gyanakvólag tekintett vezértársára, Szász Károlyra. Kemény Zsigmondot pártjának lelkesedése ép úgy magával ragadta, mint a hogy aggodalommal töltötte el a párt bomlása. Kovács Lajos beismeri, hogy Kolozsvárott senki sem tájékoztatta oly határozottan az erdélyi politika útvesztőjében, mint Kemény Zsigmond. A komoly ifjú érett észszel elemezte a szatmári ifjak előtt a vezéreknek szétfutó politikáját s már akkor egyedüli megoldásnak az uniót tartotta.[2] Így haladt Kemény politikai iskolájában mind magasabb és magasabb szempontokhoz.

[1] Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés.* 1883. 42. l.

[2] Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés.* 1883. 43. l.

Kevesebb hódítást tett az ifjú politikus a nő-szivekben, pedig az országgyűlés Erdély legszebb s legérdekesebb hölgyeit gyűjtötte össze. Legfeltűnőbb jelenségnek tartja naplójában gr. Gyulai Lajos a Dobai s Intzédi lányokat, a Teleki grófnőket, az érdekes Kemény Juditot, Weérnét, a színtársulatból a kalandos multú Dérynét s a bájos Éder Lujzát. Kemény gyakran látta őket hol valamely gyűlés hallgatóságában, hol a színházban, hol egy-egy szalonban. Az ő lelkében is éltek azok a lovagi eszmények, melyek örökségként szálltak az erdélyi társadalomra; mély vonzódással gyönyörködött az erdélyi nő szépségében, bonyolult érzéseiben s tüzes szenvedélyében. A néma vágy azonban alig talált megértésre. A nehézkes ifjú vesztes lett a versenyben a kalandok hőse mellett, ki ügyesen rejtette el szívének ürességét betanult bókok mögé. A szép hölgyek könnyelműen pazarolták mosolyukat, érzéseiket, Keménynek azonban csak örömeik s bánataik emlékét hagyták. Az érdekes szívtörténetek, megható képek összegyűltek a gondolkodó lélekben, hogy később egy-egy költői alkotásban, valamely regényalakban kerüljenek napfényre.

Mély nyomot hagytak Kemény Zsigmond egyéniségén a kolozsvári irodalmi és művészeti mozgalmak is. A toll hatásos eszköznek bizonyult a politikai izgatásban, azért az irodalom párhuzamosan emelkedett az ellenzék harczaival. Különösen élénk irodalmi élet indult meg az 1834-ik évi országgyűlés idején. A szabadelvű szellem még nehezen tört magának útat az *Erdélyi Hiradó*ban, nyíltabban jelentkezett már a *Nemzeti Társalkodó*ban, a *Vasárnapi Ujság*ot pedig épen az ellenzék kiválóbb tagjai alapították. Az ellenzék vezérei is: Wesselényi és Szász Károly

tekintélyüknek jó részét tolluknak köszönhették. Mellettük az íróknak egész gárdája állott az új eszmék szolgálatában. Ez időben ér második kiadást Bölöni Farkas Sándornak észak-amerikai utazásáról szóló műve, s az írót, a szabadság és az emberi jogok lelkes hívét, egész Erdély ünnepli. Ekkor tűnik fel b. Jósika Miklós is *Irány* című röpiratával. Az irodalom eszméi meghódítják az ifjúságot is, mely „művelődés barátai" czímen társaságot alapított.[1] A társaság vezérei gr. Bethlen Ferencz s Szentiváni Mihály voltak.

Ennek az irodalomnak még nincs határozott jelleme, de itt-ott lehetetlen fel nem ismernünk azzal a franczia irodalommal való rokonságát, mely 1830-ban a júliusi forradalomban győzedelmeskedett. Az egyik czikk ellenérzéssel rajzolja a zsarnokot, a másik történeti hűséggel állítja elénk elmult korok viszonyait; szívesen keresi fel az írók képzelete a távoli országokat, hol a nap is másként ragyog, s hol aranykorát éli a szabadság népe. Mindez az új szellemnek, a romantikus világnézetnek nyilatkozása. Erre vallanak a külföldi mintaképek is. Feltétlen tisztelet tárgya Goethe. A *Nemzeti Társalkodó* gyakran ad elbeszélést Bulwertől, Scott Valter követőjétől. Gróf Bethlen Ferencz pedig Hugo Viktor megdöbbentő tragédiáját, *Borgia Lucretiát*, fordítja le s akarja előadatni.

Ennek az irodalmi életnek mozgalmaiban vett részt Kemény Zsigmond hónapokon keresztül. Szász Károly büszkeséggel ajánlotta tanítványát mindenfelé, s az írók szívesen látták maguk között az érett ifjút,

[1] A társaságról s az erdélyi írókról többször megemlékezik gr. Gyulai Lajos naplójában.

ki korának merész eszméit oly mély költőiséggel fogta fel. Ekkor ismerkedett meg Kemény a szabad szellemű szerkesztőkkel: Méhessel s Brassaival. Korán magára vonta b. Jósika Miklós figyelmét is, de az ellentétes jellemek egyelőre alig jutottak egymás közelébe. Inkább vonzotta Keményt Bölöni Farkas Sándor szenvedélyes egyénisége s Szentiváni Mihály költői kedélye. Mikor a negyvenes évek elején oly korán elvesztette barátait, mindkettőnek emlékét meg akarta örökíteni. A közönségnek Szentiváni Mihály életrajzát igérte, Bölöni Farkas Sándorról meg emlékbeszédet akart írni s maga említette Toldyhoz írt levelében, hogy Farkas Sándorral gyermekkora óta közelebbi viszonyban volt.[1]

Ezzel a romantikus íróvilággal teljesen összehangzottak azok az irodalmi eszmények, melyeket Kemény Enyedről hozott magával. Képzeletének új ösvényeket mutattak a változatos tárgyak, másrészt a nagy vállalkozó kedv ösztönt adott szunnyadó irodalmi hajlamainak. Mért ne érezte volna egy-egy kezdetleges kísérletnél, hogy tisztábban látja az eszmék vonatkozásait, mint a czikkíró? Még határozottabb irányt adott a fejlődő egyéniségnek a színház, hol a romantika egész nagyságában érvényesült.

Az országgyűlés idejére Kolozsvárott oly kiváló színtársulat verődött össze, minőt még nem látott a város. Itt volt a magyar színészvilág színe-java. Leginkább kitűntek: Udvarhelyi, Szentpétery, Szerdahelyi, Lendvay, Szilágyi, Egressy, Déryné.[2] Tehetség és

[1] Pais Dezső: *Kemény Zs. levele Toldyhoz.* (*Akadémiai Értesítő.* 1910. 485. l.)

[2] Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári színészet és színház története.* 1897. 331—335. l.

magasabb rendű becsvágy egyesült a társaságban, úgy hogy a kolozsvári közönség állandó lelkesedéssel fogadta az előadásokat. A játékrend nagy részét daljátékok s könnyebb fajta drámák foglalták le, de kedvelt darabjai voltak a társulatnak azok a tragédiák is, melyekre a romantikus szellem, mint a költészet magasságaira tekintett. Így került színre a romantikus költészet eszményképe, Shakespeare *Hamletje*, s — Gyulai gróf naplója szerint — Egressy várakozáson felül jól adta a főszerepet. Megjelentek a színpadon a romantika eszményi lelkű banditái is: Schiller Moor Károlya s Hugo Hernanija, hogy a társadalom igazságtalanságai ellen dörögjenek. Hugo tragédiája — mint Gyulai gróf említi — csak Marius neve alatt kerülte ki a censor figyelmét. Az előadott tragédiák között látjuk még Körner *Zrinyijét*, Kisfaludy *Stibor vajdáját* s *Bánk bánt*, melyet Egressy választott jutalomjátékul. Katona tragédiájában a főbb szerepeket Lendvay (Bánk bán), Déryné (Melinda), Szentpétery (Petur), Egressy (Otto) vállalták magukra, s feladatukat oly művészettel oldották meg, hogy szinte felfedezték a tragédiát irodalmunk számára.[1]

Irodalomtörténeti adataink hallgatnak arról, vajjon minő darabokat nézett meg Kemény a kolozsvári színházban. Ha azonban barátainak és ismerőseinek igazi műélvezetet szereztek a nagy tragédiák, miért zárkózott volna el épen Kemény Zsigmond a színművészet és költészet nemesebb hatása elől? Az az ifjú, ki nem régen idősb Szász Károly dolgozószobájában tanárával együtt lelkesült a romantikus költészetért,

[1] Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári színészet és színház története.* 1897. 504—527. l.

nem hiányozhatott a nézőközönségből, mikor a kolozsvári színtársulat oly nemes becsvágygyal készült egy-egy merészebb feladatra. A mély érzésű ifjú szívesen követte a színészt a költészet magasabb légköreibe, átérezte a sejtelmes vágyakat, melyek korát gyötörték, s a nagy tragédiákban a költőnek magasztos hivatását ismerte fel. Komoly lelkét elbűvölte a tragikum szépsége s benne az emberi életnek, az emberiségnek a mindenséggel való mély értelmű kapcsolata.

Az élet is, mintha a színész és költő merész képzeletével akart volna versenyezni, egy nagy tragédia bonyodalmait szövögette Kemény szeme előtt.

A tragédia az országgyűlésen játszódott le, s hátterül a szabadelvű gondolatnak és az önkényuralomnak küzdelme szolgált. A korlátlan hatalom képviselője Ferdinánd főherczeg volt engedelmes tisztviselőivel s a fegyveres katonasággal; a szabadelvű gondolat harczosai az ellenzék vezérei: b. Wesselényi Miklós, b. Kemény Dénes, Szász Károly, gr. Bethlen János, Weér Farkas voltak. Az egyik fél ideges ellenérzéssel nézett minden alkotmányos jogra, míg a másik az egész alkotmányt követelte, mely Erdélyben már hosszú idő óta csak papiroson volt meg. Az erdélyi politika százados hagyományainál fogva hajlott a megalkuvásra, de az önkényuralom mindent elkövetett, hogy a megegyezést lehetetlenné tegye. A kormányszék akadékoskodásai az országgyűlés alkalmával vérig sértették az ellenzék szenvedélyes tagjait; a királyi hivatalosok nagy száma megdöbbentette az alkotmány híveit; a legkevesebb szavazattal jelölt Nopcsa Elek elnöksége megingatta a törvénytiszteletet; a bécsi udvar fenyegetései kiábrándították a reménykedőket. Ily körülmények között a mérsékel-

tebb politika csak gyanut ébresztett, Wesselényi került az első harczvonalba. Az ő egyénisége nem ismert hátrálást vagy félelmet, daczolásra, támadásra volt teremtve. Minden sértést új sértéssel torolt meg, a királyi dorgáló szóra gúnykaczajjal, a fenyegetésre kihívással felelt. Az elsikasztott napló helyett újat nyomatott saját nyomdáján. Korlátlanságra törekvő akaratától barátai nem kevésbbé féltek, mint ellenségei. Dörgő szavában, rikító hasonlataiban, gúnyos kifakadásaiban, magasztos gondolataiban mindaz kifejezésre jutott, mi oly sokáig rejtőzött a nemzet lelkében. Népszónok volt csodálatos tiszta eszményekkel, a népjogok harczosa volt oly parancsoló természettel, minőt egy középkori oligarcha megirígyelhetett volna tőle. Ily egyének hívják ki maguk ellen az antik tragédiában az istenek bosszúját. A sorsfordulatot hamar meghozta Wesselényi életében az országgyűlés bezárása. A vezér forradalmi természete nem volt összhangban pártjával. Az erőszak győzelmének s bosszújának semmi sem állta útját. Az ellenzék némán nézte, mint indítják a hatalom eszközei a legszégyenletesebb pört Wesselényi ellen.

Wesselényi annyira uralkodott a kolozsvári politikai életen, hogy Kemény is, mint az egész ellenzék, a rendkívüli egyéniség varázsa alatt állott. Wesselényit különbözőképen ítélte meg saját pártja. Az ifjúság feltétlenül lelkesült érte, a mérsékeltebbek Szász Károlylyal együtt sokszor czéltalan erőpazarlásnak tartották politikáját; mások — köztük b. Kemény Dénes is — az alkotmányos közszellem felébresztésében látták Wesselényi legnagyobb sikereit. Kemény Zsigmond sokkal jobban ismerte az erdélyi közélet örvényeit, hogy sem pusztán Wesselényit okolta volna az országgyűlés

sikertelenségéért. Bármily benső barátsággal ragaszkodott Szász Károlyhoz, Kovács Lajossal folytatott beszélgetésében teljes tárgyiassággal jelölte meg a három vezérnek egymáshoz való viszonyát. Kérdés azonban, belátta-e már akkor, hogy Wesselényinek makacs ellenkezése nélkül a hatalom óvatosabb és számítóbb, az ellenzék megalkuvóbb lett volna. Kérdés, vajjon már akkor hitte-e, hogy a teljes felfordulás inkább elősegítette a fejlődést, mint a kiegyenlítés. Ezt a gondolatot Kemény a szabadságharcz után Wesselényi jellemrajzában határozottan fejezi ki, de nagyjában ez lehetett nézete a kolozsvári országgyűlés alkalmával is. Erre vall az is, hogy Kovács Lajos előtt az erdélyi külön alkotmányosság tarthatatlanságát bizonyítgatta.

Kemény nem húnyt szemet Wesselényi gyöngeségei előtt, de jól ismerte nemes indítékait s teljes rokonérzéssel figyelte tragikus pályafutását a diadalok s a bukás idején. E rokonérzés az évekkel csak fokozódott. A korteskedésről szóló röpiratában titánszerű egyéniségnek nevezi Wesselényit s megindulással tekint mérhetetlen önáldozataira s szenvedéseire. Később a közös csalódások még bensőbbé tették a két rokonlélek viszonyát. S ha a színpadi hős pathosa és könnye irányt adhatott a költői egyéniség fejlődésének, mennyivel kitörölhetetlenebb hatással volt Kemény világnézetére Wesselényi tragédiája? A kolozsvári országgyűlés komor emlékei lényeges elemeivé váltak Kemény világnézetének. Részben Wesselényi hatása, hogy Kemény mindjárt első regényében a politikai ábrándok hőseinek tragikumát magyarázza, s hogy a kedvelt feladathoz oly gyakran tért vissza későbbi regényeiben.

Az országgyűlés feloszlatása után Ferdinánd főherczeg teljes katonai pompával ment a kormányszék palotájába s megkezdte az ostromállapothoz hasonló kormányzást. A vidám kedv elnémult a városban; minden szabad mozgalom megszűnt a politikai életben, irodalomban és színházban. Az országgyűlés tagjai sötét aggodalmak közt távoztak vidékre, a szalonok elnéptelenültek, s gr. Gyulai Lajos szavai szerint Kolozsvár napról-napra üresebb lett.

Kemény Zsigmond is útnak indult fehérmegyei ismerőseivel és barátaival. Körülötte zsibongtak az elmult szép hónapok emlékei, s lelkét határozatlan élettervek foglalkoztatták, melyeket az utolsó napok eseményei húztak keresztül. A kolozsvári nagy izgalmak mellett egyelőre ingerét vesztette szemében Nagyenyed, gyermekkori fejlődésének színhelye. Az általános bizonytalanság közepette sokkal inkább vágyódott Maros-Kapudra,[1] abba a kis marosmenti faluba, hol törődött anyja az életnek apró és nagy bajaival küzködött. Ifjú lelke elég gazdag volt arra, hogy falusi magányát ábrándjaival ékesítse fel.

[1] A falu neve később Magyarkapud.

A kapudi magány.

Az a kis falu, hová Kemény Zsigmond az országgyűlés feloszlatása után a havas úton kocsizott, a Maros völgyének egyik elrejtett zugában jó magas hegyen fekszik. A Maros épen a hegy tövébe ütődik, hogy az elhagyott vidéket még inkább elzárja az élénkebb forgalomtól. A kanyargó folyó szeszélyének nyomai azok a veszedelmes gübbenők és szétszórt kövek is, melyek az utas türelmét s a kocsi tengelyét egyaránt próbára teszik. Ha az utas a meredek hegyi úton felvergődik, maga előtt látja Kapudot girbe-görbe utczájával s magas fedelű, apró házaival. A házak előtt széles kalapú oláhok s katrinczás asszonyok álldogálnak, mert a fél ezer főnyi lakosságnak csak egy harmada magyar.

A kis református templom mellett rövid köz vezetett b. Kemény Sámuelné házához. A bejáratot kőből készült magas kapu alkotta, melynek félköríves nyílása fölött barokk-ízlésű ormon a b. Kemény-család czímere volt látható. A kapu még most is úgy áll, mint a mikor Kemény Zsigmond hajtatott alatta haza; csak a családi czímert s itt-ott a vakolatot tördelték le róla a viharok

A ház azonban, hol Kemény oly gyakran pihent meg s oly sokat gondolkodott, már rég összeomlott. A kik látták, mind azt állítják, hogy egyszerű kőépület

volt. Valóban azon a kis telken, mely a kaputól a meredek hegyoldal széléig terjed, csak olyanforma otthon fért meg, milyenben a magyar köznemesség szokott lakni. Ugyanaz a kőház lehetett b. Kemény Sámuelné lakása, melyet egykor a boldogult báró bérlője építtetett a szerződés értelmében.[1] Az egész épület csak néhány szobából állott, melyeknek ablakai a Maros völgyére nyíltak.

Az öreg báróné házatája nem volt az elfinomult ízlés számára berendezve; nem sok élvezetet ígért a hozzá tartozó birtok sem. Az özvegynek körülbelül 115 hold jutott férje vagyonából Kapudon; a telekkönyv adatai szerint ekkora volt az a terület, melyet később a báróné utódai eladtak. Ez a háztartás költségeire sem lett volna elég, úgy hogy a család csakhamar haszonbérbe, majd pedig 8550 Rfon zálogba vette Kendeffy Drusianna kapudi birtokrészét.[2] Valami nagy hasznot a megnövekedett birtok sem hajtott; mint az 1828-ik évi osztoztatólevélből tudjuk, a szántóföldön kívül volt benne sok rét, legelő, erdő s árvízjárta rész.

Kemény Zsigmondot semmiképen sem kecsegtethette Kapud kényelemmel; előre le kellett mondania a nagyobb társaság örömeiről is. Csak jól megrakott asztal, pompa, hatalom csábította volna a vendégsereget arra, hogy a Kapudhoz vezető utakban gyönyö-

[1] A b. Kemény Sámuel szerzeményeiről szóló levél, mely a kapudi birtok bérleti feltételeit is említi, a pusztakamarási levéltárban maradt fenn.

[2] Kendeffy Drusiannának Csóka Rozáliával 1840-ben kötött szerződése a pusztakamarási levéltárban van. A szerződőlevél szerint a birtokot már több év óta bírta haszonbérben b. Kemény Sámuelné.

rűségét lelje. Az özvegyasszony házát, hol a gond gyakran beköszöntött, elkerülte a vendég. A faluban még 1909-ben is emlegették az öreg bárónénak követelés nélkül való egyéniségét; emlékeztek egyszerű bútoraira, igénytelen öltözetére, ernyős szalmakalapjára, melyet szalaggal erősített állához. Életmódjának egyszerűsége inkább összehangzott nemesi származásával, mint a bárói címmel. Valószínű, az özvegynek nem is nagyon esett terhére az előkelőség külső jeleiről lemondani.

Sokkal inkább megzavarták az ellentétes családi viszonyok a báróné leányának nevelését. Ágnes bárónő már kis leány korában, mikor Kolozsvárott tanult, sok szóbeszéd tárgya volt. Azt beszélték róla, hogy fogadóban volt szálláson. Öregatyja, Csóka Sámuel — mint levelében írja — eléggé bosszankodott a rosszindulatú megjegyzéseken.[1] Idővel a bárónő helyzete egyre visszásabb lett. Már huszadik éve felé közelgetett, de nem talált megfelelő társaságot, hol egyénisége összehangzóan fejlődött volna.

Az özvegy anya családásai, a fiatal bárónőnek kielégíthetetlen vágyai messzire elűzték a kapudi otthonból a kedélyélet derűjét. Sivár lemondás rítt le a szegényes jobbágyházak külsejéről is. Keményék szomszédságában a műveltség csak a református templomban s br. Bánffy Elekné udvarházában húzódott meg, de a mult idők itt is, ott is komor, puritán szellemet hagytak hátra. Bánffy báróné Lorántfy Zsuzsánna eszményeit hordozta szívében s ezeket akarta kis körében megvalósítani. A kapudi református egy-

[1] Csóka Sámuelnek leányához 1826-ban írt levele Pusztakamaráson maradt fenn.

ház jegyzőkönyve méltán nevezte őt a gyülekezet anyjának, mert az ő nagy hite s áldozatai nélkül rég elnémult volna a kis templom harangja.[1] Kemény Zsigmond már a rokoni viszonynál fogva is gyakran megfordult a szomszédos Bánffy-udvarban,[2] de vonzotta a bárónénak tiszteletreméltó egyénisége és szép családja is. A bensőbb kapcsolat jele az is, hogy évek mulva Kemény Ágnes bárónő Zsigmond bátyja mellett Bánffy Elekné bárónét iratta fel, mint gyermekének keresztszülőjét.[3]

Ebben a környezetben töltötte el Kemény az 1835-ik s 1836-ik éveket. Mehetett volna Marosvásárhelyre a kir. táblához, hogy jogi tanulmányait befejezze s valami közéleti pályára készüljön. Azonban a hivatal Erdélyben lassanként a legselejtesebb egyének menedékhelyévé vált, s Ferdinánd főherczeg kormányzásával a legérdemesebb tisztviselők tagadtak meg minden közösséget. Még gyűlöletesebbé tette magát a marosvásárhelyi kir. tábla. Az ellenzék, különösen id. Szász Károly már az országgyűlésen támadta hazafiatlanságáért. Általános megbotránkozást idézett elő a tábla, mikor Wesselényit pörbe fogta s kihallgatás nélkül elítélte. Minél nagyobb csodálattal gondolt Kemény az üldözött hősre, annál inkább elment kedve a cancelláriától s az ítélkező bírák társaságától. Falujában legalább nem látta, mint korbácsolja fel a

[1] A magyarkapudi ref. egyház jegyzőkönyvének megfelelő adatait Varga Domokos ref. lelkész jegyzeteki számomra 1909-ben.

[2] B. Bánffy Elekné Györfi Mária bárónő, b. Kemény Sámuel első feleségének, b. Györfi Ágnesnak, huga volt. (Kőváry L.: *Erdély nevezetesebb családai.* 1854. Kolozsvár.)

[3] A kapudi ref. egyház jegyzőkönyvének az 1844-ik évre vonatkozó adatai.

kormány politikája a legnemtelenebb szenvedélyeket. Ez tartotta távol Nagyenyedtől is. Ott is megváltozott minden. Ferdinánd főherczeget a kollegium kivilágított ablakokkal, az ifjúság zenekarral fogadta. A tanári karban pedig megindult a kíméletlen zaklatás id. Szász Károly ellen s mindaddig nem pihent, míg a kiváló tanárt a jogi tanszékből el nem üldözte.

Szász Károly püspök tudomása szerint Kemény Zsigmond általában ritkán mozdult ki falujából. A kolozsvári benyomások után minden esetre feltűnő jelenség ez a visszavonulás. Szinte talány, mivel tudta Kapud oly sokáig lekötni az ifjú báró érdeklődését, ki az imént annyira otthon érezte magát a politikai s irodalmi mozgalmakban.

Az *Ujabbkori Ismeretek Tára* s utána az életrajzi vázlatok csak röviden érintik, hogy Kemény idejének egy részét Kapudon a gazdálkodás foglalta le. Ezt az adatot megerősítik a családi iratok is. A harminczas évek végén egy peres ügyben a kamarási gazdatiszt b. Kemény Zsigmond rendelkezésére hivatkozik.[1] Néhány év mulva meg a báró maga említi tisztjét, ki a gabonaszállítás nehézségeiről tett neki jelentést. Kemény gazdálkodásának emlékei gyakran tűnnek fel regényeiben is. Itt a falusi gazdaság rajzát meglepő apró vonásokból állítja össze a költő. Képzeletét egyaránt foglalkoztatja a kis parasztbirtok s a nagyarányú uradalom, különösen a háziállatok minden fajtája, „a kotló póka csipegő pislene“ ép úgy, mint a kapuhíd szélén ugató komondor. Kemény regényeiben

[1] Országos Levéltár. Erdélyi udv. cancellaria 4074/1839., 1254/1840. sz.

az állat nem élettelen gép, hanem élő valóság, melynek egyszerű érzelmeit a környezet hangolja. Jellemző az a benső kapcsolat is, mely a regényhősök s háziállataik közt fejlődött ki; a lovagias lelkű Mikes Jánossal szinte együtt érez lova és agara.[1] Mindez Kemény életének arra a szakára mutat, melyben hangulatait erősen színezte a mező állapota s állatainak sorsa, s melyben a falu népével együtt aggódott egy-egy vészthozó felhő vagy árvíz miatt.

A fiatal gazdának legtöbb gondot a kapudi gazdaság adott, mely közvetetlen felügyelete alatt állott; a távolabbi birtokokban bérlő vagy gazdatiszt intézkedett. Kemény gazdálkodása azonban távol állott attól a képtől, melyet a költő *Ködképek a kedély láthatárán* című regényében Jenő gróf mintagazdaságáról fest. Valószínű, Kemény Zsigmond vezetése alatt a szaggatott birtok inkább hasonlított Jenő gróf ellenfelének, az öreg franciának, dirib-darab földjeihez, hol a gabonatáblákon konkoly, a kaszálókon kóró s a réteken iszap uralkodott. Különben is Kemény egyéniségéből hiányzott a gyakorlati érzék s az az apró-lékosságra kiterjedő kicsinyes figyelem, mit a gazdálkodás követel Ezt bizonyítja az az anekdota is, melyet Gyárfás Domokos beszélt el fiának. E szerint Gyárfás Domokos egyszer a mezőn találkozott Kemény Zsigmonddal, ki egy ernyős kocsiban ült s valamely könyv olvasásába mélyedt.

— Hát te mit csinálsz itt, Zsigó? — kérdezte barátja.

— Az anyám nem hagyott békét, hát kijöttem ide, az aratók mellé — volt a válasz. Az aratók azonban

[1] *Özvegy és leánya.*

nem sokat törődtek a felügyelettel, rég magára hagyták urukat s már a hetedik tábla végén jártak.[1]

Sokkal szemlélődőbb természet volt Kemény, hogy sem becsvágyát kielégítette volna a családi birtok rendezése. Gazdasági sikereinél bizonyára többre becsülte ábrándjait, gondolatait, melyeket álmodozásai s olvasmányai vetettek felszínre. Ily lélek számára rejtett gyönyörűségeket tartogatott Kapud. Ma is néma csend veszi körül a b. Kemény-család egykori telkét. A hang elfárad mire a völgyből ide ér. Itt, a hegy szélén, természetalkotta erkélyen állott egykor a költő. Talán épen szobájának ablakából nézett alá a Marosra s a fűzekkel szegélyezett rétekre. Szemének tekintete szabadon repült a folyón túl a távol ködébe, a Kecskekő ormáig, fel a magas égig, melyen a felhők, mint óriás freskók helyezkedtek el. Hányszor rajzolta le magának a gondolkodó lélek a gyönyörű vidéket, hogy változó hangulatai szerint más meg más értelmet adjon rajzainak! Majd a világteremtés végtelen munkája tárult fel előtte, melyben természet és ember egyaránt résztvesz. Majd feltűntek a sötét hegyek aljában Gyulafehérvár körvonalai, a szentimrei csatatér. Nagyenyed őrtornya, Erdély nagyságának s hanyatlásának emlékei. A nagy nemzeti tragédiák szereplői, a küzdő pártok s ellenséges hadak rég elnémultak már; csontjuk a szántövető ekéje alá került, hamvaikat meg szanaszét hordta a síkon a havasi szél. A mult szellemének varázsa azonban körülfogta Kemény Simon későkori ivadékát; szemében a Maros völgye szinte Erdély fejedelmi korának mausoleumává alakult.

[1] Az anekdotát Léczfalvi Gyárfás Endrétől, b. Kemény Pál unokájától, hallottam.

Ez álmodozásokból szövődött Keménynek a Maros völgye iránt érzett borongó szerelme, melylyel gyakran találkozunk regényeiben. Mikor egy év mulva első regényében Gyulafehérvár környékét akarja olvasói elé varázsolni, alig tesz egyebet, mint újra átéli kapudi merengéseinek óráit: „Igézők vagytok ti térek, Maros hullámai által kalász-hullámzók, körítve a dombok során fák koronájával, szőlők fürtivel, és a hegyek kékellenek, mint reménység: balra a Kecskekő csúcsa, a láttér végén a toroczkói szikla . . . És Szentimre-tér, nagy oltár lapja, hol több van letéve, mi az istené, mint egész tartományban, szent poraidról, mint megannyi martyrarczról sző a magasztos dícssugár a szép tájék homlokára ragyogó kört".[1] Még *Gyulai Pál* című regényében is szerelmi nyilatkozatokat csal ki Kemény Zsigmondból a Maros. „Áldozz ezüst árjának néhány perczet, — mondja a regényíró — mert smaragd szigeteket karol át és tündérvölgy kapui felé rohan!" Ugyanitt a szél, mely a Maros völgyén süvölt végig, régi gondolatokat hív elő s a költő kapudi magányának emlékeit idézi vissza. „Hah, mint ordít a szél! Talán a felhők requiemet tartanak vihardallal s villanydörejjel azon nagy halottak emlékére, kiknek alkotó szelleme megváltoztatá a föld és a polgári viszonyok színét, s kik iránt háladatos a természet, míg feledékenyek az emberek?"[2]

Mennyire elmosták őszszel a szép völgy színeit a hosszas esők! A korai tél meg ködděl vonta be a

[1] *Izabella királyné és a remete.* (B. Kemény Zsigmond *Hátrahagyott munkái.* 1914. 121. l.)

[2] *Gyulai Pál.* (B. Kemény Zsigmond *Összes művei.* I. 1896 224. l.)

tájat s magas hófuvásokat húzott végig a földeken és utakon.[1] Hogyan menekült volna ilyenkor a benyomások rabja a rideg környezet hatásaitól! Kemény azonban, bár megnyitotta lelkét a sejtelmes hangulatok előtt, zsarnokilag tudott élete viszonyain uralkodni. Első regényében az asketa rajongásával beszél az elhagyottságról, nélkülözésről, halvány jelenről s borongó kilátásról. Eszményképe a pusztába vonuló próféta s az érdektelen környezetben alkotó szabad költői képzelet.[2] Magánya nem is volt tétlen nyugalom, inkább a jellem műhelye, hol a lélek saját mélységeit méri, életterveket s eszméket bírál. Egy év mulva első regényének előszavában maga védekezik a tétlenség vádja ellen. Azt mondja, hogy a „hét vár" ébredése idején, mint a Kelet prófétái a pusztába, úgy vonult vissza önkeblébe. Az idő, melyre e megjegyzés vonatkozik, Kemény kapudi tartózkodásának kora, hisz ekkor verte fel Erdélyt, a „hét várat", a harczi zaj, ekkor „küzdöttek a haza fiai az akadályok ezreivel", míg a regényírót senki sem látta a tettek terén.[3]

Alig lehetett Kemény magával megelégedve, mikor fejlődésének történetén végigtekintett. Huszonegyedik, majd huszonkettedik évét töltötte be Kapudon, sokat olvasott és gondolkodott, megismerte az élet nagy ellentmondásait családja és hazája sorsában, de nem mutathatott egy irodalmi műre sem, melyben forrongó gondolatai művészi formát öltöttek volna. Lelkében

[1] *Erdélyi Hiradó.* 1835. 40. sz. 511. l.

[2] *Izabella királyné és a remete.* (B. Kemény Zsigmond *Hátrahagyott munkái.* 1914. 136. l.)

[3] *Károlyfejérvár.* (B. Kemény Zsigmond *Összes művei.* V. 1897. 266. l.)

korán felébredt az írói hivatás hite, de érdeklődése a költészet, tudomány és politika közt ingadozott. Kapudi magányában is költői célok, tudós törekvések, politikai ábrándok foglalkoztatták, s úgy látszott, mintha szelleme minden iránytű nélkül kalandozna. Valójában pedig olvasmányai, tanulmányai s irodalmi kísérletei nem egyebek, mint a kibontakozó írói egyéniség önismeretének eszközei.

Gyulai Pál czikke szerint,[1] melyet 1866-ban maga Kemény is olvashatott, az ifjú báró leginkább szépirodalmi, történelmi, politikai tanulmányokra fordította Kapudon szabad idejét. Valószínű, már ekkor elmerült Goethe költészetébe, hisz rövid idő mulva első regényében Goethet, mint eszményképét említi; de az is valószínű, hogy a nagy német költőnek összehangzó művészete mellett saját költői terveinek csak torzvonásait látta. Mindazáltal kerülőúton, történelmi tanulmányai révén mégis közelebb jutott eszményeihez.

Keményt szinte csábította környezete történelmi tanulmányaira. Az a kis falu, hová visszavonult, letűnt korok eszmevilágát őrizte meg számára; lent, a Maros völgyében pedig Erdély nagyságának emlékein akadt meg tekintete. A nagy mult visszfénye vette körül Gyulafehérvárott is. Bármily ritkán távozott Kemény falusi magányából, néha-néha megfordult a régi fejedelmi székhelyen. Ilyen útjáról emlékezik meg első regényének előszavában is. De ha az egész útleírás költői fogás volna, a kirándulás emlékét fenntartotta az a pontos helyrajz, melyet Gyulafehérvárról vet elénk első regénye. Az ehhez való adatokat csak kapudi visszavonulása idején gyűjthette Kemény;

[1] *Vasárnapi Ujság.* 1866. 44. sz.

Vásárhelyen és környékén, hol regényét tervezte s megkezdte, már csak egykori benyomásait használhatta fel építőanyagul.

Különösen ellenállhatatlan erővel vonzotta egész érzésvilágát az ódon székesegyház s benne Martinuzzi síremléke. Saját nyilatkozata szerint sokszor állott e sír mellett, s „ábrándok kísérteties csapatja szállt feléje".[1] Mintha az üres sírokból Izabella királyné s János Zsigmond léptek volna elő, hogy megismételjék vádjaikat, s mintha megszólalt volna az egyszerű barátcsuhás kormányzó, hogy lángeszével újra parancsoljon Keletnek s Nyugatnak. Valószínű, Kemény érdeklődésének a Batthyány-féle levéltár és könyvtár is szolgáltatott anyagot. Már első regényében is említi e becses gyűjteményeket, a negyvenes évek elején meg Toldy Ferenczcnek ajánlja fel, hogy történeti adatokat keres számára a fehérvári levéltárakban.[2]

Még határozottabban megjelöli Kemény kapudi történeti tanulmányainak körét, mikor Martinuzziról így ír első regényében: „Sokszor vizsgáltam ifjúkorom elsőbb éveiben e férfi lelkületét a szegény paulinustól a Zápolyapárt mellett nagy befolyású izgatóig, onnan a királyi gyámnak s korlátlan hatalmú kormányzónak . . . folttal és fénynyel, gyalázattal és dicsőséggel beárnyékolt és ragyogó pályáján".[3] Minden jel arra mutat, hogy ez ifjúkori kutatások eredményei menekültek meg a pusztulástól Kemény Zsig-

[1] *Károlyfejérvár.* (B. Kemény Zs. *Összes művei.* V. 1897. 263. l.)

[2] Pais Dezső: *Kemény levele Toldyhoz.* (*Akadémiai Értesítő.* XXI. 1910. 485. l.)

[3] *Károlyfejervár.* (B. Kemény Zs. *Összes művei.* V. 1897. 263. l.)

mondnak egyik Pusztakamaráson fennmaradt irodalmi hagyatékában.[1]

A megrongált kézirat 26 nagy ívből áll, s címe következő: „*Historiai töredék*: csak érintése Mátyás halálától a mohácsi veszedelemig s beleereszkedőbb vizsgálata onnan Zápolya haláláig eléfordult nevezetesb eseményeknek, végre eléadása azon történeteknek, melyek ezen időponttól Martinuzzi haláláig — főbb tekintettel Erdély s ezen férfi sorsára — eldöntő hatással bírtak." A dolgozat származásának idejére biztosabb adatokat *A mohácsi veszedelem okairól* című értekezés nyujt, melyet Kemény 1837 végén vagy 1838 elején írt. Ez utóbbi értekezés tulajdonkép a *Historiai töredék* első részének határozottabb szempontú átdolgozása és sokkal fejlettebb stilusérzéket árul el, mint a felhasznált dolgozat. Joggal kereshetjük tehát a *Historiai töredék*ben Kemény kapudi magányának, az 1835-ik s 1836-ik éveknek emlékeit.

Legtöbb gondról tanuskodik a *Historiai töredék* első része, mely a kéziratnak körülbelül felét foglalta el. Itt rajzolta az író II. Ulászló és II. Lajos korának mozgalmait, a versengő pártok küzdelmeit s a zajos országgyűléseket, mint a mohácsi vésznap hírhozóit. A második rész középpontjában Zápolya János áll, de néhány fénysugár esik a mellékalakokra is. A harmadik rész — az író vallomása szerint is — csak töredékes megjegyzésekben érinti Martinuzzi sorsának kimagaslóbb pontjait.

Kemény eleinte a nyilvánosságnak szánta dolgozatát, e szándék azonban a tanulmány vége felé egyre halványodik; itt a kapcsolat már lazább, az előadás

[1] B. Kemény Zsigmond *Hátrahagyott munkái*. 1914.

is szaggatott. Valójában a *Hitsoriai töredék* nem is egyéb, mint vázlatok gyűjteménye, melyeket az író Katona, Kovachich s főkép Engel történeti munkái[1] alapján vetett papirra. A kuszált vázlatok mégis határozott feladat szolgálatában állanak; valamennyi a magyar nemzet nagy tragédiáját magyarázza, melyet a kormányok tehetetlensége s az oligarchák pártoskodása készített elő. Leginkább ingerelte Keményt feladatának művészi része, a kor kiváló egyéniségeinek rajza, s néha lélektani elemzésével inkább felfedezte a jellem mozgató ereit, mint Engel, kitől adatait vette. Gondolkodó lelkét már ekkor meghatotta az emberi sors felett lebegő végzet, az egyének és nemzetek tragikuma. Mikor pedig az oligarchia pompájával az elnyomott nép nyomorát állította szembe, nagy emberszeretetében korának demokratikus eszméi jutottak szóhoz. Az ifjú írót részben politikai eszme, az unionak, a magyar nagyságnak gondolata vezethette Martinuzzi alakjához, ki oly végzetes szerepet játszott az ország kettészakadásában s később mégis a nemzetegységnek első nagy vértanuja lett. Mindezek az írói jellemvonások Kemény első mintaképére, id. Szász Károly egyéniségére emlékeztetnek bennünket, ki a történetírásban költői s politikai feladatokat tűzött maga elé. Azonban a tanítvány nem állja ki a versenyt mesterével sem alakító tehetségre, sem a kifejezés eszközeinek gazdagságára nézve.

[1] Stephanus Katona: 1. *Historia critica.* 2. *Epit. chron. rerum Hungaricarum.*

M. G. Kovachich: 1. *Scriptores rerum Hungaricarum minores.* 2. *Sammlung kleiner noch ungedruckten Schriften.*

J. Ch. von Engel: *Geschichte des Ungrischen Reichs.* III. Theil. Zweite Abtheilung. IV. Theil.

Így egyesült Kemény tanulmányában a történetíró érdeklődése a politikai ábrándokkal s a költő nagy emberszeretetével. E hármas indíték varázserővel idézte fel a multból Martinuzzi tragédiáját. A *Historiai töredék*ben minden ösvény az ő alakjához fut össze, s valóban meglepő, hogy az író — kijelölt czélja ellenére — épen Martinuzzi korát vázolja nagy körvonalakban. A tanulmány befejezése után azonban nem sokára újra feltűnik az ifjú költő előtt a barát tragikus sorsa egy nagyarányú költői terv keretében, hogy többé ne hagyjon nyugtot képzeletének s érzésvilágának.

Látszólag keveset köszön Kemény Kapudnak. A hangulatok, melyek az ifjú magányában rövid időre megszálltak, elröppentek. Vándortömegnek látszik az a gondolatsereg is, mely az olvasmányok nyomában járt. Az ábrándok megfelelő forma híján eltűntek a múló pillanattal. A komoly kutatások és költői tervezések eredményeként töredékes jegyzeteket s vázlatokat őrzött meg a véletlen. Mégis a kapudi évek mély hatással voltak Kemény egyéniségének fejlődésére. A magányban érvényesültek a léleknek sejtelemszerű elemei, melyeket a nagy világban a megszokott szólásmódok s a társadalmi élet külső formái takarnak el. Az egyszerű környezetben a bonyolult gondolatok igaz mivoltukat mutatták meg, itt nem vette őket körül a divat görögtüze. A léleknek befelé fordult tekintetét még élesebbé tették a történelmi tanulmányok. Az ifjú politikus a történelem távlatába állította kedvelt politikai eszméit s nemzetének multjában fedezte fel azt a tragikus hőst, kit költői világnézetének hordozójául szemelt ki. Képzelete később is, különösen első regényében, szívesen fordult anyagért a *Historiai töredék*hez. Itt egy-egy történetet

illesztett a regény szerkezetébe, amott adataiból jellemző alakot teremtett, vagy a környezet rajzát tette realisabbá.

A kapudi magánynak legbecsesebb ajándéka az önismeret volt. A költő lelke a mindenségnek értékes s a költőhöz legközelebb álló része. Miért ne foglalkoznék tehát önmagával? A külső világ jelentőségét a belső élet természete határozza meg. Minél érzékenyebb s gazdagabb hangszerré lesz a költő egyénisége, annál tisztábban s teljesebben fogja visszazengeni az emberi élet nagy összhangját vagy ellentéteit.

Az örökös csend, a folytonos önbírálat végre a legerősebb lelket is megviseli. Két év mulva a falusi magány sokat veszített varázsából Kemény szemében, s ingerlőbbnek tűnt fel a politikai s irodalmi mozgalmak világa. E hangulatváltozást elősegítette az is, hogy az erdélyi politikai életben enyhült az a feszültség, melyet az önkényuralom erőszakoskodásai idéztek elő. Gróf Bethlen János ravaszsága inkább megfelelt az erdélyi erőviszonyoknak, mint br. Wesselényi Miklós politikája, ki vakmerő rohamokba vetette minden reményét. Új helyzetet teremtett az országgyűlésnek 1837 ápr. 17-ikére Szebenbe való összehívása, valamint Ferdinánd főherczegnek az a törekvése, hogy az országgyűlés többségének bizalmát maga számára biztosítsa. Mindez egyrészt az önkényuralom bukását, másrészt az alkotmány és a szabadelvű eszmék győzelmét hirdette. Kemény érezte, hogy a töprengések ideje lejárt, búcsút vett ábrándozásainak színhelyétől, hogy minél előbb tollal harczolhasson korának legnemesebb eszményeiért.

A cancellista.

Az 1837-ik évi politikai küzdelmek rég szunnyadó vágyakat ébresztettek fel Kemény Zsigmond kapudi magányában. A két vármegyében, hol az ifjú báró birtokainál fogva érdekelt fél volt, épen a b. Kemény-családnak egy-egy kiváló tagja nyert többséget: Alsó-Fehérben b. Kemény Dénes, Kolozs megyében b. Kemény Ferencz. Az egyiknek puritán jelleme s rendkívüli szónoki tehetsége az ellenzéki vezérséget szerezte meg; a másikat törvénytisztelete s alkalmazkodó természete miatt gyorsan emelte a népszerűség s az udvar kegye az országos elnöki méltóságba. Valószínű, Kemény Zsigmond megfordult Szebenben is. Erre vall *Erdély közélete* című tanulmányában a szebeni országgyűlés mesteri rajza, melynek középpontjában gr. Bethlen János alakja áll. S ha az ifjú politikus látta rokonainak sikerét, a politikai kelepczék eredményeit s Ferdinánd főherczeg kudarczát, miért ne remélhetett volna maga számára is egykor szerepet a szabadelvű eszmék harczában, s miért ne színezte volna ki a jövőt, mely elismeréssel, hatalommal s eszméinek győzelmével kecsegtette? Komoly politikai tervek indították arra, hogy jogi tanulmányait a marosvásárhelyi királyi táblán fejezze be, honnan egykor tanára s rokonai fényes közpályájukra indultak el.

Kemény Zsigmond életének vázlatos rajzaiban a marosvásárhelyi tanulmányokról néhány homályos s ellentmondó megjegyzés szól. Az *Ujabbkori Ismeretek Tárának* czikke szerint Kemény 1837-ig Kapudon olvasott s gazdálkodott, akkor az erdélyi joggyakorló ifjúság gyülekezőhelyére ment s ott maradt 1839-ig.[1] Körülbelül az *Ujabbkori Ismeretek Tárának* adatait ismételte Gyulai Pál a *Vasárnapi Ujságnak* 1866-ik évi folyamában[2] s Szász Károly *B. Kemény Zsigmond emlékezetében*,[3] de mindegyik kiemelte, hogy Kemény egy évet töltött Vásárhelyen. Még nagyobb nyomatékkal emlegeti ezt Beksics Gusztáv,[4] s értesülése feltétlenül hiteles; neki maga Kemény beszélhette el, miért szakította meg egy év mulva jogi tanulmányait. Hogy azonban az 1837-ik s 1838-ik évnek mely részére esik az egy évi joggyakorlat, azt csak néhány újabban előkerült adatból állapíthatjuk meg. Ezek szerint Kemény Zsigmond 1838 jún. 20-án már nem volt Vásárhelyen, sőt már május 25-ike előtt tett lépéseket, hogy másutt keressen magának új munkakört. Ha tehát egy egész évet töltött el az ügyvédi vizsgára való készülettel, akkor 1837 tavaszán, körülbelül május elején esküdt fel a királyi tábla irnokai közé.

A falusi élet egyhangúsága után elégizgalmat s változatosságot ígért Marosvásárhely az ifjú cancellistának.

A város a székely szellem alkotása. Székely ügyesség vonta meg a nyílt terek s girbe-görbe utczák

[1] *Ujabbkori Ismeretek Tára.* V. 1853.55. l.

[2] *Vasárnapi Ujság.* 1866-iki évf. 44. sz.

[3] Szász Károly: *B. Kemény Zsigmond emlékezete.* (*Kisfaludy-Társaság Évlapjai.* Új folyam. XII. 1876—7.)

[4] Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés.* Második kiadás. 1883. 28. l.

vonalait a kereskedelem és ipar számára. Székely ügyesség szerezte meg azokat a közművelődési s politikai intézményeket is, melyek Vásárhelynek kiváltságos helyet biztosítottak Erdély közéletében. A régi református kollegium, a királyi tábla, egy-egy bál, megyegyűlés, vagy vásár érdekes közönséget vonzott a város falai közé. Ernyős székely szekerek, könnyed úri fogatok, füstös czigánycsapatok, bocskoros havasi oláhok tarka vegyületben gomolyogtak Vásárhely piaczán. A sürgést-forgást azonban inkább a nyugtalan székely vér idézte elő, mint az igazi üzleti szellem. A gyakorlati életelvek mögött ott settenkedett a könnyelműség, a számítás mögött a művészi kedvtelés. Mindez a városnak derült jellemet adott; még a mult emlékei is úgy tűntek fel, mintha csak az volna egyetlen hivatásuk, hogy a boldog jelennek támasztó pilléreiül szolgáljanak.[1]

Kemény Zsigmond érdeklődésére első sorban az a díszes, barokk-ízlésű épület számíthatott, melybe a királyi tábla tíz évvel előbb költözött. Itt terjesztették be az ügyvédek feleleteiket; itt gyűltek össze ülésre a táblai elnök vezetésével az ítélőmesterek s a táblabírák. A megszokott képhez tartoztak a kilincselő, ügyes-bajos emberek, továbbá a táblai irnokok, kik kardjukat csörtetve haladtak végig a folyosókon.[2]

[1] Marosvásárhelyről becses adatokat szolgáltatnak a következő munkák: Kőváry Lászlótól *Székelyhonról* (1841.), Orbán Balázstól *A Székelyföld leirása. IV.* (1870).

[2] A királyi táblára nézve a következő munkák nyujtanak felvilágositást: 1. *Az erdélyi törvényes királyi tábla számára 1777-ik esztendőben adott Rendszabás, mely magyarra fordíttatott Maros-Vásárhelyt 1825-ik esztendőben.* Kolozsvár. 1828. 2. *Magyar pertan* Dósa Elektől. 1861. 44—46. l.

A vásárhelyi királyi tábla Erdély fő törvényszéke volt, a bíróság azonban nem állott hivatásának magaslatán s nem tudta függetlenségét a kormányszék beavatkozásával szemben megvédeni. A mint az udvari cancellária magához ragadta a kormányszék jogait, úgy kisebbítette ez viszont a királyi tábla hatáskörét. Az ellenzék, különösen b. Kemény Dénes azt vetette a kormány szemére, hogy az igazságszolgáltatás alapjait ingatta meg.[1] Nagy veszedelemmel járt ez Erdélyben, hol a jog oly különböző értékű forrásokból fakadt. A jogrend kárára nagy tere jutott így az ítélkezésben az önkénynek s az ügyvédi fogásoknak. Valószínű, b. Kemény Zsigmond benyomásait vázolta az *Ujabbkori Ismeretek Tárá*ban b. Kemény Dénes életrajza, melynek stilusa s egész szelleme b. Kemény Zsigmond szerzőségére vall. Az életrajz így elemzi az ifjú cancellista tapasztalatait: „Legelőbb megbotránkozott, midőn észrevette, hogy tanítói, kik a kir. táblának leghíresebb ügyvédei voltak, a törvényt, a szokást, a gyakorlatot, a döntvényeket és a felső határozatokat annyira összezavarják, hogy mikor valamely törvényes eljárást hoznak fel, maguk sem tudják, melyik a felemlítettek közül annak valódi alapja. S még inkább megbotránkozott, midőn idővel kénytelen vala meggyőződni, hogy a papirra írt s az életben használt törvény között rémítő különbség van.“[2] A czikkíró e kettős akadályban látta az erdélyi jogtudomány bonyodalmasságának s elvtelenségének okát.

Ezek után nem csodálkozhatunk azon, a mit Beksics Gusztáv említ, hogy Kemény Zsigmond kevesebb

[1] *Az 1837. évi erdélyi országgyülés jegyzőkönyve.* 152. l.
[2] *Ujabbkori Ismeretek Tára.* V. 1853. 52. l.

időt töltött az akták, mint a könyvek közt. Elvette a törekvő irnok kedvét a tábla életétől a laza fegyelem is. B. Kemény Dénes életrajzírója is megjegyzi az *Ujabbkori Ismeretek Tárá*ban, hogy a marosvásárhelyi királyi táblán az irnokok még a magyarországi jurátusoknál is kevesebb gondot fordítottak jogi művelődésükre, s többnyire kardcsörtetésből és tánczvigalmakon űzött rakonczátlankodásokból állott minden foglalkozásuk. Még inkább megbomlott a rend az országgyűlés idején, mely az ítélőmestereket s a táblabírákat állandóan Szebenben foglalkoztatta. A zavart növelte az elnökváltozás is. A régi elnököt már 1837 őszén új tisztségre jelölte az országgyűlés; az új elnök, Daniel Elek, pedig csak az országgyűlés befejeztével 1838 április 5-én foglalta el székét,[1] s mint Nopcsa Elek udvari cancellárhoz intézett levelében írja, pusztán erélyes fellépésével tudott rendezett viszonyokat teremteni.[2]

A királyi tábla visszás hatását bizonyítják Kemény Zsigmond költői műveiben az igazságszolgáltatás torzképei is. Vásárhelyi benyomások után adott Kemény mindjárt első regényében a törvényszéknek oly megalázó szerepet.[3] Későbbi regényeiben is szívesen gúnyolta ki a tekervényes ügyvédi észjárást. Talán Gyulai Pál fontoskodó ügyvédei: Gőrbei és Gőri is Vásárhely híres ügyvédeinek köszönhetik jellemüket s gondolkozásuk módját.[4]

[1] *Erdélyi Hiradó.* 1838. 34. sz.

[2] Az Országos Levéltárban az erdélyi udv. cancelláriának elnöki vegyes iratai közt van Daniel Eleknek Nopcsához 1838 decz. 24-ikén írt levele.

[3] Lásd *Izabella királyné és a remete* cz. regény tervét b. Kemény Zsigmond *Hátrahagyott munkái*ban. 1914.

[4] *Gyulai Pál.*

Mindazáltal Beksics Gusztávnak meggyőződése, hogy Kemény Marosvásárhelyen gyűjtötte jogtudományi jsmereteinek legbecsesebb elemeit. Valóban művelt iogásztársaság verődött össze a székely fővárosban. Dósa Elek maga felért egy egész akadémiával.[1] A híres kollegiumi jogtanár ép oly büszkesége volt Marosvásárhelynek, mint id. Szász Károly Nagyenyednek. Előadására messzevidékről tódult Erdély ifjúsága. Szónoki tehetsége s szakműveltsége vetekedett enyedi tanártársáéval. *Erdélyhoni jogtudomány*ában ő foglalta legteljesebb rendszerbe Erdélynek magán- és közjogi viszonyait.[2] A külföldi jogi irodalommal főkép a németországi egyetemeken ismerkedett meg; innen szerezhette gazdag könyvtárának legbecsesebb köteteit is.

A becsvágyó cancellista akarva sem kerülhette volna ki a kiváló jogtudós hatását. Még kevésbbé sikerült volna ez id. Szász Károly tanítványának, hisz Dósát enyedi tanártársához elveik rokonságán kívül benső barátság fűzte. Dósa társaságában Kemény jobban megismerte Erdély törvénykönyveit, mint a királyi tábla hivatalszobáiban; itt az európai jogi irodalom magaslatáról tekinthetett az *Approbata* és *Compilata* kiválóságaira s fogyatkozásaira. Beksics írja, hogy Kemény vásárhelyi jogász korában egész jogtudományi könyvtárt olvasott végig s tanulmányait nagyszámú jegyzeteiben foglalta össze. Valószínű, hogy az áttanulmányozott jogi művek nagy része

[1] Dósa Elek életrajzát Koncz József állította össze *A marosvásárhelyi ev. ref. kollegium története* (1896.) cz. munkájában. (355—377. l.)

[2] Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány. I. Közjogtan. II. Magánjogtan. III. Pertan.* Kolozsvár. 1861.

Dósa Elek könyvtárából került ki, mely körülbelül félezer kötetből állott.

Marosvásárhely azonban nem csak jogi ismeretekkel gazdagította Kemény Zsigmondot, hanem mozgásba hozta költői kedélyét is. Az ifjú bárót nem igen csábították irnoktársainak zajos mulatságai, de azért érzésvilágát mélyen foglalkoztatta a városnak s vidékének társadalma. A közelben volt gróf Teleki Domokosnak gernyeszegi kastélya, a Maros mentén meg fel egészen Vécsig itt is, ott is lakott egy-egy Kemény báró.

Különösen gyengéd érzelmek vonzották az ifjút a Maros völgyének egyik érdekes pontjához: Malomfalvához. Itt — nem messze Vásárhelytől — a Maros partján meredek ormon állott b. Kemény Pál udvarháza. A földszintes úrilak szerényen húzódott meg a magaslat tetején, de a ki a bőséget többre becsülte a fénynél, a kedélyt és szellemet a kimért udvariasságnál, az kedves emlékekkel távozott Malomfalváról. B. Kemény Pál otthonában tanyát üthetett a honfiúi bánat, politikai ábránd s gondtalan öröm, csak az unalomnak nem jutott helye; messzire elűzte onnan az érdekes vendégsereg, a házigazdának eredeti egyénisége s nagy családja.[1]

Mióta Kemény Zsigmond felesküdött a királyi tábla irnokai közé, kedvelt vendége volt a malomfalvi b. Kemény-családnak. Elhanyagolt külsejét itt senki sem rótta fel bűnül, ellenben mindenki becsülte nagy műveltségét. Egy baleset még bensőbbé tette a szíves

[1] A malomfalvi b. Kemény-család életére s a b. Kemény Zsigmondnak Malomfalván töltött napjaira vonatkozó adatok Léczfalvi Gyárfás Endrétől, Léczfalvi Gyárfás Domokos fiától, b. Kemény Pál unokájától, származnak.

viszonyt. Kemény Zsigmond egyszer Vásárhelyen kificzamította karját. Elhagyottságában kettős örömmel engedett rokonai meghívásának, Malomfalvára költözött, hol b. Kemény Pálné részesítette gondos ápolásban. Heteket töltött ekkor a kedves családi körben, felgyógyulása után pedig szinte állandóan ott maradt s ritkán rándult be Vásárhelyre.

A magaslat, melyen b. Kemény Pál udvarháza állott, Kapudra emlékeztette Kemény Zsigmondot. Gyönyörű kilátás nyílt innét a gazdag völgyre, hol a Nyárád a Marossal egyesül; a széles látókört zöld hegyek, távoli kék csúcsok, a Hargita s a görgényi havasok szegélyezték. Egyébként Kapud teljesen ellentéte volt Malomfalvának. Ott Keményt komor csend, lemondás vette körül, itt élénk mozgalom és derült életnézet.

Érdekes tanulmánytárgyul kínálkozott magának b. Kemény Pálnak egyénisége. Szelleme hajlott a cynismusra, de azért rajongásig szerette hazáját s egyházát; értük, mint ellenzéki politikus s a marosvásárhelyi kollegium főgondnoka, a legnagyobb áldozatokra kész volt. Erőszakosságát jó szíve fékezte. Szenvedélyes természete heves politikai harczokba sodorta; évek óta állott közkereset alatt. Szerette a jó életet, de fő élvezete a szellemes eszmecsere volt. Barátai s vendégei főkép a szellemi aristokratia köréből kerültek ki. Legbizalmasabb barátja id. Szász Károly, egykori tanulótársa volt, kinek nemes jelleme a legválságosabb pillanatokban is uralkodott a báró szenvedélyein. Gyakran megfordult Malomfalván Dósa Elek, a hű politikai bajtárs. Sűrűn látogatott el Vásárhelyről Bolyai Farkas, a lángeszű mathematikus is, ki merész bölcseletével a végtelenség titkait kutatta. A különcz tudós gyakran ragadta magával a társaságot,

mikor képzelete az ég és föld között csapongott s az emberről, mint egy magasabb egység részéről beszélt.[1] Legnagyobb mozgalmat idézett elő az udvarházban a hét gyermek, kik közül hat leány s egy fiú volt.

A malomfalvi társaságban Erdély szellemi vezérei nyilatkoztak a politika, irodalom s tudomány kérdéseiről. Gondolataikból valami magasztos életnézet alakult ki. Mindnyájan nagy eszmékért küzdöttek s eszményeikért mindent koczkáztattak. Minél többször elemezte Kemény az érdekes egyéniségeket, annál inkább meghódolt nemes rajongásuk előtt. Így vett részt világnézetének kifejtésében mindaz, a mi szépet és nagyot Erdély gondolt és érzett.

Mennyi ösztönt adhatott Kemény Zsigmondnak a malomfalvi s vásárhelyi szellemi légkör irodalmi tervek készítésére! Hitelt érdemlő adat szerint sokat tanult és írt Malomfalván. A kir. táblai cancellista töprengéseit őrizték meg azok a czikkek is, melyekkel Kemény az irodalomban fellépett. Valószínű, id. Szász Károly ösztönözte az ifjú bárót, hogy forrongó lelkének becses nyilatkozásait napvilágra hozza.

Az első czikk a *Nemzeti Társalkodó*nak 1837 deczember 5-iki számában *Gondolatok* czímmel jelent meg.[2] Itt Kemény az egyéneknek, nemzeteknek s az emberiségnek életéről nyilatkozik; kilencz gondolattöredéke tulajdonképen világtörténeti tanulmányainak

[1] 1. Koncz József: *A marosvásárhelyi ev. ref. kollegium története.* 1896. 271—338. l. 2. Bedőházi János: *A két Bolyai.* 1897.

[2] A czikk „Kemény Sigmond" aláírással a *Nemzeti Társalkodó*nak második félévi folyamában a 364—366. lapokon jelent meg.

s közvetetlen megfigyeléseinek visszhangja. A második czikk, mely az 1837 deczember 25-iki szám elejét foglalja el: *Két levél a bajviadalról.*[1] Az első levelet Kolostori írja Gyerőhöz, a másodikat Gyerő Kolostorihoz. Az első levél szerint a párbaj a középkori világnézet terméke és semmiképen sem illik a jelenkorhoz. A második levélíró a jelenkori párbajnak lélektani alapját keresve, a társadalmat támadja, mely sem műveltségével sem törvénykönyvével nem biztosította a becsület védelmét s ennélfogva az élet koczkáztatására kényszeríti a megtámadott becsületet.

Már Kemény első irodalmi dolgozataiban jelentkezik az erkölcsi és történelmi felfogás összhangja, a történeti tragédiáknak és regényeknek éltető lelke. Már itt feltűnik a későbbi publicistának éles dialektikája. A fiatal czikkíró szereti a nagy történeti távlatokat, de valójában igazi elemző tehetség, mely a látszat mögött a rejtett okokat s a bonyolult lelki jelenség mögött az egyszerű elemeket kutatja. Gondolkodásában van valami a kornak képzelt és valódi világfájdalmából. Szeme szinte keresi az ellentéteket s gyorsabban meglátja az árnyékot, mint a fényt. A komor hangulatot még enyhíthetné az előadás könnyedsége, de az író valósággal meggyötri a nyelvet s örökös harczban van a formával.

Még határozottabban domborodik ki Kemény Zsigmondnak ifjúkori írói egyénisége *A mohácsi veszedelem okairól* czimű értekezésében. E dolgozat közlését a *Nemzeti Társalkodó* 1838 márczius 13-ikán kezdte

[1] A levelek, melyeknek képzelt szerzői a Magyar-gyerőmonostori Kemény bárók előnevén osztoztak meg, a *Nemzeti Társalkodó*nak II. félévi folyamában a 385—393. lapokat foglalják el.

meg s az április 3-iki számban végezte.[1] Keletkezését tehát vagy 1838 elejére, vagy Gyulai Pál nézete szerint 1837-re kell tennünk. Keményt történeti értekezésében a nagy nemzeti katastropha foglalkoztatja, ugyanaz a kor, melynek rajzát Kapudon a *Historiai töredék* első részében állította össze. Mikor az író a mohácsi veszedelem okait kutatja, tulajdonképen kapudi tanulmányainak végső eredményeit összegezi. Értekezésének anyagát nagyrészt a *Historiai töredék* s így közvetve Engel történeti műve szolgáltatta, de teljesen új az adatok csoportosítása, a szerkesztő erőnek első határozott jele. Itt már minden adat arra vonatkozik, miként döntötte romlásba a magyar oligarchia a magyar nemzetet. Ezt a gondolatot magyarázza a középkori magyar oligarchia története, a II. Ulászló és II. Lajos uralkodása alatt tartott országgyűlések rajza s a királyi hatalom fő eszközeinek: az országtanácsnak, kincstárnak s hadseregnek jellemzése. Ez alapgondolat világánál Kemény előtt a nemzet multjából egy nagyarányú tragédia bontakozik ki, melynek mozgatói az önző oligarchia, az árnyékkirályság s az edzett török faj. A történetírói s költői érdek mögött még politikai czél is lappang. A fiatal történetíró, míg a nemzeti süllyedés bölcseletét kutatta, valójában saját korára gondolt, „a hon értelmi, erkölcsi és nemzeti újjászületésének fáradságos munkájára", s a halál képével életre, a pártviszály jeleneteivel összetartásra akarta buzdítani nemzetét.

Kemény Zsigmond nagy haladást tett történeti rajzában a felé az irodalmi eszmény felé, melyet egy-

[1] Az értekezés a *Nemzeti Társalkodó*ban az 1838-iki évfolyam első felében a 11., 12. s 13. számban a 89—93., 97—101. s 105—110. lapokon foglalt helyet.

kor tanárának, id. Szász Károlynak, irodalmi munkásságában csodált. Azért id. Szász Károly jogos büszkeséggel nyilatkozhatott tanítványának első fellépéséről, midőn nem győzte dícsérni a történelmi értekezésben a lélektani felfogást, a bölcseleti tartalmat s a költői alakítást.[1] Kemény Zsigmond czikkét a *Figyelmező* is kiemelte, mikor a *Nemzeti Társalkodónak* becsesebb közleményeit ismertette.[2]

A mélyreható történeti tanulmányokból alakult ki az a költői feladat, mely Kemény Zsigmondot *Izabella királyné és a remete* című regényében már Vásárhelyen és Malomfalván foglalkoztatta. Nem véletlen, hogy az ifjú költő néhány megrázó esemény színhelyéül épen azt a szép völgyet választotta, melynek képe oly kedves emlékekkel nyomódott lelkébe. A regényben Martinuzzi párthívei s ellenfelei a Vásárhelytől a Nyárádig terjedő síkon ütik fel sátraikat; a lángeszű államférfiú itt babonázza meg beszédével az országgyűlést; hívei itt rombolják le Handorfy házát, s a diadalmas párttöredék itt mutatkozik be egy nyárádtői kocsma keretében.[3] Így szövődtek a költői alkotásba a környezet benyomásai.

A hosszú együttlét mind több meg több szállal kötötte Kemény Zsigmondot Malomfalvához. Rokonai szinte családtagnak tekintették. Különösen gyengéd viszony fejlődött Zsigó báró s a fiatal Póli bárónő között.

A bárónő tizenhetedik évéhez közeledett, mikor Kemény Zsigmonddal megismerkedett. Törékeny terme-

[1] Szász Károly: *B. Kemény Zsigmond emlékezete.* (*Kisfaludy-Társaság Évlapjai.* Új folyam. XII. 1876/7.)

[2] *Figyelmező.* 1838. 15., 16. (április 10.), 29. (július 24.) szám.

[3] B. Kemény Zsigmond *Összes műveinek* V. kötete (1897.) s *Hátrahagyott munkái.* (1914.)

tén a leánykor varázsa ömlött el, arczvonalait a szellem jelei tették vonzókká; voltak, kik nagy, kék szemeit tartották különösen szépeknek. A bárónő legszebb ékessége mégis átható értelme s a köznapin felülemelkedő gondolkodása volt. Nemesen gondolkodott a nő hivatásáról, erkölcsről, hazáról; később is, mint feleség és anya egyaránt tudott erélyes és önfeláldozó lenni. Zsigó báró sokat foglalkozott fiatal hugával, s a bárónő később is hálával emlegette, hogy Kemény Zsigmondtól tanult meg gondolkodni.

A baráti viszonynak e meghatározása is azt mutatja, hogy a két fiatal lélek sok időt töltött egymás társaságában. Mennyi alkalmat nyujthatott nekik a bizalmas együttlétre a hatalmas, nagy park! Hányszor sétáltak együtt a gyümölcsösben, hányszor pihentek meg a fenyőfák alatt, miközben az ifjú költő az eszmék rengetegén vezette végig barátnéját! Egy ilyen séta emléke sokáig megmaradt Póli bárónő emlékezetében. Ez alkalommal a Maros partján haladtak egymás mellett, s Kemény nagy csomó írását levelenként hajigálta a rohanó folyóba. A bárónő védelmébe vette az iratokat, de kérő szava hatástalan maradt. Mikor Kemény az utolsó levelet is a habok közé dobta, így szólt:

— No balga leány, ez aztán igazán bolondság volt.

A szép lelkű leány a nehézkes külső mögött is felfedezte s nagyrabecsülte a rendkívüli szellemet, de vonzalma nem lépte át a tisztelet s őszinte rokonérzés határát. Ezt árulják el azok a szép sorok is, melyekkel a nemes női szív, mint síri virágokkal kereste fel a boldogtalan költő sírját.

— „Bocsásson meg, — szól a költő öcscséhez, Jánoshoz, intézett levél — ha soraim által alkalmatlan-

ságára esem! Nem tudtam megállani, hogy az általam oly nagyon becsült Zsigó halálánál részvétem ne nyilvánítsam! Annyit volt szülőim házánál, hogy úgy tekintettem hajdan, mint idősb testvért, s igen hálásan emlékeztem később is reá; tőle tanultam legelőbb gondolkodni.“ [1]

De vajjon a szél egyformán ingatja-e meg a fák leveleit, s ugyanaz a viszony egyformán hat-e a különböző egyéniségekre? Kemény Zsigmond, ki egész életében rajongó tisztelője volt a nőiségnek, aligha csak tanítványát látta távoli rokonában. Talán először érezte egy kedves leány közelségének varázsát, ki rokonérzéssel vonzódott hozzá. Aztán Kemény költő volt, gyönyörködött a feslő bimbóban is; mennyivel inkább érdekelhette lelkét a fiatal leány, ki napról-napra új meg új érzésekkel s eszmékkel lepte meg! Mély kedélye mindig vágyott a családi boldogság után, egy kis zug után, hol gyengéd nő szeretete védi az élet viharaitól. Miért ne suhantak volna lelkén át ez ábrándok a szép családi körben? Erre mutat az a bizalom is, melylyel a zárkózott jellem távoli rokona társaságában megnyílt.

Póli bárónő nem is sejtette, mi megy végbe az ifjú költő lelkében; azok közé a nők közé tartozott, kiknek szíve csak egyszer szeret, de aztán rendíthetetlenül ragaszkodik szerelmének tárgyához. Az ő szíve is akkor szólalt meg, mikor a malomfalvi udvarházban feltűnt Gyárfás Domokosnak, a későbbi ellenzéki népszónoknak, férfias alakja. A bárónő 1838

[1] Léczfalvi Gyárfás Domokosné szül. Kemény Póli bárónő levele a b. Kemény-család pusztakamarási levéltárában maradt fenn.

végén váltott jegyet szíve választottjával. Ekkor már Kemény Zsigmond elköltözött Marosvásárhely vidékéről, de úgy látszik, valami még egyszer visszahozta Malomfalvára. Talán épen a bárónőtől akarta megtudni a valót. Ekkor fejlődött ki köztük a következő párbeszéd:

— Csakugyan megy maga férjhez Gyárfás Domokoshoz?

— Igen.

— Gyárfás Domokos szép ember?

— Az.

— Mondják, hogy ügyes ember is.

— Az. De értse meg Zsigó, hogy nem azért megyek hozzá, mert szép, sem azért, mert ügyes, hanem azért, mert szeretem.

Ezek után nem alap nélkül bosszantotta feleségét Gyárfás Domokos azzal, hogy ő volt Kemény Zsigó első szerelmének tárgya; de érthető az is, hogy Gyárfás Domokosné soha sem vállalta el ezt a szerepet. Úgy látszik, Kemény Pólika bárónő mélyebb hatást tett Kemény Zsigmondra, mint gondolta. A mély kedélyű ifjú titkolt ábrándokkal vette körül az együtt eltöltött, szép órák emlékét. Magányos óráiban, költői munkája közben gyakran megjelent képzelete előtt a lányos termet, a dús fürtökkel körülvett, szellemes arcz s a nagy, kék szemek mély tekintete. Úgy tetszik, mintha az ifjú költő az érdekes ábrándképet másolná, mikor első regényének elején egyik nőalakját, Hedviget, néhány vonással vázolja elénk. Mintha malomfalvi emlékek rejtőznének e leírás mögött.

— S valósággal nem is közszerű szépség volt Hedvig. Legvonzóbb szög arcz, arany haj pazérul

dús fürtökben, sötétkék szem, hol annyi kedély s szendeség közt bizonyos túlvilági ihletettség merengett, hattyúnyak s termet, bájos önmagában, kétszer az azon bevégzettség előízletében, mit pár év oly kétségtelenül hozand meg.[1]

Közvetve talán ez az ábrándos viszony is ösztönözte Keményt arra, hogy minél elébb megszerezze a gyakorlati életpályákra szóló belépőt, az ügyvédi oklevelet. A fő ok mégis az volt, mit Beksics Gusztáv említ. Egy évig foglalkozott Kemény Zsigmond jogi tanulmányokkal, még pedig oly komolysággal, hogy jogi műveltsége magasan felülmulta a királyi táblai vizsgálatok mértékét. Folyamodott tehát, hogy bocsássák az ügyvédi vizsgálatra. A királyi tábla ragaszkodott a formákhoz, követelte a két évi joggyakorlatot, s nem teljesítette a kérést. E pedanteriában talán már az új elnök erélyessége jelentkezett. Keményt mélyen sértette a rideg eljárás, kilépett a királyi tábla kötelékéből s — Beksics Gusztáv értesülése szerint — bosszúságában összes jogi jegyzeteit a Marosba dobta.[2] Ennek a jelenetnek volt szemtanuja Kemény Pólika bárónő.

Ez a jelenet az 1838-ik év májusának elején játszódott le, mert már május 25-ikén megérkezett a főkormányszékhez Kemény Zsigmond folyamodása, melyben a főkormányszéki irnokok közé való felvételét kérte.[3] A kérést elég gyorsan intézték el, s már jú-

[1] Lásd az *Izabella királyné és a remete* című regény töredékeit b. Kemény Zsigmond *Hátrahagyott munkái*ban. (1914.)

[2] Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés.* 1883. 29. l.

[3] Országos Levéltár. Erdélyi kormányszék. 1838-ik évi 5169. sz.

nius 20-án Kemény fel is esküdt Kolozsvárott a guberniumban.[1]

Sok becses emlékkel távozott Kemény Zsigmond a Maros völgyéből; gazdag jogi ismeretek, felemelő hatások, nagyarányú költői tervek foglalták el lelkét. Tavaszi pompába öltözött a gyönyörű vidék, mikor Kemény tőle búcsút vett. A Maros és a Nyárád habjai zöld rétek közt csillogtak, a mezőket napfény árasztotta el, a malomfalvi kertben meg virágzó orgonabokrok közt dalolt a madár. Minden maradásra bíztatta az ifjút, csak nyugtalan szelleme űzte tovább ismeretlen, nagy feladatok felé, melyeket az élet tartogatott számára.

Kemény Zsigmond ellenérzését a kormányszékkel szemben bizonyára enyhítette az, hogy a szebeni országgyűlés törvényes kormányt adott Erdélynek, de azért alig gondolt arra, hogy életét hivatalszobákban morzsolja le. Valószínű, inkább tanulmány kedvéért s jobb terv hiányában lépett a guberniumi irnokok karába. Érdeklődésének elég anyagot szolgáltatott Erdély legfőbb kormányzó hatósága. Gyakran megfordulhatott a gazdag levéltárban, mely érdekes visszapillantást engedett Erdély történetébe. Később is keresett itt iratokat Wesselényi számára, majd meg Toldynak ajánlotta fel, hogy a kormányszék levéltárából szívesen küld neki adatokat.[2]

[1] Az Országos Levéltár erdélyi osztályában az *Album cancellariae majoris scribarum ac juratorum notariorum reg. gubernialium* című könyv első kötetének 366-ik lapján Kemény Zsigmondnak következő, sajátkezű bejegyzése áll: „Anno 1838 die 20 Junii praestito solito juramenti sacramento in numerum cancellistarum regio. gubernialium adscriptus sum. Sigismundus Kemény (reformatus.)“

[2] 1. Papp Miklós: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Életképek.* 1876. 46. és 47. sz.) 2. Pais

Minél jobban megismerte Kemény a kormányszék szellemét, annál inkább meg kellett győződnie arról, hogy romantikus világnézete itt nem számíthat sikerekre. Látta a kegyhajhászás ezer változatát; látta a lelkes ifjút, ki csekély előmenetelért legszentebb eszményeit tagadta meg; látta a törtetőket, kik kíméletlenül tiporták el az útjokban állókat. A sötét képek ép úgy lehangolták kedélyét, mint a hogy elkeserítették barátját, Farkas Sándort, ki tizennyolcz évi cancellistasága után szinte útálattal jegyzi fel naplójában hivatali pályájának emlékeit.[1] Barátjának sorsa valóban nem volt kecsegtető. Éveken keresztül hátratételt szenvedni, mint az önérzetnek s a legnemesebb ábrándnak áldozata, ép oly nehéz feladat volt, mint önbecsülés nélkül érni el a hatalom csúcsait.

A kolozsvári társaság élete is sokkal tartalmatlanabb és üresebb volt, mint az 1834—35-ik évi országgyűlés idején. A nagy politikai mozgalmak hiányát nem tudták felejtetni a bureaukratia tüntetései s a szalonok hamis örömei. Annál inkább hatalmába kerítette Keménynek egész valóját az irodalom. Czikkei figyelmet ébresztettek iránta a kolozsvári írókörökben, s az ifjú író több rokonlélekre talált régibb ismerősei között. Az előkelő társaság szemében is nagyot nőtt a könyv tekintélye. A kolozsvári hölgyek olvasótársaságot alkottak s egyaránt lelkesedtek Bulwer s Jósika regényeiért. P. Horváth Lázár hite szerint alig volt művelt nő Erdélyben, ki nem érdeklő-

Dezső: *B. Kemény Zsigmond levele Toldy Ferenczhez. (Akad. Ért.* 1910. 485. l.)

[1] *Bölöni Farkas Sándor naplója. (Kolozsvári nagy naptár.* 1885. 60. l.)

dött b. Jósika Miklós írói pályája iránt.[1] Valóban Jósika ekkor állott költészetének tetőpontján Az *Erdélyi Hiradó* diadallal jelentette 1838-ban, hogy a kiváló regényíró művei már új kiadásra szorulnak, s hogy *Az utolsó Bátori* az Akadémia nagy jutalmát nyerte el.[2] A kolozsvári színpad is gyakran szolgált magasabb irodalmi czélokat, midőn Shakespeare, Hugo, Schiller, Kisfaludy s Vörösmarty drámái kerültek színre.[3] Ily benyomások közt mind határozottabban ébredt Kemény költői hivatásának tudatára, s a költészet varázsa mellett elhalványult a hivatalszobák szürke reménysége. Hogyan is illett volna az ifjú költő a kormányszék világába, mikor egy-egy vállveregetésért nem cserélte volna el költői terveit, s mikor alig várta az éj óráit, hogy megkezdett regényén dolgozhasson?

Kemény érzelmein lassanként úrrá lett a romantikus vágy. Néhány hónap mulva nyűgnek érezte a hivatalt s kicsinyes környezetéből más világba vágyódott, hol a költészet szabja meg az élet formáját. Sovárgásának irányt eszményképe, Goethe, adott, hisz Európát még mindig bűvöletben tartotta a nagy költő hatása, s Goethe szellemét idézgette fel a német romantika is. Így tűnt fel Kemény terveiben mind gyakrabban Bécs s a német műveltség, melynek oly sokat köszöntek barátai és tanárai.

A csábító tervekre döntő hatással voltak a malom-

[1] Petrichevich Horváth Lázár: *Kaleidoskop.* 1842. Második rész. 5. és 17. l.

[2] *Erdélyi Hiradó.* 1838. évf. II. 19. és 23. (szept. 19. és 26.) sz.

[3] Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári színészet és színház története.* 1897. 340. l.

falvi hírek is. Kemény Póli bárónő eljegyzése sok szép ábrándot tépett szét a mély kedélyű ifjú lelkében. Kemény Zsigmond jól tudta rejtegetni érzelmeit, de titkolt szenvedélyén még sem tudott teljesen uralkodni, mikor 1838 végén Kemény Póli bárónőtől magától hallotta meg a valót. Abban a párbeszédben, mely közte s Gyárfás Domokos jegyese közt folyt le, a csalódott szív bánata s a mellőzött vetélytárs szemrehányása szólalt meg. Vesztett ábrándjaira célozhatott Kemény Zsigmond b. Wesselényi Miklóshoz intézett levelében, mikor Erdélyből való távozásának indítóokait így elemzi: „1834-től 38-ig törvényt és történészetet tanultam. Akkor oly kedvetlen viszony mián, mely egy ifjú életébe igen, de nem levélbe való, ott hagytam Erdélyt, a guberniumot s tanulmányaimat. Bécsbe költözém.“ [1]

[1] Ferenczi Zoltán: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomtörténeti Közlemények.* X. 1900. 356 l.)

Bécs.

Kemény Zsigmond abban a levélben, melyben ifjúkorának mozgalmait vázolta Wesselényi b. előtt, említi, hogy az 1838 után következő két évet töltötte Bécsben.[1] A levélíró 1846-ban alig tévedhetett életének oly fontos és közeli szakaszára nézve. Más kérdés, vajjon két teljes évig időzött-e Bécs falai között. Szász Károly püspök másfél évre, az *Ujabbkori Ismeretek Tára* egy évre s nyolcz hónapra teszi Kemény bécsi tanulmányainak idejét.[2] Az *Ujabbkori Ismeretek Tárá*nak értesülése bizonyára pontosabb, minthogy adatai közvetetlenebb forrásból valók.

Kemény valószínűleg 1839 februárjában vagy márcziusában utazott el Erdélyből[3] s 1840-ben késő őszszel hagyta el Bécset; ezért említ a Wesselényi báróhoz írt levél nagyjában két évet. Így az *Élet és ábránd* függelékében is a bécsi tartózkodás végére,

[1] Ferenczi Zoltán: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz. (Irodalomt. Közl.* X. 1900. 356. l.)

[2] 1. Szász Károly: *B. Kemény Zsigmond emlékezete. (Kisfaludy-Társaság Évlapjai.* Új folyam. XII. 1876/77.) 2. *Ujabbkori Ismeretek Tára.* V. 1853. 55. l.

[3] 1838 okt. 24-ikén Barók János unokabátyjához, Kemény Zsigmondhoz, írt levelét még Kolozsvárra a Belső Közép-utczai Kaszinóba irányítja. A levél megérkezésének idejében, okt. végén, vagy nov. elején Kemény még Kolozsvárott időzött.

1840 őszére, czélozhattak e sorok: „Ősz vala, midőn 184*-ben a Zrinyi gőzösön Bécsből Buda-Pestre utaztam.“ A sok önéletrajzi adat között saját benyomásaira gondolhatott a regényíró, mikor a gőzhajón való utazást rajzolta s a hideg, őszi szél miatt panaszkodott, mely már búsan kezdett fütyülni, mint az alföldi betyár.[1]

Kemény csak általánosságban nyilatkozik bécsi benyomásairól, de azért egyet-mást következtethetünk elejtett szavaiból s költészetének egy-két jellemvonásából. Ilyfajta kutatás legfeljebb töredékes vázlattal kecsegtetheti magát, de Bécs oly határozott irányt adott Kemény egyéniségének, hogy e hatás kereséséről nem mondhat le az, ki a költő belső világának fejlődését akarja nyomon kísérni.

Bécs a XIX. század harmadik évtizedében méltán rászolgált kedélyességének hírére. Az ódon palotákban nemes pompa, a polgári lakokban jó mód, az utczákon rend uralkodott. A színházak, zenetermek nagy művészi feladatok szolgálatában állottak, a népkertekben meg jókedvű tömeg élvezte, a mit a jelen kínált neki. Mindent beragyogott az udvar fénye, mely még a legtávolabbi zugba is bocsátott egy-egy derültebb sugárt.

Volt ez általános boldogságban valami kényszerűség. Az öreg Metternich herczeg, a hatalmas államcancellár, megóvta a birodalmi fővárost a parlamenti viharok izgalmaitól, a censura pedig gyilkos tekintettel figyelt minden veszedelmes gondolatra, mely a polgárok álmait megzavarhatta volna. Ekkor lettek

[1] *Élet és ábránd.* (B. Kemény Zsigmond *Hátrahagyott munkái.* 1914. 323. l.)

Scholz és Nestroy bohókás ötletei szállóigékké; ekkor vontatta haza a lelkes ifjúság Unger Karolinának, a híres operaénekesnőnek, kocsiját; ekkor hozta lázas izgalomba egész Bécset Strauss vagy Lanner valamely tánczdarabja; ekkor ment eseményszámba Daum mulatóhelyének, az Elysiumnak új berendezése. A politikus a színi bírálónak engedte át a teret; Bäuerle *Theaterzeitung*ja s Saphir szellemeskedései hatalommá váltak, a társaság szelleme pedig a politikai hírek hiányában a szalonok titkain s a színház pletykáin fáradt el.[1]

Ha Kemény Zsigmond feledni akart Bécsben, csalódásait hamar elboríthatták az új benyomások. Családi kapcsolatainál fogva nyitva állottak előtte az előkelő szalonok, hol együtt látta az erdélyi s magyarországi aristokrata családok tagjait, az udvari cancellária tisztviselőit s a bécsi magyar katonatiszteket. Itt ismerkedett meg közelebbről a Jósika bárókkal s Nopcsa Elekkel, Erdély főcancellárjával, kinek jellemrajzát később történelmi tanulmányaiba illesztette. Igazában azon ifjak közé tartozott, kiknek több kedélyük és szellemük van, mint pénzük. Az a társaság, melyhez az ifjú Kemény bárót annyi szép és elfecsérelt óra emléke kötötte, körülbelül ugyanaz lehetett, melyért 1839-ben s 1840-ben Petrichevich

[1] Bécsnek 1839-ik s 1840-ik évi társadalmi, irodalmi s művészeti viszonyaira vonatkozólag fő forrásul Bäuerle Adolfnak *Allgemeine Theaterzeitung und Originalblatt für Kunst, Literatur, Musik, Mode und geselliges Leben* czimű lapja szolgált. Jó szolgálatot tettek még: 1. Zenker Ernő Viktortól *Geschichte der Wiener Journalistik von den Anfängen bis zum Jahre 1848* (Wien und Leipzig. 1892.) 2. Petrichevich Horváth Lázártól *Kaleidoskop* (I—IV. 1842.) 3. *Barátságos tudósitások külföldről* a *Tudományos Gyüjtemény*nek 1827-ik évi VI. kötetében.

Horváth Lázár lelkesült. A pesti íróvilágnak ez a nyugtalan vérű tagja részletesen számol be *Kaleidoskop*jában bécsi élményeiről. Idejét a színház, képtár s szalon között osztotta meg; ma egy grófné estélyén Jósika Lajos báróval, az érdekes, spanyol guerillavezérrel évődött, holnap egy fényes bálon Saphir úrral szellemeskedett, hetenként meg kétszer B. Albertnél teázott, hol saját kifejezése szerint „csintalan, vidor fiatalság gyűlt egybe, magyar és sváb vegyest".[1] Horváth Lázár minden túlhajtott becsvágya ellenére jó barát volt s mindig rokonérzéssel emlegette Kemény Zsigmondot. Kemény is — mint Jósikának 1846-ban írta — barátai közé sorolta Horváth Lázárt.[2] Alig tévedünk tehát, ha az ifjú Kemény bárót is abban a fiatal társaságban keressük, mely B. Albert estélyein oly kitartással fogyasztotta a teát s oly derült kedélylyel szürcsölte a császárváros örömeit.

A bécsi társaságot, egykor annyi kétes öröm és csalódás színhelyét, gyakran kereste fel Kemény képzelete költői alkotásaiban. *A szív örvényei*nek hőse, Szeredy Anselm gróf, Bécsbe siet szerelmi bánatával. A *Ködképek a kedély láthatárán* című regényben Jenő Eduárd gróf tánczvigalmas éjjeleken indított ostromot a bécsi nők szíve ellen. A *Férj és nő* hősei is tündérileg mulatnak a birodalmi főváros szalonjaiban. Terényi és Ondofredi elragadtatással beszélnek a gyönyörű bécsi napokról. Bécsben tartja a bódító lelkű Iduna grófnő is estélyeit, melyeken

[1] P. Horváth Lázár: *Kaleidoskop.* 1842. Második rész. 91., 94. l.

[2] Szádeczky Béla: *Magyar írók levetei b. Jósika Miklóshoz. (Irodalomt. Közl.* XIX. 1909. 442. l.)

egymást váltották fel a hangversenyek, felolvasások és tánczmulatságok. Ez izgalmas szalonban gyűjti össze a költő képzelete a bécsi társaságnak jellemző alakjait: a dúsgazdag angol aristokratát, a nagy hatalmú tanácsost, a heves vérű magyar ezredest, a pénztelen báró úrfit, a nap hőseit, az írókat és művészeket.[1] Saját emlékeit nagyította s alakította át a regényíró Kolostory Albert báró bécsi mulatságainak rajzában is. Az ifjú regényhős ép úgy feledés végett ment Bécsbe, mint cancellista korában a csalódott szívű költő. A regény szerint Albert báró „feledésért szállott a Főherczeg Károlyba, fagylaltozott Dehnenél, vetett virágfüzért Unger Karolina lába elé, nevetett Scholz bohózatain, andalgott Daum elysiumában s a józsefvárosi színház egyik kardalnoknéjának olykor magyar népdalokat tanított be egy csinos kis boudoir vonzó félhomályában.“[2]

Mindezekből látszik, hogy Kemény mély rokonérzéssel figyelte a bécsi szalon életét, főkép a bonyolult jellemű világvárosi hölgyet, ki a szerelemből játékot űzött s a hódítást művészetté finomította. Látta a női szemekben a diadalmas vágyat, látta a férfiú arczvonalaiban a fellobbanó szenvedélyt, mely saját jogaiért gyakran családoknak és népeknek sorsát tette koczkára. E jelenetekkel legfeljebb a művészet versenyezhetett Kemény érdeklődéséért. Az ifjú báró lelki rokona volt a *Férj és nő* főhősének, Kolostory Albert bárónak, ki majd a bécsi zenei élvezetekbe merült el, majd pedig Raphael s Correggio istenalakjai előtt feledte szívének fájdalmát. Nehéz volna pon-

[1] *Férj és nő.* (B. Kemény Zs. *Összes művei.* III. 1896. 181—182. l.)

[2] *Férj és nő.* (B. Kemény Zs. *Összes művei.* III. 1896. 36. l.)

tosan megállapítani, mit köszönt Kemény műízlése Bécsben az ódon épületeknek, a gyakori kiállításoknak s a művészeti gyűjteményeknek, különösen a Belvedernek. Azonban tagadhatatlan, hogy bécsi tartózkodása után munkáiban feltűnő kedvvel tereli olvasói figyelmét a művészetek elméletére, vagy egy-egy jeles műalkotásra; ekkor már művészettörténeti ismeretei is gazdagabbak, ítéletei biztosabbak s önállóbbak. A korteskedésről írt röpiratában Schadow gondolataival, a művészi alkotás lélektanával foglalkozik; az *Élet és ábránd*ban pedig elítéli a pompa miatt elsápadt művészetet s Lissabonnak drága ékességekkel megterhelt épületei mellé eszményként állítja a strassburgi monostortemplomot s a bécsi Szent István-templomot, melyeknek homlokáról egy letűnt korszak lelke szólamlik meg.

Különösen mély nyomokat hagyott Bécsben Kemény képzeletén a modern költészet. Első regényében rendesen a történet, természet s a lelki élet köréből vette hasonlatait, gyakran használta a Biblia s a classikus irodalom képeit; a modern irodalom alakjai közül pusztán Goethet említi egy anekdota keretében. Annál sűrűbben fordul képzelete a bécsi évek után írt műveiben a modern irodalomhoz, főkép a német költészethez. Ez a változás már a hírlapi czikkekben s politikai röpiratában jelentkezik, de még inkább az *Élet és ábránd* és *A hirlapszerkesztő naplója* című regényeiben.[1]

A fiatal publicista és regényíró, majd Rousseau, Chateaubriand, Hugo gondolatvilágára, majd Milton, Byron s Bul-

[1] Az itt említett költői művek b. Kemény Zs. *Hátrahagyott munkái*ban jelentek meg. (1914.)

wer műveire hivatkozik. Gyakran idézi fel Shakespeare és Dante költészetének alakjait: Capuletti Juliáját, Othellot, Desdemonát és Francesca da Riminit. A rokonérzés legtöbb jelével tér vissza költői képeiben német irodalmi emlékeihez. A romantika eszményeit látja Hoffmann álomszerű költészetében s Sapphonak „őrjöngőn magasztos“ szerelmében, melynek mélységeit talán Grillparzer tragédiája tárta fel előtte. Hol Nestroy bohóczkodásán mulat, hol pedig Rückert szép költeményében, a lemondás gondolatában gyönyörködik. Leginkább vonzották Keményt Schiller és Goethe képzeletének alkotásai, Schiller alakjai közül az orleansi szűz és Fiesco Verrinája, Goethe költői világából: *Werther szenvedései*, Faust tanár és Gretchenje s a *Novella* egyik bájos alakja, az oroszlánt vezető gyermek. Egy keresztülhúzott megjegyzés szerint *A hirlapszerkesztő naplójának* kéziratában Kolostory Albert báró nemcsak Othellonak tartja magát Desdemonánál, hanem Klárájánál hű és élvező Egmontnak.

Ezek az irodalmi képek leginkább Bécsben nyomódtak Kemény lelkébe. Erdélyben a heves politikai izgalmak s hírlapi harczok hamar kiragadták az ifjú költőt ábrándvilágából. Azt a nagy irodalmi hatást, melyről Kemény művei oly sok helyen tanuskodnak, főkép a színház közvetítette. Bécsben a színművészet nagyobb jelentőségre emelkedett, mint másutt. Vígasztaló, búfelejtő volt az elnyomás évtizedeiben s a legnemesebb eszmék tiszteletét tartotta fenn a zsandároktól elzárt országban.

Míg Kemény Zsigmond Bécsben időzött, sok becses színházi eseménynek lehetett szemtanuja. A Burgszínház féltve őrizte dicsőséges korszakának hagyo-

mányait, mely Schreyvogel nevéhez fűződött.[1] Gyakran jelentek meg az udvari színpadon Shakespeare alakjai: Hamlet, Othello, Macbeth, Lear, Romeo és Júlia, a velenczei kalmár s a makranczos hölgy. A színház minden szellemét és tehetségét elővette, hogy méltó lehessen büszke vállalkozására: Goethe *Faust*jának és Schiller *Wallenstein*jének előadására. A censura ellenérzését leküzdötték Goethe és Schiller többi darabjai is: a *Götz von Berlichingen*, valamint *Fiesco, Kabale und Liebe, Don Carlos, Die Jungfrau von Orleans, Maria Stuart, Wilhelm Tell.* Halm darabjai mellett mind inkább visszatértek a Burgszínházba Grillparzer színművei is: *Die Ahnfrau, Der Traum ein Leben, König Ottokars Glück und Ende*; különösen a két utóbbinak költőisége hódította meg a közönséget. A Burgszínház művészei nemes versenyre ösztönözték a többi bécsi színházakat is; a józsefvárosi színház majd Schiller *Räuber*ét adta elő, majd meg Goethe *Tasso*jának színrehozatalán fáradozott.

Mindezen művek hatását gazdaggá tette a színész művészete, ki a rokonlélek titkos együttérzésével hozta a lámpafény elé a költői lángelmének legsejtelmesebb gondolatait. Mennyi szellem és becsületes tudás, mennyi báj és lelkierő adott életet a holt betűnek, mikor *Wallenstein* előadásakor a Burgszínháznak legnagyobb színészei léptek a színpadra, köztük: Anschütz (Wallenstein), a nagy tragikai lángelme: Schröder Zsófia (Terzky grófné), Rettich (Thekla), La Roche (Oktavio), Fichtner (Max), Löwe (Illo), Lucas (Terzky), Wilhelmi (Buttler)! Kitűnő magyarázói voltak még a költő eszméinek Enghaus kisasszony az

[1] Rudolph Lothar: *Das Wiener Burgtheater.* 1899.

orleansi szűz és Stuart Mária szerepében, vagy Rettich Júlia, mint Margit és Sappho, s Löwe, mint Faust.[1] Ha Kemény jól mulatott a bécsi bohózat mestereinek: Scholznak és Nestroynak rakonczátlan jó kedvén, bizonyára gyakran vonzotta a Burgszínház művészete is. E mellett szól az is, hogy a Burgszínház 1839-ik és 1840-ik évi műsorában nagyrészt szerepelnek azok a drámai alkotások, melyekre Kemény bécsi tartózkodása után irodalmi képeiben többször céloz.

Kemény a bécsi színpadon s olvasmányaiban közvetetlen közelről ismerte meg a német romantika nagy eszményeit. Különben is az osztrák főváros szellemi élete mindig kedvezett a romantikus vágynak, s nem véletlen, hogy Schlegel Frigyes oly sokáig tartotta Bécset igézete alatt tarka eszméivel s szellemes czikkeivel. Keménynek — mint bécsi irodalmi emlékei mutatják — szívéhez szóltak a romantikának sejtelmes érzései, lovagias eszméi s fellengő törekvései. Az ifjú magyar költő azonban megértette korának irodalmi ízlését, a realismust is, mely a századnak negyedik évtizedében mind inkább követelte jogát a kritikában, a színpadon és az elbeszélő költészetben. A valóság szeretetét nagyrabecsülte Kemény a franczia regényíróknál is, de azért rokonérzését nem titkolta a német romantikával szemben. A sovárgó vágynak s a szeszélyes képzeletnek tévedéseit soha sem ítélte el oly élesen az *Élet és ábránd*ban s *A hírlapszerkesztő naplójá*ban, mint Hugonak és társainak szertelenségeit.

Vannak Kemény költészetében mélyebben fekvő

[1] A színházi műsoroknak s a szereposztásnak adatait Bäuerle *Theaterzeitung*jának 1839-ik és 1840-ik évi folyamából vettem.

rétegek is, melyekben német irodalmi tanulmányainak s főkép bécsi tartózkodásának emlékeire ismerünk. Legmélyebb a Goethe-hatás, melyről Kemény maga is többször nyilatkozik költői műveiben és leveleiben. Már első regényében csodálatának tárgya a nagy német költő; Jósikához 1846 elején írt levelében meg nyíltan megvallja, hogy minden író közül Goethet bámulja leginkább s a *Faust*nak mindkét részét egy év óta legalább ötször elolvasta.[1] Ezek után el sem képzelhetjük, hogy Kemény Bécsben ne nézte volna meg a *Faust* előadását. Löwe, La Roche, Rettich művészete bizonyára Goethe költészetének sok rejtett jellemvonását világította meg előtte. Érdeklődését növelte az a nagy tisztelet, melylyel az egész német műveltség adózott a nem rég elhúnyt költő szellemének. Így Kemény nem csak ösztönt kapott környezetétől tanulmányaihoz, hanem egyszersmind útmutatást Goethe megértéséhez. A mint Wilhelm Meister lelkesedéssel szól a költőről, mint tanítóról, jósról, az istenek és emberek barátjáról, ép úgy az *Élet és ábránd* írója szerint is a költő a legjobb ember, egyedül jós, ki a lét talányait fürkészi s a mindenség összhangját fedezi fel. Keményt Goethe költészete ugyanazokhoz az eszmékhez vezette, melyekhez előtte már a német romantika jutott. Mérhetetlen szakadást látott ő is eszmény és valóság között, költészet és társadalmi élet között. Ezt az ellentétet magyarázta Goethe *Tasso*ban s *Wilhelm Meister*ben, az előbbiben a küzdelem gyötrelmeit, a másikban az ellentétek kibékítését. Kemény az *Élet és ábránd*ban inkább a *Tasso*

[1] Szádeczky Béla: *Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* XIX. 1909. 443. l.)

költőjével érzett együtt, ki az életet költőileg akarta átélni s fájó könnyekkel vett búcsút szívének gyönyörű álmaitól. A subjectivismus az ifjú magyar költői egyéniség fejlődésében ép úgy Goethe-hatás, mint az volt a német romantika történetében.

Nem mélyedhetett Kemény Goethe költészetébe a nélkül, hogy ne vonzotta volna Schiller egyénisége. A szabadelvű eszmék terjedése is kedvezett Schiller tiszteletének. Darabjai egymást érték a bécsi színpadokon, s a lapok mind sűrűbben hoztak hírt költészetének hódításáról: egy-egy szoborleleplezésről, vagy életrajzának megjelenéséről. A Burgszínházban láthatta Kemény azokat a Schiller-féle darabokat, melyeknek alakjait műveiben emlegeti, de bizonyára látnia kellett a többi műveket is, főkép Schiller művészi törekvéseinek leghatalmasabb eredményét: *Wallensteint*. II. Ferdinánd hadvezére emlékeztethette Keményt Martinuzzira, kinek tragikumát első regényében akarta költőileg magyarázni, de mily nagy különbség volt a regényírónak ingadozó kísérlete s a fegyelmezett, egységet teremtő költői erőnek remeke között! Bensőbb rokonságra mutatnak a két egyéniség költészetében az egyező vonások: a realis történeti korrajz, a tragikumnak mély értelmű felfogása, a drámai compositio s a művészi jellemzés. Világnézetüknek közös eleme az emberi lélek nemességébe vetett hitük. Maxnak *Wallenstein*ben ép oly magasztos fogalmai vannak az emberi élet feladatairól, mint Kassai Elemérnek *A rajongók*ban. Gyakran találkozik a két költő képzelete egy-egy helyzet rajzában vagy motivumban. Mennyire hasonlít *Don Carlos*ban a spanyol udvar ahhoz a portugál királyi udvarhoz, melyet Kemény az *Élet és ábrándban* mutat be! Mindkettő a fanatis-

mus és hazugság színhelye, mindkettőben a főinquisitor s a sivár lelkű államférfiú uralkodnak, míg az eszményi lelkesedés képviselőinek: Posa marquisnak s Camoensnek el kell pusztulniok. A csillagokat kutató Wallenstein s Max baráti viszonya is emlékeztet bennünket Pécsi Simonnak Kassai Elemér iránt érzett ábrándos szeretetére.

Bécsi irodalmi hatás lehet Kemény *Alhikmet* című novellájának kerete is, melyet előtte már Grillparzer is használt *Der Traum, ein Leben* című drámájában. Mindkét mű egy ifjúnak és egy leánynak szerelmét rajzolja, kiket vonzalmuk jegyzett el egymásnak. Grillparzer hőse, Rustan ép úgy el akarja szakítani a szép viszonyt, mint Arthur Kemény novellájában. A rajongó ifjakat azonban rettenetes képek gyötrik álmukban, úgy hogy a felébredés után mindkettő visszatér szíve választottjához. A nagybácsik kissé akadékoskodnak, de végre áldásukat adják a boldog jegyesekre. Kemény Bécsben láthatta Grillparzernek romantikus alkotását s később, 1853-ban a bájos keretbe foglalta phantastikus novelláját.

Nagyon visszaélne azonban az összehasonlító irodalomtörténet eszközeivel, ki az itt érintett egyezésekben egyszerű átvételeket látna. Mindezek csak annak jelei, hogy Kemény költői egyéniségének neveléséhez hozzájárult Goethenek, Schillernek, Grillparzernek s a német romantikusoknak költészete. Jókor jött e hatás Keménynek bécsi tartózkodása idején; egyrészt az ifjú költő egyénisége elég fogékony volt, másrészt az irodalmi bírálat már magasabb szempontból ítélte meg a romantika erényeit és tévedéseit. Német irodalmi tanulmányaiban látott Kemény mind mélyebben a költészet lényegébe. Végtelen feladatok

tárultak fel előtte, az emberi léleknek s a mindenségnek mérhetetlen világa várt felfedezésre. Így lett az ifjú magyar báró költészete mind bensőbb és történetibb, bár lelkét a romantikus képzelet lidérczfénye néha veszedelmes ingoványok felé csalta. Ily hatás ép annyira érdeme Kemény Zsigmondnak, mint a német költészetnek, hisz a lángész csak rokonlelkeknek szánta legbecsesebb és legbonyolultabb gondolatait.

A költészettani elmélyedések mellett Bécsben az ifjú Kemény Zsigmond szellemét mélyen érdekelték korának tudományos törekvései is. Maga írja Wesselényi bárónak, hogy Bécsben két évig orvostudományi előadásokat hallgatott. E megjegyzésével ép azt árulja el, hogy tudásvágyát sietett kielégíteni s kitartással folytatta tanulmányait. Tehát nem véletlen ötlet, hanem komoly elhatározás vezette az egyetemhez.

Elhatározásának irányt adhattak már erdélyi barátai: Zeyk Miklós, Bolyai Farkas, id. Szász Károly, kiknek egyéniségében a költői eszmények teljesen összehangzottak a természettudományi gondolkodással. A természettudományok kérdéseivel találkozott Kemény Goethe írói pályáján is, mely, mint elérhetetlen eszmény lebegett előtte. A német műveltség is kiábrándult már a speculativ bölcselet ködképeiből; a merész sejtelmek elvesztették értéküket a tapasztalás adatai mellett. Schelling előadásai Berlinben nem keltettek figyelmet, mikor Humboldt Sándor természettudományi kutatásait az egész német nemzet lelkesedése kísérte. Új korszak kezdődött, melyben a Schelling-féle természetbölcseletből csak a természet szeretete maradt meg. A gőzgép, a villamosság, az orvostudomány felfedezései átalakították a társadalom életét. E kor

hatása alatt kereste fel Kemény a bécsi orvostudományi előadásokat.

Neve a bécsi egyetem anyakönyvében nem fordul elő.[1] Hasztalan keressük nyomát a Josefinumban is, melyet a katonai orvosi kar nevelése czéljából alapított II. József császár[2]. Kemény gondolkodása alig illett volna össze a Josefinum katonai szellemével; különben is a közvélemény egyre sűrűbben követelte a hanyatló intézet megszüntetését. Annál inkább vonzhatta Keményt a bécsi egyetem, mely nem csak Ausztriában, hanem egész Európában általános tisztelet tárgya volt. Itt beiratkozás nélkül is hallgathatott egyes előadásokat. Az *Ujabbkori Ismeretek Tára* is úgy beszél róla, mint a bécsi egyetem hallgatójáról. Mit is keresett volna az ifjú báró a Josefinumban, ha csak a katonai orvosi pályára nem gondolt? Ily gondolat azonban távol volt tőle. Ha a diploma csábította volna, inkább gondoskodott volna, hogy az egyetem tudomást szerezzen tanulmányairól. Maga is érezte, — mint Wesselényi bárónak írja — hogy orvosi tanulmányai előbbi pályájával nem voltak kapcsolatban. Tudásvágyát pusztán az orvostudomány problemái ingerelték, s valójában az emberi szervezet titkaiba akart beletekinteni.

[1] Dr. Goldmann Artur, a bécsi egyetem levéltárosa — mint 1912 október 27-ikén hozzám intézett levelében írja — átnézte az 1838/39., 1839/40. és 1840/41-ik iskolaévekre vonatkozó egyetemi anyakönyveket, de sehol sem akadt b. Kemény Zsigmond nevére.

[2] Ez ügyben kérdést intéztem a közös hadügyminiszteriumhoz. A miniszterium 14-ik osztályának 1913-ik évi 750-ik számú értesítése szerint b. Kemény Zsigmond neve a József-akadémiának 1839-ik és 1840-ik évi jegyzőkönyveiben s névjegyzékeiben sehol sem fordul elő.

Mily kitűnő alkalom kínálkozott erre Bécsben! Itt az orvostudományok fejlődését még a XVIII. században a felvilágosultság kora rakta le, József császárnak messze jövőbe tekintő gondolata pedig megteremtette a bécsi közkórházat, az emberszeretet otthonát s az emberi szervezet kutatásának műhelyét. A reactio nem értette meg a nagy császár terveit, évtizedeken át gátolta a fejlődést s a legjelesebb elméket kergette a természetbölcselet körébe. Végre azonban az erőszak elernyedt, a szabad kutatás Bécsben az orvostudományoknak új virágkorát készítette elő. Az új szellem már nyíltan lépett fel a XIX. század negyedik évtizedének végén, mikor Kemény Zsigmond a bécsi egyetem küszöbét átlépte. Új kutatók foglaltak helyet a beteg ágya s a bonczolóasztal mellett, s míg a hagyományos elméleteket szigorú bírálat alá vonták, új felfedezések sorát nyitották meg. Ez a tudományos forradalom, melyet Skoda és Rokitansky irányítottak, az új bécsi orvostudományi iskola bekö-szöntője volt. [1]

Kemény egyetemi tanulmányaira nézve nincsenek pontos adataink. Ő maga Wesselényihez írt levelében így jellemzi a bécsi egyetemen töltött idejét: „Két évig anatomiai és pathologiai leczkéket jártam. Ezek szépek voltak ugyan, de előbbi pályámmal összefüggésben nem állók s oly természetűek, hogy naponként nem buvárkodván bennek, könnyebben feledjük, mint megtanultuk. S nekem most e tanokról csak igen általános s fölötte homályos fogalmaim vannak." [2]

[1] Dr. Theodor Puschmann: *Die Medicin in Wien während der letzten 100 Jahre.* 1884. 208. l.

[2] Ferenczi Zoltán: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz. (Irodalomt. Közl.* X. 1900. 356. l.)

E megjegyzéseket némileg kiegészíti Keménynek az *Ujabbkori Ismeretek Tárá*ban 1853-ban megjelent életrajza. E szerint Kemény „még 1839-ben felment Bécsbe s az egyetemnél annyit tanult, amennyinek felfogására csak az ő rendkívüli tehetsége lehete képes; hallgatott boncztudományt, orvosi vegytant, természettudományokat, physiologiát összesen egy év s nyolcz hónapig".

E néhány adat mögött a benyomásoknak egész raja rejtőzik. Két évig mily sok hatás gyűlt össze az ifjú báró lelkében, mikor oly gyakran, talán naponként fordult meg az előadótermekben s a nagy kórház szobáiban! A kínok hegymagasságig halmozódtak ott fel, hol a betegek száma évenként 35000-en felül emelkedett, s a megdöbbentő emlékektől alig szabadulhatott az, ki az őrültek tornyában egyszer széttekintett. Mit érezhetett, mit gondolhatott Kemény az egyetemi előadások alatt, a bonczolóteremben, a gazdag gyűjteményekben s a csillagvizsgálótoronyban? Nem térhetett ki a heves viták elől sem, melyek körülötte, mint a felfedezések visszhangjai itt is, ott is felhangzottak.

Hogy mily komolyan vette Kemény egyetemi tanulmányait, azt maga árulja el egyik politikai czikkében a következő megjegyzéssel: „Végig hallgattam az anatomiát, jártam halottházakban, hosszú asztalokat láttam magam körül földarabolt tetemekkel, kezembe vettem a bonczkést, hogy vizsgáljam a senyvedésnek indult részek izmait, idegzetét, s e foglalkozás közt soha undort, sőt visszatetszést sem éreztem".[1] Ebből

[1] *Montesquieu és I. Béla király.* III. (*Pesti Hirlap.* 1847. 956. szám.)

a nyilatkozatból kétségtelenül kitűnik, hogy Kemény nem csak az egyetemi előadásokat hallgatta, hanem részt vett a gyakorlatokban is, sőt a bonczolás izgalmaitól sem riadt vissza. Úgy látszik, idegei eléggé kibírták a hullakamarának s a bonczolóasztalnak visszataszító benyomásait. Másrészt, ha kellő ügyességgel és szakismerettel nem rendelkezett volna, alig vehette volna kezébe a bonczolókést, melynek nyomában minden pillanatban ott lappangott a hullamérgezés veszedelme.

Kemény sehol sem említi bécsi tanárait, azonban a tantárgyakat, melyeket hallgatott, határozottan jelzi. Ezek közül a pathologia már átlépi az első és második orvosi évfolyam tanulmányainak körét.[1] Ebből is látszik, hogy Kemény saját tetszése szerint választhatta ki az előadásokat. Puschmann történeti munkája szerint 1839-ben s 1840-ben a bécsi egyetemen a bonczolástant Berres, az élettant Czermak, az általános kór- és gyógytant, továbbá gyógyszertant Töltényi, a kórbonczolástant Rokitansky, a vegytant Pleischl, a növénytant Jacquin, majd Endlicher, az általános természetrajzot Fischer, a belső bajok különös kór- és gyógytanát Hildenbrand adta elő.[2] Ezek voltak tehát, kiknek előadásaira Kemény részint levelében,

[1] Dr. Goldmann Artur, a bécsi egyetem levéltárosa, kijegyezte számomra az 1839-ik évi egyetemi tanrendből *(Taschenbuch der Wiener k. k. Universität für das Jahr 1839.)* az orvostudományi előadások közül az első és második évfolyam tanulmányait. Az első évfolyamba ásványtani, állattani, növénytani, bonczolástani előadások és gyakorlatok tartoztak; a második évfolyam tantárgyai: a felsőbb bonczolástan és élettan, továbbá az általános vegytan és gyógyszertan voltak.

[2] Theodor Puschmann: *Die Medicin in Wien während der letzten 100 Jahre.* 1884. Wien. 299., 300. l.

részint az *Ujabbkori Ismeretek Tárának* czikkírója előtt czélzott; az egyes tanárok hatása azonban az ifjú báró egyéniségére nagyon különböző lehetett. Wesselényihez intézett levelében Kemény legszívesebben anatomiai s pathologiai tanulmányaira emlékezik vissza. Aligha gondolt itt a megrongált idegű Hildenbrandra, vagy a bőbeszédű Töltényire, inkább Berresre, ki nemes emberszeretetével s a mikroskopnak mesteri használatával száz meg száz tanítványt vonzott maga köré. S ha Kemény szépeknek találta Berres anatomiai előadásait, még inkább elragadhatta Rokitansky, ki 1834 óta a bécsi egyetemen a kórbonczolástannak rendkívüli tanári székét foglalta el. Rokitansky, míg a betegség lefolyásának megfelelő anatomiai elváltozásokat s ezeknek okait kutatta, biztos alapot vetett tudományának s az újabb orvosnemzedék vezetőjévé lett. Éles elméje, tiszta jelleme, bölcseleti világnézete hazájának határain túl is biztosította egyéniségének hatását. Bizonyára Kemény is csatlakozott a tisztelők nagy seregéhez, kik Rokitansky bonczoló-asztala körül gyülekeztek.

A bécsi egyetemi előadások, a közkórház jelenetei az emberi életnek új területeit tárták fel Kemény előtt. Ő maga Wesselényihez írt levelében tanulmányainak eredményeivel kissé elégedetlen, de ugyanott a szigorú önbírálat idején is elismeri, hogy könnyelmű soha sem volt. Az ifjú gondolkodónak komolyságából, éles elméjéből s kitűnő emlékező tehetségéből joggal következtethetünk ismereteinek gazdagságára s nagy jelentőségére. Következtetésünk helyességét igazolják Kemény ismerősei is, köztük az *Ujabbkori Ismeretek Tárának* czikkírója s Szász Károly püspök. Legnagyobb elragadtatással Tóth Kálmán

ír Kemény Zsigmondnak természettudományi műveltségéről, növénytani s csillagászati ismereteiről. Azt mondja, ott volt, „midőn Kemény hírneves orvosokkal valami időszaki kórjelenség felől vitázott, s a doktor urak elképedve hallgatták aprólékosságig terjedő szakismereteit.“ [1] A bécsi egyetemi tanulmányoknak mély hatását mutatja Keménynek bécsi tartózkodása után írt regénye, az *Élet és ábránd* is. Az a kórház, melyben a regénynek egyik alakja, Fernando kanonok, Camoenst keresi, torzított képmása annak a bécsinek, mely oly gyakran látta Keményt falai között. Bécsi emlékekből alkotta meg Kemény annak a fiatal orvosnak alakját is, ki Camoens ágya mellett figyeli a lázas szervezet működését. Hányszor látta bécsi tanárainál s orvos ismerőseinél ugyanazt a tudományszeretetet, emberies szívet és szabad gondolkodást, melyet Camoens orvosában rajzolt!

A bécsi orvostudományi tanulmányok eredményei azonban Kemény egyéniségének általánosabb tulajdonságaiban is jelentkeztek. Nevelték a valóság iránt való szeretetét, élesítették megfigyelő képességét s ennyiben költészetének irányára is hatással voltak. Szász Károly püspök szerint Kemény természettudományi s bonczolástani ismereteinek főkép regényeiben akarta hasznát venni. Valóban nincs regényírónk, ki hőseinek bonczolástani és élettani viszonyaira több gondot fordítana, mint Kemény. Majd a koponya alkotásából von következtetést, majd az izmok helyzetéről nyujt pontos adatokat, gyakran jelzi a vérerek s idegek munkáját, a tüdő és szív szerepét. Ez a realismus részben a kor irodalmi ízlésének nyoma,

[1] Tóth Kálmán: *Irka-firkák.* 1877. 136. l.

de részben annak a szellemi munkának hatása, melynek Kemény a bécsi egyetemen szemtanuja volt. Ott látta a bonczolókés s a mikroskop csodáit, ott ismerte meg a modern orvostudományi kutatás módszerét. Mint az anatomus a test szöveteit elemeire bontotta s a beteges tünetek okait kutatta, úgy kereste Kemény később a nemzetek és egyének életében a lélektani tényezők atomjait, a megdöbbentő tragédiák titkos indítékait.

Az emberi léleknek végtelen világa nyílt meg Kemény Zsigmond előtt Bécsben. Ez keltette fel a nagy lélekelemző becsvágyát, ez hozta mozgásba a mély kedélyű költő érzéseit, ez nyert új értelmet Kemény Zsigmond regénykölteszetében, mindenek előtt első költői alkotásában.

Izabella királyné és a remete.

Az első regény, melylyel Kemény Zsigmond irodalmunkban fellépett, *Izabella királyné és a remete.* Benne az irodalmi hatások mellett a költői egyéniségnek határozott jellemvonásai tűnnek fel. A kezdő regényíró még ingadozva keresi költészetének eszközeit, de már biztosan látja azt a czélt, mely felé haladnia kell. A mily nagy érték e művészi öntudatosság, ép oly nagy rejtély az irodalomtörténet munkásai szemében, kik hasztalan keresik a fejlődésnek megelőző fokait, az ifjúkori kísérleteket. A műre boruló homályt növelik történetének ellentmondó adatai is.

Gyulai Pál megjegyzése szerint Kemény néhány kötetet megírt regényéből, de nem bizonyos, hogy az egészet bevégezte.[1] Az *Ujabbkori Ismeretek Tárának* czikkírója 1853-ban azt írja, hogy a munka még befejezésre vár.[2] Szász Károly pedig határozottan állítja, hogy az író soha sem fejezte be regényét.[3] Ezekkel ellentétben van Kemény Zsigmondnak b. Wesselényi Miklóshoz 1846-ban írt levele; ebben az író úgy beszél művéről, mint hat füzetből álló, bevégzett alko-

[1] B. Kemény Zsigmond *Összes művei.* V. 1897. 257. l.

[2] *Ujabbkori Ismeretek Tára.* V. 1853. 55. l.

[3] Szász Károly: *B. Kemény Zsigmond emlékezete. (Kisfaludy-Társaság Évlapjai.* U. f. XII. 1876—77. 215. l.)

tásról, mely csak új áttekintést s rövid változtatásokat követel.[1]

Az ifjú költő műhelyéből jó ideig csak azok a mutatványok árultak el egyet-mást, melyek először az *Athenaeum*ban s a *Nemzeti Társalkodó*ban, másodszor Kemény Zsigmond *Összes művei*nek ötödik kötetében jelentek meg. E töredékek azonban inkább fölkeltették, mint kielégítették az érdeklődést. Belőlük bajos volt megállapítani a regény tervének körvonalait, nehéz volt eldönteni azt is, minő szerepe volt a töredékeknek az egész mű szerkezetében. Csak legújabban sikerült e sorok írójának a b. Kemény-család pusztakamarási levéltárában a költő kéziratai között a regénynek több szakaszát és tervrajzát felfedezni, melyek a költői alkotás szelleméről, külső és belső formájáról pontosabb tájékoztatást nyujtanak.[2]

A költő alkotó munkáját a regény töredékeiben az ötödik könyv második szakaszáig biztos nyomokon követhetjük. A regény hátralevő részéből ugyan hiányoznak a töredékek, de a részletes tervrajzok tanuskodnak arról, hogy Kemény nem hagyta művét torsonak. Semmi okunk sincs arra a feltevésre, hogy Keményt megcsalta emlékező tehetsége, mikor Wesselényi báróhoz írt soraiban bevégzett regényét emlegeti. Ha a regény befejezetlenül maradt volna, akkor a költő nem ígérte volna az *Athenaeum*ban *Károly-fejérvár* című regénytöredékének jegyzetében, hogy

[1] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 357. l.)

[2] A pusztakamarási kézirat újabban az Erdélyi Múzeum-Egylet kézirattárába került. A benne levő regénytöredékek és tervrajzok b. Kemény Zsigmond *Hátrahagyott munkái*ban 1914-ben jelentek meg.

a mű nem sokára sajtó alá kerül.[1] A *Honderü* 1844-ik évi folyamának 40-ik számába is csak biztos forrásból kerülhetett az a hír, hogy Kemény nem sokára kiadja kész regényeit köztük *Izabella királyné és a remete* című művét is.

Kemény, a mint levelében írta, bevégezte regényét, befejezésen azonban csak olyanfajta kidolgozást érthetünk, minő a pusztakamarási kéziratokban áll előttünk. Az ifjú költő képzelete munka közben könnyen átugrott egyes kevésbbé jelentős mozzanatokat, néha, mintha sietős lett volna dolga, csak egészen vázlatosan elemezte alakjainak egyéniségét s fontos párbeszédeknek is szinte töredékeit vetette papirra, máskor meg egy-két szóval jelezte, hogy itt, vagy amott néhány sor vers, történeti fejtegetés, vagy egy holdas éj leírása következik.

Hasonlóképen összebonyolították a kuszált életrajzi feljegyzések azt a kérdést is, vajjon mikor bukkant fel Kemény lelkében regényének terve, s mikor jutott el a költő művének befejezéséhez. Következtetésünk számára ingatag alappal szolgál az *Ujabbkori Ismeretek Tárá*nak czikkírója, mikor Keménynek marosvásárhelyi joggyakorlatával kapcsolatban így nyilatkozik Kemény regényéről: „Itt maradt 1839-ig, s ez évről való jeles történeti értekezése: *A mohácsi veszedelem okairól* és *Martinuzzi* című nagy regénye". A pongyola fogalmazásból nem tűnik ki világosan, vajjon a megjelenés idejét jelzi-e a czikkíró, s vajjon a Vásárhelyen eltöltött évről, vagy 1839-ről származtatja-e Kemény történeti értekezését s első regényét. Ha valóban az 1839-ik évre gondolt, akkor nyilvánvaló té-

[1] *Athenaeum.* 1839. 48. (jún 16.) sz.

vedése, hogy a mohácsi veszedelem okairól szóló tanulmányt is az 1839-ik év termékének tartja. Ezzel a tévedéssel említi Szász Károly is emlékbeszédében Kemény regénymutatványainak megjelenését. Nagyobb a megegyezés Vadnay Károly és Dömötör János adatai között, kik Kemény halála alkalmával írt emlékczikkükben határozottan állítják, hogy Kemény 1837-től 1839-ig volt Vásárhelyen joggyakorló, s itt írta történeti értekezését és *Martinuzzi* czímű regényét.[1] Legtöbb hitelt érdemel Gyulai Pál feljegyzése, hisz — mint saját maga említi — Kemény többször beszélt vele regényének kéziratáról. Gyulai értesülése következő: „Kemény első regényét, *Izabella királyné és a remete* czíműt (maga röviden *Martinuzzi*nak nevezte) 1837-ben, vagy 1838-ban kezdte írni, a következő évben folytatta is".[2]

A Gyulaitól megjelelt 1837-ik s 1838-ik évekre utalnak bennünket egyéb adataink is, mindenek előtt a regényből az *Athenaeum*ban s a *Nemzeti Tarsalkodó*-ban közölt mutatványok. Az első mutatvány az *Athenaeum* 1839-ik évi 48-ik (jún. 16-iki) számában *Károlyfejérvár* czím alatt ily jegyzettel jelent meg: „Előszava egy nem sokára sajtó alá kerülő regénynek". Ennek a jegyzetnek csak akkor volt jogosultsága, ha Kemény a közlemény beküldésének idején, az 1839-ik év első felének valamelyik hónapjában, regényének nagy részét megírta. Ily munka Kemény lelkiismeretessége mellett csak lassan haladt előre. *Hátrahagyott munkái*ból látszik, mily részletes történeti kutatásokon

[1] K. (Vadnay Károly): *Kemény Zsigmond. (Fővárosi Lapok.* 1875. 294. sz.) — Dömötör János: *Kemény Zsigmond. (Vasárnapi Ujság.* 1876. 1. sz.)

[2] B. Kemény Zsigmond *Összes művei.* V. 1897. 257. l.

keresztül jutott el addig, hogy regényének történeti hátterét körvonalozhatta s Martinuzzi tragikumának alapelvét kitűzhette. S ha az alapozás ily nagy munka eredménye, még több gondot és időt követelt a regénykötetek nagy részének részletes tervezése s kidolgozása. Másrészt azt sem szabad felednünk, hogy Kemény lelki világát 1838-ban s 1839 elején gyakran erős izgalmak, új helyzetek, új benyomások és tanulmányok forgatták fel. Ily körülmények között csak hosszabb idő mulva juthatott a költő művének megírásában arra a nyugvópontra, melyet regényének előszavához csatolt jegyzete jelez. Ezek alapján módosíthatjuk Gyulai Pál feljegyzését olyanképen, hogy Kemény Zsigmond *Izabella királyné és a remete* című regényének tervezéséhez inkább 1837 második felében, mint 1838-ban fogott.[1]

Nézetünkhöz a regény előszavából is kereshetünk bizonyítékokat. Itt Kemény mély s elvont gondolkozás eredményének tartja művét, s mikor regényének eredetét kutatja, pár év álmaira hivatkozik; így, ha még 1839-ben írta volna is előszavát, 1837-re mutat vissza. A költői munka lassúsága mellett tanuskodik az előszó s a regény közt levő ellentmondás is; a cselekvény kiindulópontja ugyanis az előszó szerint 1550 aug. 20-ika, az első könyv második szakasza szerint pedig 1550 júl. 6-ika. Egyébként is nyilvánvaló a szellemi kapcsolat Keménynek első költői alkotása s 1837-ik évi írói eszméi között. A regényben

[1] Pais Dezső szerint Kemény 1838 második felében kezdhetett *Izabella királyné és a remete* című regényébe. [*Kemény Zsigmond írói működésének kronologiája.* (*Philologiai Közlöny.* XXXV. 1911. 792. l.) — *Kemény Zsigmond pályaalapítási törekvései.* (*Irodalomtörténet.* II. 1913. 520. l.)]

Martinuzzi sorsa ép úgy a bűn és erény közti ellentét látszatos voltát magyarázza, mint Keménynek a *Nemzeti Társalkodó*ban 1837 deczemberében közölt aphorisma-sora. Még inkább beleolvadtak a regénybe a *Historiai töredék*nek s a mohácsi veszedelem okairól szóló értekezésnek egyes elemei; a regényíró a *Historiai töredék* nyomán rajzolta a székely nép viszonyait és szokásait s onnan vette át a hős Lodron önfeláldozásának történetét is.

Következtetésünk értelmében Kemény regénytervének kialakulása arra az időre esik, mikor b. Jósika Miklós regényei szinte diadalmenettel vonultak be a magyar irodalomba. Valóban fejedelmi fogadtatásnak illett be az a mód, a hogyan Szontagh Gusztáv a *Figyelmező*nek 1837-ik évi ápr. 25-iki és máj. 9-iki számaiban Jósika *Abafi*ját s *Zólyomi*ját magasztalta. Alig hangzott el Szontagh szava, az év vége felé ismét új diadalról számolt be a lap. A nov. 21., 28., decz. 12-iki számokban Schedel (Toldy) Ferencz bírálta Jósikának *Az utolsó Bátori* című regényét, mint a kiapadhatatlan költői erőnek nyilatkozását. Így aztán Kemény első történeti regényének tervei s Jósika első diadalai oly közel esnek egymáshoz, hogy lehetetlen az irodalmi hatás gondolata elől kitérni. Jósika hatásának minden feltétele megvolt az ifjú Kemény egyéniségében s abban a viszonyban, mely b. Jósika Miklóst az erdélyi aristokratiához, főkép az ellenzékhez s benne b. Kemény Zsigmondhoz fűzte. Ily kapcsolat csak azok szemében látszhatik torznak, kik a magyar irodalom fejlődésében az önállóságnak legcsekélyebb jelét is kétségbe vonják.

A regény befejezésének idejét leginkább megszabják az *Athenaeum*ban s a *Nemzeti Társalkodó*ban kö-

zölt mutatványok. Az első mutatvány megjelenésének idejéből s a hozzácsatolt jegyzetből az látszik, hogy Kemény már jó messzire haladt költői munkájában, mikor 1839-ben a bécsi egyetem előadásait hallgatni kezdte. A második mutatványt, mint az elsőt, szintén Bécsből kapta az *Athenaeum* szerkesztősége, s az 1840-ik évi folyam első felének 14. s 18. (febr. 16-iki s márcz. elsei) számaiban adott számára helyet. A harmadik regénytöredék közlésének ideje, mely az *Athenaeum* 1840-ik évi folyamának második felében, a 24., 25. s 26. (szept. 20., 24., 27.) számokban jelent meg, körülbelül Kemény bécsi tartózkodásának végével esik össze. Mindezek az adatok azt bizonyítják, hogy Kemény Bécsben is elő-elővette regényét s tovább dolgozott rajta. Utoljára a *Nemzeti Társalkodó* 1841 febr. 12-ikén közölt egy részt Kemény regényéből, de a regényíró csillag alatti jegyzetében már némi resignatioval nyilatkozott művének hatásáról. Ekkorra, bármily vázlatosan, Kemény megírhatta regényének végső szakaszait is. Erre következtethetünk a Wesselényi báróhoz 1846 márcz. 14-ikén írt levélből is, mely szerint Kemény *Martinuzzi* című regényét rég bevégezte, mikor 1843 júniusának végén az *Erdélyi Hiradó* szerkesztéséről lemondott.

Minél hosszabbra nyúlt Kemény költői munkája, minél rohamosabb volt egyéniségének fejlődése, annál kevésbbé elégíthette ki ízlését ifjúkori alkotása. Saját nyilatkozata szerint műve a befejezés idején új átlekintésre s rövid változtatásokra szorult. Ily feladat azonban elvesztette ingerét az újabb irodalmi tervek s politikai küzdelmek mellett, melyek az ifjú írót hazájába való visszatérése után csakhamar elfoglalták. Ittott még felötlött regényének címe az irodalmi hírek s

a költő tervei között a nélkül, hogy Keménynek a végső simításra kellő ideje jutott volna. A *Honderü*t kolozsvári levelezője 1843 márcz. 20-ikán értesítette, hogy Kemény Zsigmondnak *Izabella királyné és a remete* című regénye nem sokára sajtó alá kerül;[1] ugyanez a hír még határozottabb formában ismétlődött meg a *Honderü* 1844 máj. 18-iki számában is. 1845-ben Kemény — mint Jósikának márcz. 15-ikén írta — néha, mikor jobb napjai voltak, maga is bízott *Izabellá*jának irodalmi sikereiben;[2] egy év mulva azonban a Wesselényi báróhoz 1846 márcz. 14-ikén írt levél már semmit sem tud arról, hogy a költőnek *Martinuzzi*jával valami terve volna. Még kevésbbé juthatott Keménynek eszébe ifjúkori munkája Pesten, hol a forrongó politikai mozgalmakban nagy idők közeledését érezte. Így maradt regényének kézirata Kapudon s innét került a család átköltözésével Pusztakamarásra. A szabadságharcz nagy izgalmai között és után pedig kinek lett volna gondja az ifjú költő tervére?

Bármennyire megtépték a viszontagságok Kemény Zsigmond kéziratait, elég határozott képet alkothatunk magunknak belőlük arról a műről, melyre az ifjú író annyi érzést s gondolatot fordított.[3]

Leginkább megkímélte a sors a pusztulástól az első könyv hat szakaszát. Ide tartoznak a költő életében megjelent mutatványok a marosvásárhelyi országgyű-

[1] *Honderü*. 1843. I. félév. 453. l.

[2] Szádeczky B.: *Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* XIX. 1909. 441. l.)

[3] A regény töredékeit b. Kemény Zsigmond *Összes műveinek* V. kötete (1897.) s b. Kemény Zsigmond *Hátrahagyott munkái* (1914.) tartalmazzák.

lésről szóló fejezetek kivételével. Ide csatlakozik a pusztakamarási regénytöredékek nagy része is. Itt vonultatta fel a költő a gyűlölködő pártokat, melyek Gyulafehérvárt politikai fondorlatok színhelyévé tették. Az egyik párt Izabella királyné s Petrovics temesi bán körül tömörül; nevezetesebb szerepet játszanak benne Mátyás diák, Handorfy, s már-már hozzája csatlakozik Martinuzzinak hitszegő alvinczi várnagya, Handrai is. A másik politikai párt lelke maga Martinuzzi, a helytartó. Ennek hívei az öreg Bartha, a csonka bajnok, s főkép Gyula, a kitett gyermekből nevelt vitéz, ki ábrándos rajongással köti életét a lángeszű helytartóhoz. A pártok küzdelmei közt rémes árnyként tűnik fel itt is, ott is Kruppai alakja, mint az árulásnak kérlelhetetlen üldözője.

A második könyv teljesen elpusztult, de a harmadik könyvből s a költő tervrajzából megállapíthatjuk, hogy a Petrovics-párt itt rohanta meg Martinuzzi birtokait, s hogy Handrai, az alvinczi várnagy, már itt elárulta urát. — A harmadik könyv hiányzó szakaszai Martinuzzit, mint a határozott tettek emberét, rajzolhatták. A rendkívüli férfiú Bartha és Gyula segítségével készíthette elő a székely felkelést, hogy a marosvásárhelyi országgyűlésen teljesen összetörje a Petrovics-párt erejét. A könyv befejezése a vásárhelyi országgyűlés rajza volt. Itt gyorsan váltakoztak az izgalmas jelenetek: a Petrovics-párt kudarczai, Handorfy házának lerombolása s az őrjöngő Kruppainak szörnyű bíráskodása, az áruló várnagy meggyilkolása.

A negyedik könyvből csak nyomokat találunk. Benne Erdély történetének egyik legmozgalmasabb korszaka elevenült meg. A megrettent királyné a budai basához, az oláh- és moldvaországi vajdához

fordul segítségért, majd kibékül a baráttal, de a segítségül kért hadak már az ország határán pusztítanak. A végső veszélyben Martinuzzi lángesze, erélye s hazafisága menti meg Erdélyt a rabló csapatoktól. A pártok kibékülése azonban csak színleges. A Petrovics-párt már János Zsigmond koronázására gondol, de számításait keresztülhúzza a barát, kinek nyomában feltűnnek a Meszesnél Ferdinánd megbízottai és hadai.

Az ötödik könyvből az első szakasz nagy része s a második szakasz kezdete maradt meg számunkra, de a könyv vázlatából kiegészíthetjük a hiányzó részek tartalmát. A könyv első felének főhőse Kruppai, az alvinczi várnagy gyilkosa, kit az ítélőszék, a barát pártjának hatalmától rettegve, nem mer elítélni. A könyv második felének eseményei: a királyné lemondása, a korona átadása, a királynénak Erdélyből való távozása. E történeti események forgatták fel Martinuzzi apródjának, Gyulának, kedélyéletét, úgy hogy a szenvedélyes ifjú ép oly ellenállhatatlan vonzalmat érzett ura iránt, mint a mily ábrándos tisztelettel tekintett a királynéra. A könyv vége, a hetedik szakasz, adott a költőnek alkalmat, hogy kissé meglebbentse a Gyula multjára omló sűrű leplet.

Keménynek saját kijelentése szerint regénye hat füzetből állott. Ha tehát a „füzet“ szó kötetet jelentett, akkor az ötödik könyv után még csak egy könyv következett. A hatodik kötetnek homlokterében Martinuzzi s Gyula állottak. A barát bukását a regényben is, mint a történetben, a királyi udvar gyanuja s Castaldonak, az önző katonának, rövidlátása idézte elő. Kemény regénytervei szerint azonban a szörnyű katastrophában döntő szerepe jutott Martinuzzi apródjának, Gyulának is. Az ifjú vitéz nevelő atyjának,

Cesarovicsnak, nevét viselte, valójában pedig egy csapodár lengyel nőnek gyermeke, ki egykor Petrovics kedvese, majd, bár rövid időre, Kruppai neje volt s csakhamar egy pálos baráttal, Martinuzzival, került tiltott viszonyba. A könnyelmű nő, miután a bűnös viszony gyümölcsét világra hozta, elhalt. Évek mulva ismerte fel Gyulában unokáját a büszke lengyel követ, ki Izabella királynét bujdosásában kísérte. Minél szenvedélyesebb szerelemre gyulladt Gyula Izabella királyné iránt, annál nagyobb gyanut és ellenérzést keltett lelkében Martinuzzi bonyolult politikája. A belső meghasonlás vitte rá a rajongó ifjút, hogy a barát cselszövéseit Castaldonak feljelentse, s csak Martinuzzi halála után tudta meg, hogy a nagy államférfiúban tulajdonképen atyját gyilkoltatta meg. Fájdalmát az a gondolat enyhíti, hogy bűne termi meg a haza egyesülését; mikor azonban látnia kell, hogy Martinuzzi ellenei nem tudják megtartani Erdélyt, mikor kitűnik a barát czéljainak szentsége, kimondhatatlan kín fogja el lelkét. A regény végén akarta a költő néhány vonással rajzolni, mint vonult be 1556 október 22-ikén Izabella királyné a török védelme alatt Kolozsvárra.

Kemény első regényének töredékeiből s tervrajzából a romantika levegője áramlik felénk. A fiatal magyar regényírót sokkal több szál kötötte korának irodalmi törekvéseihez, hogy sem egyénisége a fejlődés kezdetén függetlenné tehette volna magát az uralkodó irodalmi ízléstől. Első költői alkotásában ugyanaz a feladat lelkesíti, melyet Scott Valter regényeiben csodált. Ő is egy letűnt korszakot akar jellemző alakjaiban feltámasztani; mint maga mondja, varázsvesszőt akar olvasóinak kezébe adni, melynek segítsé-

gével „sírjából felkél a mult s előtárja minden gyöngyét, a keletieket és csalfákat, mikkel fénylett vagy kápráztatott.“ Bizonyára b. Jósika Miklós első történeti regényei, a Báthoriak korának sötét jelenetei is hatással voltak arra, hogy Kemény képzelete első regényében Erdély történetének egyik legzordabb kora felé fordult.

Úgy látszik, az ifjú regényíró a meseszövésben, a szörnyű és sejtelmes jelenetek kigondolásában is gyakran követte Scott és Jósika nyomdokait. A börtön borzalmai, melyek a vár fenekén Kruppaira vártak Kemény regényében, közeli rokonai azoknak a szörnyű képeknek, melyek *Ivanhoe* egyik alakját, a vén Izsákot vették körül a középkori vár kínzókamrájában. Ép így Handorfy házának lerombolása és felgyujtása annyira hasonlít *Az utolsó Bátori* egyik vérlázító jelenetéhez, a szebeni tanácsház felperzseléséhez, mintha mind a két izgalmas kép ugyanannak a romantikus képzeletnek alkotása volna. S a mily szívesen hinti be Jósika a véres mozgalmak színhelyét a hold ezüstös fényével, ép úgy akarja Kemény is az olvasót meghatni egy-egy holdvilágos est leírásával. Keményt, mint Jósikát, közeli szellemi rokonságba hozta a borzalmas szeretete a franczia romantikus képzelet túlzásaival. Úgy tetszik, mintha költői világnézete s a franczia romantika eszmevilága közt is lehetne hasonló kapcsolatot felfedezni. A mily tisztelettel tekintettek Hugo és ifjú barátai az üldözött Hernani lelki nagyságára, ép oly rokonérzésssel magyarázta Kemény Zsigmond az igénytelen György barát hatalmának alapját, kinek lángelméje előtt egyaránt meghódolt Gyulafehérvár, Konstantinápoly s Ferdinánd udvara.

Kemény első költői alkotásában egy-egy hatásos indítékban s technikai fogásban Scott, Hugo és Jósika költészetének visszfénye csillan meg, mindazáltal Kemény becsvágyát sem a romantikus csapongás, sem a divatos hatásvadászat nem elégíti ki. Költői czélja nagyjában megegyezik azzal az eszményképpel, melyet a szabadságharcz után írt értekezéseiben maga vázolt a történeti regényírók számára. A mint a történeti regény elméletében az emberire s általánosra irányítja a költő figyelmét,[1] ép úgy *Izabella királyné és a remete* czímű regényében is tulajdonképen a szív mélységeit kutatja s a bűnnek és erénynek sejtelmes kapcsolatát tárja fel. Így érzi az ifjú regényíró legnagyobb feladatának oly megrázó tragikum rajzát, melyben a küzdő egyén emberfölötti vállalkozásával legtisztább részvétünket vívja ki, az embersorsot intéző hatalom pedig vaskövetkezetességével teljes megadásunkra számíthat.

A tragikum légkörében érezzük magunkat Kruppai és az alvinczi várnagy társaságában. Úgy látszik, Kruppai valamikor a női szív hűségéről ábrándozott, de ábrándjait rettenetes csalódás tépte szét. Azóta élete elátkozott rommá vált, melybe a mult kísértetei járnak vissza, s megzavart lelkének rögeszméje, hogy a sors őt szemelte ki a hűtlenség hóhérjává. Az alvinczi várnagy bűne nagy, de büntetése még nagyobb. Bűnhődése tulajdonkép attól a percztől fogva kezdődik, mikor az árulás gondolata felbukkan lelkében. Ki ne érezne szánalmat a bukó hős iránt, kit a sors kiolthatatlan becsvágygyal s egyszersmind érzékeny

[1] B. Kemény Zs. *Összes művei.* X. 1906. 210. l. *(Eszmék a regény és dráma körül.)*

lelkiismerettel vert meg, ráadásul pedig erkölcsileg züllött korszakba helyezett?

Az ellentétes érzelmeknek egész szélrohamát zudítja ránk Gyula tragikuma. A regény töredékeiben az ifjú vitéz úgy jelenik meg előttünk, mint a lovagvilág eszményképe. Lelkét meghatja minden szenvedés, főkép a női szem könnye; önfeláldozással csatlakozik a magasztos ügyhöz, rajongással szolgálja az ősz Martinuzzit s benne a haza egyesülésének gondolatát. Erre a lelkes ifjúra várt a regény tervében az a szörnyű feladat, hogy gyermeki szeretetének s rajongásának tárgyát, Martinuzzit, gyilkoltassa meg. A tervrajz szerint Gyula ítéletét egyaránt megtévesztik saját lovagi érzelmei, valamint a bonyolult korviszonyok; azonban mikor végzetes tévedéséből föleszmél, semmi mentsége sincs maga számára. A benne végbemenő tragikus összeütközés az erkölcsi törvény teljes diadalával végződik. A tragikai hatást nem fokozza, legfeljebb megzavarja a megsértett természeti törvény követelése, hisz az az atya, ki gyermekét eltaszította, maga tépte szét a természeti köteléket s eljátszotta minden jogát a gyermeki szív gyengéd érzelmeivel szemben. Gyulának, az apagyilkos, kitett gyermeknek tragédiájában Kemény saját korának irodalmi divatját követte. A vérségi kapcsolatok ellen feltámadó bűnök a franczia romantikának voltak hatásos eszközei. Kemény gyakran találkozott velük Vörösmarty költészetében is; szemfényvesztő hatásukat leginkább kiismerhette kedvelt költőjének 1834-ik évi diadalában, a *Vérnász*ban, melynek hőse kitett gyermekei közül az egyiket feleségévé teszi, a másikat megöleti.

Hogy az ifjú költő minő mély alapot vet a tragikai

hatásnak, arra legszebb példa Martinuzzi tragikuma. Kemény Martinuzzi életének kulcsát már regénye elején abban az elvben találta meg, mely szerint a czél megszenteli az eszközöket. A csodált és gyűlölt barát a regény töredékeiben bonyolult egyéniségével mindig tiszteletet parancsoló jelenség. Éles elméje áthatol a dolgok külső burkán, ő az egyedüli, ki a kor viszonyain s ingadozó jellemein keresztüllát. Nyugodtan számít a háborgó vulkán tövében, sem gyűlölet, sem elhagyottság nem rettenti meg; a körülmények szerint egyaránt alkalmazza a hit és babona, a szónoklat és erőszak, a nyílt támadás és furfang fegyvereit. Czélja, mint a regény tervrajzából látjuk, az ország egyesítése, s míg ez nem lehetséges, a török félrevezetése. E merész gondolat valójában a lángésznek a nemzet jövőjébe vetett pillantása, mely egyaránt érthetetlen mind az önző, mind a rövidlátó szemében. Kemény terve szerint a katastrophát épen az idézi elő, hogy Martinuzzi nagyméretű törekvéseiben a kor eszközeit kénytelen használni, a sülyedt kor pedig a Kain-bélyeget süti a nemes hős homlokára.

Az a mód, a hogyan Kemény Martinuzzi tragikumát tervezte, egyformán tanuskodik Kemény finom erkölcsi érzékéről, valamint öntudatos művészetéről. Regényében a tragikum nem pusztán a bűn és bűnhődés mérlegelése. Hőse ábrándos hittel szenteli életét egy nagy eszmének, melyet világtörténeti igazságnak ismert fel. Nemes szenvedélyének mértéktelensége ragadja abba a tévedésbe, hogy a czél megszenteli az eszközöket. E tévedés logikai következetességgel folyik a kor viszonyaiból, az általános bomlásból, mégis minden rokonérzésünk, csodálatunk s részvé-

tünk ellenére érezzük, hogy Martinuzzi sorsa azoknak a reformátoroknak élettörténete, kik hadat izennek korhadt koruknak, de a rombolásban erkölcsi alapjukat vesztik el. Így lett volna Kemény regényében Martinuzzi tragikuma az emberi életnek s a világfejlődésnek mély érzéssel s bölcselettel felfogott jelképe.

Mint a regénynek részletes tervrajzaiból látszik, a regényíró biztos léptekkel közeledett nagy költői czélja felé. Függetlenségét még kútfőivel szemben is megőrizte. A történeti események rajzában híven követi Engel művét,[1] de mindig távol tartja magától kedvelt történetírójának Martinuzzi iránt érzett ellenérzését. Míg Engel puritán gondolkodásával gyakran túlságosan alantas rúgókat keres Martinuzzi tetteiben, addig Kemény a tragédia bonyodalmaiban alig vet ügyet hősének hiúságára, kincsvágyára s bosszújára; egyik megjegyzésében költői czélja szempontjából még azt is kívánatosnak tartja, hogy Buda elvesztése ne Martinuzzi hibájaként tűnjék fel. Hasonlókép enyhítette Martinuzzi szerepét Handorfy büntetésében is. Bethlen Farkas történeti munkájában ugyanis Martinuzzi a Handorfyakat elrettentő például öleti meg,[2] Kemény regényében pedig a felizgult tömeg rombolja le a székely nemes házát. Ily változtatásokkal törekszik Kemény a tragikai hatás éltető levegőjét, a közönség rokonérzését hőse számára biztosítani.

Martinuzzi sötét alakja híven követte Keményt az alvinczi várromtól kezdve ifjúkorának fordulópontjain

[1] Johann Chr. von Engel: *Geschichte des Ungrischen Reichs.* Vierter Theil. 1814.

[2] Wolfgangi de Bethlen *Historia de rebus Transsylvanicis.* Tomus primus. 1782.

s szinte kínálkozott mindannak kifejezésére, mit az ifjú költő érzett és gondolt. Az a nagy költői feladat, mely ilyen módon Kemény benyomásaiból, emlékeiből s tanulmányaiból alakult ki, lényegesen eltér a romantika kedvteléseitől, különbözik azoktól a látszólagos erkölcsi céloktól is, melyeket b. Jósika Miklós oly könnyen áldozott fel regényeiben az érdekfeszítés kedvéért. Kemény eszményképeiül inkább Shakespeare, Goethe és Schiller költészete szolgált. Regényének komor hőse, Martinuzzi, ugyanabból a családból való, melyhez Schiller Wallensteinje, Goethe tragikus hőseinek Götztől Faustig terjedő sora és Shakespeare tragédiáinak azok a férfiszereplői tartoznak, kik merész kézzel akarják a világ fejlődését siettetni vagy megakasztani. Közös jellemvonásuk, hogy sorsuk gyakran egész nemzetek életére hat ki, hogy a tragikus összeütközés a lélek belsejében megy végbe s felszínre hozza az emberi élet minden erkölcsi értékét.

A költői feladat nagysága, a tragikai felfogás mélysége vonta maga után, hogy Kemény nem elégedhetett meg a franczia romantikának ellentéteket hajhászó jellemalkotásával. Még kevésbbé feleltek meg költői czéljainak azok az eszközök, melyekkel b. Jósika Miklós jellemezte alakjait. Nem vonzotta a külsőnek részletes leírása, mely Jósika regényeiben gyakran a belső realismus hiányát takarja; önmagát sem kímélte a gúnytól, ha a ruhadarabok és testrészek lajstromozásába ereszkedett. Képzelete jelezte a szem tekintetét, az arczizmok játékát s a testtartás változásait, de velük a lélek mélységeibe akart bevilágítani. Az a rémítő pillantás, mely Kruppai lángos szeméről, mint aláhajlott tigris szökellett fel, a feldúlt

kedélynek minden szörnyetegét elárulta; ép így hű kifejezője volt az alvinczi várnagy nyugtalan lelkiismeretének a heves karjártatás s a sivító, rohanó beszéd.

Míg a költő futó tekintetet szentelt alakjai külsejének, addig egész figyelmét lelki életük felé fordította, s figyelme felkutatta a legeltűnőbb indítékot is. Regényében az elhatározás és a tett sok elemből jő létre; még több tényező alkotja az egyének vagy tömegek jellemét. Hősei s hősnői mind bonyolult egyéniségek. Martinuzzinak lelki alkatra nézve méltó ellenfele Izabella, a szövevényes jellemű királyné. Kemény hősnője ép annyira anya, mint királyné, ép annyira asszony, mint fiatal. Benne a hódító szépség léleknagysággal, a hiúság ravaszsággal, a szenvedély akaraterővel s az uralomvágy magas értelmiséggel egyesül. A mily mozgékony az érdekes nő izmainak szövedéke, ép olyan lelki szervezete is. Arcza villámgyorsan ad helyet a borúnak s mosolynak, majd halálsápadttá válik, majd vértől bíborodik; ép oly hirtelen váltakozik bensejében a gőg a hízelgéssel, a vakmerő szeszély a rettegéssel, a túlfeszültség a bágyadtsággal.

Ily jellemalkotás csak izgatott képzelet munkája lehet, mely az indítékok hosszú sorában ép úgy látja a bonyolult jelenséget, mint az eseményben vagy jellemben a végtelen sok alkotórészt. A felhevült képzeletnek azonban szintén megvan a maga veszedelme; gyakran káprázat fogja el, s többet lát a kelleténél. Kemény mindjárt első regényében a magyar irodalomnak egyik legnagyobb jellemrajzolójaként mutatkozik be; ismeri az egyénítésnek minden eszközét, úgy hogy alakjainak jellemrajza ép oly biztos, mint

bensőséges és gazdag. A fiatal regényíró azonban még sokkal szenvedélyesebb lélekelemző, hogy sem mértéket tudna tartani. Képzelete szinte irtózik az egyszerűtől, s a bonyolultat gyakran csak azért keresi, hogy elemeire bonthassa. Nem csak a költő elemzi ugyanis alakjait; ők maguk is eltanulják alkotójuk művészetét s hosszú magánbeszédekben kutatják kedélyéletüknek titkait. Így jut az egyénítés túlzásba. Így szélesül ki egyik-másik alaknak lelki élete annyira, hogy ellentétbe kerül egyszerű műveltségükkel.

Keményt költői feladata azonban nem csak az emberi lélek rejtelmeihez, hanem a történelem mélységeihez is elvezeti. Míg ugyanis Jósika *Abafi*jában a történelem inkább csak a háttérben húzódik meg, addig Kemény regénytervének homlokterét oly kimagasló történeti alakok foglalják el, mint Izabella királyné s Martinuzzi. Ily egyéniségek jellemrajza egyúttal történeti kérdés is. Hogy Kemény képzelete mily komoly tanulmányokkal szállt vissza Erdélynek XVI. századi életébe, arról meggyőzhetnek bennünket azok a megjegyzéstöredékek, melyekben a regényíró részint történetírók műveiből, részint régi okiratokból gyűjtötte össze művének anyagát.

Egyik forrását, Bethlen Farkas *Erdélyi históriá*ját maga is megnevezi.[1] Az adatok legnagyobb részét azonban Engel történeti műve szolgáltatta.[2] A megjegyzések hosszú sora nem is egyéb, mint a német szövegnek szó szerint való fordítása. Azokban a latin

[1] Wolfgangi de Bethlen *Historia de rebus Transsylvanicis.* Tomus primus. 1782.

[2] Johann Chr. von Engel: *Geschichte des Ungrischen Reichs.* Vierter Theil. 1814.

okiratokban pedig, melyeknek tartalmával Kemény az események közt támadt hézagokat akarta kitölteni, Pray gyűjteményének egyik-másik darabját fedezhetjük fel.[1]

A történeti adat Kemény alkotó munkájának kiindulópontja. Képzelete dúsan felszerelt hajó, de a történetnek határozott irányítása nélkül nehezen mozdul meg. Ezért ragaszkodik nagyjában az eseményeknek ahhoz az időrendjéhez, melyet Engel történeti művében talált. Még ott is, hol költői czéljai kedvelt történetírójától elterelték, rendesen történeti nyomokat keres. A vásárhelyi gyűlés rajzához, melyről Engel nem tesz említést, Bethlen Farkastól vesz motivumokat. Az alvinczi várnagy lelki harczai Pray gyűjteményének egyik darabjából, Báthorynak abból az értesítéséből alakultak ki, hogy a várnagy Alvinczet minden ellentállás nélkül adta fel.[2] A gyulafehérvári kocsmai társaság tagjai pedig, mikor politikai vitába elegyednek, tulajdonkép szóról-szóra a szellemes Verancsics gondolatain osztozkodnak.[3]

A történet azonban Keménynek csak arra való, hogy határozottan jellemzett történeti környezetet teremtsen. E czél szolgálatában áll mindaz, mit a kor műveltségi állapotáról, a művészeti és irodalmi viszonyokról s az erdélyi jog életéről tudott. Képzelete nem elégedett meg a történeti regények és drámák megszokott díszleteivel, a felötlő ritkaságok helyett inkább kereste a jellemző részleteket. Az erdélyi tár-

[1] Georgius Pray: *Epistolae procerum regni Hungariae.* Pars II. MDCCCVI.

[2] Pray: *Epistolae procerum.* MDCCCVI. 209. l.

[3] Verancsics szavait Kemény Engelnek *Geschichte des Ungrischen Reichs* czimű munkájából (IV. 95. l.) fordította.

sadalom képében azt a tarka-barkaságot emelte ki, melyet a sokféle életnézet, faj, vallás és rang idézett elő. Martinuzzi otthonában nem csak a szoba boltíveit vette észre, hanem egyúttal azt a kőrózsát is, melybe az ívek összefutnak. Többször szerepeltette a lantost, az ötödik könyvben pedig a körültekintő törvényszéket sem kímélte gúnyjától. Ily módon helyezi az ifjú regényíró alakjait oly eredeti környezetbe, mely minden más kornak világától különbözik. Saját szavai szerint így láthatják olvasói „tündéri világítás mellett együtt, egyszerre, tisztán mindazt, mit őseik évek alatt külön, nem teljesen s félhomályban láttak".

Kemény épen nem titkolja költői czélját. Fel akarja támasztani Erdély multját, Izabella királyné korát; leginkább azt szeretné megmutatni, min örült s búsult, miért lelkesült s küzdött az erdélyi magyar háromszáz évvel előtte. Ezért tárja fel a ruházaton s társadalmi viszonyokon túl egyik-másik hősének lelkében a koreszmék kohóját, ezért kutatja ki a vezető egyének jellemének rejtett rúgóit.

Regenyhőseinek lelki világa környezetükből, a XVI. századi Erdélyből fejlődik ki. Nemes és nemtelen érzéseiket a politikai pártok szenvedélyei mozgatják meg, melyeknek jelszavai Bécs és Stambul kénye szerint változnak. Vágyaikat, reményeiket a XVI. század műveltsége, divatja színezi; erkölcsi világnézetük különféle vegyüléke a középkor sejtelmes áhitatának, a renaissance szabad eszméinek s a reformatio merészebb hitének. Egyik-másik alakban a lovagkor eszményei tűnnek fel, mint kihaló világ emlékei. Gyula s Petrovics egyéniségének legértékesebb elemei a lovagi erények; a gőgös királynéban is él annak tudata, hogy fejedelmi származása emberfölötti jogok

forrása. Teljesen a renaissance-kor neveltje György barát; meggyőződése, hogy csak az erős egyéniségnek van joga hatalomra s uralomra.

Keményt már regényírói pályájának kezdetén is ugyanazok az elvek vezették, melyeket a szabadságharcz után írt aesthetikai elmélkedéseiben hirdetett, midőn a regényírótól az elmult idők sajátságainak, eszmevilágának művészileg hű s történelmileg igaz képét követelte.

Minél több rejtett értékre bukkant Kemény költői feladataiban, annál kevésbbé találta meg azt a művészi formát, melyben nagyszerű tárgya kellőképen érvényesülhetett volna. Szertelenségre hajló képzelete itt is, ott is eltorzította regényének szerkezetét. A cselekvény bonyolításában Kemény sem vetette meg a romantika fogását, mely az események laza kapcsolatát a kitett gyermek felfedezésével, vagy más titok felfejtésével takarta el. E mellett azonban regényének töredékeiben s tervrajzában a mellékalakok gyakran túlzott jelentőségre tesznek szert, máskor meg az egyénítés szenvedélye vagy valamely kedvelt eszme csábítja a költő lelkét csapongásra. Kemény maga is érezte a sok részletrajznak bomlasztó hatását; nem egyszer humorosan rója meg romantikus túlzásait. Majd az előzményeket gúnyolja, melyek a cselekvényhez mérten igen szétáradnak, majd meg attól félti olvasóinak ízlését, hogy a kocsmai mulatság pontos ismertetése után a temérdek édesség miatt mindent fanyarnak fog találni. A mily aránytalan az ifjú regényíró szerkesztésmódja, ép olyan előadása is, egyaránt ingerlő és fárasztó. Képei villámgyors képzeletnek alkotásai, de művészi hatásukat nagyon megbénítja a fogyatékos nyelv, egy-egy homályos kifejezés vagy túlságosan megterhelt mondat.

A külső forma fogyatkozásai ellenére Kemény első regénye nevezetes állomás a költői egyéniség fejlődésében. Benne már jelentkeznek mindazok a lelki erők, melyek Kemény költészetének világirodalmi jelentőséget adnak. A fiatal regényíró képzelete merész mozdulattal kapcsolja egybe az emberi léleknek s a külső világnak legeltűnőbb változásait. Éles ítélőereje a történetíró tárgyiasságáig emelkedik, egyszerre azonban a letűnt idők bölcselője meghatva áll meg egy-egy bájos táj mellett, melyhez gyermekkori ábrándjai fűződnek, merengve sóhajt fel egy-egy fájó gondolatnál, mely csalódásaira emlékezteti, s rajongással csüng egy-egy nagy eszmén, melyet hősök önfeláldozása szentelt meg. Egyaránt vonzza Keményt első regényében a feslő női báj, a rejtelmes asszonyszív s a férfiúi tetterő; egyaránt megmozgatja kedélyét a mult és jelen. Igazságérzetét még hazájának történetében is sérti egymás mellett a fény és homály, rang és szolgaság, földesúrkéj és rabbókolás, kiváltság és jogtalanság. Még türelmetlenebbé teszi a sok döczögés és kevés haladás, melyet saját korában lát. Világnézete ép oly emelkedett, mint a milyen széleskörű, de már ott lebeg felette a komor gondolat, hogy szenvedés nélkül semmi nagy sem jön a világra, hogy a költőnek, mint a fakírnak, az önkínzás, a fájdalom ad jogot a mennyekbe jutásra.

Ily eredeti költői egyéniség önmagában hordja a hódítás minden feltételét, a rejtett értékek azonban egyelőre csak az avatott szem előtt nyíltak meg. Az elismerésnek kétségtelen jele volt, hogy az *Athenaeum* szerkesztősége oly készséggel adott teret Kemény bemutatására. Csathó Pálnak, a *Hirnök* műbírájának is hamar szemébe tűnt az új regényíró,

mikor a magyar hírlapok heti szemléjében Kemény regényének előszavát az *Athenaeum* legkitűnőbb czikkének tartotta.[1] Mindazáltal a hosszabb időközökben megjelent regénytöredékek csak tükördarabok voltak, melyek nem nyujtottak egységes képet Kemény írói egyéniségének rendkívüli arányairól. Így Kemény fellépése nem versenyezhetett a közönség figyelméért a magyar regényirodalomnak legújabb eseményével, b. Eötvös József *Karthausi*jával. Kemény küzdelmes útat tett meg első regényében nagy költői feladatai felé, de nem érezte a diadal mámorát, mely új diadal reményével kecsegtette volna. Érdeklődését mind inkább a magyar társadalom kérdései vonták magukra, s bár látta a magyar műveltség feneketlen szakadékait, hitt eszméinek igazságában s győzelmében.

[1] *Hirnök.* 1839. 52. (júl. 1.) szám.

A hírlapszerkesztő.

1840 őszén látta újra Kemény Zsigmond Dévény vár romjait s a magyar Duna völgyének változó képeit. Mint az *Élet és ábránd* függelékében levő útirajz is elárulja, a táj benyomásai közé gomolygó ábrándok s politikai eszmék vegyültek.[1] Valóban a magyar közélet joggal ingerelhette az ifjú báró gondolatvilágát.

Az ellenzék s a kormány harcza az országgyűlésen nagyszerű békeünnepben végződött. A nemzeti ellentállás megnyitotta a börtönök ajtait; ifjak és vének boldog reménynyel üdvözölték a szólásszabadság hőseit: Wesselényit és Kossuthot. A közélet nyugalma azonban csak látszat volt; a magyar társadalom hasonlított a nyugvó tengerhez, hol csak a víz sötét színe s egy-egy könnyű habfodor jelzi a vihar kitörését. A diadalmas ellenzéknek éreznie kellett, hogy ha a jelen nem is, a jövő biztosan övé. Megjelentek már a nagy átalakulások szereplői is: Deák és Széchenyi, a békerendezők, mellettük a doctrinairek, a nemzet tanítói. Kossuth egyénisége pedig viharmadárként tűnt fel a politikai szemhatáron.

Pesten Kemény a magyar szellemi élet középpontjába

[1] B. Kemény Zsigmond *Hátrahagyott munkái.* 1914. 323—332. l.

lépett. Itt találta ifjúkori lelkesedésének tárgyát, a *Szózat* költőjét. Talán Vörösmarty Nemzeti Körében s a *Budapesti Szemle* munkatársai között ismerkedett meg a magyar irodalom s politika vezető eszméivel. Az ifjú írót vonzhatták a nagy arányú irodalmi törekvések, mégis borongó érzéssel s férfias elhatározással gondolt kis, bérczes hazájára, Erdélyre. Az érdekes pesti napok emlékét újíthatta fel Kemény 1842-ben egyik vezérczikkének következő soraiban: „Egykor több alkalmam volt a magyar irodalom és közélet befolyásos egyéneivel összejönni, és én örökösen vonakodtam erdélyi ügyekről szólni, mert mindíg elszomorított azon észlelés, mennyire ösmeretlenek állapotainkkal."[1]

Erdély égbe nyúló bérczeivel s kanyargó folyóival teljesen magához ragadta az ifjú képzelődését. Varázshatalom rejtőzött a Marosnak regényes völgyében, a gyermekkori ábrándok színhelyében s a hősök porában. A fejedelmi korszaknak nagy emlékei, a közelmultnak alkotmányos harczai, a honfiszívnek megdöbbentő áldozatai küzdelemre, fellengő feladatra, munkára serkentették a hazatérő utast. Felébredt tettvágya nem engedte, hogy Kapudon újra ködös álmodozásokba sülyedjen. Hosszú távolléte alatt hozzászoktatta a családi otthont is, hogy vezető szellemét nélkülözze. Nyugodtan hagyhatta a gazdasági ügyeket János öcscsére, kinek gyakorlatias gondolkodása lassanként a családi vagyonnak legbiztosabb támasztékává lett.

Inkább megfelelt Kemény terveinek Kolozsvár. Itt

[1] Kemény Zs: *A Pesti Hirlapnak „A testvérhon" czímű vezérczikkéről.* [*Erdélyi Hiradó.* 1842. (okt. 4.) 79. sz.]

a kormányrendeleteknek szabadabb szelleme az irodalom fellendülését vonta maga után. Nagyobb mozgalom indult meg 1841 elején arra a hírre, hogy Bécsben minden készületet megtettek a tavaszszal összehívandó erdélyi országgyűlésre. Méhes *Erdélyi Hiradó*jában mind részletesebb tudósítások jelentek meg a külföldi politikai reformokról s a hazai alkotmányos küzdelmekről. Határozottabb íróegyéniségekként emelkedtek ki: Brassai, Szentiváni, Kriza. Mindhárman a nem sokára elhúnyt Farkas Sándorral együtt az egykor üldözött unitárius felekezet tagjai s a szabadelvű eszmék hívei voltak. Növelte az eszmék surlódását a kormány lapja, a Szilágyi Ferencz vezetésével megindult *Mult és jelen*. A kolozsvári irodalmi életből hiányoztak a merész kísérletek, az eredeti irányok s a nagy összefoglaló gondolatok, de megtalálhatta benne Kemény azt, mivel sok nagy terjedelmű művelődés sem dicsekedhetik, a szabadelvű eszmék önzetlen tiszteletét, a tudomány s költészet szeretetét.

Alig töltött Kemény hosszabb időt Kapudon, csakhamar Kolozsvárott telepedett meg. Ezt bizonyítja az *Erdélyi Hiradó*nak az 1840-ik év végén készített programmja is, mely Kemény Zsigmondot szintén az újonnan rendezett szerkesztőség tagjai közt említi.[1] Az *Erdélyi Hiradó*nak 1841-ik évi folyamában ugyan hasztalan keressük Kemény Zsigmond hírlapírói munkásságának nyomát, de a lap programmjából joggal következtethetjük, hogy Kemény Zsigmond már 1840 végén Kolozsvárott időzött s ahhoz az írócsoporthoz csatlakozott, mely az *Erdélyi Hiradót* választotta a

[1] *Figyelmező*. 1840. 52. (decz. 29.) szám.

politikai hatás eszközéül. 1841 márczius 7-én Malom Lujza is úgy ír Döbrenteinek Keményről, mint a ki benső viszonyban van a kolozsvári íróvilággal. Mikor az év elején Szilágyi lapja ízléstelen támadást intézett Szentiváni zsebkönyve, a *Remény* ellen, a lapot Kovács Istvánnal együtt Kemény Zsigmond vitte el s olvasta fel Malom Lujzának, ki „Árpádina" néven szintén dolgozott a zsebkönyvbe.[1] A benső kapcsolat jeléül támogatta Kemény 1841-ben a *Nemzeti Társalkodót* is, melyben az ellenzéki szellem mind támadóbban lépett fel. Itt adta ki az 1841-iki évfolyam első felében *Izabella királyné és a remete* czímű regényének egyik részletét,[2] az évfolyam második felében pedig Szatmár megyére vonatkozó fejtegetéseit.[3]

Az irodalmi eszmecsere vonzotta Kemény Zsigmondot Malomék házába is, hol esténként egész kis író- és művészvilág gyűlt egybe. Úgy látszik, otthon érezte magát a kedélyes körben s — mint Malom Lujza 1841 márcz. 7-iki levelében megjegyzi — vidám estéket töltöttek el együtt. Néha a társalgás irodalmi vitákat vetett felszinre, melyek ép annyi élvezetet, mint gondot szereztek a szép lelkű írónőnek. Ezekben a naivabb felfogás a biztos elemzéssel került szembe, s Kemény szinte keresve kereste az ellentéteket. Ha Malom Lujza a valódi költői alkotásban csak az ihletnek engedett jogot, Kemény azt állította, hogy a költő néha akarattal is felhevítheti képzelő

[1] Rexa Dezső: *Malom Lujza levelei Döbrentei Gáborhoz.* (*Irodalomtörténeti Közlemények.* XVII. 1907. 217. l.)

[2] *Nemzeti Társalkodó.* 1841. I. félév. 7. (febr. 12.) sz.

[3] *Nemzeti Társalkodó* 1841. II. félév. 26. (decz. 24.), 27. (decz. 31.) sz.

tehetségét. A lelkes hölgy a novellától is erkölcsi hatást várt, írótársa meg nagyrabecsülte ugyan az életben az erkölcsi czélt, de annál inkább elítélte a regényben. Még élesebbé vált az ellentét, mikor Malom Lujzának kedvelt foglalkozása, a naplóírás került szóba; Kemény azt mondta, hogy minden napló az önámítás és hypochondria eszköze, ezért tűzbe való, holott később maga is nem egy rejtett gondolatát bízta naplójára.[1] Kemény nagy szellemi felsőbbséggel vett részt a vitákban, de volt nézeteiben valami túlzás; mintha Mephistopheles szerepére vágyott volna, mintha minden áron meg akarta volna zavarni az érzelmes női lélek gondolatait. Az, a mit a költészet függetlenségéről mondott, a szabad szellemű költőnek nemes hitvallása, de úgy látszik, a költészet nagy értékeit egyaránt féltette az anyagias felfogástól s a naiv csodálattól.

A szócsaták csak múló jelei azoknak a belső izgalmaknak, melyek Kemény kedélyvilágán 1841-ben átczikáztak. Érdeklődését ellenállhatatlanul ragadták magukhoz az emberi életnek szédítő mélységei. A világértelmezés mozgalmaiból tört elő következő gondolata is, mely 1841 deczemberében írt politikai czikkének végén foglalt helyet, majd tragikus költészetének vezető eszméjévé vált: »Nép és magános sorsában az eseményeket kérlelhetetlen Nemesis szövi, és azon gyémánt abroncsnak, mely az emberiséget polgári társaságokba egyesíti, körirata: „Ki bűnt vet, kárhozatot arat.“«[2] Ily forrongó gondolatok számára keresett

[1] Rexa Dezső: *Malom Lujza levelei Döbrentei Gáborhoz.* (*Irodalomtörténeti Közlemények.* XVII. 1907. 227. l.)

[2] Kemény Zsigmond: *Néhány szó Szatmár megyéről a maga idejében.* [*Nemzeti Társalkodó.* 1841. II. félév. 27. (decz. 31.) sz.]

Kemény megfelelő költői alakot. Már ekkor zsarnokilag uralkodott szervezetén. Nem hiába állította, hogy a költő felhevítheti képzeletét; Malom Lujza levele szerint az éjszaka csendes óráit szentelte a költészetnek, fekete kávé ivásával űzte el álmát, úgy írt és költött. Hogy mily költői tervek foglalkoztatták éjjeli magányában, csak következtetés útján sejthetjük.

A kik Kemény Zsigmondot 1843 okt. 7-ikén levelező tagnak ajánlották az Akadémiában, három nagyobb, még kéziratban levő regényét említették: *Camoenst*, *Balassát*, végül *Izabella királyné és a remetét*.[1] Ezek közül az *Izabella királyné és a remete* című regényét nagyjában még Bécsben fejezhette be Kemény, Camoens lelki harczainak rajzán, az *Élet és ábrándon*, pedig az 1842-ik és 1843-ik években dolgozott. Minthogy másrészt idejét az 1842-ik és 1843-ik években egyúttal nagy arányú szerkesztői és politikai írói munkássága is lefoglalta, az a regénye, melynek hőse Balassi Bálint volt, az 1841-ik év terméke lehetett. S ha Keményt ez évben érdekelte a költészet és valóság közt levő ellentét, a XVI. század nagy magyar lyrai költőjének örömeiben s gyötrelmeiben méltán rajzolhatta a költői hivatás magasztosságát, függetlenségét s örvényeit. S mily művészi hátterül ígérkezett Báthori István udvara s Balassi bujdosásainak színtere! Képzelete még 1854-ben is inkább az eszményi vonásokat kereste a kalandos életű költő alakján. Ekkor ugyanis gróf Gyulai Lajosnak 1854 nov. 15-iki naplójegyzete szerint egy beszélgetés alkalmával Kemény azt fejtegette, hogy a magyaroknak nem vol-

[1] Viszota Gyula: *Tagajánlások az Akadémiában.* (*Akadémiai Értesítő.* 1906. 624. l.)

tak troubadourjaik az egy Balassán kívül, ki számkivetve csak halni jött haza.[1] De bármily csábítónak találta Kemény költői feladatát, idővel hangulata hősével szemben megváltozott, úgy hogy regényét nem is fejezte be. E hangulatváltozást nem kísérhetjük nyomon, mert az 1841-ik évről nem maradtak fenn Keménytől levelek. Minthogy azonban későbbi levelei is hallgatnak *Balassa Bálint* című regényéről, valószínű, hogy költői alkotását félbehagyta. Rokonérzése különösen akkor fordulhatott el Balassi Bálint alakjától, mikor Camoens egyéniségében fedezte fel a költő eszményképét.

Kemény Zsigmond az 1841-ik év elején a társaság és költészet közt osztotta meg idejét. Nagyobb változás állott be életmódjában, mikor a sors újra Kovács Lajossal hozta össze. A két barát rokonérzését első ismeretségük óta sok tudás és élettapasztalat gazdagította. Kovács szenvedélyes bányász volt, majd, mint Kölcsey tanítványa, mesterének halála után a szatmármegyei ellenzéket vezette újabb diadalokra. Politikai sikereinek híre elkísérte Kolozs megyébe is, hová nejének birtoka új kötelékekkel fűzte. Mint az *Erdélyi Hiradó*nak egyik legtevékenyebb munkatársa, 1841 ápr. 9-ikétől kezdve az év végéig gyakran szállt síkra a lap hasábjain a szabadelvű eszmékért s bátor nyilatkozataival általános feltűnést keltett. Részt vett Kolozs megye közgyűlésein is, majd pedig a megye táblabíráinak sorába lépett. A közös eszmények a két politikust mozgalmas harczokba sodorták, a közös tervek meg bensőbbé tették barátságukat. Kovács Ko-

[1] Gr. Gyulai Lajos naplója az Erdélyi Múzeum-Egylet kézirattárában van.

lozsvárott Kemény lakásán szállott meg, Kemény pedig sokat időzött Kovácsnál kolozsmegyei birtokán.

Sem ködös ábránd, sem hiú szeszély nem tudta volna Keményt oly hosszú ideig elvonni a költői alkotás izgalmaitól. Nagy elhatározásának fő indítóoka az erdélyi politikának mélyreható bírálata volt. Erdély egy évtizedet pazarolt már a sérelmi harczra, mely két országgyűlésnek legnemesebb értékeit koptatta el. A képzelet kiszínezhette a küzdelem drámai jeleneteit, de annál sivárabb volt a regényes kör eredményekben. S míg a kormány és ellenzék egymás kifárasztásában merítette ki erejét, addig az európai műveltségnek új alakot adtak a politikai reformok, a tudományos felfedezések s a modern közlekedési eszközök. Itt-ott az erdélyi szalonokban, megyegyűléseken s hivatalszobákban is szóba kerültek a kor kérdései, de hiányzott a közvélemény követelő hatalma. Úgy tetszett, mintha az elzárt völgyek lánczolatában s a széttagolt társadalomban ezer akadály leskelődnék a reformokra. Így az országgyűlést is az a veszedelem fenyegette, hogy az előzőknek példájára nem tudja magát kivonni a sérelmi kérdések varázsa alól, hisz az ellenzék vezetését 1841-ben még inkább b. Kemény Dénes vette át, ki a sérelmi ügyekben aratta legfényesebb politikai diadalait.

Ily lesujtó ítélet után Kemény a lét és nemlét kérdésének tartotta hazájára nézve a nemzeti közöny megtörését s a reformok előkészítését. Ki gondolna a műveltség díszeire, mikor az alapok ingadozását érzi? A sérelmi harczok meddőségét kimutatni, a nemzet figyelmét a közjogi ábrándokról a realis politika felé terelni, az önzőket megfélemlíteni, a híveket buzdítani, támadni és alkotni, ez volt az a nagy feladat,

melyre Kemény társaival együtt vállalkozott. Ily izgató feladat mellett elhalványulhatott a legregényesebb költői ábránd. Nem csoda, ha az ifjak inkább látták vállalkozásuknak nagyszerűségét, mint nehézségeit. Küzdelmük szerves kapcsolatban volt azzal a nagy harczczal, mely a pesti politikai irodalomban leginkább Kossuth egyénisége körül tombolt.

Az elhatározások mozgalmaiba, az 1841-ik év forrongó gondolataiba világít be Kovács Lajos 1842 febr. 22-iki hírlapi czikkének néhány sorával: „Nincs egy éve még, hogy én és néhány barátaim — keblök áthatva fejleménydús korunk buzdító eseményeitől, mi ellenállhatatlan hatalommal ragad békés magányból a baj mezejére — csüggedő kedélylyel ülénk kertem árnyékában. Beszédünk tárgya Erdély és ismét Erdély vala. Ha bekalandozók is néha eleven vitában széles e világot, csakhamar visszatértünk, honnan vígasztalást keresve kiindulánk, a nyugovó hazába. Bármerre vetők szemeinket, mindenütt részvétlenség, elvonulás, lankadtság, tespedés s, mi ezeknek szülötte, hanyatlás mutatkozék. És midőn kifáradva elcsüggedénk, csak egy véggondolat mosolyga a távolban, mely villanyerővel új reményt fuvallt elsötétült kedélyünkbe: az unio. — Csak élet, csak mozgás, mely ha eleinte téviránt veszen is, de útba igazul! Csak e kora vénhedés ne, csak e síri csend ne! — Sóhajtánk minduntalan".[1]

Abban a kis baráti körben, mely 1841 nyarán Kovács Lajos otthonában oly elszántan készült a politikai küzdelemre, a házi gazdán kívül b. Kemény Zsigmond s Szentiváni Mihály játszottak vezérszere-

[1] *Erdélyi Hiradó.* 1842 febr. 22-iki szám.

pet. Az események nem engedtek sok időt a tétovázásra. Az ősz elején megindult a követek választása, az utasítások készítése, november 15-ikén pedig megnyílt az országgyűlés. A baráti szövetség tagjai közül csak Kovács Lajos jutott be az országgyűlésbe, de ő is csak 1842 márciusában foglalt ott helyet, mint Gyulafehérvár követe. Két eszköz maradt tehát eszméik terjesztésére: a megyegyűlés és a sajtó.

Kemény Zsigmond is első jelentősebb nyilvános szereplésének színhelyéül Kolozs megyének 1841-ik évi októberi gyűlését választotta. A követi utasításokkal kapcsolatban két eszme érdekében szólalt fel. Mindenek előtt Erdélynek olyan hírlapirodalmat kívánt, mely egy alkotmányos nemzet méltóságának megfelel s a nagy reformkérdések megvitatására alkalmas. Másrészt döntő jelentőségűnek tartotta az országgyűlés tárgyalásainak rendjét s a rendszeres bizottságok munkálataival szemben a szemelvényi tárgyalás mellett izgatott.[1] Ez a bemutatkozás eltért a régi erdélyi chablontól, az ellenzéki ifjúságnak szenvedélyes kirohanásaitól, de tiszteletet ébresztett s méltó bevezetése volt egy nagyszabású alkotó politikának. Az ifjú politikus megelégedhetett első nagy sikerével. Kovács Lajos emlékezése szerint Kemény Zsigmond ekkor még teljesen rendelkezett az élő szó hatalmával s természetének idegességét sokkal inkább le tudta győzni, mint későbbi politikai pályáján.[2] Hévvel előadott beszéde mély nyomot hagyott a hallgatóság lelkében s nem csak a megyei közgyűlésnek adott irányt, hanem a megyeház falain túl is hatott.

[1] *Erdélyi Hiradó.* 1841. II. félév. 28—30. sz.

[2] Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés.* 1883. 26. l.

Az erdélyi hírlapirodalom reformját Kemény azzal a czikkével nyitotta meg, mely a *Nemzeti Társalkodó* 1841-iki évfolyamának utolsó két deczemberi számában ily czím alatt jelent meg: *Néhány szó Szatmár megyéről a maga idejében.*[1] Az eszmék harczosának nemes tiltakozása volt ez azok ellen a durva eszközök ellen, melyekkel a vad erőszak Szatmár megyének 1841-ik évi deczemberi közgyűlésén a szabadelvű tizenkét pontot buktatta meg. Az erkölcsi felháborodás erejét csak növelte az, — mit Pap Endre említ — hogy a czikkíró saját szemével látta a felbőszült tömeg garázdálkodását a nagykárolyi megyeházán.[2] Leginkább belevetette magát Kemény Zsigmond a politikai mozgalmak forgatagába, mikor 1842 elején barátaival együtt átvette az *Erdélyi Hiradó* irányítását. Ez időpontra czéloz maga is 1842-ik évi szeptember 30-iki czikkében e sorokban: „Pár nap híján kilencz hava, hogy a napi irodalom útján törekszünk töredékeny erőnkkel a korkérdések megoldásához járulni". A lap szerkesztője névleg Méhes maradt, a szerkesztés gondjait azonban b. Kemény Zsigmond, Kovács Lajos s Szentiváni Mihály osztották meg egymás között. A baráti szövetséghez Erdélynek legtekintélyesebb írói csatlakoztak, köztük: gr. Teleki Domokos, Brassai Sámuel, Kriza János, Krizbay Miklós, Ocsvai Ferencz, Vida Károly. Több nehézséget okozott a censura[3] s a vidéki levelezők megbízhatatlansága, de a

[1] *Nemzeti Társalkodó.* 1841. 26. (decz. 24), 27. (decz. 31.) szám.

[2] Pap Endre: *Nyílt levél b. Kemény Zsigmondhoz.* (*Pesti Hirlap.* 1847. 951. sz.)

[3] A censura kifogásait az *Erdélyi Hiradó* ellen az Országos Levéltárnak erdélyi kormányszéki iratai tartalmazzák az 1842. évi 500., 721., 2534., 2819. számok alatt.

lap politikájának tulajdonképeni hordozói a vezérczikkek voltak. Ezeket rendesen a szerkesztőség tagjai írták.

Szentiváni különösen a merész s elmés támadásokhoz értett; ötleteinek állandó czéltáblájául a szász nemzetet választotta. Az *Erdélyi Hiradó* méltán öltött gyászt 1842 deczember 12-ikén a szép tehetségű szerkesztőtársnak korai halála alkalmával. Kovács Lajos kitűnően ismerte a földbirtok és urbér viszonyait, a népjogoknak rettenthetetlen híve volt, de mint a megyei intézmény tisztelője, gyakran megfeledkezett szülőmegyéjéért Erdélyről; kivált 1843-ban foglalták le figyelmét és idejét a szatmármegyei pártharczok.

Az *Erdélyi Hiradó* alapjellemét leginkább Kemény Zsigmond egyénisége adta meg. A legtöbb vezérczikket ő írta, 1843-ban pedig hosszú ideig pusztán az ő vállára nehezedett a szerkesztés munkája. Dolgozatai rendesen több számra terjedő tanulmányokká szélesültek. 1842-ben száznégy szám közül negyvennégybe Kemény adott vezérczikket. Ezeknek czímei a következők: *A codificatio és historiai oskola* (1., 2., 3. számban), *A választási jogok cseréje felől* (7., 8., 9. sz.), *Némi keletkező kórjelek felől* s *Utóhangok kórjeleink felől* (12., 13., 14. sz.), *Helyhatóságainkban szőnyegre kerülendő kisebb és nagyobb tárgyak felől* (24., 25., 26. sz.), *A tisztújítás kérdése legújabb kapcsolatban* (28., 30. sz.), *Adónkról* (40., 41., 43., 44., 45., 46., 47., 48., 49. sz.), *Kőrösi Csoma Sándor. Necrolog.* (58. sz.), *Állapotunkról* (63., 65., 67. sz.), *Néhány czikk saját ügyünkben* (73., 74., 78. sz.), *A Pesti Hirlapnak „A testvérhon" czímű vezérczikkéről* (79., 80. sz.), *Nyelvünk ügyében* (82., 83., 85., 86., 87. sz.), *Szemelvényi eljárásunk felől* (92., 93., 95., 96. sz.),

Még egyszer nyelvügyünkben (102., 103., 104. sz.). 1843-ban ritkábban jelölte meg Kemény hírlapi munkáit saját nevével, de ötvenkét szám közül húszban az ő tollának nyomára bukkanunk. Ez évi munkásságának eredményei a következő dolgozatok: *Bevezetés b. Wesselényi Miklós leveléhez* (3. sz.), *Fejtegetéseink új sora* (10. sz.), *Visszatekintés a lefolyt országgyülésre* (16., 17., 18., 19. sz.), *Magyarország életkérdése* (25. sz.), *Vallomások* (27., 28., 29. sz.), *Nyilatkozat és felszólítás* (33., 34., 35. sz.), *Két jelenet figyelmünkre méltó* (40., 42. sz.), *Királyföld—Szászföld* (43., 44. sz.), *Szemle* (45., 46., 47. sz.).[1]

[1] Kemény Zsigmond munkásságát az *Erdélgi Hiradó* 1843-ik évi folyamában csak következtetés útján állapithatjuk meg, minthogy czikkei rendesen névtelenül jelentek meg. Első dolgozata a Wesselényi Miklós leveléhez fűzött bevezetés a 3. számban. Kemény szerző voltára mutat Wesselényi jellemzésében a titáni tettek és szenvedések szembeállítása; a korteskedésről szóló röpirat is Wesselényi titáni egyéniségének emberi és polgári fájdalmait emlegeti. A rövid bevezető sorokban ígéri Kemény, hogy a levélre vonatkozó észrevételeit a *Visszatekintések*be fogja szőni. Erre vonatkozólag értesíti olvasóit az *Erdélyi Hiradó* a 4. számban, hogy „az, ki a mult számban jelentette a *Visszatekintések*et, tollát kiejtve, kórágyban vesztegel" s csak később válthatja be ígéretét. Az ígért visszatekintés tervét adja a 10. számban kiadott *Fejtegetéseink új sora* czímű dolgozat, mely a szoros kapcsolatnál fogva Kemény második czikkének tartható. Harmadik hírlapi munkája Keménynek a többször említett visszatekintés, mely a 16., 17., 18. számban ily czímet nyert: *Visszatekintés a lefolyt országgyülésre.* A 25. számban *Magyarország életkérdése* czím alatt a megyei zavargások szigorú bírálatában a korteskedésről szóló röpirat alapgondolata bukkan fel; e czikk jellemző gondolatmeneténél és stilusánál fogva Kemény negyedik munkájának bizonyul. Kemény ötödik czikksora: *Vallomások* a 27., 28., 29. számban foglal helyet; az utolsó czikk alatt az író neve

Kemény Zsigmond Wesselényi Miklóshoz írt levelében azt tartja magáról, hogy készületlenül bukott a hírlapírás-

áll. A *Vallomások* szerzője folytatja tovább támadását a szászok ellen a 33., 34., 35. számban a *Nyilatkozat és felszólítás* című dolgozatban; ezért mentegetőzik, hogy a germán fajjal ismét harczba keveredett. Hasonló módon újítja meg támadásait ugyanaz az író a 40., 42. számban *Két jelenet figyelmünkre méltó* czím alatt; ezt árulja el fejtegetéseinek élén azzal a kijelentéssel, hogy újra kénytelen a nyelvtusa ügyében megszólamlani. A czikk végén a szerző ígéri, hogy a Szászföldre s Királyföldre vonatkozó vitáról a jövő számban nyilatkozik; e szerint tőle való a 43., 44. számban a *Királyföld—Szászföld* című czikksor. Keménynek kilenczedik s az 1843-iki évfolyam első felében utolsó munkája *Szemle* czímen *K. Zs.* aláírással jelent meg.

Kemény Zsigmondnak 1843-ik évi hírlapi munkásságára nézve több eltérést mutat Ürmössy Lajosnak *Erdély irányadó lapja* (1907.) című könyve. Itt Kemény dolgozatai közül kimaradt a Wesselényi leveléhez írt bevezetés s a *Két jelenet figyelmünkre méltó* című czikksor; a *Királyföld—Szászföld* című tanulmányt Ürmössy egyaránt ismerteti Kovács Lajos és Kemény Zsigmond munkái között. Fentebbi fejtegetéseink után felesleges új bizonyítgatásokba bocsátkoznunk, annyival inkább, mert Ürmössy semmivel sem okolja meg eljárását. Legfeljebb még azt említhetjük, hogy a kérdéses czikket azért sem írhatta Kovács Lajos, mert májusban, a czikkek megjelenésekor, a szatmármegyei pártharczok elszólították Erdélyből.

Más tévedése Ürmössynek az, hogy a 37., 38., továbbá a 41. s végül a 49., 50., 51. számokból a *Közoktatás*, illetve *Népiskoláink statistikája* és *A földbirtok szétporlásáról* című vezérczikkeket minden magyarázat nélkül Kemény Zsigmond munkái közé sorolja. Úgy látszik, a tévedést a czikkek alatt levő *Y* jegy idézte elő. E betű mögött azonban határozott íróegyéniség rejtőzik, ki főkép a háromszéki viszonyokról szokott az *Erdélyi Hiradó* számára értesítéseket küldeni. Leginkább leleplezi magát az *Y* jegyű író az *E. Hiradó* 1843-ik évi folyamának 29. számában a háromszéki közgyűlésről írt jelentésében. Itt említi, hogy a megyei rendek a háromszéki viszonyok-

ba.[1] Ha az újságíró feladata olvasóit a napi események rikító rajzával izgatni s a közönségnek vagy a pártfőknek hiúságát legyezni, akkor Kemény soha sem készült el az újságírásra. Lehet azonban a napi sajtónak magasabb hivatása is, mikor kutatja a kor szükségleteit, előkészíti a tömeget az eszmék megértésére s kijelöli az elveket, melyek a törvényhozásnak irányt adnak. Ily sajtó számára alig lehetne megfelelőbb egyént találni, mint Kemény Zsigmondot.

Kemény hírlapírói tevékenységéből három határozottabb gondolatkör bontakozik ki. Dolgozatainak első csoportja tulajdonkép az országgyűlés munkarendjének bírálata. Itt az *Erdélyi Hiradó* szerkesztője ugyanazokat az eszméket fejti ki gazdagabban, melyekért nem régen Kolozs megye gyűlésén szállott síkra. Izgatásainak czélja itt is a legégetőbb reformok megvalósítása. Ezért óvja az országgyűlést a rendszeres bizottságok munkálataitól, az eszméknek mélységes

nak torzított ismertetése miatt *Y*-t meg akarták büntetni s már gyanusítólag kiabálták Vida Károly nevét, de *Y*-t egyik barátja félrevonta. Az *Y* jegygyel ellátott dolgozatok szerzője tehát Vida Károly, ki a Ferenczy *Magyar írók*jában közölt életrajz szerint 1843-ban mint segédszerkesztő dolgozott az *Erdélyi Hiradó* számára. A kérdéses czikkekben alkalmazott természettani szóképek s közgazdasági szempontok is teljesen összeillenek Vida Károly ismereteivel s írói tulajdonságaival. A tudós segédszerkesztő nem hiába tanulmányozta a külföldön a czukorgyártást, a *Népiskoláink statistikájá*ban a népiskolákat úgy képzeli, mint „a növényvilág valamely czukros terményének sejtszövegében gépileg bezárt édanyagot.“ Ép így Vida Károly közgazdasági érdeklődésére vall a földbirtok szétporlásáról szóló tanulmányban az intensiv mezőgazdaságnak, továbbá az ipar és kereskedelem fejlesztésének hangoztatása.

[1] Ferenczy Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselenyi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 356. l.)

sírjaitól, s ezért fosztogatja a sérelmi harczok nimbusát.

Minél inkább sikerült Kemény Zsigmondnak az országgyűlést alkotó munkára serkenteni, annál szükségesebbé vált a reformkérdések megvilágítása. Czikkeinek második csoportjában többször foglalkozott a legizgatóbb sérelmi ügygyel, a tisztújítással, majd hosszú tanulmányt írt az erdélyi adórendszer igazságtalanságairól. Végleges megoldásra egyik kérdésben sem számíthatott, csak minél előbb el akarta gördíteni az akadályokat az urbéri viszonyok rendezése s a testvérhonnal való egyesülés elől. E két eszméhez tért vissza legtöbbször, ezek érdekében írta leglelkesebb sorait.

Hírlapi munkásságának harmadik részében szenvedélyes vádbeszédeket hallunk a szászok ellen. Nemzeti féltékenykedésükkel főkép ők akasztották meg a reformokat s lármájukkal ők veszélyeztették a törvényjavaslatok sorsát. Már 1842 végén két czikkben támadja őket Kemény, az 1843-ik év első felében pedig hónapokon át valóságos hadjáratot indít ellenök az *Erdélyi Hiradó*ban.

Valóban érdekes jelenség a fiatal hírlapszerkesztő egyénisége az erdélyi alkotmányos küzdelmek történetében. Olyan, mint az omladékokra futó clematis, mely lila virágaival jótékonyan fedi el a pusztulás szomorú jeleneteit. A feltűnő egyéniség külöuös keveréke a bölcselkedő államférfiúnak, a mély kedélyű költőnek s a kiváló írótehetségnek.

Kemény Zsigmond politikája magasan emelkedik ki az erdélyi párttusák világából. Ott, hol a három nemzet, a felekezetek és családok kicsinyes érdekekért bocsátották áruba az alkotmány legbecsesebb kincseit,

az ifjú vezérczikkíró bölcseleti eszmék magaslatáról tekint hazája sorsára. Gondolkodása ellentéte a XVIII. század rationalismusának, inkább megegyezik a XIX. század első felének történeti világnézetével. Nem hisz az emberi észtől kigondolt elméleteknek, a törvénycodexeknek mindenhatóságában, nem ismer csodatevő szert, sem államformát, mely minden körülmények közt alkalmazható volna. Hírlapi dolgozataiban az emberiség, mint örökké fejlődő valóság szerepel; hasonlókép a politikai élet is örökös változás, melyben az okoknak végtelen tömege rejtőzik az események rétege alatt. Ily gondolatok szemüvegén keresztül nem nagy különbség látszik az igazi politika s a történelem bölcselete közt. Kemény politikai eszményképeit is történeti eszméi színezik. A franczia és angol kormányrendszer közül rokonérzése határozottan az utóbbihoz vonzza. A franczia, zsarnoki középponti hatalom talán megfelelhetett a XVIII. századi bölcselet kieszelt tanainak, az *Erdélyi Hiradó* szerkesztője azonban szívesebben gondol a szigetbirodalomra, hol a fennálló rend alapja a független közvélemény. Meggyőződése, hogy a képviseletivel párosult helyhatósági rendszerben érvényesülhetnek legösszehangzóbban a politikai tényezők.

Kemény Zsigmond többször nevezte magát a történelmi iskola hívének, ezzel a meghatározással azonban csak a kor uralkodó szelleméhez való kapcsolatát jelezte. A történelem tisztelete nála nem az a romantikus sóvárgás, mely aranyos ködděl vonja be letűnt korok tévedéseit, inkább szigorú bírálat, mely kíméletlenül leplezi le a multat. Az ifjú Kemény báró méltán kelthetett feltűnést, mikor őseit a néptömegek elnyomásával vádolta. Szemében nem volt tekintély a

mult idők moha. Az *Approbata* rendelkezéseivel szemben több a gúnyja, mint az elismerése. Nincs mentsége az erdélyi megyei élet bírálatában az osztályszellem számára sem, mely a kiváltságok védelmében évtizedeken át mindent feláldozott. S hogyan tudna lelkesedni az erdélyi alkotmányért, a kormányoknak törékeny játékszeréért? Keményt épen történelmi tanulmányai választották el a sérelmi párttól, mely még mindig az elvesztegetett jogok visszakövetelésén merengett s áhitattal idézte az *Approbata* paragrafusait. Felfogása szerint az erdélyi alkotmánynak csak egy feladata lehet, az unio megteremtése, s az erdélyi politikában minden útnak e czél felé kell haladnia. Ezért pártolt minden magánjogi reformot, ezért ébresztett rokonérzést a kormány iránt, mely szabadabb sorompót nyitott a sajtónak s a korkérdéseknek. A közjogi harczoknál inkább meghatotta lelkét az elnyomott osztályok sorsa, a gazdag és szegény közt megújuló polgárháború. Az emberies urbéri törvényben Magyarország és Erdély egyesülésének új zálogát látta. Így kapcsolódtak Kemény Zsigmond politikájában a szabadelvű gondolatok Erdélynek s a magyarságnak sorsával. E mély értelmű kapcsolatra maga figyelmeztette olvasóit, mikor visszatekintve a lefolyt országgyűlésre, azt hirdeti, hogy Erdély jövendője nem egyedül Erdélyé, hanem „Magyarhoné, a magyar fajé, vérünké egyszersmind.“

E politikai eszmevilágnak nem annyira elemeiben, mint inkább összetételében van eredetisége. Úgy tetszik, mintha valamely logikus elme a végső következményeket vonta volna le Wesselényinek faltörő politikai kalandjaiból, Bethlen János cselszövéseiből s Kemény Dénes sérelmi diadalaiból. Egészen új az

eszmék kötőszövete, az *Erdélyi Hiradó* szerkesztőjének bölcseleti világnézete. Kemény többször említi czikkeiben Kossuth nevét s egy-egy megjegyzésben vagy mondatban szívesen ad kifejezést tiszteletének; mindazáltal politikája sokkal rokonabb Széchenyi gróféval. Mindkettőnek vezérgondolata a magyar faj megmentése; míg azonban Széchenyi sejtelmes hivatása érzetében a végtelenség számára akarja nemzetét megmenteni, addig Kemény századának történelmi felfogásán keresztül ítéli meg nagy feladatát. Mindkettő küzd a mult regényessége ellen, s a ködös ábrándok helyett a jelen feladataira figyelmeztetik nemzetüket; míg azonban Széchenyi előtt a nagy reformtervek mellett az ipari vállalatoknak széles tere állott nyitva, Kemény a legszükségesebb reformokkal is beéri. Még eszközeikben is van egyezés. Mindkettő a közvéleményt akarja meghódítani, s mindegyik többre becsüli e czélból a sajtót, mint a megyét. Kemény vállalkozása szükségszerű terméke az ifjú államférfiú egyéniségének s a kisszerű, bonyolult erdélyi viszonyoknak. Nem oly merész e politika, inkább a helyzethez símuló, nem oly reformátori, de nem is koczkázatos; több benne a bölcseleti elem, mint a gyakorlati, több benne a bírálat, mint az izgatás.

E bölcselkedő államférfiúnak fő ereje a dolgoknak jól felismert logikájából fakadt, de gondolatainak jelentőségét írói egyénisége adta meg.

Kemény nem rendelkezett azzal a megdöbbentő hatalommal, melylyel a híres izgatók lázba tudják ejteni a néptömegek szenvedélyét. Hiányzott belőle mind a hiszékenység, mely önmaga is szívesen ámul, mind a cynismus, mely hit nélkül ámít, mind az a merészség, mely okoskodás nélkül száguld végig a

tátongó mélységek fölött. Az *Erdélyi Hiradó*nak fiatal szerkesztőjét tanulmányai, éles ítélőereje s finom erkölcsi érzéke az elemzés művészetére utalták. Bérczes hazájában senki sem tudta jobban felkutatni az eszméknek titkos kapcsolatait s a politikai események tényezőit, mint ő. Képzelete mérőónként száll alá a jelenségek mélységébe, hogy kétségtelen biztossággal állapítsa meg a valóságot. Így, mikor nagy tanulmányában az erdélyi adóügyet fejtegeti, nem ígéri, hogy javaslata paradicsomi boldogságot varázsol a földre; e helyett azokat a hatásokat nyomozza, melyeket az igazságos rendezés az erdélyi társadalomnak erkölcsi, gazdasági s politikai viszonyaiban fog előidézni.

Az elemzés veszedelmétől megóvták Keményt sokoldalú îsmeretei, melyek magas szempontokhoz juttatták. Így látta a rendszeres munkák s a szemelvényi eljárás közötti ellentétben a codificatio s a históriai iskola küzdelmét. Így ítélte meg az erdélyi tisztújítás reformját a franczia s az angol igazgatás elvei alapján. Ily ellentétes lelki erőkből fejlett ki az a tárgyiasság, mely Keményt a nagy politikai átalakulások közepette a jelennek történetírójává avatta.

Az elemzés művészete azonban Kemény Zsigmond czikkeiben nem csak nemes kötelességérzet, hanem sokszor a kiábrándult lélek vallomása. A ki folyton az eszmények valóját keresi s a csalóka látszatot tépi szét, gyakran többet veszít, mint nyer. Így járt az *Erdélyi Hiradó* szerkesztője is. Mily hiábavalónak látja saját politikai hatását! Avagy a legmélyebb államférfiúi elme is nem délibábot kerget-e, s terveit nem hazudtolják-e meg az elhintett okok következményei? S tehet-e valamit a napi sajtó, mely a rohanó eseményeknek nem annyira lejárató kereke, mint csak

őramutatója? Kossuth talán hosszú életének alkonyán sem jutott el oly sötét kételyhez, a minővel Kemény Zsigmond pályáját kezdte meg. Részben az örökös elemzés űzi el Kemény hírlapi munkáiból a derűt. Maga moudja, hogy neki sem mosolygott bölcsője felett a humor istene.

Minden komorsága ellenére volt e bonczolgató s tárgyiasságra törekvő egyéniségben valami titkos vonzóerő. Az ifjú lapszerkesztő nem tartozott azok közé a pedáns írók közé, kiknek sivár szelleme a rendet önmagáért szereti. Mint az álmodozó vándort valamely regényes kilátás, őt is gyakran vonta mellékösvényekre egy-egy borongó hangulat, kedves emlék, vagy mély értelmű gondolat. A rendetlenség, mely gondolatainak menetét így megzavarta, átterjedt a szókötésekre is s itt-ott homályt, nehézkességet hagyott hátra az aránytalan mondatokban. Az előadás e ziláltsága azonban tulajdonképen mély kedély és költői képzelet nyilatkozása, mely néha elfáradva a politikai harczok között, távoli mezőkre, a költői alkotás művészete után vágyódik. Költői képzelete rakta tele czikkeit azokkal a színes képekkel is, melyek az elvont gondolatot érzékítették meg. E képekhez az ifjú publicistának bő anyagot szolgáltatott a természet, tudomány s művészet, úgy hogy olvasói gyakran inkább csodálták, mint követték gazdag képzeletét.

Keménynek első jelentősebb politikai szereplése hasonlított Széchenyi pályájának azon részéhez, melyben a nagy reformátor lépteit barátai s ellenfelei egyaránt gyanakvó szemmel kísérték. A conservativek nem láttak mást a lapszerkesztő báróban, mint felforgatót, ki rajongva dobja a tűzcsóvát az ősi alkotmány épületébe. Félreértés volt része gyakran saját pártja,

az ellenzék részéről is. Különösen a sérelmi politikusok nem tudták neki megbocsátani, hogy büszkeségük tárgyát, a zajos sérelmi ostromok dicsőségét, oly kegyeletlen kézzel tépdeste meg. B. Wesselényi Miklós az *Erdélyi Hiradó*hoz intézett levelében figyelmeztette a szerkesztőséget a veszedelmes irányra, s Kemény nek egész czikksorban kellett nézeteit tisztáznia.[1]

A pártok ellenérzése nyílt ellenségeskedésben tört ki Kolozs megye gyűlésein, melyekre Kemény Zsigmond 1842-ben szorgalmasan látogatott el. Egyszer a haladás ellenségei vádolták Keményt lázítással, máskor meg ő állította, hogy a conservativek anarchiát idéznek elő az állam életében. Éles ellentétbe került a nyári közgyűlésen unokabátyjával, a sérelmi politika fővezérével is. Az urbéri kérdésnél Kemény Dénes a conservativebb álláspontot védelmezte, míg Kemény Zsigmond Erdély számára egyedüli menedéket a szabadelvűségben látott. A szellemi párbaj nem akadályozta meg Kemény Zsigmondot abban, hogy rokonát az ellenzék legnagyobb hatású szónokának ne nevezze, de lassanként mind inkább elszakadt a sérelmi korszak képviselőjétől.

Ha azonban Kemény Zsigmondot bántotta az erdélyi pártok kicsinyes szelleme, joggal panaszkodhatott a kormányra is. A kormány szívesen látta a szabadelvű publicistát a magánjogi reformok terén, melyekre b. Kemény Ferencz, az országos elnök, megnyitó beszédében hívta fel az országgyűlés figyelmét, de tartott az *Erdélyi Hiradó*nak merész politikájától, a nagy eszmesurlódástól, mely mögött a forradalom rémét sejtette.

[1] *Wesselényi Miklós levele az Erdélyi Hiradóhoz.* (*Erdélyi Hiradó.* 1843. 3. szám.)

A zavaros pártviszonyok miatt Kemény politikai sikerei nem lehettek arányban kiváló egyéniségével. Részben az ő érdeme, hogy az erdélyi ellenzék a sérelmi harczokban mértéket tartott s a reformkérdések terén Magyarország nyomdokait követte. Nagy része volt az erdélyi közvélemény átalakításában, a szabadelvű reformok előkészítésében. Legkiválóbb politikai sikere mégis az, hogy az országgyűlés főkép az ő izgatásaira vetette el a tanácskozások nyügét, a rendszeres bizottságok munkálatait s szemelvényekben tárgyalta a legfontosabb reformokat.

Mindazáltal e sikerek eltörpültek a csalódások mellett. Hiába beszélt Kemény Zsigmond az *Erdélyi Hiradó*ban pártfegyelemről s egységes taktikáról, a közjogi tusák eredménytelenül rabolták el az országgyűlés idejét. Bécsben sem akarták a sérelmi viták befejezését, s a magyar nyelv és tisztújítás ügyében felküldött törvényczikkek torzítva kerültek vissza. Csak az országgyűlés vége felé sikerült a rokon elemeket egy zászló körül tömöríteni, ekkor a törvényhozás üdvös javaslatokat is készített főkép az urbérre vonatkozólag, de hasztalan kérte megerősítésüket. Így Kemény Zsigmond is csak azzal vigasztalhatta magát, mivel a kormányzó nyugtatta meg búcsúbeszédében a zaklatott kedélyeket, hogy az elhintett politikai eszmék a fejlődés magvait rejtik magukban.

A csalódás nyomai mind határozottabban jelentkeznek az *Erdélyi Hiradó*nak 1843-ik évi folyamában. Miután február 4-ikén az országgyűlés szétoszlott, az erdélyi politikai élet is visszasülyedt régi mozdulatlanságába. Ezentúl Kemény is mind inkább óvakodott az életbe vágó kérdések bolygatásától s hónapokon keresztül a szász röpiratok érveit czáfolgatta. Elked-

vetlenedésének egyik oka betegeskedése is volt. Az *Erdélyi Hiradó* január 13-ikán jelentette, hogy szerkesztője ágyban fekvő beteg, Malom Lujza levele szerint pedig Keményen még márcziusban is nagyon meglátszottak a hosszú betegség nyomai.

Kemény szerkesztői pályáját valójában mégis a kormány ellenérzése s az apró cselszövések szakították meg. Ezekben látta maga is az ellene működő titkos erőket.[1] A kormánykörökben egyre gyanusabb hírek keringtek róla. Így az erdélyi udvari cancelláriához az a feljelentés érkezett, hogy Kemény és Kovács Méhestől az *Erdélyi Hiradót* meg akarják venni. A vizsgálat nem tudta a terv valóságát megállapítani, de mindent elkövetett megvalósulása ellen.[2] Az egyik Bécsbe küldött jelentésből még rosszabb indulat szól; e szerint az *Erdélyi Hiradó*ban folyton büntetendő irányú czikkek jelennek meg.[3] Az egész hajszából kitűnik, hogy a kormány az ellenzék erősségét támadta Keményben és Kovácsban; egyúttal az is világos, hogy Méhes és az ellenzék gyengének bizonyult a hatalom nyomásával szemben. Keményt — mint Wesselényinek írta — nem rettentette volna meg a kormány haragja; saját szavai szerint főkép Méhesnek s elvbarátainak túlzott óvatossága indította visszavonulásra, kik az *Erdélyi Hiradó* számára a merész reformok helyett inkább keresték az arany középutat.[4]

[1] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 357. l.)

[2] Jakab Elek: *Az erdélyi hírlapirodalom története.* 1882. 78., 79. l.

[3] Országos Levéltár. Erdélyi udvari cancelláriai elnöki mutatók. 1843.

[4] Papp Miklós: *B. Kemény Zsigmond levele b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Életképek.* 1876. 46. sz., 410. l.)

Az *Erdélyi Híradó* olvasóközönségét 1843 jún. 6-ikán egyik czikke elején értesítette Kemény, hogy a kik a szerkesztőnek a hírlapvezetésben másfél évig segédei voltak, a félév végével vissza szándékoznak vonulni. Egy héttel később Méhes jelezte a nagy veszteséget, mely lapját Kemény és Kovács távozásával éri; június végén pedig a két szabadelvű szerkesztő kilépett az *Erdélyi Híradó* kötelékéből.

Korteskedés és ellenszerei.

Minél kimerültebbnek látszott az erdélyi társadalom a meddő országgyűlési küzdelmek után, annál nagyobb mozgalmak indultak meg a magyarországi politikai életben. A nyugtalanságot egyre szította a *Pesti Hirlap*, mikor a reformeszméket a költői képzelet csábító színeivel vonta be. Még inkább fokozta az izgalmat a *Kelet népé*nek megjelenése s az a megdöbbentő irodalmi harcz, melyben Széchenyi István multjának minden erkölcsi tőkéjét koczkára vetette. Az utolsó országgyűlés óta Kossuth egyéniségének varázsa félelmes arányokban bontakozott ki, bár a nemzet nem felejtette el sem Széchenyi sötét jóslatait, sem a conservativ párt vezérének, Dessewffy Aurélnak, tüneményes pályáját. Ily izgató jelenségek korbácsolták fel a pártszenvedélyeket, s az ellentétek már veszedelmes villongásokban törtek ki, mikor a királyi körlevél 1843 május 14-ikére országgyűlést hirdetett.

Korteslármától visszhangoztak áprilisban a magyarországi vármegyék. A conservativ párt a köznemességnek műveletlen részét használta fel önző czéljainak eszközéül. A megvesztegetett tömeg sok helyt mint martalócz-csapat rontott a megyei székhelyekre, hogy az utasítások készítésénél s a követválasztásoknál a nem-adózás elvét juttassa diadalra. Az érve-

ket ólmos bot, puska, tűzcsóva helyettesítette. A megyeház környéke valóságos csatatérré változott, hol lerombolt falak, összezúzott bútorok, sebesültek s holtak jelezték a vad szenvedélyek tombolását. Így féktelenkedett a köznemesség Zalában, gyujtogatott, gyilkolt, úgy hogy Deák nem fogadhatta el a vértől szennyes megbízást, s az országgyűlésnek le kellett mondania az ellenzéki vezér bölcs vezetéséről. Borzasztó események színhelye volt Nagykároly is. Az április 20-iki választás idején megszűnt minden vagyon- és személybiztonság, s míg az ostromlott megyeházban folyt a választás, az utczákon bősz csapatok rohantak egymásra. Kovács Lajos tudósítása, mely az *Erdélyi Hiradó*nak több számán keresztül húzódott, a rémregényeknek legizgatóbb helyeivel vetekedett.[1]

Kemény Zsigmondot megdöbbentette a nyers erő térfoglalása. A magyar alkotmány megrendülése egyszerre mindazt veszedelembe sodorta, miért az ifjú lapszerkesztő oly elszántan küzdött: a két testvérország egyesülését, a magyarság jövőjét. Úgy látszik, Kemény a megyei rendszer valójába akart pillantani s ezért látogatott el Magyarországra. A mint 1841 végén szemtanuja volt a szatmármegyei anarchiának, 1843 áprilisában is közvetetlen közelből szemlélhette a nagykárolyi megyeházán lejátszódó gyászos jeleneteket. 1843 tavaszán járt Bihar megyében is. Egyik júniusi vezérczikkében maga mondja, hogy nem rég Magyarország némely részében fordult meg s több befolyásos egyénnel találkozott.[2] Talán ő is ott volt

[1] *Erdélyi Hiradó.* 1843. 35. (máj. 2.), 36. (máj. 5.), 37. máj. 9), 38. (máj. 12.), 39. (máj. 16.) sz.

[2] *Erdélyi Hiradó.* Az 1843-iki évfolyam 46. száma, mely jún. 9-ikén jelent meg.

a lelkes tömegben, mely Beöthy Ödönt Nagyváradon követté kiáltotta ki; talán ő is gyönyörködött abban az emelkedett szellemben, mely május elsején a biharmegyei utasítások tárgyalását áthatotta. Annyi bizonyos, hogy május 10-ikén Nagyváradon időzött. Másrészt az itt papirra vetett gondolatai közeli rokonságban állanak azzal az indítvánnyal, mely Bihar megye gyűlésén hangzott el, s mely a zavargások ellenszeréül a megyék rendezését s főkép a képviseleti rendszert ajánlotta.[1]

Kemény gondolkodását úti benyomásai kiragadták a kicsinyes erdélyi nemzetiségi tusák köréből. Már az *Erdélyi Hiradó* vezérczikkeiben a maradi szellemű erdélyi megyéktől féltette a haladás ügyét,[2] majd meg a megyei kicsapongásokat támadta, mint a véleményszabadságnak legborzasztóbb ellenségeit.[3] A magyarországi követválasztások borzalmai még inkább feltárták előtte a megyei élet örvényeit s egy röpirat tervét érlelték meg benne. A politikai tanulmány tervrajza, melyhez Kemény saját megjegyzése szerint 1843 május 10-ikén Nagyváradon fogott, részint a korteskedésnek s a megyei rendszernek bírálata, részint a magyar alkotmányreform iránymutatója.[4] Már itt feltűnik vezető gondolatként a képviseleti átalakulás eszméje. A vázlat készítője a census híve, de mint a történelmi iskola neveltje, a rendi alkotmánynak becsesebb elemeit is bele akarja vegyíteni a képvi-

[1] *Biharmegyei követválasztás máj. 7-én.* (*Erdélyi Hiradó.* 1843. 40. szám.)

[2] *Erdélyi Hiradó.* 1842. 12. és 74. szám.

[3] *Erdélyi Hiradó.* 1843 25. szám.

[4] *A korteskedés és ellenszerei* című röpirat tervrajza b. Kemény Zsigmond *Hátrahagyott munkái*ban jelent meg. (1914.)

seletbe. Az írói terv éles ítélő erő alkotása volt, de a hírlapi viták s a szerkesztés gondjai között Kemény mégis félretette.

Időközben megnyílt Pozsonyban az országgyűlés, s a királyi előadások második pontja a megyei kicsapongások megszüntetésére szólította fel a törvényhozást. A napi sajtó ugyan nem igen bolygatta a kényes kérdést, június közepén azonban megszólalt a *Pesti Hirlap*ban az, kinek legtöbb joga volt a megye bírálatához, b. Wesselényi Miklós. *Nemzeti kór-állapot* című terjedelmes munkáját egy hónapig közölte a lap.[1] Valóban megható jelenség volt a nemzet jogainak harczosa, ki az alkotmányos szabadságot a nemzettel szemben védelmezi. Wesselényi nem is tudott régi rokonérzéseitől s a megyei ellentállás fényes emlékeitől szabadulni. A törvényhatósági rendszert, „alkotmányunknak ezen legdrágább kincsét", egyaránt féltette a kicsapongásoktól s a képviseleti átalakulásnak türelmetlen híveitől. A megyék teljes rendezését egyelőre nemzeti szerencsétlenségnek tartotta s a törvényes rendet magukkal a helyhatóságokkal akarta helyreállíttatni.

Wesselényi vészkiáltásában Kemény saját politikai aggodalmainak mására ismert; annál inkább csábította az eltérő következtetések elemzése. Maga említi a korteskedésről szóló röpiratában, hogy miután a hírlapszerkesztés terhét lerakhatta, a királyi előadások nyomán megindult hírlapi vita hatása alatt határozta el magát nézeteinek közzétételére.[2] Az időpont, melyre e megjegyzés vonatkozik, az 1843-ik évi július eleje.

[1] A munka első része jún. 15-ikén, az utolsó, hetedik czikk júl. 16-ikán jelent meg.

[2] *Korteskedés és ellenszerei.* Első füzet. 1843. 86—88. l.

Kemény Zsigmond ekkor vált meg az *Erdélyi Hiradó*tól, de sokkal inkább megszokta már a politikai harczok izgalmait, hogy sem pihenni tudott volna. Csak eszközeit változtatta, a hírlapi czikk helyett a politikai tanulmány formáját választotta. Ily módon a kezdetleges irodalmi viszonyok között többet koczkáztatott, de legalább megszabadult azoktól a korlátoktól, melyek a napi sajtóban folyton megakasztották gondolatainak röptét. Tanulmányának alapja a nagyváradi tervvázlat volt, mely munka közben több változáson ment keresztül.

Kemény Zsigmond három részre osztotta s négy füzetre tervezte röpiratát, a négy közül azonban csak kettő jelent meg ily czímmel: *Korteskedés és ellenszerei.*[1] Az első füzeten az egész július hónapban dolgozott. Már augusztus 11-ikén jelezte az *Erdélyi Hiradó*, hogy a füzet megjelenik, sőt mutatványokat is közölt a kéziratból.[2] A füzet megjelenéséről az augusztus 29-iki szám értesítette az olvasókat.

Az első füzet a tanulmány első és második részét foglalja magában. Az első rész leginkább alkalmazkodott az eredeti tervhez. Itt festette az író a korteskedés romboló hatását; kimutatta, minő veszedelmekbe sodorja a lélekvásárlás a magyar közéletet, a törvényhatósági rendszert és a haladás ügyét. A második részben a megyei visszaélések megszüntetésére vonatkozó javaslatok kerültek volna vizsgálat alá, de a szerző csak Wesselényi hírlapi czikkeit elemezte és bírálta.

[1] *Korteskedés és ellenszerei.* Első füzet. 1843. 120 lap. — Második füzet. 1844. 133 lap.

[2] A mutatványok az augusztus 11-iki, 64-ik számban kezdődnek s a 65., 66. és 68-ik számokban folytatódnak.

Kemény — mint az *Erdélyi Hiradó* augusztus 29-ikén ígérte is — a legrövidebb idő alatt akarta tanulmányának folytatását közzétenni, azonban az ígéretnek nem tudott megfelelni. A késedelmet közbejött gyengélkedésével mentette, mely néhány hétig kiragadta kezéből a tollat. Saját vallomása szerint, mielőtt röpiratának második füzetét megkezdette, a kerületi választmány már bevégezte a megyei kihágásokról szóló munkálatait. Ezekről az *Erdélyi Hiradó*nak szeptember 26-iki számából értesülhetett, úgy hogy legfeljebb októberben vehette fel a tanulmánynak elejtett fonalát. A sok zavaró körülmény ellenére a füzet november végén mégis elkészült. Csak így sorozhatta az *Erdélyi Hiradó*nak deczember 19-iki száma a röpirat második füzetét a legújabb irodalmi termékek közé.

A második füzet a tanulmány harmadik részébe vezet. Itt már egészen felbomlott az egykor megállapított rend, s a gondolatsorok, mint kósza guerillacsapatok vonulnak fel. A füzet élén egy törvényjavaslat áll, mely a tanácskozás és szavazás jogát a megyegyűléseken új qualificatiohoz köti. Az utána következő fejezetek főkép a képviseletnek egyik fajtája, az általános többség mindenhatósága ellen fordulnak s a kettős szavazati rendszer alapjait ingatják meg. Kemény maga beismeri, hogy röpiratának második füzete a javaslatnak sok vonatkozását hagyta homályban. Elmaradt a legbecsesebb rész, a képviselet második fajának bírálata is, mely a közügyekben való részvételt határozott vagyonnal és értelmiséggel kapcsolja össze. A röpirat szerzője a felvetett kérdésekre a harmadik s negyedik füzetben akart feleletet adni. Még 1844 októberében a *Korteskedés*

és ellenszerei harmadik és negyedik füzetének kiadásáról, mint határozott tervről beszél.[1] Már a Wesselényihez 1846-ban intézett levelében azonban azt mondja, hogy a röpirat befejező részét megírta, de a sok félreértés miatt soha sem adta ki.[2]

Kemény gondolkodásának csak kiindulópontja volt a korteskedés, valójában sokkal nagyobb érdek, nemzetének jövője izgatta röpiratában. Tulajdonképeni czélja a magyar alkotmány bírálata és reformja volt, s hol az egyik, hol a másik alkotórész adta meg tanulmányának alapszínét.

Vajjon a megye, nemzetünknek legféltettebb kincse, megérdemli-e azt a csodálatot, melylyel tisztelői veszik körül, vagy a nemzet ítéletét a régiség iránt érzett kegyelet vesztegette meg? Ez az a kérdés, melyet Kemény a kutatás legfinomabb eszközeivel akar megoldani. Itt-ott maga is alkalmazza a megyére az ellenzéki szónokoknak ékes szólásmódjait, de ezek oly laza kapcsolatban vannak politikai nézeteivel, mint a vakolatból készült, rococo-ízlésű czifraságok a falak anyagával. Keményt a történelem inkább gyanakvásra indítja az ősi intézmény iránt, melyet a középkor szelleme teremtett. A mily lanyha a védelemben, ép oly kitartó a veszedelmes alkotórészek kifürkészésében. A megyének túlságosan megnövekedett hatalmát semmiképen sem tudja az emberiesség és nemzetiség valódi érdekeivel összeegyeztetni. A megye az utasításokkal a törvényhozás jogait bitorolja, a törvény végrehajtását megakasztja, a bíráskodás függetlenségét

[1] Papp Miklós: *B. Kemény Zsigmond levele b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Életképek.* 1876. 414. l., 47. sz.)

[2] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 357. l.)

foszlányokra tépi s e mellett veszedelem idején semmi biztosítékot sem nyujt a nemzetnek. Mennyivel vészesebb ily hatalom, melyet semmi mérséklő erő sem fékez, a műveletlen s önző köznemesség kezében, mely sem a nemzetegységnek, sem a szabadelvű eszméknek áldozatot hozni nem tud! Valóban Kemény mindenütt a mállás és bomlás jeleit fedezi fel a magyar állam életében. A nemzeti erények iskolája a szabadság sírjává omlott össze, s az egységes ország helyén ötvenkét árnyékhaza foederalismusa alakult. Kemény elemzése megdöbbentő, de mélyreható, kritikája kegyetlen, de biztos, rajza sötét, de igaz.

A szigorú bírálatban már benne rejlik a megye elítélése. Ki bízná milliók boldogságát ily ingatag alapra? Ezt a következtetést azonban Kemény nem vonja le ily határozottan, ezért politikai tanulmányában nincs is teljes összhang elemzései s reformtervei között.

Minthogy Kemény a megyei intézményben a robbanószereknek egész hálózatát fedezte fel, nem fogadhatta el Wesselényi javaslatait, nem elégedhetett meg pusztán rendőri intézkedésekkel, melyek a korteskedést törvényes határok közé szorították volna. Ha a megyének végleges rendezését időszerűtlennek tartotta is, mégis kitűzte a czélt, mely felé az alkotmány reformjának haladnia kell. Mi lehetett volna ez más, mint közjogunknak az európai műveltséggel való összeegyeztetése, a tiszta képviseleti rendszer megvalósítása? E nagy eszménykép mellett gyakran közelebbi feladatait is felejti. Így az a törvényjavaslata, mely a megyegyűléseken a tanácskozás és szavazás jogát határozott kornak, vagyonnak s értelmiségnek juttatja, talán alkalmas volna a képviselőválasztás

szabályozására, de a megyeházakba oly vegyes és oly nagy tömeget bocsátana, mely a tanácskozást örökös zavarokkal akasztaná meg.

Kemény minden lépést becsesnek tart, mely a képviselethez közelebb visz. Ezért akarja az országgyűlés tekintélyét emelni s a megyei zavargásokat törvényhozás útján korlátozni, ezért akarja a megye tanácskozótermét a szabadabb szellem előtt megnyitni. Azonban, mint a fokozatos haladás híve, minden rázkodásnak s felforgatásnak ellensége. Így lopódzik javaslataiba s tervezgetéseibe az óvatosság s ingadozás. Röpiratában számot vet a helyzet nehézségeivel, homályban hagyja a megye és képviselet kapcsolatát, nem nyirbálja meg a megye jogait s nem biztosítja a törvényhozás egységét és függetlenségét. Közjogi tanulmányának jelentőségét nem is reformterveinek tökéletessége adja meg, fő érdeme az, hogy a képviseleti rendszer valójába világított s megállapította a rendszer elemeinek értékét.

Kemény politikai eszméi oly sokféle érdekbe ütköztek, hogy általános elismerésre semmiképen sem számíthattak. Tág teret nyitottak a félreértéseknek a tanulmány ellentmondásai is. Még inkább megzavarta az író a hatást azzal, hogy tervét többször változtatta, munkáját pedig részletekben s töredékesen juttatta a közönség kezébe.

Az első füzet legtöbb rokonérzésre talált a conservativ párt lapjában, a *Világ*ban.[1] Külön vezérczikk ismertette itt Kemény Zsigmond nézeteit s mesteri rajzait. A lap, hol gr. Dessewffy Aurél nem rég oly éles elmével magyarázta az állam és törvényhozás

[1] *Világ.* 1843. okt. 14-iki, 82. szám.

egységét, segítőtársat fedezett fel a megyei minden-hatóság támadójában. A kétes értékű dícséret ferde világításba helyezte a röpiratot, úgy hogy Kemény-nek a második füzetben védekeznie kellett ellene.[1]

A második füzet hatásában is a rokon- és ellenérzések küzdöttek egymással. Az *Erdélyi Hiradó*ban 1843 deczember 26-ikán Zeyk József, az erdélyi ellenzék kiváló tagja, foglalkozott vele. A tárgyias bírálat a végső ítéletet felfüggesztette a harmadik füzet megjelenéséig s a tanulmány jelentőségét az államélet bonczolásában kereste. Annál nagyobb megütközéssel találkoztak Kemény közjogi fejtegetései a magyarországi ellenzék körében. A megyei rendszer bolygatása teljesen ellentétben volt Kossuth politikájával, mely a megyének s a köznemességnek kiváló szerepet szánt a reformokban. Kossuth még Wesselényinek a megyei kicsapongásokról írt czikkeit is aggodalommal közölte a *Pesti Hirlap*ban s az erősebb kifejezéseket javításokkal s szerkesztői megjegyzésekkel enyhítette. Menynyivel inkább kihívta ellenérzését Kemény Zsigmond röpirata! A *Pesti Hirlap* 1844-ik évi folyamának január 4-iki s 7-iki számaiban Kazinczy Gábor támadta Kemény tanulmányát *Kortesek Magyarországon* czímű czikkében.[2] A bírálatban már a szóvirágok uralkodnak; a köznemesség a nemzeti élet szíve, s a tömeg lelkesülése az erőnek illata. A *Pesti Hirlap* kritikusa

[1] *Korteskedés és ellenszerei.* Második füzet. 1844. 71. lap.

[2] A *Pesti Hirlap*nak 1844 január 4. s január 7-iki, 314. és 315. számaiban a *Kortesek Magyarországon* czímű czikk alatt *K. G.* betűk mellett *Berettő* áll. Mindez Kazinczy Gáborra mutat, ki Berettőn született és lakott. A *Honderü* is említi 1844. jan. 20-ikán, hogy a *Pesti Hirlap*ban Kazinczy Gábor bírálta Kemény Zsigmond röpiratát.

szerint csak a rövidlátó elmélet tarthatja a nyers erőt lelkiismeretlennek s a jogérzet kitöréseit lázadásnak. Úgy látszik, Kazinczy Gábor czikke a *Pesti Hirlap* szerkesztőségének s az egész ellenzéknek hangulatát fejezte ki. Kemény maga említi egyik későbbi levelében, hogy pártjának legjelesebb tekintélyei békétlenkedtek rá, s köztük Wesselényi jól lehordta a röpiratot Zeyk József előtt.[1] Annál jelentősebb érdeklődéssel fordult gr. Széchenyi István az ifjú publicista egyénisége felé s 1844 február 1-én Tasner Antalhoz intézett levelében élénken kérdezősködött utána.[2]

Azok a politikai elvek, melyekért Kemény Zsigmond röpiratában szállott síkra, jórészt kiállották már a franczia politikai küzdelmek tüzét. Pulszky Ferencz az *Életem és korom*ban írja, hogy a negyvenes évek magyar ifjúságát teljesen meghódította a franczia szellem, különösen Lajos Fülöp korának fényes irodalma.[3] Gróf Gyulai Lajos naplója is bizonyítja, mily sok erdélyi embert vonzott a franczia műveltség a negyvenes években Párisba.[4] Kemény is a párisi parlamenti tudósításokból s a franczia publicisták munkáiból ismerte meg az alkotmányos élet lényegét. Politikai hitvallása nem valamely pártprogramm kisajátítása, de azért határozott rokonságban áll a franczia

[1] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz. (Irodalomt. Közl.* X. 1900. 357. l.)

[2] *Gr. Széchenyi István levelei.* A M. T. Akadémia megbízásából kiadta Majláth Béla. III. 1891. 244. l.

[3] Pulszky Ferencz: *Életem és korom.* Második kiadás. I. 1884. 228. l.

[4] Lásd gr. Gyulai Lajos naplóit az Erdélyi Múzeum-Egylet kézirattárában, főkép az 1841-ik évi füzetben a márcz. 6-iki feljegyzést.

doctrinairek törekvéseivel. Nagy hatással volt e párt Francziaország átalakulására; innen emelkedett 1840-ben a hatalom polczára Guizot, a kormány vezető szelleme is. Kemény szemét azonban nem a sikerek káprázták el, többre becsülte a doctrinaireknek erkölcsi bátorságát, bölcseleti világnézetét és elveit.

Ő is, mint tudós mesterei, egyik legszebb feladatának tartotta, hogy hazájában a képviseleti kormányrendszer lényegét és czélját mindenféle anarchiával szemben biztosítsa. A franczia doctrinairekkel együtt ellensége volt mind a forradalomnak, mind a reactionak. Rá is illett az a jellemzés, melylyel Guizot emlékirataiban saját pártjának jelentőségét magyarázza meg.[1] Az ifjú magyar publicista is egyaránt elítélte a XVIII. századi rationalismus zsarnoki gőgjét s az emberi ész elnyomását; a haladás híve volt forradalom nélkül, tisztelte a jogokat a bosszú érzete nélkül.

A franczia doctrinairek a közvetetlen választáson építették fel a képviseletet s a censussal helyezték a politikai hatalmat az értelmes és független középosztály kezébe; egyúttal lankadatlanul küzdöttek az általános szavazati jog ellen, mely a tömegnek hazug uralmával csak a reactio számára emel hidat. Mindezek a gondolatok nem tükröződnek-e vissza a *Korteskedés és ellenszerei* czímű röpiratban? A magyar megyei kicsapongások szigorú kritikusa a számszerinti többség elvében ép úgy forradalmi elméletet lát, mint Guizot; ezért félti nemzetét az általános választójognak mindenféle fajtájától, még a kettős

[1] Szalay László.: *Államférfiak és szónokok könyve.* II. Második kiadás. 1865. 336. l.

választórendszertől is. A legfonákabbnak tartaná azt a politikát, mely a pauperismust, a corruptiot s a műveletlenséget, vagy — más szóval — az ingatag tömeget tenné a magyar alkotmányos életben fő tényezővé. Az a választójogi javaslat, melynek csak körvonalait vonta meg Kemény röpiratában, szintén a censussal akarja a művelt közvélemény szabadságát megvédeni. Kemény sokkal szabadelvűbb a jogkiterjesztésben, mint a franczia törvény, de azért meggyőződése, hogy a census leszállításával a franczia választórendszer reformja is megvalósítható alkotmányos úton.

Kemény nem csak főbb eszméire nézve egyezett meg a franczia doctrinairekkel, közösek voltak rokon- és ellenérzéseik is. A *Korteskedés és ellenszerei*nek szerzője lelkesedéssel ír a franczia doctrinaireknek XVIII. századi nagy eszményképéről, Montesquieuről, s tisztelettel említi a doctrinair-rendszer alapítóját, Royer Collardt. Az iskolának azonban nem vak követője. Majd Talleyrandnak egyik állítását fogadja el, majd örömest emlegeti Constant Benjamint, a franczia bal oldalnak nagy hatású publicistáját, s többször idéz Sismondi munkáiból, kit Constanthoz genfi emlékek s rokon elvek kötöttek. Legtöbb ellenérzést ébreszt benne Lamennaisnak communismusra hajló érzelgése s a legitimista pártnak rejtett czélja.

Mindezek határozott jelei annak, mily nagy hatással volt Kemény politikai gondolkodásának elveire és módszerére a franczia szellemi légkör. Kedvelt olvasmányai voltak a német szabadelvű íróknak: Rottecknek s Klübernek munkái is, de ezek nem vetekedhettek a franczia irodalommal, hol az eszmék erejét a szellem és művészi forma varázsa növelte.

A franczia doctrinairek hatása csak színezte, gazdagabbá tette Kemény egyéniségét, de nem torzította el. Kemény a *Korteskedés és ellenszereiben* a hazai politikai viszonyokat a kor vezető eszméivel hozta kapcsolatba, a történelmi felfogást összeegyeztette a szabadelvűséggel, a franczia doctrinairek módszerét költőiséggel alkalmazta, s a mily kitűnően elemezte a politikai jelenségeket, oly mester volt egy-egy művészi arczkép vázolásában. Ez eredeti és harmonikus egyéniség nem illett a magyarországi pártkeretekbe; egyik párt elméletinek, a másik túlságosan szabadelvűnek, a harmadik nagyon mérsékeltnek tartotta. Kemény tulajdonképen már 1843-ban ahhoz a politikai társasághoz tartozott, mely 1844 közepén Szalay László, a *Pesti Hirlap* szerkesztője, körül tömörült s mint magyar doctrinair-csoport a magyar alkotmányreform irányítását kezébe ragadta.[1] Az új pártnak csakhamar éreznie kellett, hogy a magyarországi politikai irodalom nem sokáig nélkülözhet oly kiváló írótehetséget, minő a *Korteskedés és ellenszereiben* nyilatkozott. Ez a gondolat vezette a Magyar Tudományos Akadémiát is 1843 október 7-ikén, mikor Kemény Zsigmondot első sorban röpiratáért választotta meg levelező tagjává.[2] Az Akadémia elismerésének jele volt 1844-ben az is, hogy a nagyjutalom odaítélése alkalmával a törvénytudományi osztály b. Kemény Zsigmondnak a korteskedésről szóló művét dícséretre ajánlotta.[3]

[1] Beksics Gusztáv: *A magyar doctrinairek.* 1882. 44. l.

[2] Viszota Gyula: *Tagajánlások az Akadémiában.* (*Akadémiai Értesítő.* 1906. 624. l.)

[3] Lásd a M. T. Akadémia 1844 decz. 21-iki nagygyűlésének jegyzőkönyvét.

A pesti tudósvilág rokonérzésén kívül alig talált Kemény más mozzanatot, mely politikai küzdelmének folytatására buzdította volna. Joggal várhatta, hogy fejtegetései mélyreható vitát indítanak s ennyiben hozzájárulnak a reformkérdések tisztázásához. E helyett hazafiúi aggodalmait, nagy tudással felépített érveit közönyösség, félreértés, gyanusítás és ármánykodás fogadta. A korteskedésről írt röpiratból alig kelt el 500 példány, ezeknek is egy része ajándék volt, a kiadás fele a szerző nyakán maradt. Wesselényihez intézett levelében maga festi nagy csalódását. Bántotta azoknak magasztalása, kiknek dícséretére nem vágyódott, még inkább elkedvetlenítette barátainak s pártfeleinek rosszalása. Saját megjegyzése szerint ez inditotta arra, hogy tanulmányát félbehagyja, s iratait, a hátralevő két füzetnek többnyire kész anyagát, megsemmisítse.[1] Kedélyhangulatának még felszínét sem érintette olyan czikornyás dícséret, minővel Horváth Lázár *Honderü*je kedveskedett neki, mikor Kemény Zsigmondot „az erdélyi diplomácia legjelesb oszlopá"-nak nevezte.[2]

A sok tört reményért csekély ellenértéknek tartotta Kemény saját írótehetségének s emberismeretének gazdagodását. A leszámolás óráiban elfelejtette, hogy az izgató küzdelmeknek köszönhette a művészibb előadás eszközeit, s hogy az emberi akarat és szenvedély ismerete nélkül örök talányok maradtak volna számára az állam és költészet életének titkai.

A költő lelkének éles látása azonban még nagyobb

[1] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 357. l.)

[2] *Honderü.* 1844. Első félév. 96. l.

áldozatokat követelt Keménytől. Első regényében nem hiába magyarázta a szenvedés bölcseletét; csak saját könnyein keresztül láthatta meg azt a tenger könynyet, mely a bánatos szemekből a földre hullott; előbb saját vesztett ábrándjait kellett meggyászolnia, hogy átérthesse az egész világ végzetét. Így vegyültek össze az ifjú államférfiú sötét tapasztalataival a boldogságra vágyódó férfiú szívének izgalmai.

Wass Ottilia grófnő.

Kolozsvár társadalmi élete hasonlított a hegyi patakhoz, mely hóolvadáskor zúgó árral rohan végig a mély szakadékokon, nyáron meg elapad s alig tud megküzdeni a szembekerülő akadályokkal.

Az 1842-ik évi országgyűlés pezsgő élet zajával töltötte meg Erdély fővárosának minden zugát. Az országgyűlési viták új meg új anyagot adtak a harczi kedvnek a megyegyűléseken, a hírlapirodalomban s a szalonokban. A színházi előadások s az estélyek is nagyrészt az országgyűlés tagjai közül s a karzati közönségből toborozták híveiket.

Egészen megváltozott a város képe 1843 februárjában az országgyűlés szétoszlása után. A követek kerületeikbe távoztak, hogy az országgyűlés fanyar eredményeiről adjanak számot. Az irodalom panasszal s keserűséggel telt meg, a szalonok pedig hasztalan küzködtek a terjengő unalom ellen. A vidám zaj még felhangzott egy-egy mulatságon, különösen a kormányzónak fesztelen báljain, de a farsang hamar elmult, s azután mindenki vágyódott a falusi kastélyokba a tavaszi természet után. Már márczius közepén csak csendről s egyszerű benyomásokról számol be Malom Lujza pesti barátjához írt levelében.[1] Ez

[1] Rexa Dezső: *Malom Lujza levelei Döbrentei Gáborhoz.* (*Irodalomt. Közlemények.* XVII. 1907. 365. l.)

időtájt gr. Gyulai Lajos is panaszkodik naplójában Kolozsvárra s az unalmas városból sietve menekül marosnémeti otthonába.[1]

A néptelen utczák, a lefüggönyözött szalonablakok, a kihalt klubbok csak megtépett reményeire figyelmeztették Kemény Zsigmondot. Egyelőre a megyegyűlések sem vetettek csábítóbb eszméket felszínre. Kemény az *Erdélyi Hiradót* még a nyár közepéig szerkesztette, de politikai harczainak emlékein kívül tulajdonképen csak a kötelesség kötötte lapjához. Egyénisége mind inkább kinőtt az erdélyi viszonyok közül.

Különösen áthidalhatatlan szakadék választotta el attól a könnyelmű aristokrata társaságtól, mely válogatás nélkül kapkodott a jelennek értéktelen örömei után. Itt a komoly gondolat nem versenyezhetett a vadásztörténetekkel, a nőcsábítók diadalaival s a kártyajáték izgalmaival. Kemény nem volt asketa, de saját titkolt szenvedélyei sokkal több bánatot szereztek neki, hogy sem jól érezte volna magát a léha környezetben. Gondolkodó lelke, mely nagy társadalmi átalakulások távoli morajját hallotta a jövőben, elborult a züllött világnézetű ifjak és vének láttára, kik gondtalanul mulattak a nemzeti élet veszedelmes aknái fölött.[2]

Annál több szellemi gyönyörűséget szerzett neki az a kis kör, mely egyaránt érdeklődött a költészet, tudomány s a közélet kérdései iránt. Csak néhány

[1] Gr. Gyulai Lajos naplójának 1843-ik évi füzetében lásd az 58. lapot. (Az Erdélyi Múzeum-Egylet kézirattárában.)

[2] A b. Kemény Zsigmond kolozsvári tartózkodására vonatkozó adatokat legnagyobbrészt Wass Ottilia grófnő közölte velem 1913 június elején.

család alkotta e kört, melyeket nemes hagyományok, rokonsági kötelékek s az együttérzés szálai fűztek össze. E kis művelt aristokrata világ gyakran gyűlt egybe a kolozsvári Főtérnek egyik eredeti házában gr. Rhédei Jánoséknál. A vonzó otthon fő jellemét az élénk szellemű grófné, született Wesselényi Katalin bárónő adta meg, ki 1835-ben vált el első férjétől, gróf Bánffy Miklóstól, s ugyanazon évben másodszor is férjhez ment. A benső családi összeköttetésekben leginkább a grófné rokonsága szerepelt, különösen sógora, az öreg gr. Bethlen János, s testvére, b. Wesselényi Ferencz. Sokat időzött Rhédei gróféknál b. Kemény Zsigmond is; egy 1844-ik évi levele szerint ott is lakott a gróf házában.[1] Részben ő is a grófné rokonságához tartozott, kinek anyja Kemény bárónő volt.[2]

Legtöbb varázszsal hatottak Kemény Zsigmondra azok az órák, melyeket e társasággal özvegy gróf Wass Györgyné házában töltött el. Egy emeletes épület volt ez Rhédeiék második szomszédságában, de oly szerényen húzódott meg a házsorban, hogy az emeleten csak négy ablak tekintett a Főtérre. Itt helyezkedett el a fogadóterem, melynek minden részletéből valami különös báj sugárzott ki. A terem falain a családi képek mellett írók s művészek arczképei függtek, a bútorok helyét finom, nőies ízlés szabta meg, mely itt is, ott is talált alkalmas helyet egy-egy nagylevelű ficusnak vagy futónövénynek. A barokkstílű épületek ódon díszei ellenállhatatlan erővel ra-

[1] Papp Miklós: *B. Kemény Zsigmond levele b. Wesselényi Miklóshoz 1844 aug. 7-én. (Életképek.* 1876. 47. sz.)

[2] Az itt említett családok kapcsolatait feltünteti a *Magyar nemzetiségi zsebkönyv* is. II. 1905. 5., 205., 451., 452. l.

gadták a képzeletet a multba, a tágas tér közepén pedig a csúcsíves székesegyház sötét falaival, magas ablakaival s égbetörő tornyával maga a kőbe faragott történelem volt.

Az a nemes szellem, mely gr. Wass Györgyné otthonában uralkodott, a ház úrnőjének egyéniségéből áradt szét. Az özvegy grófné, született Gyulai Franciska grófnő, a szülői házból hozta magával a műveltség szeretetét. Már leánykorában kapcsolatban volt a Gyulai-családnak benső barátjával, Kazinczyval, s nagyrabecsülte öcscsének, gr. Gyulai Lajosnak, nevelőjét, Döbrenteit.[1] Fogadóterme mindig nyitva volt a szellem, tudás s művészi kedvtelés számára; zeneestélyeit Malom Lujza is emlegeti.[2] Mint lelkes honleány a közügyért semmi áldozatot sem sajnált, annál inkább megvetette nemzetének ellenségeit; a törvénytelen kormánynyal szemben úgy tüntetett, hogy az uralkodónak születése napján ablakait nem világította ki.[3] Gr. Wass Györgyné világnézetét leányai: Zsuzsánna s Ottilia grófnők is örökölték. Nemzeti adakozások alkalmával a fiatal grófnők neve is ott volt a gyüjtőíven anyjuké mellett. Mikor meg a grófné Tresztia helységben népiskolát állíttatott fel jobbágyai számára, leányai is együtt tanították vele az iskolás gyerekeket.[4]

[1] Gr. Wass Györgynére vonatkozólag több adat fordul elő *Gr. Gyulai Lajos naplótöredékei*ben, melyeket gr. Kuun Géza Budapesten 1875-ben adott ki.

[2] Rexa D.: *Malom Lujza levelei Döbrentei Gáborhoz. (Irodalomt. Közl.* XVII. 1907. 220. l.)

[3] Gr. Kuun Géza: *Az erdélyi 1834-iki országgyülés. (Erdélyi Múzeum.* XXII. 1905. 388. l.)

[4] *Erdélyi Hiradó.* 1843. I. félév. 1. sz. — 1842. I. félév. 58. l.

Gr. Wass Györgyné szalonja sok kedves hangulattal vette körül Kemény Zsigmondot. Itt szabadon fejtegethette kedvelt eszméit, s a meginduló vitában mindig érvényesült rendkívüli tudása s éles ítélőereje. Legkedvesebb témái a régi és újabb irodalmi alkotások, Erdély multjának viszontagságai s az országos reformok voltak. Politikai eszméi teljesen összehangzottak a társaság gondolkodásával, melyet gr. Bethlen János bölcs szabadelvűsége s a nagy b. Wesselényi Miklós tisztelete irányított. Az irodalmi vitákat a hölgytársaságnak nagy olvasottsága s Keménynek kiművelt ízlése tette tartalmassá. Kemény különösen alapos német irodalmi ismereteivel tűnt ki s gyakran hozott egy-egy könyvet Wass grófnénak s leányainak.

Wass grófné szalonjában kedvező világításba került Kemény egyénisége. Ő, kit sokan álmodozó s nehézkes természetnek tartottak, itt rendesen uralkodott szórakozottságán. Több gondot fordított külsejére is. 1844 márciusában egészen tekintélyes összegről szóló szabószámlát egyenlített ki, s úgy látszik, kolozsvári látogatásai számára rendelte azt a miniszterkabátot is, melyet szabójához intézett levelében oly szigorúan bírált meg.[1] Különben Kemény társasága annyira felülemelkedett a kicsinyes szempontokon, hogy a kiváló egyén apró félszegségeit nem igen vette volna észre. Lelkes hallgatósága tisztelte benne a nagyeszű embert s a szellemes társalgót. Mondják, hogy beszéd közben alakja szinte megszépült; sokat jelentő arczvonalai átszellemültek, ábrándos tekintetű szemében meg a lángész ihlete villant fel.

[1] Papp Ferencz: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamarás on. (Irodalomtörténeti Közlemények.* XXV. 1915. 465., 466. l.)

Az érdekes férfiú alakja különösen Wass grófné fiatalabb leányának, Ottiliának, képzelődését izgatta. Ottilia grófnő az 1829-ik év elején született[1] s még gyermekleány számba ment, mikor Kemény Zsigmond házukhoz járogatni kezdett. Könnyed, lányos termete, derült, szellemes arcza, nagy, kék szemeinek mély tekintete valóban bájos jelenség azon a képen, melyen Teleki Blanka grófnő a két Wass grófnő alakját örökítette meg. A kedves gyermek műveltségét a finom társadalmi légkörben folytonos irodalmi s művészeti benyomások gazdagították. Korán jelentkeztek költői hajlamai is. Szerette a magányt a szabad természetben, szívesen merengett el az élet rejtélyein, leginkább vonzotta a költészet bűvös világa. Mily mélyen érdekelhette e mozgékony kedélyt Kemény Zsigmond egyénisége s benne a költői lélek szárnybontása, kinek gondolata állandóan a magyar nemzetnek s az emberiségnek ügyére irányult! Rokonérzését élesztette tanítója, a fiatal Krizbay Miklós, ki, mint az *Erdélyi Hiradó* segédszerkesztője, mindig a csodálat hangján beszélt Kemény Zsigmondnak nagy tehetségéről s fényes jövőjéről. Lassanként a rokonérzés rajongássá fokozódott, s Ottilia grófnő már nem is tudta rejtegetni érzelmeit; valahányszor Kemény nevét hallotta, mindig az izgalom piros lángja gyulladt ki arczán.

Kemény Zsigmond hamar értesült írótársától, Krizbaytól, a fiatal grófnő vonzalmáról. Küzdelmes ifjúsága után a férfikor határán teljes erővel ébredt fel

[1] A kolozsvári református egyház keresztelési anyakönyvének kivonata szerint, melyet számomra Herepei Gergely ref. esperes állított ki, Wass Ottilia grófnő 1829 jan. 14-ikén kereszteltetett meg.

lelkében a boldogság után való vágy. Ottilia grófnő egyéniségéből ép az integetett feléje, minek hiányát magányában oly keservesen érezte, — a derült összhang, a mosolygó életkedv s a szeplőtlen öntudat. Kedvesen emelte ki e jellemvonásokat az a tiszta áhitat, melylyel a fiatal hölgy 1843-ban a confirmatiora készült. Jún. 5-ikén családi körben ment végbe a vallásos ünnep, melynek egyik fő pontja Ottilia grófnőnek s nénjének hittani vizsgálata volt, s a két grófnőnek szép feleletei, vallásos érzelmei egészen templommá alakították át a Wass-házat. Az ünneplő társaságon — a család rokonain s barátain — meghatottság vett erőt. Még gr. Gyulai Lajos is, mint naplójában másnap feljegyezte, elérzékenyült s alig tudta könnyeit visszafojtani.[1] Kemény is meghódolt a nőiség bája és ereje előtt. Ottilia grófnőben saját női eszményképére ismert s férfiúi szenvedélylyel ragaszkodott a széplelkű leány szerelméhez. Wass Ottilia grófnő emlékezése szerint körülbelül a vallásos családi ünnep táján, 1843 nyarán kezdődött az a viszony, mely egy időre annyi fényt vitt Kemény lelki világába.

Az ébredő rokonérzelem eleinte nem talált sem alkalmat, sem szót a nyilatkozásra. Ottilia grófnő gyakran csak a tanulószobában hallgatta az érdekes gondolatokat, melyeket Kemény a szomszédos szalon közönsége előtt fejtegetett. A szerelmi viszonyban nagy szerepe volt az ábrándnak, melynek jogait a mindennapi élet nem igen akarja elismerni. Bizonyára mindenki romantikusnak találta volna a harmincz éves

[1] Gr. Gyulai Lajos az ünnepet naplójának 1843-ik évi füzetében, a 71. lapon írja le. (A napló az Erdélyi Múzeum-Egylet kézirattárában van.)

férfiú szerelmét, hisz Ottilia grófnő csak tizenötödik évében volt. A korkülönbség határait azonban eltörölte a lélekrokonság.

A ki látta valaha Wass Ottilia grófnőt kolozsvári otthonában a mult emlékei között, az meggyőződhetett, hogy Kemény Zsigmond nem méltatlanra pazarolta lelkesedését. A külföldi utazások alkalmával gyűjtött műtárgyak, a gazdag könyvszekrények, melyek a magyar, német, franczia s angol irodalom alkotásait foglalják magukban, a szekrényeken elhelyezett szobrok: Gutenberg, Shakespeare s Goethe képmásai, — mind egy szép léleknek magas életczéljairól s örökös fejlődéséről beszélnek. Az idő megviselhette a grófnő szervezetét, de szelleme még öreg korában is megőrizte csodálatra méltó élénkségét. Világnézetét nemes emberszeretet jellemezte, mely nem ismert felekezeti korlátokat. Nem csoda, hogy rokonérzése Kemény Zsigmond regényalakjai közül leginkább Laczkó Istvánné felé, *A rajongók*ban rajzolt szombatos papné felé fordult, kiben az önfeláldozó szeretet igazi lelki műveltséggel egyesül. Lyrai költeményeit a mult század ötvenes és hatvanas éveiben örömest közölték a folyóiratok és gyűjteményes vállalatok.[1] Ezekben a borongó bánat mellett főkép a költészet szeretete nyilatkozott, s őszinte szívből eredt sóhajtás volt egyik versszaka:

Költészet nélkül mi lesz az élet?
Zord való fagyos lehelete
Elhervasztja lelkemnek virágit,
Eltompul a szív hő érzete.

[1] Sárosi Gyula: *Az én albumom*. 1857. — *Hölgyfutár*. 1858., 1859. — Zilahy Gyula: *Hölgyek Lantja*. 1866.

A lángész iránt való tisztelet egész életén végigkísérte a grófnőt. Ez indította a hetvenes években arra is, hogy Liszt Ferencznek Chopinről szóló tanulmányát magyarra fordítsa.[1] Ily magasra csak igazi tehetség s folytonos törekvés emelkedhetik, s a nagy műveltségű női lélek gazdag fejlődéséből joggal következtethetünk a fejlődésnek biztos alapjaira is.

Kemény Zsigmond a fiatal leány lelki világában előre sejtette már a magasabb szellemi törekvéseket, Ottilia grófnő pedig méltó akart lenni a kiváló férfiú rokonérzésére. Egy alkalommal Ottilia grófnő a tanulószobában hallotta, mint magasztalta Kemény a szalonban Herwegh költeményeit. Úgy látszik, a magyar költő az ifjú német költőnek *Gedichte eines Lebendigen* című kötetéről beszélt;[2] mint a németországi ifjúságot, őt is elragadta a politikai lyrában nyilatkozó forradalmi szellem, mely hadat üzent a nyárspolgári viszonyoknak s nagy tettek, új, szabad korszak után vágyódott. Kemény lelkesedése nem hagyott nyugtot Ottilia grófnőnek; mihelyt kezébe kerültek Herwegh költeményei, azonnal megtanult néhányat közülök. A grófnő ábrándos szívének azonban, valószínű, inkább tetszettek Herwegh szonettjei, különösen a költői szerelmi nyilatkozatok.

Kolozsvár nyári élete szabad teret engedett az ábrándozók érzelmeinek. Álmodozásra csábította őket az ódon, zegzugos utczák sejtelmes csendje s a kertek alatt suttogó Szamos. A leányszív álmai s a lovagi ábrándok közé letűnt idők eszméit s hangulatait

[1] Liszt Ferencz: *Chopin.* Francziából fordította gr. Wass Ottilia. 1873.

[2] Georg Herwegh: *Gedichte eines Lebendigen.* 1841. Zürich und Winterthur.

vegyítette a romantikus környezet. Tiszta nyári éjjeleken, mikor a holdsugár a székesegyház ívei közt játszott, majd meg az erkélyek oszlopaira s a Wass-ház ablakaira vetődött, valóban olyan volt a kolozsvári Főtér, mint a lovagkornak itt felejtett darabja.

Gr. Wass Györgyné családja a nyarat Kolozsvárott töltötte. Itt időzött Kemény Zsigmond is a nyár végéig; itt írta s adta ki a korteskedésről szóló politikai röpiratának első füzetét. A szeptember egy időre megfosztotta megszokott kolozsvári körétől. Az ősz elejét Wass grófné leányaival együtt testvérénél, gr. Gyulai Lajosnál, Marosnémetiben élvezte, s a vendégszerető gróf csak október elején jegyezte fel naplójában kedves vendégeinek távozását.[1] Ez idő alatt Kemény, mint röpiratának második füzetében említette, néhány hétig gyengélkedett. Valószínű, a szeptemberi napok őt is kicsalták Kapudra, hol az őszi természet s a falusi csend jótékony hatással volt meggyötört idegeire s forrongó kedélyére. Az ősz vége felé újra Kolozsvárra költözött, hogy politikai röpiratának második füzetét bevégezze és sajtó alá rendezze. Falusi magányában többször elemezhette Ottilia grófnőhöz való viszonyát s egy-egy sötétebb órában talán maga is küzdött szívének heves vágyódása ellen. Elég volt azonban Kolozsvárott újra látni a bájos alakot, a mélyreható elemzések teljesen kárba vesztek, s Kemény még szenvedélyesebb rajongással követelte a boldogságot, melylyel a sors Ottilia grófnőnek tiszta vonzalmában kecsegtette.

Wass grófné nem is sejtette, mi történik körülötte.

[1] Gr. Gyulai Lajos naplójának 1843-ik évi füzete. 105. és 107. l. (Az Erdélyi Múzeum-Egylet kézirattárában.)

Ottilia grófnő s Kemény féltve vigyáztak titkukra. Lassanként kitalálták a meghittebb találkozás módját is. A téli időszak beálltával egyre hangosabb lett Kolozsvár, s a családi mulatságok új meg új alkalmat adtak a bizalmasabb beszélgetésre. Legkedvesebb találkozóhelyük b. Horváth Mihály háza volt. A két Horváth bárónő Ottilia grófnővel baráti viszonyban állott, s ők vállalkoztak a gondviselés szerepére a két szerető szív történetében. Valahányszor Ottilia grófnő ellátogatott Horváth báróékhoz, Kemény Zsigmond sem hiányozhatott a társaságból. Az ábrándos lelkű költő teljesen átadta magát az ígézetnek, melylyel Ottilia grófnő egyénisége vette körül; kitárta kedélyének s szellemének gazdag tárházát, de az érettebb férfilélek aggodalmasságával kerülte a határozottabb nyilatkozatokat, mintha maga is félt volna attól, hogy erősebb érintésre a szép viszony szétpattanhat. A Horváth-házban lefolyt boldog órák szemtanuja volt az ifjú b. Horváth Miklós, ki később is közelről figyelhette meg Kemény Zsigmond életének mozgalmait. Ezért írhatta fél század mulva, hogy „Kemény egész életében csak egy nő iránt érzett mélyebb vonzalmat, kiben csalódott“; ezért irányította a szerelmi dráma krónikásainak figyelmét Erdély, különösen Kolozsvár felé.[1]

A szép órák, melyekben Kemény a szerelemnek minden izgalmát átérezte, még inkább megszaporodtak a farsang kezdetével. A társaság ugyan a főkormányzó betegsége miatt eleinte kissé tartózkodóan viselkedett, de csakhamar oly gondtalanul merült

[1] B. Horváth Miklós: *Kemény Zsigmondról.* (*Fővárosi Lapok.* 1894. 346. sz.)

zajos mulatságaiba, a hogyan csak az erdélyi aristokratia tud farsangolni. A színház, szánkázás s a bálterem újra meg újra összegyűjtötte azokat, kik az életnek örülni akartak. S hogyan maradhatott volna távol a derült világtól Wass Ottilia grófnő, ki 1844 januárjában lépett tizenhatodik évébe s a nagyleányok sorába? Úgy látszik, Kemény szívesen megvált komoly tanulmányaitól, hogy a farsangi társaságokban itt is, ott is láthassa szívének választottját, s Ottilia grófnőt is büszkévé tehette a kiváló író és költő hódolata, kinek munkásságát a szellem fénye mellett az Akadémia elismerése tüntette ki. Mintha a szerető szívek találkozásának egyik módját leplezné le a következő hír, melyet a *Honderü*nek 1844 febr. 4-ikén küldött kolozsvári levelezője: „Lesz egy jótékony czélú, néma ábrázolatokkal érdekesbített táncz is gr. Rhédei János piaczi lánczos házában Kemény Zsigmond és Bethlen Ferencz által rendezve, melyben uraink és hölgyeink b. Jósika regényeiből alakokat ábrázolandanak".[1] Keményt aligha pusztán b. Jósika Miklós iránt való rokonérzése csábíthatta az élőképek rendezésére, vállalkozásában talán inkább Wass Ottilia grófnőre gondolt, ki a januári előkészületekben egy-egy regényes szerepben szintén részt vehetett.

Végre a rajongás elérte végső határát. A bizonytalanság gyötrelemmé kezdett válni, s Kemény szeretett volna Ottilia grófnő lelkének mélyéig látni. A sorsdöntő találkozás színhelye Horváth báróék háza volt. Kemény felindult kedélylyel s lázas szenvedélylyel közeledett Ottilia grófnőhöz. Szerette volna szerelmének egész gazdagságát kitárni, talán az imádott

[1] *Honderü*. 1844. Első félév. 229. l.

nő kezébe akarta letenni életének tervét, azonban az izgalom makacscsá tette ajkát, s az ékes szavú író, a nagy hatású szónok akadozva mondta el szerelmi vallomását. Ottilia grófnő megértette az igaz szenvedély hangját, szívének zára felpattant, boldogsága mégis megdöbbentette; csak most vette észre, hogy rajongásában mennyire megfeledkezett a valóság rideg követeléseiről. Vésztjósló felhőként tűnt fel előtte az a gondolat, hogy anyja nem fogja neki megbocsátani titkolózását. Kemény Zsigmond maga vállalkozott arra, hogy gr. Wass Györgynét szívük ügyének megnyerje s Ottilia grófnő kezét megkérje. Most már inkább bízott tollának hatalmában, mint beszélő tehetségében, levelet írt Wass grófnéhoz s az anya áldását kérte leányának boldogságára.

Az aggódó szerelmeseknek új pártfogója akadt gr. Rhédei Jánosnéban, ki első házasságának felbontásával bizonyította, hogy a szív jogaiban nem ismer megalkuvást.[1] Ő küldte el Kemény Zsigmond levelét is gr. Wass Györgynéhez. A szerelmi postás szerepét Rhédei grófnénak első házasságából született fia, a fiatal gr. Bánffy Miklós, vállalta magára. Mint előre sejteni lehetett, a levél teljesen feldúlta az özvegy grófné lelkének nyugalmát. Kemény hiába várta a választ Rhédeiéknél, de mindent megtudott a kis postás megfigyeléséből, ki a sok faggatásra azt mondta: „Aligha tetszett a levél, mert Francziska néni nagyon haragudott". Valóban gr. Wass Györgyné hallani sem akart a viszonyról, mely anyai kötelességének

[1] Ottilia grófnőnek más kapcsolata is volt Rhédei grófnéval, a mennyiben keresztlevele keresztszülőkül Rhédei grófné szüleit: b. Wesselényi Istvánt és Kemény Rozália bárónőt tünteti fel.

mulasztására s szabadabb nevelésmódjának csődjére figyelmeztette. Szívesen látta Keményt szalonjában, de vejéül soha sem óhajtotta. Megértette tehát leányával is, hogy ingatag alapra akarja boldogságát építeni; figyelmeztette Kemény Zsigmondnak zilált vagyoni viszonyaira s gyakorlatiatlanságára, mely semmi biztosítékot sem nyujt a családi élet számára. Leginkább kiemelte és nagyította a két érdekelt fél közt levő korkülönbséget, mely egy idő mulva félszeg s nehéz helyzeteket fog teremteni. Az aggódó anya kéréseinek s érveinek végre Ottilia grófnő sem tudott ellentállani, elszakította a szép viszonyt, annyi költői rajongásnak felejthetetlen tárgyát.

A szakítás 1844 első negyedére esett. Wass Ottila grófnő saját emlékezése szerint épen akkor mult tizenöt éves; a rokonság is főkép a tizenöt év tapasztalatlanságára hivatkozott. Hitelessé teszi ezt az adatot a grófnőnek kitűnő emlékező tehetsége, mely nagy kora ellenére leányéveinek emlékeit meglepő pontossággal őrizte meg emlékezetében. Az elválás idejét pontosabban február 4-ike tájára tehetjük, valamivel későbbre, hogy a *Honderü*nek kolozsvári levelezője Kemény Zsigmondról, mint élőképek rendezőjéről adott hírt. Ily szerep sehogy sem illett volna össze a csalódott szív fájdalmaival. Első pillanatra feltűnő, hogy gr. Gyulai Lajos nem említi naplójában az érdekes szerelmi ügyet, melyről egész Kolozsvár beszélt, holott máskor Wass grófné családjáról jelentéktelen híreket is feljegyzett. Azonban e hiány is újabb bizonyíték Wass Ottila grófnő emlékezésének helyessége mellett. Gr. Gyulai Lajos ugyanis 1843 októberétől az 1844-ik évi nyár végéig külföldön utazott, azért nem tér ki napi feljegyzéseiben hugának s Keménynek kalandos viszonyára.

Kemény kedélyét mélyen lesujtotta nagy csalódása. Mint mondják, idegeinek ingerültsége epelázzá fokozódott. Talán évek mulva épen gyötrő emlékei után képzelte el egyik regényhősének, Wranich Izidornak, izgatott kedélyállapotát, ki *A szív örvényei*ben Agatha eljegyzésének éjén „lázba esett, mely epés és ideges kór jelenségeit kezdé fölmutatni." Hisz a költött viszonyban majdnem ugyanaz a korkülönbség játszik szerepet, mint Kemény szerelmének történetében, a mennyiben Wranich Izidor huszonkilecz éves volt, a férjhez menő Agatha pedig körülbelül tizenöt.[1]

Minél több joggal hihette Kemény, hogy boldogságra vágyó szívének utolsó ábrándját temette el, annál sötétebb volt gyásza, melyben egy egész világ összeomlását érezte. Leverten vonult vissza komor gondolatai közé; bántotta még a vígasztalás is. A vígasztalók közé tartozott Wesselényi Krisztina bárónő is, ki nagynénjének, Rhédei grófnénak szalonjában gyakran merült tudományos elmélkedésekbe Keménynyel.[2] A tudós műveltségű hölgy őszinte rokonérzéssel vonzódott Keményhez, korra nézve is közelebb állott hozzá; azért semmiképen sem értette meg, hogyan tévedhetett oly ferde ösvényre tudós barátjának szenvedélye.

— Hogyan gondolhatott maga arra a libára? — Kérdezte egy alkalommal Krisztina bárónő, Kemény szerelmére czélozva.

Kemény idegesen védekezett.

— Ugyan hagyjon nekem békét édes Krisztin! Én

[1] B. Kemény Zsigmond *Összes művei*. IV. 1897. 90., 96. l.

[2] A bárónő családi kapcsolataira nézve felvilágosítást nyujt a *Magyar nemzetségi zsebkönyv*. 1905. II. 451., 452. l.

szívesen hallgatom magát, ha botanikáról vagy astronomiáról beszél; csak szívem ügyeibe ne avatkozzék![1]

Ottilia grófnővel meg lehetett családja elégedve. A fiatal leány felejteni akart, s a társadalmi élet izgalmai hamar kitörölték lelkéből széttépett álmainak nyomát. Saját szavai szerint nem sokára más irányba terelte rajongását,[2] de azért leánykori szerelmének emléke tovább is részt vett egyéniségének fejlődésében. A ki egykor arról álmodozott, hogy Kemény Zsigmond karján halad végig az életen, inkább választotta a magányos életet, mint sem hogy valamely közönséges lelkű férj oldalán morzsolja le a napokat. Életét később is a költészetnek, irodalomnak s nénjének, Zsuzsánna grófnőnek, szentelte.[3]

Kemény Zsigmond sokáig hordozta szívében a családás fájdalmait. Minél komorabbá vált a múló évekkel agglegényszobája, annál gyakrabban keresték fel magányát ábrándos szerelmének emlékei. Ezt bizonyítja Danielik János püspök visszaemlékezése, melyet Beksics Gusztáv jegyzett fel számunkra.[4]

Kemény épen beteg volt, midőn Danielik püspök egyszer meglátogatta. A látogatás, valószínű, az öt-

[1] A bárónő tudós hírét megerősiti a *Pesti Hirlap*nak 1844 szept. 22-iki száma is, mely szerint Wesselényi Krisztina bárónő is részt vett a magyar orvosok és természetvizsgálók V. nagygyűlésén, a fűvészeti osztályban.

[2] Így nyilatkozott Wass Ottilia grófnő Hegedüs István budapesti egyetemi tanárhoz 1913 márcz. 23-ikán intézett levelében.

[3] Wass Ottilia grófnő 1917-ben halt meg s körülbelül fél milló korona értékű vagyonát részben az Erdélyi Múzeum-Egyletnek, részben az erdélyi református egyházkerületnek hagyta.

[4] Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. Második kiadás. 1883. 17. 18. l.

venes évek vége táján Kemény agglegényszobájában történt. Kemény szivart akart hozatni, csengetett, s mikor a csengetésre senki sem jelentkezett, keserűen panaszkodott. Danielik válasza egy jó tanács volt, biztatta barátját, hogy nősüljön meg.

Erre Kemény az ágya mellett levő szekrény fiókjából Klopstock költeményeinek kötetét vette ki s a régi kötésű könyvből egy megszáradt virágcsokrot vett elő.

— Íme — szólt hosszú mélázás után — ez az egész, a mi számomra megmaradt.

Danielik többé nem tanácsolta neki a nősülést.

Hogy kinek alakját idézte vissza Kemény lelkében a régi emlék, azt Beksics 1883-ban gyöngédségből hallgatta el, de czélzásai határozottan Wass Ottilia grófnőre irányulnak. Róla is elmondhatta Beksics, mint Kemény szívének választottjáról, hogy főrangú hölgy, s hogy még akkor is élt, mikor Beksicsnek Keményről szóló munkája megjelent. Kemény kolozsvári élményeire is ráillett, mit Beksics említ, hogy Kemény a zárkózott egyének hatalmas, izzó szenvedélyével szerette hölgyét, remélt, de csalatkozott. Még inkább Wass Ottilia grófnőre czéloz Beksics azzal a megjegyzésével, hogy Kemény a virágcsokrot, mint „egyetlen szerelmének emlékét", egész haláláig őrizte. Az „egyetlen" kitüntető jelzőt valóban Keménynek csak Wass Ottilia grófnő iránt érzett szerelme érdemli meg.

Mindezek az adatok arra mutatnak, hogy a fonnyadt virágok egykor ugyanannak a szerelmi drámának voltak tanui, melyre b. Horváth Miklós is gondolt visszaemlékezésében, s melynek — Horváth báró szavai szerint — „Kolozsvárott olyan vége volt, mint

Heine világhírű szép költeményének: a *Régi történet*nek."[1] Kemény senki iránt sem érzett oly mély és tiszta szerelmet, mint Wass Ottilia grófnő iránt. Lelkét a nő mindig vonzotta, de viszonyaihoz mind több földi elem tapadt. Így aztán nem csoda, ha Ottilia grófnő emléke, mint a vándort a hajnali felhő, Keményt egész életén végigkísérte.

Kemény Zsigmond kolozsvári körének s szerelmi viszonyának benyomásai azonban nem maradhattak pusztán az agglegényszoba kísértetei; sokkal becsesebb hatással voltak a regényíró világnézetére. Wass Ottilia grófnő s azok a hölgyek, kikkel Kemény a kolozsvári szalonokban oly sokat társalgott, nem hiába ragyogtatták kedélyüket és szellemüket; lelkük fényéből jutott valami Kemény költészetének is.

Érdekesen vegyült a költőnek romantikus érzelemvilága képzeletének alkotó munkájába, az *Élet és ábránd* című regény kialakulásának izgalmaiba. Camoens csalódásai annyira hasonlítanak Kemény szerelmének mozgalmaihoz, mintha a költő saját szenvedélyét eszményítette volna regényében. De vajjon Catharina de Atayde azért lett-e az *Élet és ábránd*ban alig tizenöt éves a cintrai pásztoróra idején, mert Kemény is alig tizenöt éves hölgyért rajongott? Vajjon Camoenst azért teszi-e boldoggá kedvesének esküje, mert Kemény fülében még Ottilia grófnő szavai csengettek? S miért vádolja Kemény regényében oly felindult lélekkel a gondos anyát, ki leányától azt kívánja, hogy társadalmi előnyökért áldozza fel a szellemet s a szerelmet? Talán a keserű kifakadá-

[1] B. Horváth Miklós: *Kemény Zsigmondról.* (*Fővárosi Lapok.* 1894. 346. sz.)

sokban fájó emlékek érvényesültek, s a regényíró arra gondolt, hogy az ő boldogságát is egy aggódó anya, gr. Wass Györgyné, zúzta össze? Ezekre a kérdésekre alig adhatnánk egyszerű feleletet. Kemény nyilatkozata szerint ugyanis regényének első fele már 1843 júniusában elkészült, tehát abban az időben, mikor Wass Ottilia grófnő Kemény Zsigmondnak határozottabb érdeklődéséről tudomást kezdett venni. Valószínű azonban, hogy Keményt jóval előbb elbűvölte a bájos leány egyénisége, mielőtt az csak sejthette volna. A komoly férfiú már jóval előbb kimondhatta szerelméről a lesujtó ítéletet, mielőtt szíve nyilatkozott volna; előre láthatta vonzalmának akadályait, azért küzdött érzelmei ellen, azért titkolta ébredő szenvedélyét. E belső harczok, melyeket a költőnek sötét életnézete és nagy emberismerete élesztett, már inkább lehettek hatással az *Élet és ábránd* tervére, a mű első felében rajzolt szerelmi drámára s egyes lyraibb helyekre, melyekben a vesztett ábrándok hőse szólal meg.

A mint Kemény Zsigmond életének, ép úgy költészetének is egyik főkérdése a nő, ki boldogságot ígér s csakhamar szomorúságot és fájdalmat hagy maga után. Az *Élet és ábránd*ban már egész rejtelmes szépségével áll előttünk a bűvös jelenség, mintha a költőnek ragyogó s bús emlékeiből lépett volna elénk. Míg azonban a valóság bántó éllel emeli ki az élet nagy ellentmondásait, addig a regényben a képzelet holdvilága sejtelmes fénynyel vonja be az emberi szív gyötrelmeit.

Élet és ábránd.

Legtöbb költői egyéniség, miután megtalálta a lényegének megfelelő jellemző formát, alig tesz egyebet, mint hogy a költői hatás eszközeit váltogatja, esetleg tökéletesíti. Ezekkel ellentétben Kemény költői egyéniségének fejlődése hosszú és meglepetésekben gazdag. Nála a lélek tartalma változik meg, új eszmék, új érzések hatják át valóját, s a költői alkotás nagy belső mozgalmak kifejezője.

Első regényének befejezése óta felnyíltak előtte az élet sorompói. Látta, hogyan tiporta el politikai eszményeit a cselszövés, miként diadalmaskodott szívének legszebb ábrándjain a mindennapi érdek, s lelkének sötét hátteréből új jelentéssel emelkedett ki költői hivatása. Világnézetének gazdagodásával együtt járt formaérzékének finomodása. Stilusa hírlapi cikkeiben vált hajlékonyabbá, költői képzetvilágát mély irodalmi hatások gazdagították, alkotó tehetsége pedig talán *Balassa* című regényének tervezésében bukkant a szerkesztés művészetének újabb titkaira. Így magyarázhatjuk meg azt a tüneményes gyorsaságot, melylyel Kemény regényírói pályájának magasabb pontjait érte el. Bár első regényének befejezését nem nagy időköz választja el az *Élet és ábránd* keletkezésétől, mégis költészete utóbbi költői alkotásában szinte teljes fejlettségével bontakozik ki előttünk.

Az *Élet és ábránd* sorsát nagyrészt homály takarja, de a mű történetében néhány adat elég biztos tájékoztatóul szolgál. A regény kialakulásának első nyomai az 1842-ik évbe vezetnek bennünket. E tekintetben legtöbb hitelt érdemel Szász Károly püspök feljegyzése, ki a negyvenes években egészen közelről pillanthatott Kemény költői munkáinak terveibe. Szász emlékezése szerint Kemény, mint az *Erdélyi Hiradó* szerkesztője írta az *Élet és ábrándot*, mikor a szerkesztés gondjaitól néha kapudi magányába menekülhetett.[1] Már pedig az ifjú publicista az 1842-ik év elején kezdett az *Erdélyi Hiradónak* határozott irányt adni s a lap vezetéséről csak 1843 júniusának végén mondott le. Gyulai Pál szerint is az *Élet és ábránd* 1842 s 1843 körül jöhetett létre.[2] Az *Ujabbkori Ismeretek Tára* szintén ugyanarra az időre teszi a regény keletkezését, melyben Kemény Kolozsvárott tartózkodott s az *Erdélyi Hiradót* vezette, Kemény szerkesztő-korát azonban tévedésből egy évvel előbbre tolja.[3]

A regény befejezésének idejére nézve a költőnek saját állítása döntő, mely szerint regényének felét 1843 júniusának végéig megírta.[4] Ugyanerre az időpontra vonatkozik Keménynek a korteskedésről szóló röpiratában az a megjegyzése, hogy mihelyt a hírlapírás csataterétől visszavonult, újra visszatért régi alkotó munkájához s „néhány nap mulva jókora halom

[1] Szász Károly: *B. Kemény Zsigmond emlékezete.* (*Kisfaludy-Társaság Évlapjai.* U. f. XII. 1876—7. 266. l.)

[2] B. Kemény Zsigmond *Összes művei.* V. 1897. 257. l.

[3] *Ujabbkori Ismeretek Tára.* V. 1853. 56. l.

[4] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 357. l.)

vázlat és félig kész iratok között ült, a szobrászként, ki torso-gyűjteményben foglalkozik, példás szorgalommal rendezve, darabosságokat simítva, csonkaságokat egészítve ki."[1] A kiegészítésre váró művek között volt az *Élet és ábránd* is, s a költő az év végéig könnyen papirra vethette volna regényének hiányzó felét. Igaz ugyan, hogy ugyanerre a félévre esik a *Korteskedés és ellenszerei* két füzetének fogalmazása is, de a regény befejezését még sem tehetjük sokkal messzebbre az 1843-ik év határán túl. A kétféle munka közeli eredetének jelei az *Élet és ábránd* függelékében a korteskedésre vonatkozó gúnyos eszmék is. Kemény azonban költői művén bizonyára még azután is dolgozott, hogy politikai röpiratának második füzetét 1843 novemberében sajtó alá rendezte; erre céloz regényének függelékében azzal a megjegyzéssel, hogy közelebbről egy tudományos könyvet írt.[2] Mindazáltal legkésőbb 1844 januárjában vagy februárjában be kellett végeznie az *Élet és ábrándot*. Csak így küldhette a *Honderü*nek kolozsvári levelezője 1844 márczius 19-ikén a következő hírt: „Mint halljuk, b. Kemény Zsigmond egy regényt tisztáztat, felküldendőt Pestre kiadás végett".[3]

Az érdekes irodalmi hírt megerősítette a *Honderü*nek máj. 18-iki száma is, midőn az *Élet és ábrándot* azok között a kész regények között emlegette, melyeket Kemény nem sokára sajtó alá ad. Még nagyobb érdeklődést keltett a *Honderü* szerkesztője Kemény regénye iránt azzal, hogy az első könyv hat szaka-

[1] Kemény Zsigmond: *Korteskedés és ellenszerei*. I. 1843. 86., 87. l.

[2] B. Kemény Zsigmond *Hátrahagyott munkái*. 1914. 327. l.

[3] *Honderü*. 1844. I. félév. 14. (tavaszhó 6.) szám.

szát mutatványként közölte lapjának jún. 8-iki számában. A regény kiadása elé mégis váratlan akadályok tolultak. Kemény a pesti irodalmi életbe akart magának az *Élet és ábrándd*al útat nyitni, azért az 1844-ik év második felében regényét Pestre b. Jósika Miklóshoz küldte fel, hogy az valamelyik könyvkiadónak adja el. Ez ügyben Kemény és Jósika több levelet váltottak az év végéig; erre vonatkozhatott Geibel könyvkiadó levele is, melyet Jósika 1844 deczemberében közölt regényíró barátjával.[1] A levelezés azonban nem valami kecsegtető eredménynyel járt. Mindazáltal Kemény mellőzte az *Erdélyi Hiradó*nak előnyösebb ajánlatát, kötötte magát eredeti tervéhez, s 1845 februárjában újra kérte Jósikát, hogy bármi áron kösse meg a szerződést valamelyik pesti kiadóval. Úgy látszik, izgatottan várta a pesti híreket. Örömmel hallotta márcziusban, hogy művét b. Eötvös József vette pártfogásába, majd elcsüggedt, s a kiadás akadályai egy pillanatra megingatták a regény értékébe vetett hitét is.[2] Májusban újra nyugtalankodva tudakozódott az *Élet és ábránd* sorsa után,[3] s csak július elején kapta meg Eötvös báró levelét; ekkor azután sietett b. Wesselényi Miklósnak jelenteni, hogy a Hartlebennel kötött alku jól sikerült[4]

A balszerencse tovább űzte szeszélyes játékát, s

[1] Viski K.: *B. Jósika M. jegyzőkönyve.* (*Irodalomt. Közl.* XX. 1910. 83., 84. l.)

[2] Szádeczky B.: *Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* XIX. 1909. 439—442. l.)

[3] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levele b. Jósika Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X 1900. 365. l.)

[4] Ferenczi Z.: *B. Wesselényi M. levelei.* (*Irodalomt. Közl.* XI. 1901. 355. l.) — *B. Kemény Zs. levelei.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 354. l.)

Kemény nem érhette meg, hogy *Élet és ábrándja* kikerüljön a sajtó alól. Szász Károly püspök azt hiszi, hogy a portugál költő összezúzott ábrándjai, a nyomor és éhenhalás képei lehangolták volna az olvasó közönséget, azért Kemény elhibázottnak tartotta művét, félretette, rejtegette s újra át akarta dolgozni. Ennek az állításnak ellentmond Kemény regényének rendkívüli aesthetikai értéke s a kiadóval kötött kedvező szerződés, melyről az *Életképek*nek 1845 márcz. 22-iki száma is hírt adott. Inkább elfogadható Gyulai Pálnak az a nézete, hogy Kemény Zsigmond b. Eötvös József tanácsára lépett fel előbb *Gyulai Páljával*, mint hazai tárgyú regénynyel, de ezt tüstént követte volna az *Élet és ábránd* ugyancsak Hartleben kiadásában. Maga Kemény is Jósikához 1847 májusában írt levele szerint ily sorrendben akarta regényeit sajtó alá rendezni.[1] A politikai mozgalmak azonban, melyek *Gyulai Pál* megjelenése után a magyar közéletet s magát Keményt is állandó izgalomban tartották, keresztülhúzták Kemény számítását. A regény sorsa már 1845-ben ingataggá vált, mikor Kemény, mint Jósikának panaszolta 1846 jan. 9-ikén írt levelében, az *Élet és ábránd*nak nála levő kéziratát elvesztette.[2] Annál végzetesebb csapás érte a regényt a forradalom zűrzavarai között, mikor a b. Eötvös Józsefhez küldött kéziratnak is nyoma veszett. Általános hitelre talált az a vélemény, hogy az *Élet és ábránd*nak egyetlen kézirata Buda ostroma alkalmával b. Eötvös József lakásán égett el.

[1] Szádeczky B.: *Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* XIX. 1909. 446. l.)

[2] Szádeczky B.: *Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* XIX. 1909. 443. l.)

Ezek után valóban nagy meglepetés várt e sorok írójára, mikor 1909 júniusában a b. Kemény-család pusztakamarási levéltárában az *Élet és ábránd* kéziratát fedezte fel. A negyedrét alakú füzetből hiányzott a regény előszava s a zárószónak egy része, de a regény, mely 254 lapon helyezkedhetett el, körülbelül 32 lap híján elég épen maradt fenn. A kézirat idegen kéztől készített másolat, de a másoló itt is, ott is hézagokat s bántó félreértéseket hagyott a füzetben. Kemény maga is meggyőződhetett a másolat fogyatkozásairól s egyik-másik lapon enyhíteni próbálta őket. A javításokban mutatkozó önállóság s biztosság, a betűk jelleme ugyanis kétségtelenné teszi, hogy a tévedések kiigazítása Kemény munkája.[1]

Bonyolultabb annak a kérdésnek eldöntése, hogyan került az *Élet és ábránd* kézirata Pusztakamarásra. Összehasonlítva a *Honderü*ben megjelent mutatványt a pusztakamarási kézirattal, ennek későbbi eredetéről határozottan tanuskodnak azok a pontosabb kifejezések és betoldások, melyek az előadást érthetőbbé tették. Minthogy Kemény nem sokat szokott kész munkáival törődni, nem igen tehetjük fel róla, hogy regényét kétszer másoltatta volna le. Mikor 1846 jan. 9-ikén Jósika bárót arról értesíti, hogy erdélyi otthonában az *Élet és ábránd* kézirata nyomtalanul elveröddött, maga is csak egy kéziratot említ, s bizonyára regényének eredeti fogalmazását érti rajta, mely után a pusztakamarási másolat készült. Biztosabb alapon nyugszik az a feltevés hogy a pusztakamarási regénymásolat ugyanaz a kézirat, melyet Kemény 1844 második felében b. Jósika Miklóshoz küldött, s mely

[1] Az *Élet és ábránd* kézirata újabban az Erdélyi Múzeum-Egylet kézirattárába került.

az 1845-ik év első negyedében b. Eötvös József kezébe került. Hogy ennek ellenére a kézirat még sem égett el 1849-ben Eötvös báró lakásán, annak csak az lehet magyarázata, hogy nem is volt akkor ott. Valóban semmi értelme sem lett volna, hogy Eötvös báró éveken keresztül magánál tartsa a regényt, mikor oly gyakran találkozott Keménynyel. Annál nagyobb szüksége volt Keménynek a kéziratra, mert saját nyilatkozata szerint *Gyulai Pál*ja után tüstént az *Élet és ábránd*ot akarta kiadni; erre kötelezte a kiadóval kötött szerződés is.

Ha a pusztakamarási kézirat egykor Pesten Jósika és Eötvös bárónál fordult meg, majd Keményhez került vissza, akkor a szabadságharcz viharában csak a véletlennek köszönheti megmenekülését. Mikor 1849 elején a magyar kormány s az országgyűlés hirtelen Debreczenbe tette át székhelyét, mindenki csak nélkülözhetetlen holmiját vihette magával. Ugyanakkor Bem diadalainak hatása alatt Kolozsvár és környéke örömben úszott; néhány hét mulva pedig Bem győztes serege Erdély nagy részének urává lett, úgy hogy Kolozs vármegye s benne Kemény feleinek otthona biztos helynek ígérkezett. Ezért küldhette Kemény értékesebb tárgyait, köztük — tudtán kívül — az *Élet és ábránd* kéziratát is öcscséhez Pusztakamarásra. A pusztulás veszedelme itt sem szűnt meg. A kéziratot majd egér, majd emberkéz rongálta, míg végre b. Kemény János halála után a két testvér irataival együtt Kemény Anna bárónő vette gondjaiba, 1914-ben, a költő születésének századik fordulóján pedig a Kisfaludy-Társaság adta ki.[1]

[1] B. Kemény Zsigmond *Hátrahagyott munkái*. 1914.

A költőnek nem engedte meg a sors, hogy művének hatásán okuljon, az utókor azonban gyönyörűséggel szemlélheti a megtépett emlékben a költői egyéniség kibontakozásának egyik értékes mozzanatát. Mikor az ifjú Kemény lelkét elfogta korának sejtelmes sóvárgása, irodalmi és politikai törekvéseinek magaslatán Camoensben találta meg azt a regényhőst, kinek lelki harczai saját belső életének mozgalmaival hangoztak össze. Így vált Camoens az *Élet és ábrándnak* s benne a következő mesének középpontjává.

Camoens ábrándos szerelemtől ösztönözve indult messze keletre; ott akarta kiküzdeni az előkelő Catharina de Atayde kezéhez való jogát. Mikor húsz év mulva hazájába visszatért, Lissabon előtt hajótörést szenvedett, úgy hogy csak maga, hőskölteménye s néger szolgája menekülhetett meg a habokból. Ekkorra már Catharina, a szerelmes szép leány, Pedro Gironhoz, a törtető államférfiúhoz ment nőül. Hasztalan tüntette ki magát a lovag a keleti hadi vállalatokban is, Sebestyén király az inquisitio nagymesterének szívtelen ítélete után lealázó nyugdíjat rendelt neki, a *Luziada* kinyomtatását pedig eltiltotta. Camoenst a kórházban érte a király intézkedése, mivel azonban önérzetében mélyen sértve, a királyi oklevelet eltépte, a kórház vezetői az őrültek házába helyezték át. Csak a kórházi segédorvos pártfogásával szabadult ki a beteg költő lélekgyilkoló környezetéből, hogy Lissabon elővárosának egyik roskatag házában találjon menedéket. Itt akadt nyomára Gironné Catharina de Atayde is. A szép divathölgy csalódott szívvel s egykori szerelmének mámorító emlékeivel kereste fel eszményképét; Camoens lázát azonban a végsőig fokozta Sebestyén király szerencsétlen afrikai hadjáratának híre.

A haldoklónak csak annyi ideje maradt, hogy megjósolta hazájának jövendőjét s örökre elbúcsúzott a hűtlen Catharina de Ataydetól, kit mindíg szeretett.

A nagy portugál költő, kit sem nyomor, sem hálátlanság nem tudott a költészettől s hazájától eltántorítani, kedvelt tárgya volt a romantikus lelkesedésnek. Műfordítók magyarázták költői hangulatait, regények s színművek hoztak napfényre újabb meg újabb részleteket a nemes lélek belső harczaiból. Kemény Zsigmond mind a magyar, mind a külföldi irodalomban találhatott útjelzőket, melyek teremtő képzeletét Camoens alakjához vezették. Talán már 1836-ban olvasta azt a rövid czikket, mely a *Nemzeti Társalkodó*-ban a hős portugál költő sorsát vázolta. Még közelebbről érinthette tervező munkáját Eördegh Istvánnak *Camoens* czímű novellája, mely az *Athenaeum* 1841-ik évi folyamának első és második számában jelent meg. A fiatal novellaíró több becsvágygyal, mint tehetséggel alkalmazta a franczia romantika eszközeit. Elbeszélése inkább regényes életrajz, melybe egy szörnyű szerelmi történet illeszkedik. Itt Catharina de Atayde, mint Camoens felesége szerepel, kit Camoens atyja családi büszkeségből néz le és gyilkol meg. Mégis úgy tetszik, mintha az *Élet és ábránd* két jelenetére Eördegh novellája hatott volna. Kemény ép úgy kiszínezi Camoens hajótörését, mint Eördegh. Még nagyobb rokonságot mutat az a mód, a hogyan a két elbeszélő költő a *Luziada* eszméjének kialakulását, egy új szellemvilág születését rajzolja.

A külföldi irodalmak közül különösen a német terelte Kemény érdeklődését Camoensre. Bécsi tartózkodása idején kerülhetett kezébe Tiecknek, a népszerű német romantikus költőnek, *Tod des Dichters* czímű

s 1833-ból való elbeszélő műve, melynek hőse Camoens. Bizonyára ismerte Halm Frigyesnek Camoensről szóló drámai költeményét is, melyet 1837-ben adtak először elő a bécsi Burgszínházban. E két költői mű hatása az *Élet és ábrándban* nem csak a közös tárgyban, hanem egy-egy rokon motivumban is jelentkezett.

Tieck novellája Camoens életének majdnem ugyanazt a szakát állítja elénk, mely Kemény képzeletét is megragadta az *Élet és ábrándban*. Mindkét mű hőse újra látja ifjúkori eszményképét, de mennyire másként képzelte el mindegyik költő a találkozást! Tieck novellájában megható családi jelenet tárul elénk, különös vegyülete a fénynek és árnyéknak. Az árnyékfoltok Camoens csalódásai, Catharina boldogtalan házasságának emlékei; fénypontok az öreg szülők örömei, egykori tiltott szerelmüknek élő emléke, kis unokájuk, s kiszemelt derék vőlegénye. Míg Tieck Camoenst érzelmes történet középpontjába állítja, addig Kemény az *Élet és ábrándban* a portugál költő sorsát a tragédiák megdöbbentő világításával veszi körül. Itt Camoens szinte saját ábrándjainak hajótöröttje, ép úgy Catharina, az előkelő szalonok ünnepelt hölgye is szerelmi kalandjainak, megvetett izgalmainak áldozata. Utolsó találkozásuknak megfelelőbb hátteret képzelni sem lehetne, mint a minőt Kemény rajzolt önhitt nemzetüknek tragikus összeomlásában.

Még inkább elüt az *Élet és ábrándtól* Halm Frigyes drámája. Az érzelgős német romantika alkotása e mű, mely tele van sóhajtásokkal, képzelgésekkel s bántó ellentétekkel. Halm Camoens utolsó óráit viszi színpadra. Camoens a lissaboni nagy kórháznak egyik félreeső szobájában sínylődik, hová rendesen őrülte-

ket szoktak zárni; annyi ereje sincs, hogy visszaverje egykori játszótársának, Lissabon egyik leggazdagabb kereskedőjének, durva gőgjét. Ily egyén lehet lázas káprázatok rabja, de drámai mozgalom megindítója alig. Valóban, az *Élet és ábránd* bármelyik szakaszában erősebb drámai élet lüktet, mint Halm drámájában; mindazáltal az érzelgős német drámai költemény is szolgáltathatott anyagot Kemény képzeletének. Kemény Bécsben olvashatta Halm drámáját, vagy talán a színházban is láthatta a darab előadását. Legmélyebb benyomást az a jelenet tehetett képzelődésére, melyben a lissaboni kórház alkalmazottja úgy beszél Camoensről, mint puszta számról. Ez a mély benyomás lehetett hatással arra a levélre, melyben Fernando kanonok értesíti Catharinát a lissaboni kórházban szerzett tapasztalatairól. A kórház felügyelője itt is az őrültek házába utasítja a kanonokot, s ő sem lát egyebet Camoensben, mint puszta számot.

Sok becses anyagot talált Kemény Portugália történetében s Camoens életrajzában, de még a történet adatait is teljes szabadsággal használta fel költői czéljai szerint. Az önkényre szinte jogot adott az a homály, mely Camoens életének meglepő fordulatait fedte. Kemény képzelete még kevesebb korlátot tűrt el, mint a mennyit Tieck költészete tartott tiszteletben. A hajótörést, melyben Camoensnek majdnem minden reménye megsemmisült, a Mekong folyó környékéről a lissaboni kikötőbe helyezte át. A drámaibb szerkezet kedvéért közvetetlen kapcsolatba hozta Sebestyén király szerencsétlen afrikai hadjáratát Camoens halálával, holott a történelemben hosszabb időköz választja el egymástól a két eseményt. Mind-

ezek az összehalmozott események még néhány évvel előbbre tolódnak Kemény regényében. Az első jelenetben festett pásztoróra 1554-re esik, a regény második fele pedig húsz évvel későbbi kornak, tehát az 1574-ik évnek történetét foglalja magában. Így a regény a király halálát négy évvel, Camoens kimúlását hat évvel teszi előbbre, mint a történelem. Kemény — óp úgy, mint Tieck — nem sokat gondolt az életrajznak azzal a következtetésével, hogy Camoens még keleti vándorlásai közben értesült Catharina haláláról, de zavaró elemnek találta a két szerelmes találkozásában az öregséget is; azt akarta, hogy Catharina hódító női szépségének teljes bájával álljon meg Camoens halottas ágya előtt.s mélyen érezze át elfecsérelt érzelmeiben lelkének végtelen vesztességét. A regény a *Luziada* megjelenésének idejét is megmásította; itt az epost Camoens halála után adják ki barátai, holott az életrajz szerint a költő maga adta ki művét. Még eredetibb utakon járt Kemény képzelete Pedro Giron jellemének megalkotásában. A bonyolult lelkű egyéniség rajzához a történelem alig járult valamivel. Legfeljebb neve emlékeztet bennünket Pedro Girãonak, II. Fülöp titkos megbízottjának, nevére, ki előkelő portugál rokonai közt készítette elő a trónhoz vezető útat ura számára.[1]

Kemény képzeletének eredeti útjai előre jelzik határozott költői czéljait. Becsvágyát sem regényes életrajz, sem megindító történet nem elégítette volna ki. Műve költői nyilatkozása annak a világnézetnek, mely örökös küzdelemben látja a magasra törő vágyat a köznapi érdekekkel, a költészetet a valósággal, a

[1] H. Schäfer: *Geschichte von Portugal.* III. 1850. 396. l.

lángészt a prózai társadalommal. Regényében Camoens annak a kiolthatatlan vágynak képviselője, mely az emberiségnek a sivár érdekharczok között égi üdvösséget ígér. Ő az a gyöngéd lovag, ki a nőre hódolattal tekint fel s hozzá minden poklokon keresztül hű marad; ő az a bátor ifjú, ki szerelméért, keblének legigazabb érzelméért, az egész világgal szembeszáll; ő az az erős férfiú, ki önérzetes a korlátolt vagy gonosz hatalom gőgjével szemben, de szeretettel öleli magához a nyomorultat s elhagyottat; ő az a nemzeti hős, ki nemzetének küzdelmeiben a világteremtés részleteit látja s kínjai közt is hazája sorsán töpreng. Benne a szelídség összefér az erővel, a belátás a rajongással; emberszeretete a társadalom minden osztályán túlemelkedik, alkotó értelme pedig jóstehetséggé finomul. Camoens tulajdonképen megvalósult eszménykép, a költői lélek legnemesebb vonásainak teljessége.

Mindennek megtestesült tagadása Pedro Giron. Ő az a világfi, ki minden szenvedély nélkül hódítja el a nőt kedvesétől; ő az a cynikus államférfiú, ki biztosan számít az emberek gyöngeségeire s a hatalom lépcsőjén villámgyorsasággal éri el a legfelső fokot; ő az az álpróféta, ki milliókat szédít el s taszít rettenetes bukásba. Pedro Giron maga az önzés; hölgyének keblén is viszonyának előnyeit számítgatja, hazájának romjai között pedig a hódító zsarnok kegyeit keresi. Ha Camoens egyénisége hitet, lelkesedést jelent, akkor Pedro Giron az a gúnykaczaj, mely minden nemes szenvedélyt megdermeszt Ha Camoens a virágfakadás, akkor Pedro Giron a tavaszi fagy, mely minden bimbót s virágot leperzsel. Ha Camoens a költészet, a magasztos ábránd, akkor Pedro Giron

a lehangoló próza, a mindennapi élet, a durva erők diadala.

Erre az éles ellentétre mutat rá Kemény még Fernando kanonoknak s az inquisitio nagymesterének jellemrajzában is. Az egyiket lemondás vezette a kolostor falai közé, a másik kényelemszeretetből öltött szőrruhát. Az egyik a költészetet, a másik a magas egyházi méltóságokat tartotta az élet legfőbb értékének. Az egyik a *Luziada* ábrándvilágában élt, melyet a másik merő hiúságból akart megsemmisíteni.

Az ellentétes világnézetek küzdelme Kemény regényében tragikus összeütközéseket idéz elő, melyek a történelmi távlatban szinte az emberiség tragédiájává szélesülnek ki. A küzdelemben látszólag a költészet bukik el, de ép oly kevéssé lesz teljesen vesztes fél, mint a mennyire nem diadalmaskodik feltétlenül a cynikus számítás. Camoens nyomorult viskóban csalódott lélekkel küzdi végig halálharczát, míg Pedro Giron fényben s hatalomban duskál; de a lenézett költő lesz nemzetének igazi jövendőmondója s vígasztalója, míg Pedro Giron nevéhez csak az aljas árulás emléke fűződik; s a nő is, kit a lengeség s az önző számítás játszott Pedro Giron karjaiba, életének legbecsesebb eredményéül Camoens szerelmének emlékét őrzi.

Az eszmény és valóság küzdelmét Kemény annyira saját ügyének érezte, hogy regényében szinte elemi erővel tört ki mindaz a vágy és bánat, mely kedélyének mélységeiben gyülemlett össze. Nem sokat törődött az elbeszélés tárgyiasságával, majd hosszú elmélkedésekben, majd egy-egy művészi lélekrajzban nyilatkozott szívének nagy kérdéséről. Nem hiába küzdött a magyar közéletnek szűkkeblű s szemfény-

vesztő politikusai ellen, nem hiába ismerte meg az önkényuralom ármánykodását, politikai aggodalmai ott rezegnek Camoens hazafiúi bánatában s komor jóslataiban. Néha annyira meghatja Keményt a portugál nemzet bukása, mintha nem is Lukkos folyóról és Sebestyén király szerencsétlen hadáról szólna, hanem a Csele patak királyi halottját látná maga előtt s II. Lajos táborának sorsából a magyar nemzet történetének bölcseletét olvasná ki.

Még inkább erőt vesz Kemény szívén a megindultság, mikor Camoens s Catharina de Atayde szerelmének izgalmait rajzolja. A költészetnek minden eszközét előveszi, hogy az ifjú szívek vonzalmát ragyogó jelenséggé varázsolhassa. Képzeletében az első szerelem rubinkoronát, regényes öltözetet s ünnepélyes uszályt hord, bűvös világítás veszi körül, s nincs hatalom, mely a szív királynéját ékességeitől bármikor meg tudná fosztani. A költői rajongásnak azonban mind támadóbb jellemet ád a szerelem jogainak védelme. Mint Camoens, ép úgy Kemény is hévvel ostromolja a falakat, melyekkel a társadalom a szerető szíveket örökre elválasztja; gúnyjától nem kíméli az anyai szeretetet sem, mely a gyermeki kötelességet állítja a szerelem és oltár közé. Elrettentő kép gyanánt festi meg a feláldozott szerelem bosszúját, egyszerre azonban a szenvedélyes ügyvéd szívéhez kap, s a vádbeszéd szinte lyrába olvad, mint e vallomásban: „Mi, egy feláldozott első szerelem martalékai, még oly szenvedélyt is, mely kibeszélhetetlen bűbájjal karol át, mely szívünk minden vércseppére lázas dobogást fuvall, emlékeinkkel összehasonlítva, bágyadtnak, hidegnek és közszerűnek fogunk tartani".

Ki ne venné észre, hogy a költő az első szerelem-

nek e megdicsőítésében saját szívének jogait félti a társadalmi viszonyok hatalmától? Kemény épen az *Élet és ábránd* fogalmazása idején élte át legeszményibb szerelmének ébredését, boldogságát s aggodalmait. Minél tökéletesebb eszményképét találta fel Wass Ottilia grófnőben, annál inkább kellett sejtenie, hogy ha ábrándvilága összeomlik, életének legszebb tartalmát veszti el. Regényében még egyszer átérezte a szerelem mámorát s a csalódás fájdalmait, hogy bánatos érzéssel illeszsze lelkének élményeit az élet magasabb rendjébe. Az ifjú regényíró ép úgy saját érzésvilágát eszményítette, mint a hogy Goethe, a *Tasso* költője, saját költészetét, czéltalan szerelmét s weimari viszonyait állította eszményi világításba.

Kemény romantikus gondolatvilágának csúcspontja mégis a költészetnek rajongó tisztelete. Az ifjú regényíró a költészetben csodálta az emberi szellemnek legmagasztosabb nyilatkozatát. Hitte, hogy a költő gyöngéd érzelmeiből s merész álmaiból alakul ki az emberiség legtisztább eszményképe. Meggyőződése volt, hogy a költő hivatása dicsőíteni a hősi önfeláldozást s a lovagi erényeket, hirdetni azt a szabad, fennkölt erkölcsiséget, mely a felekezeti dogmák gőzkörén felülemelkedve, a végtelenség kormányával érzi magát kapcsolatban. E sejtelemszerű elmélet bontakozik ki Keménynek következő fellengő gondolatából: „Az ég kedveli a költőt, ki e világon legjobb ember és egyedül jós. A dalárnak, a lét talányait fürkészőnek, előjoga van a menny iránt. Midőn őt az élők névtárából kihúzni akarja a gondviselés, illő volna, hogy a fellegek kárpitjairól egy villám tévedjen halántékaira és az agyidegek tömkelege közül kiszabadítsa a szellemet a nélkül, hogy a testet, mely

fölfedezte a mindenség összhangját, elferdítené". S ha Kemény a költői léleknek szinte földöntúli arányokat tulajdonított, lelkesedése átterjedt regényhőseire, főkép Fernando kanonokra is. Ő is így határozza meg a költő valóját: „Szenvedélye az eszmény s nem a gyönyör, álomlaka az ég".

Minél inkább beleolvadt a lángész fogalma a költő meghatározásába, annál élesebben fordul Kemény ellenérzése a társadalom, minden nagyság ellensége ellen. Kemény nem csak Camoens korában félti az inquisitiotól „a szabad gondolatot, létünk legdrágább kincsét", nyíltan vallja, hogy a tömeg a bűn és ármány után legkevésbbé szívelheti az erkölcsi és szellemi fönséget s Lucifer után mindjárt egy cherubot feszítene meg. A mint Fernando kanonok felháborodással írja, hogy Camoens őrültek házába költözött, Kemény sem vár saját korától több méltánylást a lángész számára. Mintha a külföldi romantika forradalmi jelszavait tanulta volna el, úgy lázong a polgári társadalom zsarnoki önkénye ellen. Majd az illedelmet vádolja, mely Procrustes-ágyat készít útainkon, majd az iskolát gúnyolja, mely ép úgy nem tud helyet adni a lángésznek, mint az üvegház a csernek.

A költészetnek s társadalomnak ily romantikus lélektana ép annyira költői hitvallás, mint a mennyire Camoens szerelmének rajza szerelmi nyilatkozat. S ha az ifjú regényíró Wass Ottilia grófnő előtt fel akarta tárni szívének rejtegetett érzelmeit, s ha dicsfénynyel akarta költői hivatását körülvenni, nem kellett egyebet tennie, mint a széplelkű hölgyet készülő regényének rejtelmeibe vezetni s előtte az *Élet és ábránd*nak néhány részletét felolvasni. Valóban Kemény költői alkotá-

sai között egy sincs, mely inkább át volna szőve lyrai elemmel, mint az *Élet és ábránd.*

Az a világnézet, mely az *Élet és ábránd*ban oly kibékíthetetlen ellentétet fedezett fel a valóság és költészet között, rokon a német romantika gondolat- és érzelemvilágával. A német romantikus költészetnek is fő mozgatója a korlátlanságra törekvő vágy, mely minden pillanatban beleütközik a társadalmi élet formáiba; eszményképe az a hatalmas költő, ki — mint Goethe — saját ábrándjai szerint alakítja át környezetét. E szellemi rokonság Kemény költészetében később is felbukkan, de sehol sem olyan közvetetlenséggel, mint az *Élet és ábránd*ban. Itt Kemény gúnyolódva szól a franczia romantikus iskola fogásairól, a hatásvadászat durva eszközeiről; annál több rokonérzéssel elemzi megjegyzéseiben a német romantika alkotásait. A lissaboni épületek kábító hatása, a kirívó czikornyák, szeszélyes domborművek Hoffmann phantastikus költészetét juttatják eszébe. Sajnálja Gironnét, mert nem olvashatja *Werther szenvedéseit*, mely az ábrándozót világfájdalmúvá tudja tenni. A regény függelékében pedig Rückertre gondol s egyik költeményén, a lemondás dicsőítésén mereng.

Leginkább emlékeztet bennünket Kemény regénye Goethe *Tasso*jára, melynek borongó gondolatai oly sok romantikus egyéniségben keltettek visszhangot. Goethe műve is szembeállítja a költészetet a valósággal, s a költészetet itt is költői lángelme, a valóságot számító államférfiú képviseli; másrészt mindkét műben a társadalmi rend inkább kedvez az államférfiú ügyes fogásainak, mint az érzékeny kedély ábrándjainak.

De bármennyire rokonnak látszik Antonioval Pedro Giron, Tassoval Camoens, mégis Goethe s Kemény

alakjai teljesen különböző jellemek. Kemény Camoense férfias egyén, de önérzetéből hiányzik az a beteges érzékenység, melylyel Goethe Tassoja mindenütt s mindenkiben ellenségét fedezi fel. Amaz nagy eszmékért él és hal, erős, hajlíthatatlan jellem; emez inkább saját dicsőségének rabja s változékony, mint a hiú nő szeszélye. Ép így Antonio is számító udvari ember, rideg, de nem romlott kedély, míg Pedro Giron egyéniségéből az önzés és cynismus minden nemesebb érzést kiölt. Goethe *Tasso*jában Leonora grófnő még elképzelheti, hogy a két ellenfélből a természet egyet alkothatna, de az *Élet és ábránd*ban Camoens s Pedro Giron az erkölcsi világnak két ellentétes sarkát jelzik. Goethe tragédiájában s Kemény regényében más a küzdelem színtere, más a küzdelem egyik czélja, a nő is.

A két mű közt levő rokonság csakis úgy értelmezendő tehát, hogy Kemény költői egyénisége — fejlődésének különösen kezdetén — Goethe világnézetének vonzókörébe került. Ezt a hatást előkészíthette az a rajongó csodálat, melylyel a német romantika s részben a magyar íróvilág Goethe költészetére tekintett. Schlegel Frigyes és Bajza is *Wilhelm Meister*ben látták Goethe költészetének csúcsát, a regénynek, sőt a költészetnek eszményképét, s e mű is, mint Kemény regénye, a költői eszménynek s a prózai valóságnak bonyolult kapcsolatára vetett érdekes világosságot. A német romantika lelkesedése hatalmába ejtette Kemény lelkét is, s az ifjú költő még Jósikához 1845-ben írt levelében is Goethe költői pályáját, mint utolérhetetlen eszményt emlegeti.[1]

[1] B. Kemény Zsigmondnak b. Jósika Miklóshoz 1845 decz. 15-én írt levele. *(Vasárnapi Ujság.* 1894.)

Bármennyire romantikus alkotás is az *Élet és ábránd*, mégis több, mint elfolyó hangulat s alaktalan sóvárgás; több, mint merő rajongás s költői lázongás. Kemény a költői tehetségben nem csak mély érzelmet, hanem átható értelmet is látott, mely a dolgok lényegét keresi, vagy saját meghatározása szerint „a lét talányait fürkészi.“ Ily felfogás soha sem tudna megelégedni gomolygó ködképekkel s tulajdonképen már magában hordja a realismus gondolatát. Az *Élet és ábránd*ban is reális jellemrajz fejezi ki a költőnek romantikus világnézetét.

Nagy változáson mentek át Kemény lélektani ismeretei, mióta *Izabella királyné és a remete* című regényéből mutatványokat kezdett közölni. Boncztani és élettani tanulmányai a lélek és test kapcsolataira hívták fel figyelmét. Politikai küzdelmeiben szomorú tapasztalatokat szerzett a tömeg hangulatainak változásairól. Szerelmének története pedig lelkének ismeretlen tájaira vetett fényt s bevilágított a női lélek rejtelmei közé. Megfigyelései feltárták előtte az emberi élet mozgató erőinek: a környezetnek, testnek, s léleknek összetett munkáját. E három tényező változataiból alkotta meg Kemény az *Élet és ábránd* hőseinek jellemét is.

A környezet az a kis nemzet, melyet a tenger csábításai vakmerővé, a kelet kincsei pazarlóvá, forró vére könnyelművé, sikerei elbízottá tettek. Hozzátartozik még az izzó levegő, a fűszeres szellő, a buja növényzet s Portugália földje, melynek tűzaknáiban a földrengések lávája forr. Néha Kemény figyelmét annyira leköti a déli vidék növényzete és ege, mintha a külső természet rajza volna legfontosabb feladata. Máskor mélyreható tekintettel elemzi a kor eszméit, hazug

jelszavait, részletesen rajzolja a portugál nemzetnek nemes és nemtelen ábrándjait, mintha tulajdonképen a sülyedő nemzet tragédiája érdekelné. Pedig mindez: a kor, nemzet, Lissabon tündéri tája, csak magyarázatul, hátterül szolgál a szereplő egyének küzdelmeihez. Gyakran a környezetnek finoman kidolgozott rajza csak arra való, hogy a belső élet mozgalmainak symboluma vagy ellentéte fokozza az elbeszélés hangulatát. Ily érdekes szerepet játszanak a levegő tüneményei, melyek Camoens lelkének háborgását kísérik nyomon. Így haladnak párhuzamosan a rekkenő s felleges ég jelenetei Catharina gyötrelmeivel. Így kerül egymás mellé Camoens utolsó órája s Portugália haldoklása.

Sejtelemszerű a kapcsolat Kemény regényében az egyén és a környezet között; épen ilyen a test és lélek viszonya is. Kemény alakjainak nagyon érzékeny testi szervezetük van. Sokat bajlódnak az ereikben tolongó vérrel s idegeikkel. Catharina álmát a lázas vér rabolta el, minthogy „emelkedő melle s dobogó szíve folytonos feszültségben tartotta". Különösen ingerlékenyek Catharina idegei, villámgyorsan jelzik a környezetnek vagy a belső életnek minden parányi változását. Míg az ábrándos leány Camoens lelkesült beszédét hallgatta, „harmatujjait homlokán vonta át, mintha ki akarná hűtni a vért, mely szívéről arczára forrott fel." Egy átvirrasztott éjszaka után pedig, mely tele volt fájó emlékezéssel, lélekváddal, a legkisebb érzéki benyomás is gyötrelmes a fáradt nő idegeinek; hófehér kezére tekintett, s „úgy tetszett, mintha ujjain a gyémántok könnyekké akarnának olvadni."

Azonban bármennyire érzik is Kemény alakjai vé-

rük lüktetését s idegeik lázas munkáját, valójuk messzire túlterjed az élettan határain. Mint a világirodalom legnagyobb költői, Kemény is mindig alakjainak lelki világát kutatja, hol a külső világ hatásai, mint fájdalmas vagy kedves benyomások, gondolatparányok, eszmék, érzelmek s elhatározások tűnnek fel. Kemény maga mutat rá költészetének e tulajdonságára, mikor regényében valódi czéljaira így figyelmezteti olvasóit: „Mi inkább a kebel beléletét törekszünk rajzolni, mint külseményeket összehalmozni". Valóban az *Élet és ábránd* költőjét inkább érdeklik a jellem fejlődésének gyökerei, mint a jellem, az esemény hatása inkább, mint az esemény, az érzelem alkotórészei inkább, mint az érzelem, az indítóok szálainak szövedéke inkább, mint az indítóok. Ezért áll meg Kemény oly gyakran az elbeszélésben, hogy egy-egy levél hatását rajzolja; ezért kutatja ki a szerelmes szép leány hűtlenségében a kényelem, fényűzés s szórakozás után való vágyat, a kiábrándult nő féltékenységében pedig a sértett hiúságot. Nem sokat törődik az előkelő divathölgy külsejével, annál inkább részletezi azokat a ragyogó, de lélekszennyező álmokat, melyek a csalódott, de bűnös szívet körüllebegik. Különösen szereti magányukban felkeresni alakjait, mikor titkos terveiket s ábrándjaikat színezgetik ki. Legkedveltebb tárgya a mélázó asszony, ki emlékein vagy reményein mereng.

Így lesz Kemény már az *Élet és ábránd*ban annak a költői iránynak kiváló képviselője, mely a lélektani elemzés jogát akarja regényirodalmunkban biztosítani. Kemény maga is érzi módszerének újszerűségét s előre el akarja regényétől riasztani azt a közönséget, „mely véletlen és meglepő jelenetekkel, mérge-

zéssel, tőrökkel, titkos falajtóval, Sade marquis tollából kölcsönzött botrányokkal, lázas feszültségben tartó szöveggel és csattanó kifejléssel díszített regényeket kedvel." Mennyire ráillik e jellemzés nagy része b. Jósika Miklós regényköltészetére, főkép *Zrinyi a költő* című regényére, mely épen akkor jelent meg, mikor Kemény az *Élet és ábrándon* dolgozott![1] Jósika is, míg Zrinyi jellemrajzának egységét feláldozta a megrendítő hatás kedvéért, titkos falajtóknak, orgyilkosok tőrének, nőrablónak, lopott s kicserélt gyermekeknek juttat szerepet hősének regényes történetében.

Kemény lélekelemzései néha fárasztók, de soha sem felületesek, néha terjengők, de mindig szellemesek. Fő érdemük, hogy a legbonyolultabb s legegyénibb jellem mélységeit is feltárják. Camoensen kevesebb az egyéni vonás, minthogy benne Kemény a költő eszményképét alkotta meg. Inkább egyéni jellemek: Pedro Giron, a nagy értelmesség és cynismus vegyülete, — Fernando kanonok, a költői ábrándok rabja, — Rodrigo, a léha aristokrata, — a zsidó orvos, kiben az emberbarát s a demagog szenvedélyei csatáznak.

Leggazdagabb Catharina de Atayde jellemrajza. A szép nőnek egész valóját betöltő érzése a szerelem. Szenvedélye nem elég erős arra, hogy a társadalom csábításaival szembeszálljon, de elég erős arra, hogy miután megtagadtatott, letarolja a lélek legszebb virágait. Catharina tragikumát épen szenvedélyének következetlensége idézte elő, végzetét meg léha környezete siettette, mely izgalmakat ígért s életunalmat

[1] Dézsi Lajos: *Báró Jósika Miklós.* 1916. 234., 235. l.

adott neki. Pedro Giron neje érdekes, de nem rendkívüli jellem; szépsége, elméssége bámulatot gerjesztett a királyi udvarban, de önző érdekekért nem tudott hódítani; férje iránt nem érzett hőbb ragaszkodást, de a mellőzés sértette női büszkeségét. Catharina lassanként azoknak a férjes nőknek sorába került, kiket ledér kalandjaik ingerelnek, keblük üressége kétségbeejt, kik sem kötelességeikhez, sem szenvedélyeikhez nem hűek, kik az oltár zsámolyán s a megcsalt szerelmes karjai között vígasztalást keresnek az élet sivárságáért. Mily nagy fejlődésen kellett e szenvedélyes, de gyönge nő lelkének átmennie, míg az áhitatban nem izgalmat, hanem életet talált! Kemény e lélekfejlődésnek minden nevezetesebb mozzanatát megvilágítja, közben rámutat a finom női szervezet érzékeny idegeire s a züllő portugál nemzet léha erkölcseire. Így azután az új vezeklő Magdolnáról oly reális képet fest, mely vetekszik a legnagyobb léleklátó mesterek alkotásaival.

Kemény az *Élet és ábránd*ban a jellemalkotás művészetében nem csak első regényének színvonalát multa felül, hanem egyúttal a küzködő irodalmi irányok fölé emelkedett s tisztán látta a költészetnek örökkévaló feladatait. Inkább nyomot hagyott a kor ízlése a költői alkotás formáján.

A német romantikus aesthetika törte szét a regény egységes formáját, mikor a költői szeszélynek hódolva, hirdette, hogy a regény a költészet minden faját egyesíti magában. E gondolat hatását tükrözi vissza Kemény regényének berendezése is. Az *Élet és ábránd*ban az események nagy részét mellékszemélyek adják elő leveleikben, úgy hogy egyéniségük túlságosan lép homloktérbe; gyakran lyrai szónoklatok,

általános érdekű elmélkedések szakítják meg az elbeszélést, majd meg egy-egy ábrándos vers, tündérmese vagy széphistória akarja a párbeszédek hatását fokozni. Kemény azonban ügyesen alkalmazza a bonyolult formát, költői czéljai felé bonyolítja a cselekvényt s a fő témának, az ábránd és valóság küzdelmének, kiemelésével megteremti a szerkezetnek belső egységét. Camoens végső órájának rajzán meglátszik a színpadias rendezés is, de a költői fogást feledteti a drámai erőknek nagyszerű csatája. Fernando kanonok s Rodrigo ezredes leveleinek becsét meg a jellemzés művészete növeli. Általában Kemény szerkesztő tehetsége az *Élet és ábránd*ban a fejlődésnek sokkal magasabb fokán mutatkozik be, mint az *Izabella királyné és a remete* című regényének kuszált tervrajzában. Még nagyobb haladást mutat Kemény stilusa, mely szinte rátermett a romantikus ábránd és szenvedély kifejezésére. Ragyogó e stilus, képeinek gazdagságával szinte káprázta tó; ünnepies, bár a kedély mélységéből fakad; kimeríthetetlen szellem alkotása, de a báj vonzó jeleit megtagadta tőle a sors. Fiatalos, romantikus szépségének teljességével áll előttünk e költői nyelv Camoens nyilatkozataiban, melyeknek a nemes szenvedély rhythmusa s a mondatoknak művészi aránya ódai szárnyalást ád.

Az *Élet és ábránd* mind tartalmánál, mind alakjánál fogva teljesen beleillett annak a magyar társadalomnak gondolatkörébe, mely a XIX. század közepén törhetetlen hittel küzdött a romantika legszebb eszményeiért s állandóan a költészet légkörében élt. Annál inkább sajnálhatjuk, hogy Kemény regényének kiadását sem b. Jósika Miklós, sem b. Eötvös József nem tudták 1844-ben vagy 1845-ben kieszközölni.

Ugyanaz a kor lelkes fogadtatásban részesítette b. Jósika Miklósnak *Zrinyi a költőjét*,[1] mely szintén egy nagy költő emlékét újította fel, holott az ünnepelt regényíró a költői lángelme helyett csak az érzelmes és rémes kalandok hősét rajzolta. Mennyivel inkább meghódította volna a negyvenes évek magyar közönségét az *Élet és ábrándban* a költői lángelmének mély érzéssel s nagy művészettel festett arczképe, a költészet megdicsőítése! Az elismerés, a nemzet lelkének visszhangja, merészebb költői feladatokra ösztönözhette volna Kemény szellemét s könnyebben megvédhette volna a politikai élet csábításaitól. Mindazáltal az *Élet és ábránd* Keménynek első nagyobb arányú költői alkotása, melynek értéke nincs egy korszak ízléséhez kötve, az első igazi győzelem, mely a nehézségek leküzdésével új győzelemhez nyitott utakat.

[1] P. Horváth Lázár a *Honderü* 1843-ik évi folyamának második felében több számon keresztül foglalkozott b. Jósika Miklós regényköltészetével, a 19. (nov. 11.) számban főkép *Zrinyi a költő*vel, mint „Jósika regényeinek legjelesbikével".

Új kapcsolatok, új irányok.

Minél inkább elmosódtak az 1843-ban bezárt kolozsvári országgyűlés emlékei, annál sorvasztóbb nyugalom szállta meg Erdély közéletét. Míg Pozsonyban az 1843/44-iki országgyűlés lázas izgalommal küzdött a nagy nemzeti reformokért, főkép a magyar nyelv jogáért, addig az erdélyi magyar társadalom, mint kimerült idegrendszer, szinte félt minden mozgalomtól. A megyegyűlések elnéptelenedtek, a sajtó mind érdektelenebbé vált. Az erdélyi ellenzéken is egyre nagyobb csüggedés vett erőt. Az óvatosság kapkodást, a kapkodás újabb csatavesztéseket idézett elő.

Leginkább meglátszott a hanyatlás az ellenzék lapján, az *Erdélyi Hiradón*. Azt a nagy erkölcsi tőkét, melyet nem régiben b. Kemény Zsigmond és Kovács Lajos gyűjtöttek, az új szerkesztőség hamar elfecsérelte. Az *Erdélyi Hiradó*, honnan még egy éve egészen a testvérhonig hatott Kemény Zsigmond szava, rendesen vezetőczikk nélkül jelent meg. A szerkesztés napról-napra elvtelenebb s tapintatlanabb lett, egyaránt tartózkodott a régi sérelmi politikától, valamint a haladás szellemének felidézésétől. Kemény érezte, hogy ha a lap kezében maradhatott volna, feltartóztathatta volna a szabadelvű párt züllését; azért joggal vethette pártjának szemére, hogy egyetlen fegyverét avatatlan kezekre bízta.

Csalódva kellett Keménynek tapasztalnia, hogy az a párt, mely jövendőjében nem hisz, multjának való értékeit sem tudja megbecsülni. Kriza Jánossal együtt még 1843-ban elhatározta, hogy Szentiváni Mihály munkáit kiadják s a befolyó jövedelemből emléket állítanak a korán elhúnyt politikai írónak sírján, ki oly lankadatlan harczi kedvvel támadta egykor az *Erdélyi Hiradó* hasábjain a haladás ellenségeit. Az első kötetnek, Szentiváni novelláinak megjelenéséről 1843 okt. 9-ikén értesítette a *Honderü*t kolozsvári levelezője.[1] 1844-re tervezték a kiadók a második és harmadik kötetet, a második kötet számára Kemény Zsigmond tollából Szentiváni életrajzát s írói arczképét is ígérték,[2] de a közönség részvétlensége miatt nem valósulhatott meg a kegyeletes irodalmi terv. Erdély hamar feledte szellemes íróját, s az erdélyi ellenzék emlékezetében is elhalványultak egy év alatt a reformeszmék harczosának érdemei.

A csalódások s komor tapasztalatok mély szakadékokkal választották el Kemény Zsigmondot a kolozsvári társaságtól, mely kicsinyes örömökkel s értéktelen izgalmakkal próbálta eltakarni az élet ürességét. Különösen 1844-ben bántotta Keményt a kolozsvári társaskörök léha szelleme. Ekkor panaszolta egyik czikkében, hogy „a divat a társalgásokból csaknem egészen kiküszöbölte a politikai eszmecserének azt a részét, mely az erdélyi állapotokra vonatkozik.“[3] Még 1845 elején is vágyakozva emlegette az 1842/43-iki

[1] *Honderü.* 1843. II. félév. 16. (okt. 21.) szám.

[2] *Szentiváni Mihály munkái.* Kiadták Kemény Zsigmond és Kriza János. Első kötet. 1843. Lásd a füzet borítékán a *Figyelmeztetést.*

[3] *Erdélyi Hiradó.* 1844. 79. (okt. 1.) szám.

országgyűlés korát, melyben „a társaskörök nem rekeszték ki szalonaikból, mint unalmas vendéget, a politikát.“[1] Annál szívesebben kereste fel Kemény a komoly tudósok társaságát, mikor 1844 szeptemberében a magyar orvosok és természetvizsgálók ötödik nagygyűlésükre sereglettek össze Kolozsvárott. A lelkes fogadtatáson ő is ott volt s talán leginkább az orvostudományi szakosztály ülései iránt érdeklődött.[2]

A kolozsvári szalonok bírálóját bizonyára szívének fájó érzései is hangolhatták sötétebb ítéletre. Kemény nehezen szabadult szerelmének emlékeitől s majd csalóka ábrándokon csüngött, majd veszteségének nagyságát mérlegelte. Mennyi alkalmat adott Kolozsvár ily gyötrő merengésre! Gr. Wass Györgyné nyílt szalonja még mindig állandó szóbeszéd tárgya volt; estélyeiről a *Honderü*nek kolozsvári „galambpostá“-ja is megemlékezett.[3] Kemény Zsigmond, kinek a közeli Rhédei-házban volt szállása, könnyen értesülhetett a Wass-ház eseményeiről; a szalon kivilágított ablakai meg elmondhatták neki, hogy a vidám társaságban tanul Ottilia grófnő feledni. Kemény átérezte a lemondás fájdalmait, talán még inkább, mint a szerelem mámorát. Részben ez a magyarázata annak, hogy regényeiben oly gyakran s oly rokonérzéssel rajzolta a szerető szívet, melyet a kegyetlen végzet egyetlen boldogságától fosztott meg.

A töprengő lélek bánatába kellemetlenül vegyültek a mindennapi életnek prózai követelései is. A Kapudról s a gazdaságból érkező hírek nem sok örvende-

[1] *Erdélyi Hiradó*. 1845. 4. (jan. 14.) szám.
[2] *Pesti Hirlap*. 1844. szept. 22-iki szám.
[3] *Honderü*. 1844. I. félév. 364. l.

teset tartalmaztak. Alig lehetett b. Kemény Sámuel özvegyének egyetlen panasza, melyet 1844-ben a főkormányszék elé terjesztett, hogy két szélhámos hamis bankjegyekkel csalta meg.[1] Különösen sok gondot szerzett neki leányának jövője, ki 1844 szeptemberében egy özvegy emberhez, Kiss ügyvédhez, ment férjhez. Az esküvő egész csendben Kapudon ment végbe.[2] Úgy látszik, az egész család aggodalommal nézett az új pár sorsa elé, mert Ágnes bárónő egyéniségéből hiányzott az erély s gyakorlatiasság. A családi bajok hatása alól Kemény Zsigmond sem vonhatta ki magát. Egyik hitelezőjénél, kit csak részben elégített ki, a gabonaszállítás nehézségeivel mentegetőzött, valójában azonban zilált anyagi viszonyait leplezgette.[3]

A megváltozott viszonyok hatalma okozta, hogy Kemény mind idegenebbnek érezte magát kolozsvári környezetében, s hogy szabadabb légkörbe, új egyének, új eszmék világába vágyódott. Nyomott kedélyhangulatai között a sors kedvezését jelentette számára az *Erdélyi Hiradó* 1843-ik évi okt. 10-iki számában az a hír, hogy b. Wesselényi Miklós, miután honától nyolcz évig folytonosan távol volt, okt. 2-ikán d. u. két órakor Zsibóra érkezett. Kemény Zsigmond, ki a *Korteskedés és ellenszerei* című röpiratában oly bensőséges hódolattal nyilatkozott Wesselényi Miklós titánszerű egyéniségéről, a lélekrokonság erejénél fogva

[1] Országos Levéltár. Erdélyi kormányszék. 1844-ik évi 2812. sz.

[2] A magyarkapudi ref. egyház anyakönyvének adatai szerint, melyeket Varga Domokos ref. lelkész jegyzett ki, az esküvő 1844 szept. 25-én volt.

[3] Papp Ferencz: *B. Kemény Zsigmond levelei Pusztakamarás on. (Irodalomt. Közl.* XXV. 1915. 465. l.)

jutott mind inkább a sorsüldözött hazafi vonzókörébe. Mint egyik leveléből tűnik ki, 1844 júliusának elején látogatta meg Zsibón b. Wesselényi Miklóst.[1]

A zsibói kirándulás felemelő benyomásokkal feledtette a kolozsvári napok unalmát. Zsibó ura nem volt ugyan többé az a csodált és rettegett hős, minőnek Kemény utoljára a kolozsvári országgyűlésen látta, de a szenvedélyes jellem vonásait szinte megnemesítették megrendítő szenvedései. A parancsoló egyéniség erélyét leginkább megtörte a megvakulás réme, az a gondolat, hogy a szemére boruló éjszaka a sírig fog tartani. Távol a nyilvános élet mozgalmaitól olyan volt Wesselényi, mint a hívektől elhagyott, omladozó templom, melyhez áhitattal közeledik a zarándok. Kemény saját sorsára ismert a mellőzött államférfiú pályájában, hisz a *Szózat*, Wesselényi államférfiúi hivatásának kétségtelen bizonyítéka, 1843-ban ép oly részvétlenségre talált, mint a korteskedésről szóló röpirat.

A közös eszmék s közös csalódások benső összhangot teremtettek a magyar politikai élet két érdekes alakja között, habár egyik inkább mult küzdelmeknek, a másik inkább jövendő törekvéseknek volt képviselője. Kemény — mint 1844. júl. 26-iki levelében említi — együtt panaszkodott Zsibón Wesselényivel a magyar politikai élet fordulatai miatt.[2] Mindkettőjüket lehangolta az erdélyi és magyarországi politikai irodalom ziláltsága, főkép az a sötét ármány, mely Kossuthot a *Pesti Hirlap* szerkesztésétől fosztotta

[1] Papp Miklós: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Életképek.* 1876. 46. sz.)

[2] Papp Miklós: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Életképek.* 1876. 46. sz.)

meg. A politikai aggodalmak és eszmények közösségéből fejlődött ki az a szép baráti viszony, mely Wesselényinek a magányban annyi vigasztalást, Keménynek pedig új küzdelmeihez annyi lelki erőt adott.

1844-ben Kemény rokonérzése kisebb-nagyobb szívességekben nyilvánult. Majd olvasásra szánt könyvekkel látta el Wesselényit, majd nevelőt ajánlott fiai számára, majd meg jegyzőkönyvi kivonatokat s egyéb adatokat küldött neki politikai czikkei számára.[1] Wesselényi teljes mértékben viszonozta a baráti érzelmeket, leveleinek hangja egyre bizalmasabbá vált, folyton hívta Keményt Zsibóra, a védegylet megalakulásakor pedig bevonta politikai terveibe.[2]

Wesselényi és Kemény sok tekintetben ellentétei voltak egymásnak. Wesselényi gyakran hallgatott politikájában rokon- és ellenérzéseire, míg Kemény szívesen hozott áldozatot eszméiért. Wesselényi kedélyét a szenvedélyek viharai sivárrá tették, Kemény csalódásait pedig mindig enyhítette költői világnézete. Ily ellentétek azonban kiegészítik egymást. Keményt is, mint lélekismerő költőt, mélyen meghatotta a hanyatló államférfiú egyéniségében az emberi nagyságnak s végzetes tévedéseknek rendkívüli vegyüléke.

Wesselényi barátsága hozta Keményt bensőbb kapcsolatba b. Jósika Miklóssal is, habár a két regényíró ismeretsége régibb keletű. Kemény már 1844 elején adott kifejezést rokonérzésének, mikor a kolozsvári Rhédei-házban Jósika regényei után rendezett

[1] Papp Miklós: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Életképek.* 1876. 46., 47. sz.)

[2] Ferenczi Z.: *B. Wesselényi M. levelei b. Kemény Zsigmondhoz.* (*Irodalomt. Közl.* XI. 1901. 349., 353. l.)

élőképeket. Bizonyára máskor is találkozhatott Kolozsvárott Jósikával, kit fiain s tisztelőin kívül szép emlékek vonzottak egykori mulatságainak színhelyéhez. A zsibói kirándulás még több alkalmat adott Kemény nek a régi ismeretség kimélyítésére, hisz Jósikának szurdoki otthona alig fél órai távolságra esett Zsibótól, s Jósika a zsibói kastélynak gyakori vendége, Wesselényinek meghitt barátja volt. Minden jel arra mutat, hogy Kemény és Jósika barátsága a zsibói látogatás után öltött bizalmasabb jellemet. Ekkor vált levelezésük mind sűrűbbé, ekkor kérte fel Kemény Jósikát, hogy *Élet és ábrándja* számára előszót írjon s Pesten kiadót keressen.[1]

A két költői egyéniség közül Jósika az egyszerűbb, Kemény a bonyolultabb. Jósika könnyen határoz, gyorsan cselekszik s néha felületesen ítéli meg a helyzetet, míg Kemény ép oly szigorú bírája saját érzelmeinek, mint annak az ügynek, melyhez csatlakozott. Amaz a vakmerő vállalatok embere, ez inkább az események bölcselője; amaz hamar lelkesül a kor divatos jelszavaiért, ez kétkedőbb, töprengőbb; amannak eleme a történeti regényben az érdekfeszítő mese, ezé a komor tragédia. Mindazáltal Jósikának rendkívüli tevékenysége s erős akarata nem egyszer serkentette Kemény álmodozó lelkét munkára és saját erejének összepontosítására.

Bármily nagy mozgalmat idéztek elő Kemény lelki világában új baráti kapcsolatai, egyelőre régi környezetéhez kötötték viszonyai. Az 1844-ik évnek legnagyobb részét Kolozsvárott töltötte el. Hosszabb

[1] Lásd b. Jósika Miklós jegyzőkönyvében az 1845-ik év előtt írt leveleket. (*Irodalomt. Közl.* XX. 1910. 83., 84. l.)

időre csak július elején távozott innen. Ekkor látogatott el Zsibóra, majd Kolozsváron s Tordán át Alvinczre utazott, azután néhány napig a kapudi családi otthonban pihent meg s kalandozásaiból augusztus 6-ikán érkezett vissza Kolozsvárra.[1] Joggal sorolhatta magát 1845 jan. 14-iki vezetőczikkében is azok közé, „kik állandólag Kolozsvárott laknak".

Kemény a hosszú idő alatt, melyet Erdély politikai középpontjában töltött, akarva sem térhetett volna ki Erdély közéletének visszás hatásai elől. Érdeklődését még inkább ébren tartották nagy politikai eszményei, melyekért másfél évig oly önzetlenül s oly elszántan küzdött az *Erdélyi Hiradó*ban. A legkisebb tér is jelentőséget nyert szemében, honnan a haladás ügyét szolgálhatta. Ezért kereste fel Kolozs megye közgyűléseit is, habár a közönség nagy részét majd az esőzés, majd a mezei munka, legtöbbször meg a közönyösség tartotta távol a megye termétől.

Így indítványozta Kemény az 1843-ik évi augusztusi közgyűlésen, hogy a kiküldött választmányok munkálatai okvetetlenül tárgyalás alá kerüljenek.[2] Talán már ekkor az 1843-iki márcziusi közgyűlés határozatára gondolt, mely egy bizottság feladatává tette, hogy a megyei korteskedés meggátlására rendszabályokat készítsen.[3] E rendszabályok tárgyalása késztette Keményt felszólalásra az 1844 márcz. 26-iki közgyűlésen is.[4] Két dologra figyelmeztette ez alkalommal a megyét, először arra, hogy hatásának körét ne lépje át s

[1] Papp Miklós: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Életképek.* 1876. 46., 47. sz.)

[2] *Erdélyi Hiradó.* 1843. 64. (aug. 11.) sz.

[3] *Erdélyi Hiradó.* 1843. 22. (márcz. 17.) sz.

[4] *Erdélyi Hiradó.* 1844. 27. (ápr. 2.) sz.

országos intézkedést kívánó tárgyba ne vágjon bele, másodszor arra, hogy a korlátlanság meggátlásával ne nyomja el egyszersmind a szabadságot is. Minthogy a szabályrendelet a megyei választások alapjává a szavazólajstromot tette, ez vált az 1844-ik évi szeptemberi közgyűlésen a pártszenvedélyek ütközőpontjává. Kemény Zsigmond ez alkalommal ajánlotta a kérdés legczélszerűbb megoldásaként, hogy a választmány egy legszélesebb alapú összeírást készítsen, s az ő nézetét fogadta el a többség is.[1]

Kemény megyei politikai tevékenységében kétségkívül több volt a kötelességszerűség, mint a győzelem reménye. Lassanként azonban a kötelesség szavát is elnémította a közöny, mely czéltalanná tett minden küzdelmet. 1844 okt. elsei czikkében maga Kemény mondta ki a lesujtó ítéletet: „Másfél év óta nem folyt le Erdélyben oly marchalis, melynek színe, kifejezése, jelentékenysége, jelleme lett volna . . . Üléseink mindig néptelenek, padjaink gyérek, zöld asztalunk üres. Kolozs vármegye legközelebbi közgyűlésének egyik napján néhány tisztviselőn kívül csupán 2 — olvasd: két — egyén volt jelen. Szóval: törvényhatósági rendszerünk 1844-ben semmi politikai súlylyal sem bír".

Sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonított Kemény annak a politikai szószéknek, honnan másfél évig hirdette eszméit, — az *Erdélyi Hiradó*nak. 1843 közepén is leginkább azért vonult vissza a szerkesztőségtől, mert Méhes és az ellenzék azt hitték, hogy Kemény merész vezérkedése zátonyra juttatja a lapot. Bármennyire sérthette Kemény önérzetét e megalkuvó

[1] *Erdélyi Hiradó.* 1844. 78. (szept. 27.) sz

politika, saját sérelménél előbbre tette pártjának érdekét s nem vonta meg az *Erdélyi Hiradótól* támogatását. Erre annál inkább rászorult a lap, mert a szerkesztőváltozásnak egyik fő eredménye a vezetőczikkek hiánya volt. Nem javult a helyzet 1844 tavaszán sem, mikor az *Erdélyi Hiradót* több részvényes vette meg. A kitől ugyanis leginkább lehetett volna irányt és vezérczikket várni, gr. Teleki Domokos, Angliába utazott. A hanyatlás fokát az előfizetők száma is jelezte, mely 960-ról 360-ra olvadt le. Hogy Kemény még ekkor is önzetlenül szívén viselte a lap ügyét, mutatják b. Wesselényi Miklóshoz 1844 júl. 26-ikán írt levelében következő sorai: „Így áll a *Hiradó* ügye, pedig ha megszűnik létezni, várhatunk, míg a szabadelvű párt nálunk organra fog találni. Én élettengésül ígértem számára néhány czikket, s kérlek, te se vond meg — ha egészségi állapotod engedi — segédedet. Úgy is együtt panaszoltuk el, hogy Magyarországon nincs, hová írjunk.“[1]

E nyilatkozat után annál meglepőbb, hogy Kemény nevét hasztalan keressük az 1843-ik év második felében s 1844-ben az *Erdélyi Hiradó* vezetőczikkei alatt. Ha azonban Kemény nyíltan nem is segítette a lapot, álnév vagy írói jegy mögött többször megszólalt benne. Leginkább felismerjük Kemény politikai írói egyéniségének jellemző vonásait azokban a czikkekben, melyek alatt Malmy Ödön neve áll.[2] Ilyenek: *A bírószékekről és a büntető eljárásról* az *Erdélyi Hiradó* 1843-ik évi folyamában a 96. (decz. 1.), 97. (decz. 5.), 98. (decz. 8.), 99. (decz. 12.) számokban,

[1] Papp Miklós: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Életképek.* 1876. 46. sz.)

[2] Kemény 1843-ban i-vel, 1844-ben y-nal írja álnevét.

Körülményeink az *Erdélyi Hiradó* 1844-ik évi folyamában a 79. (okt. 1.), 80. (okt. 4.), 81. (okt. 8.), 82. (okt. 11.) számokban, s *Igénytelen nézetek* ugyanannak az évfolyamnak 95. (nov. 26.), 97. (decz. 3.), 98. (decz. 6.), 99. (decz. 10.), 100. (decz. 13.), 101. (decz. 17.) számaiban.

Malmi Ödön a bírószékekről s a büntető eljárásról szóló czikksorában ép úgy a szemelvények barátjának tartja magát sok tekintetben, mint b. Kemény Zsigmond Kolozs vármegye 1841 okt. 6-iki gyűlésén s az *Erdélyi Hiradó* 1842-ik évi novemberi és deczemberi czikkeiben; ép úgy félti az országot a fiókországocskáktól, mint a *Korteskedés* írója az 52 árnyékhazától;[1] intézményeink eredetisége mögött ép úgy ósdi formákat lát, melyeket más művelt nemzetek rég elvetettek, mint Kemény Zsigmond a *Pesti Hirlap* 1847 máj. 9-iki czikkében.[2] Malmy Ödön továbbá *Körülményeink* című czikksorában ugyanazokkal a vonásokkal rajzolja Erdély közéletének pangását, mint a melyeket Kemény Zsigmond az *Erdélyi Hiradó*

[1] *Korteskedés és ellenszerei.* II. 1844. 105. l.

[2] Malmi Ödön az *Erdélyi Hiradó* 1843 decz. 8-iki számában így szól: „Institutioinkban alig találhatni sajátságos és eredeti vonásokra, és ha most Európától tetemesen különbözünk is magány- és közjogunkban, ez . . . onnan foly, mert a polgárosodott állományok rég levetkezték azon formákat, melyeket mi most is csoport csalálmaink közt szeretünk bálványzani". Mennyire rokon minden tekintetben e nyilatkozattal Kemény Zsigmondnak a *Pesti Hirlap* 1847 máj. 9-iki számában kifejezett következő gondolata: „S ha alkotmányunk álgeniusait figyelemre vennők, kisülne, hogy nem egyebek, mint idegen nemzetektől kölcsönzött ó institutiok tulajdonságai, mely institutiok eredetieknek csak azért látszanak, mert róluk az európai polgárosodás, mint régi halottairól, már megfeledkezett".

1845 jan. 14-iki számában emelt ki. Ugyanitt Keményre vall a megyegyűléseknek, jobban mondva, a nézetek ledorongolásának szigorú kritikája, a nyers erőnek s a kettős választórendszernek elítélése. Másrészt Malmy Ödön az *Igénytelen nézetek*ben ép úgy Raumer tanártól veszi az irlandi pauperismusra vonatkozó adatokat, mint Kemény Zsigmond a korteskedésről szóló röpiratában.[1] S nem ismerünk-e Kemény Zsigmond jellemző kifejezéseire, mikor Malmy Ödön „agg practicusnak" nevezi a tapasztalatot,[2] mikor az engesztelhetetlen ellenfeleket a Donatiakhoz s Ceppiekhez hasonlítja,[3] s mikor a „lajhárnyugalom" ellen küzd?[4] Ha azonban bizonyításunkban még némi kétség maradna fenn, maga Kemény oszlatja el azzal, hogy 1844-ben *A hírlapszerkesztő naplója* című regényében egyik hősét Malmy Ödönnek nevezi. Kemény semmiképen sem választotta volna ezt a nevet, ha „Malmy Ödön" nem álnév s nem saját álneve lett volna. Csak így biztosíthatta magát, hogy mire regénye megjelenik, senki sem használja többé hősének nevét; mástól alig kért s fogadott volna el ily áldozatot.

Kemény Zsigmond jellemző gondolkodása és előadása az *Erdélyi Hiradó*nak 1844-ik évi folyamában még egy czikksorban tűnik fel. Ez az 55. (júl. 9.),

[1] *Korteskedés és ellenszerei.* II. 1844. 33. lap.

[2] Ezt a kifejezést használja Malmy Ödön az *Erdélyi Hiradó* 1843. évi 96. számában, míg Kemény a *Korteskedés* II. kötetében a 118. lapon nevezi így a gyakorlati életet.

[3] Malmy Ödön az *Erdélyi Hiradó* 1844. évi 82. számában, Kemény a *Korteskedés* I. kötetének 112. lapján emlegeti a Donatiakat és Ceppieket.

[4] Ez a kifejezés egyaránt előfordul Malmy Ödön czikkében, az *Erdélyi Hiradó* 1844. évi 95. számában s Kemény czikkében az *Erdélyi Hiradó* 1845. jan. 14-iki számában.

57. (júl. 16.), 58. (júl. 19.), 60. (júl. 26.) számokban *K.* írói jegy alatt jelent meg, s címe: *Szózat a Pesti Hirlapnak „Partium és Erdély" című vezérczikkére.* Ez ép oly elmés felelet Kossuth Lajos hírlapi fejtegetéseire, mint az a két czikk, melyeknek Kemény Zsigmond az *Erdélyi Hiradó* 1842-ik évi folyamában ily czímet adott: *A Pesti Hirlap „Testvérhon" című vezérczikkéről.* Az a mód, a hogyan a *K.* jegyű czikkíró az *Erdélyi Hiradó* 1844-ik évi folyamában Erdélyt, mint a vallásszabadság s nemzetiség bástyáját, méltatja, s a hogyan Erdély törvénykönyvét megítéli, teljesen megegyezik azzal a finom vonalú történeti rajzzal, melyet Kemény *Erdély közélete* című tanulmányának első részében nyujtott. A *K.* jegyű író örökölte Kemény Zsigmond rokonérzéseit s kedvelt tárgyait is. Neki is leghőbb s legtisztább vágya az unio megvalósulása, mint Keménynek, ki épen a partiumról szólő czikk megjelenése idején, 1844 júl. 26-ikán oly nemes pathosszal írta Wesselényinek, mennyire szeretné Erdélyt az unio kikötőjében látni.[1] A *K.* jegyű író is, mint Kemény, örömest hivatkozik Engelnek hiányai mellett is becses munkájára, ép úgy érinti Thom és Stephan iskoláját, mint a korteskedésről szóló röpirat szerzője.[2] S nem árulja-e el magát Kemény, mikor 1844 júl. 26-ikán arra serkenti Wesselényit, hogy küldjön czikket az *Erdélyi Hiradó*nak? Ha maga nem járt volna elől jó példával, alig buzdított volna mást. Már pedig egész okt. elsejéig nincs egyetlen czikk sem az *Erdélyi Hiradó*ban, mely

[1] Papp Miklós: *b. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Életképek.* 1876. 46. sz.)

[2] *Korteskedés és ellenszerei.* II. 1844. 33. l.

annyira magán viselné Kemény egyéniségének bélyegét, mint a partiumról szóló czikk.

Látszólag ellentmond következtetésünknek a következő kijelentés, melylyel Kemény 1845 jan. 14-ikén ismét saját neve alatt kezdi meg hírlapírói tevékenységét. „Tizennyolcz hó telt el, mióta a *Hiradó* közönsége, mióta Erdély a hírlapirodalom hasábjain csekély nevemmel találkozék.“ E nyilatkozat alapján hitték a Kemény-irodalom kutatói, hogy Kemény másfél évig teljesen visszavonult az *Erdélyi Hiradó*tól.[1] Az ellentmondás azonban csak látszólagos. Kemény ugyanis nem azt mondja, hogy másfél évig nem dolgozott az *Erdélyi Hiradó* számára, csak azt, hogy saját nevével nem jelölte meg czikkeit. Lemondás volt részéről, hogy nem léphetett ki nyílt sisakkal a politikai küzdőtérre, de nem akarta az óvatos szerkesztőség helyzetét megnehezíteni. Az álnévvel és írói jegygyel a kormány figyelmét terelte el, mely Kemény nevével a felforgatás szellemét kapcsolta össze.

Első pillanatra úgy tetszik, mintha Kemény politikai írói egyénisége változatlan maradt volna álneve s írói jegye mögött. Tulajdonképen szerző voltát is leginkább változatlan írói jellemvonásaival bizonyítottuk. Hírlapi dolgozatainak indítóokaiban van némi eltérés, de tárgyai nagyrészt ugyanazok, melyekért 1842-ben s 1843 első felében lelkesült Kemény. A bírószékekről és büntető eljárásról szóló czikkeiben a codificatiot ajánlja a büntetőjogi reform számára, de valójában a törvény előtt való egyenlőségért szállt

[1] Ezért nem talál Ürmössy Lajos, az *Erdély irányadó lapja* czímű munka szerzője, sem az *Erdélyi Hiradó*nak kérdéses másfél évében Kemény Zsigmondtól más dolgozatot, mint a korteskedésről szóló röpiratnak három mutatványát.

síkra. A partiumról szóló czikk Kossuth nézeteinek elemzése, de valójában az unio dicsőítése. A *Körülményeink* című czikksor az 1843/44-ik évi pozsonyi országgyűlés zavarainak bírálata, de egyúttal a haladás vágyának nyilatkozása. Az *Igénytelen nézetek*ben meg Kemény egyrészt Magyarország reformáló országgyűléseinek rajzát adja, másrészt a jobbágyság felszabadítása, a közös teherviselés s a magyar nyelv jogai mellett izgat.

Ha azonban az idő nem is viselte meg Kemény szabadelvűségét, annál inkább megváltozott czikkeinek hangja és iránya. Hírlapírói munkásságából kiveszett az a harczi kedv, melylyel egykor mint az *Erdélyi Hiradó* szerkesztője sorakoztatta érveit a reformok érdekében. Erdélyi politikája mind csüggedettebbé vált, s tekintete mind gyakrabban fordult Magyarország felé. Már a bírószékekről szóló czikksorában eszménye a testvérhon közszelleme: „a gondolatok azon surlódása és kicserélése, a vélemények azon forrása és tisztulása, mely nélkül légköre, éltető melege, tápláló földe nincs semmi korszerű reformnak."[1] Még határozottabb jellemet ölt Keménynek Magyarország iránti rokonérzése a partiumról szóló czikksorban. Itt már nyíltan hangoztatja, hogy unio nélkül Erdély sorsa dísztelen pangásnál, sivár jövendőnél más nem lehet. Utolsó két czikkében pedig szinte minden figyelmet és elismerést Magyarország ragad magához, míg Erdélynek csak a tanulságokkal kell megelégednie.

Minél messzebbre távolodott Kemény Erdély politikai útvesztőjétől, annál magasabb látókör nyílott meg

[1] *Erdélyi Hiradó.* 1844. 99. (decz. 10.) sz.

előtte. A magyarországi politikai életet is a szabadelvűség szempontjából ítélte meg, mégis mintha álneve alatt határozottabban nyilatkoznának rokon- és ellenérzései. Míg ugyanis gr. Széchenyi István indítványának védelmére kel, s míg Deák Ferencz jellemét, mint a pártvezér mintaképét, rajzolja meg, addig Kossuth Lajos fejtegetéseit rideg tárgyiassággal veszi bonczolókés alá. A magasabb szempont megvédte Keményt a szenvedélyesebb tárgyalástól, de inkább kedvezett az író, mint a gyakorlati államférfiú becsvágyának. Kemény álnevű hírlapi czikkeiben a politikai fogásoknál többre becsülte a nagyszerű történeti visszatekintéseket, s míg a jogászi érvelástől tartózkodott, szabad teret engedett költői hangulatainak s részletesen kidolgozott képeinek.

Kemény egyénisége tiszteletet parancsoló jelenség az *Erdélyi Hiradó*nak 1843-ik s 1844-ik évi folyamában, de az erdélyi politikai élet zavarai között nem tudott kellő hatást elérni. A pártviszonyok ziláltságára nézve legjellemzőbb az az ítélet, melyet b. Wesselényi Miklós mondott Kemény Zsigmondnak a partium ügyében írt vezérczikkéről. Wesselényi Keményhez 1844 aug. 2-án intézett levelében méltatlankodva állapította meg, hogy az *Erdélyi Hiradó* munkatársa jót akart, mégis sokat rontott, hogy igen szépen s tudományosan, de a lehető legrosszabb taktikával s legnyersebb eszélytelenséggel fejtette ki nézeteit. Nagy politikai hibának tartotta Wesselényi, hogy a névtelen czikkíró az ugyanazon ügy mellett harczoló Kossuthot támadva, fegyvert adott az ellenfél kezébe s ezzel hátráltatta a partium visszacsatolását.[1] Wes-

[1] Ferenczi Z.: *B. Wesselényi M. levelei b. Kemény Zsigmondhoz. (Irodalomt. Közl.* XI. 1901. 350. l.)

selényi aligha tudta, ki rejtőzik a *K.* írói jegy mögött, Kemény pedig mélyen hallgatott leveleiben a kényes ügyről; bizonyára nem akarta megjegyzéseivel Wesselényi aggodalmait növelni.

A félreértésnél is inkább bánthatta Keményt az *Erdélyi Hiradó* rohamos hanyatlása. Különösen kitűnt a szerkesztőség bátortalansága a partium visszacsatolásának kérdésében. Mikor az 1844-ik évi október első felében a visszacsatolást végrehajtó biztosok ellentállásra találtak, az *Erdélyi Hiradó* nem mert nyíltan állást foglalni, holott a conservativ *Mult és jelen* kihívóan magasztalta az ellentállást. Ekkor írta Kemény Zsigmond Wesselényi bárónak: „A mi hűlt szájú *Erdélyi Hiradó*nk sem Somlyóról, sem Zilahról tudósítást nem közöl". Ekkor fakadt arra a keserű kijelentésre, hogy sajnálni kezdi azt a néhány évet, melyet kedves kis hazájának politikai cloacájába vetett. Néhány hét mulva pedig már arra gondolt, hogy az uniora és az urbérre vonatkozó eszméit röpiratokba foglalja, a korteskedésről szóló tanulmányának harmadik és negyedik füzetét kiadja s azután végső búcsút mond a politikai irodalomnak.[1]

A környezet bántó képei elől Kemény mind szívesebben menekült irodalmi tanulmányai s költői tervei közé. Itt elnémult a gúny, mely a társadalmi életben egy-egy féltett ábrándját érte. Itt nem volt bűn a gondolat, mely a politikai harczokban gyakran a gyors cselekvésnek állta útját. Itt csalódásainak és tévedéseinek ködéből világosan tűnt elő az az életczél, mely egyéniségének végtelen fejlődését követelte s ígérte.

[1] Papp Miklós: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Életképek.* 1876. 47. sz.)

S mily merész távlatot nyitott szeme előtt korának irodalma, különösen az angol és franczia regényirodalom!

Míg Scott Valter letűnt századok életét kereste a régi várakban, az elfeledt intézményekben s a múzeumok ritkaságaiban, addig az utána következő angol regényírók mesterük módszerével saját koruk mozgató erői közé világítottak be. Bulwer szívesebben kereste fel az előkelő szalonok világát, Dickens képzelete inkább otthon érezte magát az elnyomott osztályok körében. Az angol regényirodalomnak legművészibb alkotásai 1840 körül Dickens társadalmi képei voltak. Itt a szenvedélyes képzelet aprólékos részletrajzban s nagyarányú torzképekben tombolta ki magát, a kedély nemes érzékenysége pedig majd kíméletlen szatirává, majd derült humorrá alakult. Dickens kevésbbé elemzett, inkább lelkesült, elérzékenyült s társadalmi bűnöket korbácsolt.

A franczia regényírás is Scott Valter nyomdokán indult el. Az ő történeti regényeinek hatása érzik meg Hugonak *A párisi Notre-Dame*jában, a középkori Párisnak phantastikus rajzában is. Kemény költői pályájának kezdetén azonban a franczia regényírás már egészen eredeti utakat tört magának. Ekkor különösen két kiváló egyéniség áll az irodalmi mozgalmak homlokterében. Az egyik nő, ki szeretett s szerelméért megszenvedett: Sand György. Élete és költészete tulajdonkép nem egyéb, mint kihívó tanuságtétel a szenvedélynek, első sorban a szerelemnek feltétlen jogai mellett. Ha már a szenvedélynek ez istenítésében forradalmi szellem nyilatkozott, még merészebb kritikát mondott a modern társadalmi életről Lajos Fülöp korának legnagyobb franczia regény-

írója, Balzac. Azt a Párist, mely Balzac regényeiből bontakozik ki előttünk, a pénz mozgatja, mi hatalmat s dicsőséget jelent a becsvágyónak, fényt és pompát a hiúnak, bódító ingert s pusztulást a mohó idegeknek. Ez a megdöbbentő kép maga a megtestesült tárgyiasság. A lelkesüléstől megóvta a költőt nagy tudománya, az elérzékenyüléstől pessimismusa, az erkölcsi szónoklástól elemző módszere. Balzac nagy mocsarat lát a párisi társadalomban, de nem csak a kákát és vízi liliomot veszi észre, hanem kikutatja őket gyökereikig, s fejlődésüket a mocsár vizének s talajának minőségéből magyarázza meg. Így alakul át Balzac költészete tapasztalati bölcseletté, a modern embernek lélektani s élettani elemzésévé.

Mióta Kemény Zsigmond a politikai harcz tűzvonalától hátrább vonult, mind több időt fordíthatott olvasmányaira. Hogy érdeklődése ekkor mind inkább a franczia és angol regényirodalom felé fordult, kitűnik azokból az irodalmi tanácsokból, melyeket 1844 folyamán b. Wesselényi Miklósnak adott. Egyik levelében regényeket ígért s legérdekesebbeknek tartotta *Páris titkait, Consuelot* s *Chuzzlewitt*et.[1] Mindegyik mű Erdélyben újdonság számba ment, hisz Dickens 1843-ban adta ki *Chuzzlewitt Márton*t, Sand *Consuelo*ja és Sue regénye pedig 1842-ben jelent meg. Suere Wesselényi figyelmét felhívhatta már a *Pesti Hirlap* egyik vezérczikke is, mely nagy hatással alkalmazta *Páris rejtelmei*nek erősen színezett képeit,[2] de Dickens és Sand műveinek ajánlásában határozottan Keménynek művelt ízlése nyilatkozott. Egyik későbbi levelében

[1] Papp Miklós: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Életképek.* 1876. 46. sz.)

[2] *Pesti Hirlap.* 1844. febr. 25-iki szám.

sajnálta is, hogy az ígért regények helyett kevésbbé érdekesekkel szolgálhatott, s kárpótlásul Bulwer legújabb regényét, *Az utolsó bárót* küldte.[1]

Az angol és franczia irodalmi hatások legtöbbször kikutathatlanul olvadtak Kemény Zsigmond költői egyéniségébe, mindazáltal letagadnunk őket nem lehet. Keménynek, mint Jósikának, első mintaképe Scott Valter történeti regénye volt. Bulwertől a regény technikájára nézve tanulhatott egyetmást. Dickensszel együtt nem riadt vissza a jellemzés túlzásaitól. Özvegy Tarnóczyné ép oly nagyarányú torzkép, mint *Chuzzlewitt Márton kalandjai*ban a képmutatás teljessége, Pecksniff. Dickensszel rokon volt benne a humor iránt való érzék is, bár Kemény humora soha sem volt oly fellegtelen, mint a nagy angol költőé. Kemény talán Jósika társadalmi torzképeiben is a *Pickwick-Club* írójára gondolt s Dickens kedélyének visszfényét látta ifjabb Békesi Feri kalandjaiban; ezért üdvözölte levelében oly lelkesen Jósika írói egyéniségének egyik fényes tulajdonságát, a humort.[2] Még egy évtized mulva is leginkább az angol irodalom eszményeire mutatott s nagy áldásnak tartotta volna a magyar költészetre nézve, „ha Bulwereink, Dickenseink, Sandjaink vagy épen Scott Valtereink támadnának".[3]

Az *Élet és ábrándb*an Kemény még a franczia új regényiskolának divatos termékeivel helyezi szembe költészetét, azonban minél behatóbban ismerkedett

[1] Papp Miklós: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz. (Életképek.* 1876. 47. sz.)

[2] Dr. Szádeczky Béla: *Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz. (Irodalomtörténeti Közlemények.* XIX. 1909. 440. l.)

[3] B. Kemény Zsigmond: *Élet és irodalom.* (B. K. Zs. *Összes művei.* X. 1906. 302. l.)

meg a franczia romantika szellemével, annál inkább jelentkezett műveiben a franczia irodalmi törekvések hatása. *A hírlapszerkesztő naplójá*nak főhőse, Kolostori, elhibázottnak tartja ugyan Hugo Viktor Esmeraldájában az ártatlanságnak s a kaczérságnak különös keverékét, mindazáltal Kemény is gyakran alkalmazza a megdöbbentés eszközéül az ellentétet s a groteszket ép úgy, mint *A párisi Notre-Dame* költője. Hasonlóképen azok a szertelenségek, melyek *Consuelo*ban Sand György képzeletét jellemzik, Kemény költészetében is fel-feltűnnek. A muderrisek vára *Gyulai Pál*ban ép oly phantastikus alkotás, mint az a sziklába vájt folyosó és templom, hol Consuelo jár-kél kedvesével együtt.

S ha Kemény rokonérzéssel merült a franczia romantikus iskola tanulmányozásába, bizonyára hosszabb idő óta izgathatta gondolkodását Balzac egyénisége, annyi heves támadás középpontja. Érdeklődését fokozták azok a viták, melyeknek hullámai közvetetlen közelébe értek. Petrichevich Horváth Lázár már a harminczas években többször emlegette dolgozataiban Balzac műveit.[1] 1842-ben pedig Kazinczy Gábor írt róluk bővebb ismertetést.[2] A bécsi iróvilág is izgatottan tárgyalta a nagy franczia író jelentőségét; Bäuerle *Theaterzeitung*ja gúnyosan tette meg Balzacot mindenható irodalmi fővezérnek.[3] Kemény legelőször *Gyulai Pál* első kötetében emlékezik meg Balzacról; egy anekdotában ad rokonérzésének kife-

[1] P. Horváth Lázár: *Kaleidoskop.* 1842. II. 33., 39. l.; III. 32., 33. l. (1839-ik évi levelek.)

[2] Kazinczy Gábor: *Balsac. (Tudománytár.* 1842. Liter. VI. 81. l.)

[3] Adolf Bäuerle: *Theaterzeitung.* 1839. 216. szám.

jezést.[1] Azonban talán már Balzac hatásának jele az *Élet és ábrándban* Pedro Giron családi életének rajza is, mely mögött szinte *A házasság lélektanának* merész eszméi lappanganak. Mintha Pedro Giron nejének élményeiben Balzac „harmincz éves asszonyá"-nak reményei s gyötrelmei élednének fel, ki arczán és lelkén az első csalódás nyomait őrzi, de idegeiben még érzi a szenvedély tüzét s borult kedélyével szerelmet tud ébreszteni. Idővel Balzac és Kemény egyéniségében eredetiségük ellenére mind több rokonvonás ötlik fel. Mindkettőnek szenvedélye a tudós kutatás és az elemzés. Világnézetükre valami nyomasztó köd nehezült, de míg Balzac vesztett illusiokkal rohant végig az életen, Kemény legnemesebb ábrándjait mégis meg tudta menteni. A szabadságharcz után Kemény maga is rámutat egyéniségüknek ellentétes alkatára, mikor úgy látja, hogy Balzac az egyénítés roppant erejével a bourgeoisiet semmirekelőnek, az atyai szeretetet groteszknek, a házasságot hazugnak tünteti fel.[2]

A mennyire foglalkoztatták Keményt a regényírás titkai, annyira vonzották a költői munka izgalmai is. Költői terveinek vonzóerejéről maga tette *Korteskedés és ellenszerei* című röpiratában e vallomást: „Mihelyt a hírlapszerkesztés terhét más vállalkozónak átnyujtani szerencsés lehettem, régi terveim lelkemben föltámadának, és a parlagban hagyott mező ezer ingerével vont magához vissza".[3] Az 1843-ik év második

[1] B. Kemény Zsigmond: *Gyulai Pál.* (B. K. Zs. *Összes művei.* I. 1896. 131. l.)

[2] B. Kemény Zsigmond: *Classicismus és romanticismus.* (B. K. Zs. *Összes művei.* XI. 1907. 193. l.)

[3] *Korteskedés és ellenszerei.* I. 1843. 86., 87. l.

felében Kemény saját szavai szerint másodszor is hűtlenné vált régi foglalkozásához, a regényíráshoz. Miután azonban politikai röpiratának két füzete kikerült a sajtó alól, fokozódó becsvágygyal merült költői alkotó munkájába. Ekkor végezte be *Élet és ábrándját*. 1844-ben pedig — mint okt. 17-iki levelében írta Wesselényinek — már merőben regényírásra adta magát.[1] A forrongó költői lélek mozgalmaiba enged bepillantást május 18-ikán a *Honderü* „heti szemlé"-je is, mely Keménynek új regényéről, *A hírlapszerkesztő naplójá*ról ad hírt.[2]

E műnek irodalmunkban évtizedeken át nyoma veszett, míg végre Kemény Zsigmond kéziratai között a pusztakamarási családi levéltárban tizenkét lapnyi töredékére bukkant e sorok írója.[3] A *Honderü* a kész regények között emlegette májusban *A hírlapszerkesztő naplóját*, holott valójában csak a költői alkotás tervéről számolhatott volna be. Még október 25-ikén is a mű befejezése távoli reményként tűnt fel Keménynek Wesselényi báróhoz intézett levelében, különösen a következő sorokban: „Remélem, hogy hat hét mulva Zsibóra kimehetek, mert addig egy sok oldalról politikai irányú regénykémet befejezhetem".[4] Keményt azonban gyengélkedései s kedvetlenségei megakasztották szándékában, sem Zsibóra nem jutott el, sem regényét nem tudta hamarosan bevégezni. Még 1845 márciusában is — mint Jósikának írja — csak a

[1] Papp Miklós: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Életképek.* 1876. 47. sz.)

[2] *Honderü.* 1844. I. félév. 651. l.

[3] B. Kemény Zsigmond *Hátrahagyott munkái.* 1914. 73—75. l.

[4] Papp Miklós: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Életképek.* 1876. 47. sz.)

harmadik füzetkéhez fogott, azonban derültebb napjaiban az a remény kecsegtette, hogy *Kolostori* és *Izabella* talán fognak számára közönséget s az irodalomnak gyarapodást szerezni.[1] E reményt élesztheti a csábító költői feladat, úgy hogy *A hírlapszerkesztő naplójának* nagy része 1845-ben el is készülhetett.

A költői alkotásnak széles alapjából következtetve, elhihetjük a *Honderü*nek, hogy Kemény két kötetre tervezte regényét. A töredék a regény elejét őrizte meg, azért elég jó tájékoztató pontokat nyujt a költői terv áttekintésére.[2] A cselekvény kiindulópontja gr. Kolostori Albert naplója, melyben a költői lelkű naplóíró saját egyéniségét elemezi. A naplóírásban a pártvezért barátja, a *Kolozsvári Őr* szerkesztője, Malmy Ödön, zavarta meg. A két haladó párti politikus később együtt támadja a conservativ pártot s a sérelmi ellenzéket Kolozs megye gyűlésén, melyet a *Kolozsvári Őr* szerkesztője ír le naplójában.

A költői egyéniség fejlődésének legbecsesebb emléke a regénytöredékben Kolostori jellemének rajza. Itt ellentétes lelki erők hatnak egymásra. Ki az imént szépelmeként közeledett a szeretett hölgyhöz, magányában szenvedélyes vágygyal veszi körül képzeletének tárgyait. A Kolostori grófok ivadéka a megye termében a népjogok harczosa, s az ünnepelt szónok saját eszméinek szépségétől érzékenyül el, hogy másnap heves vérének bugyborékolásából üzzön gúnyt. Valójában költői lélek Kolostori ; többre becsüli madrigálját politikai sikereinél, szívesen feledi a tömeg

[1] Dr. Szádeczky B. : *Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz.* (*Irodalomtört. Közl.* XIX. 1909. 441. l.)

[2] Báró Kemény Zsigmond *Hátrahagyott munkái.* 1914. 331—351. l.

tapsait, ha színművében az emberi lélek mélységeit kutathatja, mégis valami titkos erő ellenállhatatlanul ragadja a politikai izgalmak örvénye felé. E lappangó ellentétek már magukban rejtik a tragikus összeütközést. Még inkább elősegíthették a végzetes küzdelmeket s a jellem sülyedését a korszaknak forrongó eszméi, az erdélyi politikai pártmozgalmak s a kolozsvári társaság kicsinyes viszonyai. E tragikus sorsra céloz a költő, mikor regényének elején előre jelzi, hogy hőse „szép hivatású, nagy látkörű jellem, melyet a természet anyakeze gazdaggá, az események sivárrá tettek."[1]

Gr. Kolostori Albert jellemében Keményt újra a költő sorsa foglalkoztatja, ki egyéniségével ellentétes környezetbe kerül. Mintha itt is a költészet és valóság harcza ismétlődnék meg, melyet az *Élet és ábránd* költője a romantika bűvös világításában mutatott be. *A hírlapszerkesztő naplójá*ban azonban hiányzik Portugáliának dús növényzete, érzéket ingerlő levegője s örökké változó tengere, hiányzik a renaissance-kor, a merész tettek s nagyszerű szenvedélyek világa. Kemény költői feladatát saját korába, az erdélyi szalonokba, a kolozsvári hírlap szerkesztőségébe s a megye termébe helyezi. A háttérrel együtt megváltoztak a jellemzés eszközei is. Kolostori egyénibb alak, mint Camoens az *Élet és ábránd*ban; lelki élete összetettebb, érzései bonyolultabbak. Itt a jellemnek földalatti elemei is érvényesülnek: a lovagi érzelmek, melyeket a bátor, gőgös, ábrándos Kolostoriak hagytak örökségül utódjuknak, továbbá a szabadelvű eszmék, melyekkel Albert gróf nagyatyja kaczérkodott a felvilágosultság korában.

[1] B. Kemény Zsigmond *Hátrahagyott munkái*. 1914. 342. l.

A hírlapszerkesztő naplója Keménynek első ismert társadalmi regénye. Úgy tetszik, mintha Keményt angol és franczia irodalmi tanulmányai csábították volna a modern magyar társadalom rajzára. Az a mód, a hogyan a lélektani jelenségeket szétbontja s a jellemnek titkos alkotórészeit kutatja, nagyon hasonlít Balzac bonczoló módszeréhez, ki a környezet részleteiben kereste az embert s a testi szervezet adatain keresztül jutott az ember lelki alkatához. Kemény költői czélja is rokon azzal a nagyarányú feladattal, mely Balzacot majdnem egy évtizeden át foglalkoztatta az *Illusions perdues*ben. Balzac regénye három részre oszlott; közülök az első 1837-ben, a második 1839-ben, a harmadik 1843-ban jelent meg.[1] Legnagyobb feltűnést a második rész keltett, melyben a költő kegyetlen gúnynyal tárta fel a párisi napi sajtónak erkölcsi sülyedését. A megdöbbentő szatirára legszenvedélyesebb válasz Janin Gyula kritikája volt.[2] Mikor Kemény a franczia regényirodalomnak kevésbbé becses termékeit is számon tartotta, alig hihető, hogy figyelmét Balzac költészetének egyik leghatalmasabb alkotása kerülte volna el. Annyi bizonyos, hogy a regény hőse, Lucien Chardon ugyanabból a családból való, melyhez gr. Kolostori Albert is tartozik. Gazdag kedélyénél, csapongó szelleménél fogva mindkettő a költői pályára érzi magát hivatva, az élet azonban lelküket kifosztogatta s legszebb reményeiket rabolta el. Lucien Chardon sorsa ugyanaz, mint a melyet Kemény előre jelzett Kolostori tragédiájá-

[1] Charles de Lovenjoul: *Histoire des oeuvres de H. de Balzac.* 1888. 96—105. l.

[2] G. Brandes: *Die Hauptströmungen der Litteratur des neunzehnten Jahrhunderts.* V. 1897. 179. l.

ban; ő is „szép hivatású jellem, melyet a természet anyakeze gazdaggá, az események sivárrá tettek". A fő különbség talán az, hogy Lucien Chardon süllyedésében nagyobb szerepet játszanak vészes szenvedélyei.

A költői motivumok s célok tekintetében a legnagyobb lángész sem vonhatja ki magát az irodalmi közösségből. Kemény is sokat tanult korának íróitól, de soha sem másolt; költészete magyar, gyakran erdélyi s mindig egyéni. *A hírlapszerkesztő naplója* is Kemény küzdelmeinek s csalódásainak közvetetlen terméke. Kolostori jellemén szembeszökően tűnnek elő az alkotó művész lelkének vonásai. Kemény ép úgy zsarnokoskodik szívén, a magányban ép úgy rabja titkolt szenvedélyeinek, mint regényének hőse. Együtt ingadozik Kemény Zsigmond Kolostori gróffal a költői tervek és politikai célok között. Kemény is a jogtalan néposztály ügyéért küzd az *Erdélyi Hiradó*ban, hadat üzen a conservativeknek s a sérelmi ellenzékieknek Kolozs megye gyűlésén, majd kiábrándult lélekkel nézi az erdélyi politikai élet visszásságait. A regényben lépten-nyomon Keménynek legfrissebb emlékeire bukkanunk. Így örökölte a regénynek egyik hőse, Malmy Ödön, Keménynek hírlapírói álnevét és vele együtt az *Erdélyi Hiradó* hasábjain kifejtett demokratikus eszméit. S nem ismerünk-e Kemény Zsigmond szerelmének tárgyára, Wass Ottilia grófnőre, Kolostori gróf Vilmájában, a kiművelt eszű s ártatlan Gretchenben?

Nem lehetetlen, hogy Kemény képzeletét költészetének épen ezek a lyrai elemei ragadták veszedelmes zátonyok felé. Már a regénynek megmaradt töredékében is megzavarja a költői hatást a bonyolul

erdélyi politikai élet rajza. Még több ily zátony emelkedhetett a költői alkotásnak elveszett részeiben. Talán ezért nem emlegeti Kemény 1845-ön túl *A hírlapszerkesztő naplóját*, s ezért mondhatott le regényének kiadásáról. Költészetének fejlődésében csak a szabadságharcz után találkozunk újra Kolostori Albertnek nevével s egy-két jellemvonásával, de már teljesen megváltozott költői tervben: a *Férj és nő*ben. *A hírlapszerkesztő naplójá*nak nagy része elveszett irodalmunk számára, de megmaradt a költői alkotó erő, mely a regény lapjain új eszközökkel s tapasztalatokkal gazdagodott s az egyéni élmények eszményítésén keresztül haladt a művészi tárgyiasság felé.

Az álnevű politikai czikkek s a meg nem jelent regény nem fűzhettek Kemény nyilvános sikereinek koszorújába új babérleveleket, mindazáltal jelentős tényezők az államférfiúi s költői egyéniség fejlődésében. Kemény általuk szakadt el kicsinyes erdélyi környezetétől s bennük emelkedett a fejlődés magasabb fokára. Szelleme új irányt vett; a költészetben a modern realismus czéljai tűntek fel előtte, a politikai életben pedig Magyarország reformkorszakának uralkodó eszméi vezették el az emberiség örökkévaló eszményeihez.

Utolsó kísérletek az Erdélyi Hiradóval.

Az 1844-ik év második felében új eszmék, új törekvések korbácsolták fel a magyar politikai élet hullámait. Az ellenzéket méltán izgatta a *Pesti Hirlap* sorsa, mely Kossuth kezében negyedfél évig volt az alkotmányos küzdelmek zászlója s a nemzeti átalakulás útmutatója. A szerkesztőség változásával új szellem vonult a lapba. Szalay László, b. Eötvös József s társaik a parlamenti alkotmány jelszavával indultak harczba, központi törvényhozást követeltek s a kormány felelősségéért szívesen feláldozták volna a megyerendszert. A tudós hírlapírók eszményei megbontották az ellenzéket s tettre ingerelték a conservativ gondolkodást. A reformpárt, mely idáig az országgyűlésen s a sajtóban a reformokat vezette, nem pihenhetett a pusztulás veszedelme nélkül. Kossuth anyagi kérdésekkel tartotta ébren a pártszenvedélyeket s a védegyletben gyűjtötte össze a haladás híveit. A conservativek reménységét főkép az élesztette, hogy a kormányhatalom vezéreiknek kezébe került; az országgyűlés bezárása után ugyanis a király gr. Apponyi Györgyöt nevezte ki magyarországi alcancellárrá, az erdélyi cancellária igazgatását pedig b. Jósika Sámuelre ruházta.

A magyarországi pártok a *Pesti Hirlap*ban, a *Jelenkor*ban s a *Budapesti Hiradó*ban mérték össze

erejüket, s az eszmékhez fűződő nagy érdekek a legkiválóbb egyéniségeket sodorták a hírlapirodalom körébe. Mért akadtak volna meg a merész törekvések s komoly aggodalmak épen Erdély bérczein? A pesti politikai sajtó hatása 1845-ben ép úgy megérzett a kolozsvári szellemi életen, mint Kossuth egyéniségének varázsa az 1842-ik évi *Erdélyi Hiradó* czikkein. Az erdélyi ellenzék újra a sajtótól várt menedéket a pártbomlás ellen.

1845 elején gr. Teleki Domokos állott az *Erdélyi Hiradó* élére, hogy a szétszórt erőket egyesítse, az összekuszált vágyaknak irányt, az elernyedt pártnak elvet adjon. Ez időtől fogva — mint életrajzírója megjegyzi — gr. Teleki Domokos sokat áldozott, a kiadásokat egyedül maga fedezte, a vezetést teljesen magának tartotta fenn s egyébként is sokat dolgozott az *Erdélyi Hiradó*ba.[1] A lap vezére nem is csak ama néhány dolgozattal vett részt az eszmék tisztázásában, melyek saját neve alatt jelentek meg; ő fejtegette a kor kérdéseit a *X. Z.* betűkkel jelzett czikkekben is, melyek szinte szakadatlan sorban húzódnak végig az *Erdélyi Hiradó*nak 1845-ik s 1846-ik évi számain.

Ürmössy Lajos e czikkeket minden határozottabb megokolás nélkül b. Kemény Zsigmondnak tulajdonítja,[2] bár jellemük annyira ellentétes Kemény Zsigmond írói pályájával, mint a mennyire megegyezik gr. Teleki Domokos egyéniségével. Az *X. Z.* betűk mögé rejtőző író Kossuth politikai elveinek híve, védi az ősi megyerendszert, ép úgy csalóka ábrándképnek

[1] Deák Farkas: *Gróf Teleki Domokos emlékezete.* 1881. 13. l.
[2] Ürmössy Lajos: *Erdély irányadó lapja.* 1907. 69—79., 100—107. l.

tartja a felelős magyar kormányt, ép úgy hadakozik a centralisták *Pesti Hirlap*jával, mint gr. Teleki Domokos. Mennyire eltorzítaná ily szerep Kemény Zsigmond jellemét, ki röpiratában a nemzetegység elvét fordította a megyék torzszövetsége ellen, ki az imént fogadott el baráti szívességeket b. Eötvös Józseftől s tollát a *Pesti Hirlap*nak ajánlotta fel! *X. Z.* czikkeiben megtaláljuk gr. Teleki Domokosnak minden kedvelt eszméjét. *X. Z.* ép úgy lelkesül az *Erdélgi Hiradó*nak egyik számában a vízgyógyintézetekért,[1] mint gr. Teleki Domokos Kolozs megye gyűlésén;[2] oly szívesen emlegeti poroszországi, németalföldi, angolországi benyomásait, mintha gr. Teleki Domokos úti emlékei állanának rendelkezésére, ki nem rég járta be a nevezett országokat. Gr. Teleki Domokos szerzőségét bizonyítja életének alapos ismerője, Deák Farkas is, kinek tudomása szerint a gróf az *X. Z.* betűket használta czikkeinek jelzésére.[3] De maga Kemény Zsigmond is leleplezi *X. Z.*-t 1845 júniusában; mikor az *Erdélyi Hiradót* állandóan X. Z. czikkei vezetik be, azt írja Wesselényi bárónak, hogy Teleki Domokos vezérczikkei még három postát foglalnak el a *Hiradó*ban.[4]

Gr. Teleki Domokos hírlapi munkássága meggondolt ellenzéki egyéniség nyilatkozása, ki mindig nemes fegyverekkel küzd, tartózkodik a koczkáztató politikától s hajlik a megalkuvásra. Ily egyéniség tiszteletet fog szerezni pártjának, de mint szerkesztő

[1] *Erdélyi Hiradó.* 1846. 142. szám.
[2] *Erdélyi Hiradó.* 1846. 139. szám.
[3] Deák Farkas: *Gróf Teleki Domokos emlékezete.* 1881. 19. l.
[4] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 355. l.)

alig ér el nagyobb hatást, mert sem elevenséget, sem határozott színt nem tud lapjának adni.

Gr. Teleki Domokoson kívül az *Erdélyi Hiradó* igazgatását gr. Bethlen János és Méhes Sámuel vállalták el, de az egyik igazgatónak munkakadve, a másiknak magasabb becsvágya hiányzott. Másrészt Teleki Domokos is érezte, hogy aggodalmaskodó természete s nagy elfoglaltsága megnehezíti a szerkesztés munkáját; ezért szívesen megnyerte volna a lap számára b. Kemény Zsigmondot, kinek nevéhez fűződött az *Erdélyi Hiradó*nak legfényesebb korszaka. A szerkesztő ajánlata elég kedvező lehetett, mert már 1845 elején újra bensőbb kapcsolatban állott b. Kemény Zsigmond az *Erdélyi Hiradó*val. Majd barátait: b. Jósika Miklóst s b. Wesselényi Miklóst buzdította a lap támogatására, majd maga lépett vele szerződésre s az első félévre egy csapat czikket, a másodikra pedig regényt ígért.[1]

E hangulatváltozást Kemény Zsigmondnál több ok idézte elő. Egyrészt az a remény kecsegtette, hogy az *Erdélyi Hiradó* gr. Teleki Domokos vezetése mellett újra visszanyeri régi jelentőségét. Másrészt reá is serkentő hatással volt a magyarországi politikai irodalom, mely oly merész elhatározással fogott az alkotmány reformjához. Éreznie kellett azt is, hogy eszméi, melyeket politikai czikkeiben s röpirataiban körvonalozott, rövid idő alatt rohamos fejlődésen mentek keresztül, s félbemaradt gondolatai, a magyar nemzet megoldatlan nagy kérdései mind munkára

[1] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zs. levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 352. l.) — Szádeczky B.: *Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* XIX. 1909. 441. l.)

hívták fel. Mintha egyszerre jobban bízott volna tolla erejében, szerette volna a henyéket ingerelni s az önzőket sujtani.

Ily eszmékből s kedélymozgalmakból alakult ki az a czikksor, melylyel Kemény 1845 elején ismét nyíltan saját neve alatt kezdte meg munkásságát az *Erdélyi Hiradó*ban. A czikkek *Érintések* czím alatt január 14-ikétől február 4-ikéig a lapnak 4., 6., 8. és 10-ik számaiban jelentek meg. A bevezető mondat szerint az *Erdélyi Hiradó* közönsége tizennyolcz hónap óta nem találkozott Kemény Zsigmond nevével a hirlapirodalom terén. Mi lehetett volna tehát az első felszólalás tárgya más, mint visszatekintés az elmult másfél évre, arra a fásultságra, mely az utolsó erdélyi országgyűlés után az erdélyi társadalom és sajtó érdeklődését teljesen elvonta a haladás kérdéseiről? Kemény sötét képet fest Erdély közéletének sülyedéséről, de egyúttal keresi a terhes betegség okait is. Első sorban a haladás híveit vonja felelősségre, mert népszerűtlenné tették a sérelmi harczot, de sem elég rokonérzést nem tudtak összepontosítani, sem kellő pillanatban nem ragadták magukhoz a pártkormányt. Erdély pangásának másik fő okát az urbér ügyével hozza kapcsolatba; nézete szerint a reform barátai túlságos óvatossággal, titokban készítették elő az urbért s ezzel a többi kérdést is kivonták a közfigyelem köréből.

Kemény czikke valójában Erdély közéletének mélyrehatóelemzése, az író szavai szerint „egy terhes betegség diagnosisának pontos leírása". Míg azonban Kemény a bonyolult politikai helyzet mögött a lelki kórbonczolástan eszközeivel kutatja a nemzet lelkében működő vágyakat, érdekeket és eszméket, egyúttal

kitűzi a magyarországi és erdélyi politika végső czéljait s egész költőiségükben fogja fel a haladás kérdéseit, különösen az uniot és urbért. Így változik át a nemzeti hanyatlás megdöbbentő diagnosisa a pártok életének bölcseletévé s a tárgyias okoskodás a legnemesebb izgatássá. Czikke végén Kemény maga is bevallja, hogy hódító vezéreszmékhez akarja a tömeg meggyőződését csatolni, ezért szándékozik az urbér főbb kérdéseit az *Erdélyi Hiradó*ban rendre tárgyalni.

Kemény Zsigmond ítélete komoran, szinte megdöbbentő erővel hangzott el az *Erdélyi Hiradó*ban, de nem idézte elő a várt hatást, nem tudta az ellenzék bomlását feltartóztatni. Nem sokára Kemény is közvetetlen közelből ismerhette meg saját pártjának tétovázó politikáját a kolozsvári védegyleti mozgalmakban. Előtte tisztán állott a védegyletnek a magyarországi szabadelvű párttal s az unioval való kapcsolata, azért b. Wesselényi Miklós fölszólítására azonnal belépett az egylet tagjai közé. Meggyőződése volt, hogy ily életbevágó kérdésben Erdély nem különítheti el magát Magyarhontól. Annál inkább meglepte az az eszmezavar, melyet pártjának vezető férfiai között tapasztalt. Két pártgyűlésen vett részt s váltig küzködött a kicsinyes aggodalmaskodással s a vidékies féltékenykedéssel, úgy hogy joggal fakadt ki Wesselényi báróhoz írt soraiban: „Erdély semmit sem gondolkodik, semmit sem akar".[1]

A párt bomladozása visszatükröződött az *Erdélyi Hiradó*n is. Már márcziusban panaszszal volt tele

[1] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 352., 353. l)

Keménynek b. Jósika Miklóshoz intézett levele.[1] Legnagyobb kifogása az volt, hogy a lap csak bitorolja a „szabadelvű" jelzőt, valósággal azonban semmiféle iránya sincs. Egyaránt bántotta a szerkesztők lanyhasága, az olvasóközönség csekély volta s a censor elvtelensége. Hogyan remélhetett volna így munkája számára erkölcsi eredményt? Nem csoda, ha — saját kifejezése szerint — megúnta dolgozatait a páratlan rossz szerkesztés megrendelésére csupán díjért irogatni, s ha az *Érintések* végén tett ígéretét nem váltotta be. Elkedvetlenedésének jelei azok a gyorsan készült tervek is, melyek ez időben lelkét foglalkoztatták. Majd arra gondol, hogy ha biztosíthatja b. Jósika Miklós s Kovács Lajos közreműködését, maga veszi át ingyen a második félévben az *Erdélyi Hiradó* vezetését, majd meg teljesen vissza akar vonulni a laptól s a pesti hírlapirodalomban keres munkateret.

Ily hangulatban mi köthette volna Keményt Kolozsvárhoz? *Érintések* című czikkében humorral emlegette, hogy kibékült a societasszal, e vén kávénénikével, ki mindig a divat szeszélyeinek hódol, de azért borongó érzések közt festegette azt a Kolozsvárt, melynek pezsgő élete néhány évvel előbb annyi varázszsal vonzotta lelkét. Akkor az előkelő világ élt és érzett, akkor a hon munkásai aggódtak, gondolkodtak s hatást gyakoroltak. Most a politika a rendszeres bizottságok zárt üléseibe vonult vissza, a szalonokban meg a farsangi kedv tombolt, mely gondtalanul tépte a múló percznek tarka-barka örömeit. Keményt nem csalta meg a hangos

[1] Dr. Szádeczky B.: *Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* XIX. 1909. 441. l.)

jó kedv, mögötte ép úgy érezte egy fáradt társadalomnak tartalmatlan életét, mint a festett arcz hazug rózsái mögött a bágyadt ránczok vonalait. A város változott-e, vagy maga Kemény? Bizonyára Kemény kedélye is komorabbá, egyénisége bonyolultabbá vált, úgy hogy mind idegenebbül állott környezete előtt. Fárasztotta a zaj s a czéltalan küzdelem. Kivágyódott megszokott köréből, oda, hol zavartalanul adhatta magát át politikai eszméinek s költői terveinek. Eleinte Zsibó volt vágyainak czélpontja. Ott akart Wesselényivel együtt urbéri czikkeket írni, ott remélte azt, mit Kolozsvárott hiába keresett, üres időt regényei számára s friss benyomásokat kedélyének fásultsága ellen.[1] Később mégis megváltoztatta tervét s Szatmár megyében Kovács Lajost látogatta meg.

Kemény 1845 február 20-ikára tervezte útját s a hó végén el is távozott Kolozsvárról; egyenesen Nagybányára Kovács Lajoshoz indult, hogy néhány nap mulva Zsibóra siessen. Időközben azonban a gyors olvadás az utakat járhatatlanokká tette, a Szamos kiáradása miatt pedig Zsibóval megszakadt minden közlekedés. Így Kemény napról-napra halasztotta zsibói útját;[2] egyébként, úgy látszik, szívesen is időzött Szatmár megyében. Alig hogy Nagybányán kipihente magát, Szatmáron keresztül Nagykárolyba utazott s márcz. 15-ikén érkezett vissza Nagybányára.[3] Nagykárolyba őt is, mint Kovács Lajost, a márcz.

[1] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 352. l.)

[2] Dézsi Lajos: *B. Kemény Zsigmond levele b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* XXVIII. 1918. 198. l.)

[3] Szádeczky B.: *Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* XIX. 1909. 440. l.)

3-ikán kezdődő megyegyűlés vonzhatta. Kissé késve, 4-ikén értek a gyűlésre, de elég jókor arra, hogy Kovács Lajos a háborgó pártokat hatalmas beszédével lecsillapítsa.[1] Változatos tájképek, régi ismerősök, szíves barátok fogadták Keményt útján. Még nagyobb érdeklődéssel láthatta együtt Szatmár megye társadalmát a nagykárolyi megyeházban, mely csak az imént volt oly szörnyű jeleneteknek színhelye. A vad szenvedélyek már elcsendesültek, de azért a tömeg arczán minden pillanatban kigyúlt a forrongó élet tüze. Az új benyomások Keményt felrázták fásultságából. Maga is meg volt magával elégedve s márczius közepén dicsekedve írta Jósikának, hogy pár hét óta minden kószálása mellett is előrehaladt *A hírlapszerkesztő naplójá*ban s már a harmadik füzethez fogott.

Márczius második felét s áprilist Kemény Zsigmond Kovács Lajos körében: Berenczén, majd Nagybányán töltötte el. Társaságuk leginkább barátja nejének rokonsága, a Thurmann-család volt, mely oly előkelő szerepet játszott Nagybánya életében.[2] Még április végén is Nagybányáról közvetíti Kemény Thurmanné ajánlatát b. Jósika Miklósnak egyik eladó birtokrészére.[3] Mily megfelelő környezet volt az ódon város s az erdő-koszorúzta hegyvidék az elmélyedésre! Itt zavartalanul készíthetett a két barát terveket a jövő számára s apróra megbírálhatták a magyar politikai élet eseményeit s uralkodó eszméit. Kovács Lajos épen ez időben írt az *Erdélyi Hiradó* számára néhány

[1] *Pesti Hirlap.* 1845. 438. szám.

[2] Vozári Gyula: *Berenczei Kovács Lajos.* (*Figyelő.* 1885. 234. l.)

[3] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 365. l.)

czikket a *Pesti Hirlap*nak központosító politikája ellen.[1] Úgy látszik, Kemény inkább költői munkáját folytatta s tovább rajzolta regényhősének, Kolostorinak, tragikus sorsát, mely még nem rég is az irodalmi siker reményével kecsegtette. Nagybányán értesült arról, hogy májusban Deák és Vörösmarty látogatnak el Zsibóra. E hír új ösztönt adott neki a régóta ígért zsibói látogatás megvalósítására. Május elején indult el Kovács Lajos társaságában. Május 5-ikén már Szamosújvárról írta Jósika Miklósnak, hogy Wesselényihez indul, s az nap meg is érkezett Zsibóra.

Kemény Zsigmond és Kovács Lajos ünnepi hangulatban találták Zsibót. Wesselényi vakságának éjjelét ragyogó fénynyel töltötte be Deák látogatásának híre, hisz Wesselényi Deákban nem csak önzetlen barátját szerette, hanem neki köszönte a nemzetébe s az emberiségbe vetett hitét is. Május 6-ikán történt a megható találkozás. Deákkal s Vörösmartyval együtt érkezett Bihar megye büszkesége, Beöthy Ödön is. Wesselényit, ki a leggyötrőbb szenvedéseket is érzéketlenül tűrte el, könnyekig megindította a baráti szívnek nemes gyöngédsége. Ily fájdalmas öröm vezette be a zsibói szép napokat.[2]

Mennyi jellemnemességet, mennyi szellemet és kedélyt rejtett ekkor magában Zsibó! Mintha Magyarország és Erdély vezető egyéniségei gyűltek volna össze, hogy a nagy nemzeti elhatározások előtt megvitassák a kor kérdéseit. S mennyi izgató tárgyat kínált megbeszélésre a forrongó politikai s irodalmi élet! Gr. Apponyi György cancellársága s a megyei administratorok

[1] *Erdélyi Hiradó.* 1845. 31. (ápr. 18.), 32. (ápr. 22.), 34. (ápr. 28.) sz.

[2] Ferenczi Zoltán: *Deák élete.* I. 450—453. l.

erőszakoskodása mind több forradalmi anyagot halmozott össze a közéletben; az erőszakra való visszahatás növelte nagygyá a védegyleti mozgalmat, s ez állította szembe Deákot is Széchenyivel. A politikai eszmék lassanként útat törtek maguknak a szépirodalomba is, s az alkotmányos központosítás vágya nem nyilatkozott szenvedélyesebben b. Eötvös József hírlapi czikkeiben, mint *A falu jegyzőjének* megjelent füzeteiben. Egészen biztosra vehetjük, hogy Zsibón is e felötlő jelenségek körül forgott a beszéd. Szóba került az erdélyi politika is, különösen az urbér; ezzel kapcsolatban olvasták fel Wesselényi bárónak urbéri értekezését. Különben is a társaság fő élvezete az eszmecsere volt; az érdekes környezet, a gyönyörű táj s egy-egy rövidebb kirándulás csak növelte a beszélgetés ingerét.[1]

Beöthy Ödön és Kovács Lajos előbb távoztak el, Kemény Zsigmondot azonban az utolsó perczig lebilincselte a zsibói társaság. Mily gazdag kárpótlás volt e kör azokért az órákért, melyeket Kemény a télen a kolozsvári szalonokban fecsérelt el! Itt tekintett először Deák egyéniségének mélységeibe; látta a biztosan ítélő észt, a független erkölcsi erőt, mely a legnehezebb viszonyok felett is uralkodott, s a póz nélküli jellem egyszerűségében több költőiséget talált, mint az ünnepelt ellenzéki szónokoknak czikornyás beszédeiben. E zsibói benyomásokból fejlődött ki az a tartalmas barátság, melyet a két rokonlélek egészen a sír széléig megőrzött. Kemény Zsigmond maga is elismeri Deáknak s a zsibói társaságnak nagy

[1] Czapáry László: *Vörösmarty emlékkönyve.* (Vörösmarty levele nejéhez.) 1900. 140., 141. l.

hatását. Ennek tulajdonítja, hogy újra kedvet kapott a politikához, holott már-már egészen belefáradt a közélet harczaiba.[1]

Deák és Vörösmarty május 15-ikén búcsúztak el Zsibó urától s útjokat Kolozsvárnak vették. Velük utazott a szakadó esőben s a rossz utakon Kemény is. Kolozsvárt egészen lázba hozta a testvérhon nagy fiainak érkezése, s ünneplés ünneplést ért, melyben a lelki nagyság tisztelete az unio vágyával olvadt össze.[2] Egy napig tartott a szíves vendéglátás, de Kemény Zsigmond még a búcsúzás után is sokáig Deák és Vörösmarty nemes egyéniségének hatása alatt állott.

Annál hamarabb visszasülyedt előbbi apathiájába Kolozsvár. A sivár nyugalmat nem zavarta meg a rendszeres bizottságok tanácskozása sem. Hiába buzdította gróf Teleki Domokos az *Erdélyi Hiradó*ban a törvényhatóságokat s a sajtót, hogy az erdélyi országgyűlés megnyitása előtt vitassák meg az országnak életbevágó kérdéseit.[3] A felszínes és önző nézetek szabadon terjengtek, úgy hogy az ellenzék tagjai közül is sokan inkább vártak szabadelvű reformokat a kormánytól, mint a közvéleménytől. Ez általános pangás késztette Kemény Zsigmondot is munkára. Lelkét újra körülzsibongták azok a gondolatok, melyek *Érintések* czímű hírlapi dolgozatából kimaradtak; vészkiáltásként, mely az alvó várost felriasztja, az urbérnek szabadelvű és gyors rendezésére akarta a közfigyelmet felhívni. Csak még a rendszeres bi-

[1] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomtört. Közl.* X. 1900. 357. l.)

[2] *Erdélyi Hiradó.* 1845. 40. szám.

[3] *Erdélyi Hiradó.* 1845. 44. (jún. 3.), 45. (jún. 6.) sz.

zottság javaslataira kellett volna várnia, melyek az izgatás kiindulópontjai lehettek volna. Ez idő alatt egy új regényterven is dolgozott. Gyulai Pál tragikus sorsának rajzához gyűjtött adatokat s a nagyarányú alkotás részleteibe merült.

A lázas munkát június közepe táján betegség szakította meg. Kemény napokon át őrízte az ágyat régi legénylakásán a gr. Rhédei-házban. Itt tudta meg július elején, hogy b. Wesselényi Miklós egy hónapi pesti tartózkodás után b. Jósika Miklóssal együtt Zsibóra érkezett. Itt kapta Wesselényi báró meghívó sorait s bennük Jósika báró baráti üzenetét.[1] Betegségét még nyomasztóbbá tette az a gondolat, hogy miatta kell lemondania arról a szellemes eszmecseréről, mely zsibói barátai közt várt volna reá. Időközben bevégezte a rendszeres bizottság is urbéri munkálatait, melyekben a haladás eszméi küzködtek a conservativ felfogással. Keménynek az volt terve, hogy, mihelyt felgyógyul, a bizottság javaslatait kiviszi magával Zsibóra s ott Wesselényivel együtt állapítja meg, minő módon indítsák meg az izgatást az urbér ügyében.

Július közepe felé már türelmetlenné tette Keményt makacs betegsége. Ekkor egyik nap elhatározta, hogy nem törődve az esős idővel s az orvos tilalmával, elindul Zsibóra. Búcsúzni ment gr. Rhédei Jánosékhoz, de ezek — mint Kemény Wesselényinek írta — betű szerint rázárták az ajtót. Két nappal utóbb mást gondolt, rövid időre meg akarta látogatni Kapudon anyját és testvérét, hogy aztán hosszasan időzhessen

[1] Ferenczi Z.: *B. Wesselényi M. levelei b. Kemény Zsigmondhoz.* (*Irodalomt. Közl.* XI. 1901. 355. l.)

Wesselényi és Jósika társaságában. Szándékát ismerőseinek tudta nélkül s az orvosi tilalom ellenére meg is valósította. Még az úton a gyorskocsiban kirázta a hideg. Alig hogy megérkezett Kapudra, gyötrő reumába esett, újra ágynak dőlt, s csak miután kétszer megpióczázták, tudott lábra állani.

Ily kedvetlenségek közt múlt el július. Most már egyelőre a zsibói útra gondolni sem lehetett. Másrészt az urbér tárgyalására sem kínálkozott megfelelő tér, minthogy gr. Teleki Domokos a rendszeres bizottság munkálatait feltétlenül helyeselte s eltérő nézeteket nem szívesen látott volna lapjában, az *Erdélyi Hiradó*ban.[1] Keményt azonban talán az urbérnél is inkább érdekelte az a nagy harcz, mely a magyar hírlapirodalomban úgy szólván az év elejétől kezdve szinte szakadatlanul folyt a *Pesti Hirlap* reformtörekvései körül. A küzdelem középpontjában b. Eötvös József egyénisége állott; ellene, vagy mellette sorakoztak a küzdő felek. A harczi szenvedélyeknek új anyagot szolgáltattak július 6-ikától 17-ikéig gr. Dessewffy Emil czikkei a *Budapesti Hiradó*ban. Ezekre válaszolt Kemény Zsigmond azzal a czikksorral, mely aug. 22-ikétől szept. 12-éig az *Erdélyi Hiradó*nak hét számán ily czím alatt húzódott végig: *Polemia a Budapesti Hiradó ellen.*

A czikkek alatt *Gyerő Jenő* név áll, de hogy szerzőjük Kemény Zsigmond, néhány adatból kétségtelenné válik. Leginkább elárulja magát Kemény Zsigmond b. Jósika Miklósnak 1845 decz. 15-ikén írt levelében; itt említi, hogy míg Jósika négy novellát s négy

[1] A május, június július hónapokra vonatkozólag b. Kemény Zsigmondnak Wesselényi báróhoz írt levelei szolgáltattak adatokat. (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 354—358. l.)

füzet regényt írt, addig ő alig haladt regényében s hat vezérczikket küldött Dessewffy Emil ellen az *Erdélyi Hiradó*ba.[1] A *Polemián* kívül nincs az *Erdélyi Hiradó*ban egy dolgozat sem, melyre e megjegyzés illenék; ép azért nem sok jelentősége van annak a csekély eltérésnek, hogy Gyerő Jenő czikkei a lapnak hét számában helyezkedtek el. Kemény szerző voltára mutat minden kifejezés, minden vonatkozás. A *Gyerő* nevet, mint *Gyerőmonostori* előnevének elejét, máskor is használta Kemény; ezzel jelölte meg a párbajról szóló értekezésében az egyik képzelt levélírót.[2] Más bizonyíték Gyerő Jenőnek az a kijelentése is, hogy jól-rosszul tudóstársasági tag. Ezt ugyan gr. Teleki Domokos és Méhes Sámuel is mondhatták volna, de a czikkek jelleme egyéniségükkel teljesen ellentétben áll. Csak Kemény, a *Korteskedés és ellenszerei* szerzője, írhatta magáról a *Polemiá*ban a megyei kicsapongásokkal kapcsolatban a következő mondatot: „Igényelhetünk némi méltányatot mi is, hírlapírók, kik süketen a perczi érdekek sugalmai s elvbarátaink feljajdulásai iránt, ott üldöztük a corruptiot, hol mutatkozék, s a bűnt nem fedezte el szemeink elől semmi pártlobogó".

A központosításról megindult vita még Kemény előtt megszólaltatta az *Erdélyi Hiradó*ban gr. Teleki Domokost, Kovács Lajost s b. Wesselényi Miklóst. Ezeket különösen azok a szélsőséges következtetések izgatták, melyeket Irinyi József a *Pesti Hirlap*ban fiatalos túlzással vont le a központosítás elveiből. Az *Erdélyi Hiradó* a küzdelemben valójában Kossuth

[1] *Vasárnapi Ujság.* 1894.

[2] B. Kemény Zsigmond: *Két levél a bajviadalról.* (*Nemzeti Társalkodó.* 1837. II. 385—393. l.)

álláspontját foglalta el, ki a megyét becses alkotmánybiztosítéknak tartotta. Bonyolultabbá tette a helyzetet gr. Dessewffy Emil, mikor a conservativ párt részéről ítélte el a központosítást s védte a megyerendszert. Így a conservativ párt Kossuthtal került egy csatavonalba s kettészakítással fenyegette a reformpártot. E hadi mozdulat annál felötlőbb volt, mert a conservativek lapja, míg *Világ* nevet viselt, leghevesebben követelte a központi kormányhatalom mindenhatóságát. Kemény Zsigmond elmésen oldotta meg feladatát; támadta a conservativ pártot, ezzel fedezte a központosítók hadállását, egyúttal azonban összeköttetést teremtett köztük s Kossuth pártja között.

Kemény első sorban a pártok viszonyát rajzolja polemiájában. Ítélete a pártok fölé emelkedik ugyan, de azért rokonérzése a központosítók felé hajlik. Felháborítja Dessewffynek az a magyarázata, hogy a központosítókat pusztán a megyei kicsapongások vezették a parlamenti kormány gondolatához. „Mintha a képviseleti rendszer oly dib-dáb portéka volna, melyet csak a szenvedélyek szemétdombján lehet találni", — kiált fel Kemény. Ő inkább keresi a központosítás indítóokait az európai társadalom uralkodó eszméiben, Szalay és Eötvös báró tanulmányaiban s a mult országgyűlés hangulatában. E lélektani elemzés magában véve a megértő lélek elismerése. Másképp gondolkodik Kemény a pártoknak a megyéhez való viszonyáról is, mint Dessewffy. Míg Dessewffy főkép a haladó pártot vádolja a megye népszerűtlenítésével, addig Kemény nézete, hogy mindegyik párt bűnös, de legbűnösebb maga a megyei rendszer. Ebben a hitében nem gátolták Dessewffy czikkei sem, habár Kossuthnak legszebb eszméi térnek benne

vissza. Így megy át a pártok kritikája izgatásba. Itt a verificatio kérdését ragadja ki Kemény, melyet Kossuth és Eötvös báró is egyaránt pártoltak. Dessewffynek nevetséges aggodalmaival szemben Európa parlamentjeire hivatkozik s inkább bízná a választások bírálatát az országgyűlésre, mint a megyére, hol sértett hiúság, bűntudat s rossz lelkiismeret bíráskodik.

Kemény hírlapi dolgozata úgy tűnik fel, mintha a korteskedésről szóló röpirat folytatása volna, de menynyivel határozottabb az eszmék kibontakozása a *Polemiá*ban! A röpirat gondolatmenetében volt valami ingadozás és túlzás; itt-ott megérzett az író olvasmányainak egyenetlen hatása is. A Dessewffy Emil ellen írt czikkekben már biztos államférfiúi szempontok adnak irányt a mélyreható reformoknak; a finom gúny, az elmés ötletek s költői hasonlatok egységes politikai világnézet eszközei. Itt már Kemény kiemelkedett az erdélyi politika omlatag bástyái közül, hol törekvései minduntalan akadályokba ütköztek. Hírlapi vitájával teljesen a magyarországi alkotmányreform eszmevilágában mozog; oda vonja becsvágya s rokonérzése. *Polemiája* az eszmék rokonságánál fogva inkább is illett volna a *Pesti Hirlap*ba, mint az *Erdélyi Hiradó*ba, s a centralista párt joggal sorolhatta a tudós erdélyi publicistát a távolban is tagjai közé.

Kemény czikkeinek jellemből következett, hogy Pesten nagyobb figyelmet keltettek, mint Erdélyben. A legnagyobb elismeréssel szólt róluk Dessewffy gróf, mikor visszatekintve a majdnem egy évi irodalmi vitára, Keményt Eötvössel állította szembe. „Mikép történhetett, — írta Dessewffy gróf — hogy

mialatt erdélyi ellenfelem (Gyerő Jenő) éllel, elmésen, egyszersmind pedig olykori méltánylat közben nagy tárgyavatottsággal taglalta nézeteimet, sehol sem tért ki mégis a személyességek mezejére, azalatt pesti ellenfelem (b. E. J.), kihez engem ifjúkori barátság köt, daczára annak, hogy az erdélyi bajtárs szép tulajdonait egész mértékben bírja, egy egész *Pesti Hirlap*ot jónak látott személyességekkel megtölteni?"[1]

A magyarországi politikai irodalom szelleme, a reformvágy hatja át azt a czikksort is, mely 1845 szept. 23-ikától okt. 10-ikéig az *Erdélyi Hiradó* öt számának melléklapjában, a *Nemzeti Társalkodó*ban ily czímmel jelent meg: *Kalászok a hasonlító jogtan mezejéről.*[2] A czikkek alatt Malmy Ödön neve áll, de ezt senki sem használhatta több joggal, mint b. Kemény Zsigmond. Ez írói név alatt hadakozott már az *Erdélyi Hiradó*nak 1843-ik s 1844-ik évi folyamában s ezt a nevet adta egyik regényhősének *A hírlapszerkesztő naplójá*ban, mely költői képzeletét annyiszor lekötötte az 1845-ik év folyamán. Egyébiránt b. Kemény Zsigmondra vallanak a czikkekben azok a jellemző eszmék is, melyeket Kemény másutt szinte Malmy Ödön szavaival fejteget.[3] Keményt az összehasonlító jogtu-

[1] Gr. D. E.: *Némi eligazodásul.* [*Budapesti Hiradó.* 1845. 271. (okt. 21.) sz.]

[2] *Erdélyi Hiradó.* 1845. 76. (szept. 23.), 77. (szept. 26.), 78. (szept. 30.), 80. (okt. 7.), 81. (okt. 10.) számok.

[3] Malmy Ödön a magyar alkotmány eredetiségéről így nyilatkozik az *Erdélyi Hiradó* 1845. évi 76. számában: „Alig létezik nemzet, melynek institutioiban kevesebb eredetiség találtatnék, mint épen a magyarében, s hogy igen sokat, mi nálunk divatoz, nem lelünk föl külföldön, csupán onnan foly, mert ott azok rég eltöröltettek." Ugyanerre az eszmére, majdnem ugyanerre a mondatra bukkanunk az *Erdélyi Hiradó* 1843. évi 98.

dománynak érdekes kérdése foglalkoztatta, a békebíróság intézménye, a mint Francziaországban s Angliában fejlődött ki. Tulajdonkép azonban a magyar reformmozgalmakkal kapcsolatban néhány irányeszmét akart kijelölni, s mikor azt bizonyította, hogy némely intézmény egyhelyt igen hasznos, másutt igen káros lehet, a politikai reformok bölcseletéhez hordott becses anyagot. Egyaránt ostorozta az újítás felületességét, valamint azt a sorvasztó szellemet, mely minden gyökeres változtatástól irtózik. Czikkei a régi modorú megyei ellenzék szerepét megfosztották minden ragyogó díszétől, annál több fénynyel vették körül a mélyreható tanulmányt, mely a centralistákat politikai küzdelmeikben jellemezte, s melyet ellenfeleik oly sokszor vetettek szemükre.

Kemény maga is napról-napra bensőbb kapcsolatban érezte magát a pesti íróvilággal, mint az *Erdélyi Hiradó* szerkesztőségével. Már november elején ingerülten fakadt ki levelében: „A mi silány *Hiradó*nknak sem hitele, sem olvasója, sem elve". Ekkor határozta el, hogy a *Hiradó*ba nem fog írni, sőt még

(decz. 8.) számában s a *Pesti Hirlap*nak 1847. évi máj. 9. számában b. Kemény Zsigmond politikai írói dolgozataiban. Hasonlókép ismétli Malmy Ödön b. Kemény Zsigmond eszméit, mikor az *Erdélyi Hiradó* 1845. 81. (okt. 10.) számában azt mondja magáról, hogy „mindenütt Európában a gazdagoknak a szegényekkel örökös harczát látja, s hogy a pauperismust tartja azon vak Sámsonnak, kinek soha sem fog ugyan szeme lenni, de ereje naponként nő, míg végre karjaival a fennálló rend oszlopait letördeli". Mennyire rokon e kijelentés a *Korteskedés és ellenszerei* második füzetének 26. lapján a következő gondolattal: „Ugyanazon ösztön . . . destructiv erőt ölt magára és a birtok védelmét, t. i. a dolgok fönnálló rendjét ostromolja. S így támad a szegénynek a gazdag elleni harcza, ezen örökös polgárháború."

b. Wesselényi Miklósnak is azt tanácsolta, hogy urbéri czikkeit ne küldje a *Hiradóba*.[1] Ezzel a szakítással újra lazább lett a kötelék b. Kemény Zsigmond és Erdély között. Az erdélyi társadalom már annyira ernyedt volt, hogy a legkisebb reformmozgalom is lázba hozta; Kemény pedig sokkal többet követelt az élettől, mint a mennyit bérczes hazája neki nyujthatott. Képzelete előtt mind csábítóbbnak rajzolódott le Pest, barátainak köre, az eszméknek szabad versenye; egyéniségének ugyanaz volt az emelkedettebb szellemi légkör, mint a pacsirtának a tavaszi ég birodalma.

Minél inkább kereste Kemény a Pest felé vezető utakat, annál több reményt fűzött b. Eötvös József nemes barátságához s a *Pesti Hirlap*pal való kapcsolatához. Így jutott arra a gondolatra, hogy a jövő erdélyi országgyűlésre követnek választatja magát, s mint a *Pesti Hirlap* szerkesztőségének tagja, vezérczikkeket s erdélyi tudósításokat küld a lap számára. November végén határozott ajánlatot tett Eötvös bárónak s izgatottan várta a választ. Az év vége felé értesítette Eötvös Keményt, hogy örömmel adnak neki részt a *Pesti Hirlap* szerkesztésében s számítanak erdélyi tudósításaira. Már-már a részletek megbeszélésére került a sor, de ekkor közbejöttek az administratori rendszer megdöbbentő jelenségei, a biharmegyei erőszakoskodások. Mindez követelte az ellenzék egységét, a *Pesti Hirlap* újjáalakítását. Eötvös és Trefort visszavonultak a laptól, s Kemény Zsigmond terve sem valósulhatott meg.[2]

[1] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 356. l.)

[2] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 358—360. l.)

Kemény egykedvűen fogadta, hogy a politikai küzdőtérről leszorult. Saját szavai szerint négy hónapig egyetlen hírlapot sem járatott s azt sem tudta, mi történik a világon. Állítása túlzottnak látszik ugyan, de határozottan jelzi a lemondás könnyűségét. Volt Kemény visszavonulásában valami szándékosság is. Ez tűnik ki abból a lanyhaságból is, melylyel Wesselényihez írt leveleiben a politikai kérdésekről nyilatkozik. Míg Wesselényi folyton hívja, várja barátját Zsibóra, hogy urbéri czikkeket vagy röpiratot szerkeszszen vele, Kemény eleinte ígéri közreműködését, később hallgat s csak hónapok mulva mentegetőzik. Kemény visszavonulásának valódi oka az a hatalmas költői terv, mely *Gyulai Pál* czímű regényében a tavasztól kezdve oly ellenállhatatlanul foglalkoztatta képzeletét. A költő ugyan Wesselényihez intézett levelében olyan formán nyilatkozik, mintha főkép az anyagi haszon, a Hartlebentől ajánlott 5000 váltó forint ösztönözné a regényírásra, ez azonban inkább csak mentség Wesselényivel szemben, ki alig tudta volna megérteni, mint lehetett barátja oly hűtelen az urbéri czikkekhez Gyulai Pál tragikus sorsa kedvéért. Mióta Kemény Kapudra érkezett, mind nagyobb odaadással csüngött regényének tervén. Költői munkájában csak hírlapi polemiája s leginkább betegsége zavarta meg. Alig szabadult meg ugyanis júliusban reumájától, csakhamar epeláz rohanta meg szervezetét, s még november elején is szedte a piros orvosságot Kapudon.[1]

A költői feladat új szálakkal kötötte Kemény Zsig-

[1] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 355. l.)

mondot Kapudhoz és környékéhez. Falusi otthonában, hová az országos mozgalmak hullámverése nem igen hatott, csend s nyugalom vette körül. Mennyi alkalmat adott e hely a költőnek, hogy tervének részleteit átgondolja s megbírálja! Képzeletét segítette a nagy természet is, hisz előtte terült el regényének fő színtere, a Maros völgyének Alvincztől Enyedig terjedő része. Az őszi hervadás színei s jelenetei szőtték bús hangulataikat Gyulai Pál siralmas történetébe.

Mihelyt Kemény kissé jobban érezte magát, gyakran látogatott el Enyedre, sokszor hosszabb ideig is bent maradt a városban, hová a kollegiumi könyvtár, rokonainak s egykori tanárának, id. Szász Károlynak társasága vonzotta. Enyedi tartózkodását saját levelei is említik;[1] mint közvetetlen szemtanu emlékszik meg róla Szász Károly püspök is.[2] Vele, az ifjú főiskolai hallgatóval ez időben sokszor találkozott Kemény. Mikor *Gyulai Pál* első kötetének kéziratát Kapudról Enyedre vitte, neki adta át, hogy letisztázásáról gondoskodjék. Szász Károly püspök emlékezése szerint Kemény Enyeden egészen úgy rendezte be napjait, mint Balzac. A délutánt rendesen id. Szász Károly családja körében töltötte el, majd részleteket olvasott fel készülő művéből, majd regényének hőseiről vagy a politikai eseményekről beszélgetett. Este távozott a szomszédságban levő szállására s az éj csendes óráit fordította költői munkájára. Egészen hajnalig dolgozott, sőt némelykor, ha a befüggönyözött ablak elrejtette a hajnal hasadását, a reggel is

[1] Szádeczky B.: *Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* XIX. 1909. 442. l.)

[2] Szász Károly: *B. Kemény Zsigmond emlékezete.* (*Kisfaludy-T. Évlapjai.* Új folyam. XII. 1876/7. 216, 217. l.)

íróasztalánál érte. Miután a fáradt idegek a délelőtti alvásban felüdültek, Kemény tizenegykor vagy délben kelt fel, hogy délután újra szokott látogatásaival adjon más irányt eszméinek.

Leginkább bevilágítanak a költő műhelyébe Keménynek Jósikához írt levelei.[1] 1845 deczemberében s 1846 januárjában Kemény gyorsan egymás után értesíti barátját, hogy regényéből már három füzetet írt meg. Kedélyét egészen felvillanyozták az alkotás izgalmai. Levelei beható aesthetikai értekezésekké szélesülnek ki, mikor művének eszmevilágát s a részletek jelentőségét elemzi. Semmi sem kerüli ki figyelmét. Majd költészetének irányáról s a történeti hűségről elmélkedik, majd alakjainak jellemét vázolja, majd Gyulafehérvárnak pontos helyrajzát állítja össze. A költő művével együtt épül a költő egyénisége is. Az éj csendes óráiban Kemény gyakran félreteszi regényét, olvas és elmélkedik. Kedvelt olvasmányai a magyar irodalomnak újabb alkotásai. Eötvös báró regényét, a *Falu jegyzőjét*, az imént dícsérte meg hírlapi polemiájában; számon tartja Jósika írói munkásságát is. Leginkább csábítja Goethe *Faust*jának sejtelmes világa. Költői eszményképe még mindig Goethe, s az ő fejlődésének fokozatain keresztül akarja elérni azt a pontot, hol az aesthetikai s erkölcsi tökéletesség egységbe olvad össze. Az a nemes küzdelem, melyet Kemény a művészi nyugalomért lázongó szenvedélyei ellen folytat, rokon azzal a fölfelé törekvéssel, melyért az angyalok is bocsánatot hirdetnek Faust meggyötört lelkének. Így alakult át

[1] Szádeczky B.: *Magyar írók levei b. Jósika Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* XIX. 1909. 440—445. l.)

Kemény Zsigmond magánya a költői lángelme askesisévé.

Enyed és Kapud voltak a magányos töprengéseknek s a költői elmélyedéseknek tanui. Kemény abból a bűvös körből, melyet erős akaratával vont maga körül, alig mozdult ki 1846 tavaszáig. Legfeljebb Alvinczen s Gyulafehérvárott nézett szét rövid időre. Regényében talán ennek a kirándulásnak eredménye Gyulafehérvárnak pontos helyrajza s több fölbukkanó gyermekkori emlék. A költő ábrándvilágába 1846 márciusában mind izgatóbb hírek hatolnak a politikai világból. Sokat emlegetik az erdélyi országgyűlést, Magyarországon is új fordulatot vesz a kormány és ellenzék harcza. Most már Kemény is hat lapot járat, érdeklődik és tervez. Alvinczen birtokot akar venni, lehetséges, hogy megválasztatja magát képviselőnek, vagy egészen Pestre költözik. Kolozsvárról nem akar semmit sem tudni. Annál ingerlőbb színben tűnik fel előtte Zsibó, a magyarországi s erdélyi politikai életnek érintkezőpontja. 1846 márczius 14-ikén értesíti is Wesselényit Kapudról, hogy április 12-ikén indul s 15-ikén érkezik Zsibóra.

B. Wesselényi Miklós körében.

1845 szept. 12-ikén fejezte be Kemény az *Erdélyi Hiradó*ban Dessewffy gróffal folytatott hírlapi vitáját. Ettől fogva 1846 tavaszáig minden idejét regényére fordította. Ha azelőtt a politika és költészet között ingadozott és sokszor egyenlő szenvedélylyel áldozott mindkettőnek, most teljesen elhanyagolta politikai törekvéseit költői terveiért. Hitte, hogy a szépirodalomban kevesebb csillogással, de több valódi haszonnal fog munkálódni, s ô nem akart fényleni, mikor hasznos lehetett. Az erők összepontosításából következett, hogy Kemény inkább otthon érezte magát Báthori Zsigmond udvarának cselszövései között, mint korának politikai mozgalmaiban. Maga írta ez időben Wesselényinek, hogy a kor kérdéseit nem kísérhette figyelemmel s Magyarország és Erdély állapotában annyira tájékozatlan volt, mintha négy hónapot a kút fenekén töltött volna.[1]

Míg Kemény a Maros völgyében költői ábrándvilágában élt, addig a magyarországi politikai élet drámai fordulatok felé bonyolódott. Az administratori rendszer mind elkeseredettebbé tette a pártok küzdelmét. A kormány erőszakoskodásai az ellenzéket nagy

[1] Ferenczi Z : *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 358. l.)

elhatározásokra bírták, s a központosítás hívei a pártegységnek hoztak áldozatot, mikor 1846 elején a *Pesti Hirlap*ban kijelentették, hogy a parlamenti kormány kérdését egyelőre leveszik a napirendről. Másrészt Apponyi gr. kormánya is érezte, hogy hatalmának erkölcsi alapra van szüksége; s találhatott volna-e biztosabb alapot, mint gr. Széchenyi István csatlakozását?

Az érdeklődés homlokterébe ismét gr. Széchenyi István lépett, kit a kormány a helytartó-tanácsban a közlekedési osztály élére nevezett ki. Széchenyit vállalkozásában bizonyára Kossuth hatásának ellensúlyozása is vezette, de fő czélja a magyar faj anyagi erejének kifejtése volt. Hivatalában egy nagyarányú terv lelkesítette, a Tisza völgyének rendezése. A Tiszának s mellékfolyóinak szabályozásával akarta a magyar Alföldet virágos kertté s gazdag nép tanyájává tenni. E czélnak igyekezett megnyerni a kormányt, a pénzvilágot s a Tisza völgyének színmagyar népét. A nagy államférfiúi eszme rendkívüli hódításokat tett s újra a népszerűség dicsfényével vette körül a tettek emberét.

Széchenyi vonzókörébe került b. Kemény Zsigmond barátja, Kovács Lajos is. A két férfiút már 1845 őszén rokon törekvések kötötték össze, még bensőbbé vált kapcsolatuk 1846 elején. Széchenyi Kovácsot szemelte ki a Tiszavölgyi Társulat ügyvivőjéül, s bár Kovács egyelőre nem vállalkozott a neki szánt szerepre, mint a központi választmány tagja, Széchenyinek legmeghittebb munkatársa lett. Lassanként az egykori ellenzéki politikust teljesen foglyul ejtették a rendkívüli egyéniségnek szédítő tervei s merész vállalatai. A nagy vezérnek s hívének kedvelt gon-

dolata volt egy új hírlap segítségével közvetíteni az eszméket s a radikális és conservativ tábor között oly párt alakulását előmozdítani, mely a reformokat minden rázkódás nélkül valósítja meg. Már megindultak a szükséges pénzalap megteremtésére az előjegyzések, szóba került a lap címe is; Széchenyinek nagyon tetszett a *Független* czím. Ekkor ajánlotta Kovács főszerkesztőül Kemény Zsigmondot, mint a ki multjánál s egyéniségénél fogva egyedül tudna a várakozásnak megfelelni. Széchenyi szívesen fogadta az ajánlást, s az ő megbízásából értesítette Kovács Keményt a hírlap tervéről.[1]

Keménynek kapudi magányát új izgalommal töltötte meg a csábító ajánlat. Növelte az izgalmat márczius végén egy zsibói levél is. Ebben Wesselényi Kovács Lajos óhajtása szerint ismét hívta Keményt Zsibóra, jelezve, hogy ott Kovács fontos dolgokról akar vele beszélni; egyúttal figyelmeztette barátját Kovács politikai nézeteinek változására.[2] Kemény ápr. 19-ikén látta újra Zsibót, s minden jel arra mutat, hogy nem sokára oda érkezett a találkozásra Kovács Lajos is. Wesselényi május elsején határozottan írta, hogy nem rég járt nála Kovács, de már ápr. 23-ikán is czéloz egyik levelében az érdekes találkozásra.[3]

[1] Kovács Lajos: *Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve.* 1889. 116—119. l. — B. Kemény Zsigmond: *A két Wesselényi Miklós.* (Csengery: *Magyar szónokok és statusférfiak.* 1851. 178. l.)

[2] Ferenczi Z.: *B. Wesselényi M. levelei b. Kemény Zsigmondhoz.* (*Irodalomt. Közl.* XI. 1901. 357. l.)

[3] Lásd b. Wesselényi Miklósnak b. Jósika Miklóshoz 1846 ápr. 23-ikán s Eötvös Mihályhoz 1846 május 1-én írt leveleit b. Wesselényi M. levélmásolati jegyzőkönyvében az Erdélyi Múzeum-Egylet kézirattárában.

Kovács április 28-ikán küldött értesítést Széchenyinek Keményről; úgyanekkor zsibói benyomásait is érinthette, mert Széchenyi május 6-iki válaszában gúnyos megjegyzést tesz Wesselényi kurucz politikájára.[1] Május 7-ikén meg Wesselényi sietett az érdekes hírt Kossuthtal közölni, s a mennyire elítélte Kovácsnak, mint csábítónak szerepét, annyira örült, hogy Kemény „nem harapott a horogra helyezett vörös posztó után".[2]

Széchenyi, Wesselényi s Kovács leveleiből elképzelhetjük Keménynek a szerkesztőségre vonatkozó nézetét. Mily ingerlő lehetett rá nézve a nagy hatáskör s az ígért dús jövedelem, — állítólag húszezer forint évenkint — hisz Kemény szeretett hatni és élvezni! De mily értéktelen volt mindez oly egyén szemében, ki anyagi érdekekért soha sem tudta eszményeit feláldozni! Kemény nem fogadta el a fényes ajánlatot, de azért nem látott benne oly ördögi szándékot, mint Wesselényi. Kovács Lajos értelmezése szerint Kemény azért nem tudta magát elhatározni, mert tájékozatlannak érezte magát a magyarországi személyi viszonyokban; másrészt arra is gondolt, hogy egészen a szépirodalmi pályát választja s teljesen felhagy a hírlapírással. Ez indítóokok mellett fontosabb tényező lehetett Keménynek politikai jelleme. Ő nem tartozott Kossuth követői közé, de a mint reformeszméit az *Erdélyi Hiradó*ban legutóbb is körvonalozta, egész világ választotta el a conservativ párttól. Hogyan maradhatott volna elveihez hű oly lapban, mely Széchenyinek, a kormány tisztviselőjének támogatását

[1] Majláth B.: *Gr. Széchenyi István levelei.* III. 1891. 396., 397. l.

[2] Ferenczi Z.: *B. Wesselényi M. kiadatlan levelei Kossuth Lajoshoz.* Különlenyomat a *Történelmi Tár*ból. 1903. 75. l.

élvezi, mikor a kormány és Széchenyi mögött mindíg ott tüntetett a conservativ párt? Még kisebb jelentőségű dolgokban is levonta ellenzéki pártállásának következéseit. Ezért nem küldött még szépirodalmi dolgozatokat sem gr. Dessewffy Emil lapjába; inkább lemondott a felajánlott nagy jutalomdíjról, de nem akarta oly lap ügyét előmozdítani, melynek politikai irányát nem helyeselte.[1]

Ha valami bensőbbé tehette Wesselényi vendégszeretetét, akkor az Kovács Lajosnak meghiúsult kísérlete volt. A vak államférfiút még mindig kecsegtette a politikai hatás reménye; ezért akarta barátját minél vonzóbb emlékekkel magához kötni. Kemény szívesen maradt; hisz a baráti kör az élet gondjai ellen feledést, költői tervei számára nyugalmat ígért. Mint Wesselényi levélmásolatainak jegyzőkönyvéből pontosan megállapíthatjuk, augusztus kivételével majdnem az év végéig volt Zsibó Kemény Zsigmond otthona.[2]

A zsibói kastély a XVIII. századnak büszke, aristokratikus alkotása, inkább felötlő látványosság, mint kényelmes otthon. A széles homlokcsarnok ívei, a Mansard-fedél csillogó kúpjai, a tekintélyes szárnybástyák úgy uralkodnak az egész vidéken, mintha általuk nyerne minden szín és vonal értelmet és jelentőséget. A magaslat alján, honnét a kastély alátekint, szántóföldek, rétek, ligetek húzódnak a kanyargó Szamosig, azontúl erdős hegyek sorakoznak félkörben. Mióta Báthori István a Wesselényi-családnak adta

[1] Dr. Szádeczky B.: *Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* XIX. 1909. 442. l.)

[2] B. Wesselényi M. levélmásolatainak jegyzőkönyve az Erdélyi Múzeum-Egylet kézirattárában van.

Zsibót, századokon keresztül itt aggódtak a Wesselényiek a hazáért, itt mulattak és erőszakoskodtak, itt szerettek és gyűlöltek. Történetük Erdély emelkedésének és hanyatlásának történetével szövődött össze. Így Keményt a Szamos völgyében nem csak gyönyörű tájképek vették körül, hanem történelmi emlékek is. A visszaemlékezés óráiban még évek mulva is meghatja lelkét a természet bája s a történeti gyász, mi a kastély széles parkja felett lebegett.[1] Mennyivel mélyebb lehetett a zsibói környezetnek közvetetlen hatása! Kemény mondja, hogy Zsibón a történetíró akaratlanul is regényíróvá válik. Mintha maga is ezt a gondolatot élte volna át 1846-ban, mikor Wesselényi báró otthonában nagy történeti regényén tovább dolgozott s Gyulai Pál sorsával kapcsolatban Báthori Zsigmondnak sötét korát rajzolta.

A nagyarányú környezettel egészen összeillett a zsibói élet. A kastélyban megszűnt már az egykori hangos zaj, a fiatalos szenvedély kicsapongása, de azért Zsibón állandó volt a sürgés-forgás. Wesselényi egyéniségének széles térre volt szüksége, s a politika, barátság, vagy üzleti érdek nagy társaságot vonzott körébe. A legnagyobb mozgalmat maga a ház ura idézte elő. Nyugtalan szelleme örökös harczban volt vakságával s bénaságával. Majd rendeleteket osztogatott gazdatisztjeinek, majd politikai előadásokat tartott barátai előtt, majd ménesét mutogatta a vevőknek, máskor meg reggeltől estig együtt dolgozott titkárával, folytonosan diktált leveleket s hírlapi czikkeket. Valóban, ha Kemény joggal panaszkodott ka-

[1] B. Kemény Zsigmond: *A két Wesselényi Miklós.* (Csengery: *Magyar szónokok és statusférfiak.* 1851. 87. l.)

pudi leveleiben a gyötrő unalom ellen, Zsibón napról-napra új szellemi ösztönt nyujtott lelkének a társaság.

Minél közelebbről ismerte meg Wesselényi Keményt, annál inkább beavatta politikájának titkaiba, s hogy több sötét aggodalmat rajzolt eléje, mint határozott államférfiúi eszmét, az elszigetelt helyzetének természetes következése volt. Elmefuttatásaikban kevés tervszerűség mutatkozott, gondolataik sem hagytak mélyebb nyomot a közéleten, inkább csak világnézetüket színezték a csalódás vagy remény változataival.

Nagy veszedelmet látott ekkor Wesselényi abban az ellenséges indulatban, melylyel a külföldi sajtó, különösen az *Augsburger Allgemeine Zeitung* a magyar ellenzék törekvéseit tárgyalta.[1] Erre figyelmeztette Kossuthot s a februári ellenzéki értekezletet is. A külföld felvilágosítására szükségesnek tartotta volna valamely külföldi lap megnyerését s német röpiratok szerkesztését.[2] Ezért küldte el tiltakozását is az *Augsburger*nek egyik gyanusító czikkére.[3] Ezért írta május 7-ikén Beöthy Ödönnek, hogy a bihari eseményekről is fog az *Augsburger*nek czikket küldeni.[4] Wesselényi és Kemény együtt tervezték azt a politikai rajzot, melynek fő tárgya a bihari administratornak, Tisza Lajosnak, erőszakoskodása volt; a vérlázító tettek tárgyias előadásával akartak lesujtó ítéletet

[1] *Ueberschau der ungarischen Verhältnisse.* [*Augsburger Allgemeine Zeitung.* 1846. 53. (febr. 22.) szám]

[2] Ferenczi Z.: *B. Wesselényi M. levelei Kossuth Lajoshoz.* 1903. 69., 73. l,

[3] *Augsburger Allgemeine Zeitug.* 1846. 112. (ápr. 22.) szám.

[4] Lásd. b. Wesselényi M. levelét Beöthy Ödönhöz 1846 máj. 7-ikén b. Wesselényi M. levélmásolatainak jegyzőkönyvében az Erdélyi Múzeum-Egylet kézirattárában.

mondani a kormányról s teljes mértékben felhasználták a *Pesti Hirlap* közlését.[1] Közös munkájuk eredményét, a biharmegyei 1845 deczemberi gyűlés leírását őrízte meg az a dolgozat, melyen Ferenczi Zoltán a b. Wesselényi-levéltárban Kemény Zsigmond kezeírását fedezte fel.[2] A bihari anarchia rajza azonban nem az *Erdélyi Hiradó* vagy más hazai lap számára készült. Wesselényi a külföldnek, első sorban az *Augsburger* olvasóinak akarta bemutatni a csendőrszuronyt, mint a törvénytelen kormányzás eszközét. Minthogy a czikket előbb Beöthy Ödön átjavította,[3] Wesselényi csak jún. 29-ikén küldhette el az *Augsburger Zeitung* szerkesztőségének.[4] A czikk megjelent a lapban, de hatását teljesen szétfosztotta Tisza Lajos felelete, melyet az *Augsburger Zeitung* sietett közölni.[5]

Az ellenzék külföldi hírénél inkább aggasztották Wesselényit pártjának forrongásai. A mennyire meg-

[1] Lukács György: *Biharból.* (*Pesti Hirlap.* 1846. 601., 604., 607. sz.)

[2] Ferenczi Z.: *A biharmegyei 1845 deczember 15-iki gyülés leírása báró Kemény Zsigmondtól.* (*Budapesti Szemle.* CXVI. kötet. 1903. 127—141. l.)

[3] B. Wesselényi M. levele Beöthy Ödönhöz 1846 máj. 31-ikén. (B. Wesselényi M. levélmásolatainak jegyzőkönyvében.)

[4] B. Wesselényi M. levele Lukács Móriczhoz 1846 jún. 29-ikén. (B. Wesselényi M. levélmásolati jegyzőkönyvében.)

[5] 1. Nic. B. Wesselényi: *Ueber die Gräuelscenen des 18. Decembers v. J. im Versammlungssaale des Biharer Comitats und deren Urheber.* [*Augsb. Allgemeine Zeitung.* 1846. 210. (júl. 29.) sz.]

2. L. Tisza: *Erklärung des Biharer Comitats-Administrators v. Tisza in Bezug auf Baron Wesselényis Darstellung der Biharer Vorfälle am 18. December v. J. in der Beilage zur Allg. Zeitung vom Julius 1846.* [*Augsb. Algemeine Zeitung.* 1846. 241. (aug. 29.) sz.]

nyugtatta a központosítók elnémulása, annyira megdöbbentette, hogy Kossuth és hívei mind hevesebben követelték az urbéri tartozások általános megváltását. A forrongó eszmék egész félelmességükben bontakoztak ki a *Pesti Hirlap* czikkeiben[1] s Kossuthnak Wesselényihez intézett májusi levelében.[2] Wesselényi az örökváltság gondolatától pártját, különösen az erdélyi urbér ügyét féltette. Gondolkodóba ejtette az a hír is, hogy a kormány a törvényhozás mellőzésével akarja az erdélyi urbért rendezni. Ez izgató gondolatok útvesztőjébe vezette Wesselényi Keményt, mikor rég tervezett urbéri czikküket megbeszélték. Saját levele szerint már május elsején hozzáfogott Keménynyel az urbéri kérdés megoldásához,[3] s majd Weér Farkastól, majd b. Wesselényi Ferencztől, majd gr. Teleki Domokostól kért felvilágosítást. Közös dolgozatukat máj. 22-ikén az *Erdélyi Hiradó*nak, jún. elején pedig a *Pesti Hirlap*nak küldték meg. Intés akart ez lenni az erdélyi ellenzéknek, hogy a kormánynak urbéri tervét az országgyűlésen tegye magáévá s ezzel biztosítsa maga számára Európa rokonérzését. A czikk azonban a censura miatt sem az *Erdélyi Hiradó*ban, sem a *Pesti Hirlap*ban nem jelenhetett meg, úgy hogy Wesselényi és Kemény aggodalmai inkább csak a zsibói társaságnak szereztek néhány komor órát.[4]

[1] *Pesti Hirlap.* 1846. 658. (ápr. 16.), 670. (máj. 7.) sz

[2] Ferenczi Zoltán: *Kossuth és Wesselényi s az urbér ügye 1846—1847-ben.* (*Századok.* XXXVI. 1902. 47—68. l.)

[3] B. Wesselényi M. levele b. Wesselényi Ferenczhez 1846 máj. 1-jén. (B. Wesselényi M. levélmásolati jegyzőkönyvében.)

[4] B. Wesselényi M. levele gr. Bethlen Jánoshoz 1846 máj. 22-ikén, b. Jósika Miklóshoz 1846 jún. 8-ikán. (B. Wesselényi M. levélmásolati jegyzőkönyvében.)

Minél kevésbbé bízott Wesselényi a nemzeti ellentállás erejében, annál vésztjóslóbban emelkedett ki előtte a politikai fordulatokból Széchenyi népszerűsége. Csoda-e, ha visszavonultságában megtévesztette ítéletét Kossuth ellenérzése, s Széchenyit a magyar nemzet rossz szellemének tartotta? Kemény többször volt ily elfogult ítélkezés tanuja. Egy alkalommal — június elején lehetett — vendégei előtt olvastatta fel Wesselényi Kossuth levelét, mely sok vádat foglalt magában Széchenyi ellen.[1] Egyik vád szerint Széchenyi azt tanácsolta Metternich herczegnek, hogy Kossuthot vagy utilisálja, vagy akasztassa fel. Wesselényi egészen sötét értelmet adott az éles szavaknak s oly hosszas szónoklatban mutogatta meg Széchenyinek veszélyes törekvéseit, minőt egykor az országgyűlésen szokott mondani.

Kossuth levelével egy időben érkezett Kovács Lajos is Zsibóra, ki oly nagy erélylyel és sikerrel izgatott Széchenyi politikája érdekében. Zsibói látogatásának is politikai czélja volt. Újra biztatta Keményt, vállalja el a Széchenyi-tervezte hírlap szerkesztését, egyúttal üzenetet adott át neki, mely szerint Széchenyi őt is meghívta tiszai útjára, főkép Debreczenbe a Tiszavölgyi Társulat közgyűlésének idejére. Bizonyosra vehetjük, hogy Kovács nyíltan hirdette meggyőződését s a legragyogóbb színekkel festette le politikai vezérének nagyszerű tervét. Azonban azt is elképzelhetjük, mennyire elkeseríthette Wesselényit annak tudata, hogy a Széchenyi-tisztelet hullámai már a zsibói kastélyig jutottak.

[1] Kossuth Lajosnak 1846 máj 27-iki levelét Ferenczi Zoltán közli értekezésében, melynek czíme: *Kossuth és Wesselényi s az urbér ügye 1846—1847-ben.* (*Századok.* XXXVI. 1902. 47. sz.)

Kovács Lajos jún. 13-ikán távozott Zsibóról,[1] de sötét gondokat hagyott maga után. A zsibói körnek ez izgalmas időszakából emelt ki Kemény néhány jelenetet a két Wesselényi jellemrajzában. Az egyik jelenet egy párbeszéd abból az alkalomból, mikor Kemény Wesselényinek tudtára adta Széchenyi ajánlatát s meghívását. Kemény szavai szerint Wesselényi alig tudott bámulatából magához térni.

— S te mit válaszoltál? — Kérdte.

— Debreczenben rendelt találkozást, és akkor fogom nézeteimet elmondani.

— És szándékozol-e ajánlatát elvállalni?

— Körülményeim miatt lehetetlen. — Szólt Kemény.

— Miért akarsz tehát Debreczenbe menni?

— Mert örömnek tartom Széchenyivel, kit csak egyszer láttam, most közelről megismerkedni.

A beszélgetést Wesselényi minden további tudakolás nélkül szakította félbe. A következő napokon azonban minden módot felhasznált, hogy Keményt a debreczeni találkozástól s Széchenyi szövetségétől visszatartsa. Majd leveleinek jegyzőkönyvéből olvastatott fel, majd régi emlékeket újított fel életéből, hogy Széchenyi jellemére árnyékot vethessen.[2]

A másik jelenet, melyet Kemény tanulmánya megörökített, sokkal megrázóbb. Ezt Kemény közvetetlenül az elutazása előtti napra, tehát júl. 30-ikára, teszi. E napon Wesselényit állandó izgalomban tartotta barátjának szótlan makacssága s debreczeni útiterve. Közben vendégei az ellenzéknek újabb veszteségeiről

[1] Ferenczi Z.: *B. Wesselényi M. kiadatlan levelei Kossuth Lajoshoz.* 1903. 76. l.

[2] Kemény Zsigmond: *A két Wesselényi Miklós.* (Csengery: *Magyar szónokok és statusférfiak.* 1851. 178. l.)

s Széchenyinek tiszai diadalútjáról hoztak híreket. Mindez végsőig feszítette Wesselényi képzelődését s könny borította el világtalan szemét.

— Minden utána fog ismét indulni, — kiáltott fel, Széchenyire célozva — ő megint a divat embere lesz. Sarkait fogja követni a tömeg. Szavaira, mint a mesterére esküvendenek barátaink. Én egyedül nem fogom vonni az ő diadalszekerét.

Majd átokra nyílt ajka s indulattal mennydörögte:

— Átkozva legyen a kéz, mely bármily körülmények között csak egy sort is irand Széchenyi mellett! [1]

Kemény híven rajzolta e jelenetekben Wesselényinek szenvedélyes jellemét s politikai tájékozatlanságát, de előadásába némi művészi túlzás és drámai rendezés csúszott. Wesselényi óvta ugyan Keményt Széchenyi hatásától, de nem féltette. Ellenkezőleg, épen ekkor több levéllel s megbízással küldte Pestre az ellenzék tagjaihoz, Kossuthnak meg a legnagyobb elismeréssel írt Kemény nagy tudásáról s nemes jelleméről. [2] Ha tudott is Kemény debreczeni útitervéről, nagyobb jelentőséget alig tulajdonított neki. Még júl. 30-ikán is határozottan írta Jósika Miklósnak s Kelemen Benjaminnak, hogy Kemény Pestre utazik, s mihelyt könyvének ügyét rendezte, azonnal visszasiet Erdélybe. [3]

[1] Kemény Zs.: *A két Wesselényi Miklós.* (Csengery: *Magyar szónokok és statusférfiak.* 1851. 179., 180. l.)

[2] Ferenczi Z.: *B. Wesselényi M. levelei Kossuth Lajoshoz.* 1903. 78. l.

[3] B. Wesselényi M. levelei b. Jósika Miklóshoz s Kelemen Benjaminhoz 1846 júl. 30-ikán. (B. Wesselényi M. levélmásolati jegyzőkönyvében az Erdélyi Múzeum-Egylet kézirattárában.)

A baráti bizalom jele az a politikai terv is, melyen Wesselényi július utolsó napjaiban annyi lelkesedéssel csüngött. Ez időben jelentették a lapok, hogy szept. 9-ikén megnyílik az erdélyi országgyűlés.[1] Wesselényi minden áron biztosítani akarta Keménynek nagy tehetségét az ellenzéki küzdelmek számára, ezért szerette volna barátját követté választatni. Sűrűn levelezett ez ügyben barátaival, főkép gr. Bethlen Jánossal.[2] Leginkább Zilahra, Kolozs megyére s Vizaknára gondolt s mindent megmozgatott, hogy Kemény valahonnan bejusson az országgyűlésre. Ily szándékkal küldte Keményt pesti útja előtt gr. Bethlen Jánoshoz s gr. Teleki Lászlóhoz;[3] ezért ösztönözte arra is, hogy minél előbb térjen vissza a követválasztó gyűlésekre. Kemény Wesselényi tanácsára Zsibóról Kolozsvár felé sietett, de már útközben hallotta, hogy nem találja ott Bethlen Jánost, kivel saját ügyében akart értekezni.[4] Így a csábító politikai tervet ismét Wesselényi báró kezébe téve le, Debreczenbe indult, hogy Széchenyi meghívásának eleget tegyen. Itt elég jókor érkezett meg a Tiszavölgyi Társulatnak aug. 3-ikán kezdődő nagygyűlésére, mert Széchenyi — mint naplójában feljegyzi — már aug. 4-ikén megismerkedett b. Kemény Zsigmonddal.[5]

Mindaz, a mit Kemény Debreczenben tapasztalt,

[1] *Erdélyi Hiradó.* 1846. 162. (júl. 19.), 163. (júl. 23.) sz.

[2] B. Wesselényi M. levele gr. Bethlen Jánoshoz 1846 júl. 26-ikán. (B. Wesselényi M. levélmásolati jegyzőkönyvében.)

[3] B. Wesselényi M. levele gr. Teleki Lászlóhoz 1846 júl. 29-ikén. (B. Wesselényi M. levélmásolati jegyzőkönyvében.)

[4] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 365. l.)

[5] Gr. Széchenyi István naplójában az 1846 aug. 4-iki feljegyzés. (A M. T. Akadémia Széchenyi-múzeumában.)

Wesselényi sötét látásának czáfolata volt. A zsibói bizonyítékok, melyek Széchenyinek rideg, számító jelleméről szóltak, Debreczenben elvesztették erejüket.

Itt egy mély érzésű államférfiú nyilatkozott, ki megsarczolja ugyan a kormányt s a pénzvilágot, de csak azért, hogy faját nemesebbé tehesse. Nem látta Kemény a cselszövő udvari embert sem, kinek torzképét Wesselényi annyi ellenérzéssel festegette. Széchenyi Debreczent politikai hitvallásának erejével hódította meg, s diadala valóban teljes volt. Parancsoló egyénisége elnémított minden ellenzéki gáncsot, szinte vakon hittek terveiben, s szavára, mintegy varázsütésre alakult meg az első tiszai gőzhajótársaság. Mily nagyszerű tanulmánytárgy volt Kemény számára Széchenyi, az alkotó államférfiú, a siker fényétől körülsugározva! Bizonyára Kovács Lajos is mindent elkövetett, hogy Széchenyi egyénisége minél kedvezőbb világításban álljon barátja előtt. Mindazáltal Kemény Széchenyivel szemben is megmaradt tartózkodó álláspontján s a felajánlott lapszerkesztést elhárította magától. Egyrészt visszariadt a feladat nehézségeitől s a kormány támogatásától, másrészt, bármennyire nagyrabecsülte Széchenyi politikáját, egyhamar nem várhatta tőle azoknak a mélyreható reformoknak megvalósítását, melyeket a viszonyok hatalma s a magyar ellenzék mind sürgetőbben követelt. Így útjaik elváltak. Széchenyi és Kovács néhány nap mulva Sárospatak felé indultak, hogy a tiszai osztályok rendezését tovább folytassák, Kemény pedig izgató emlékeivel s gomolygó terveivel Pestre igyekezett.

B. Jósika Miklós többször megemlékezik Wesselényihez írt leveleiben Keménynek pesti élményeiről; aug. 8-ikán még semmit sem tud hollétéről, de 12-ikén

már azt írja, hogy órákat tölt vele együtt. Kemény eleinte csak néhány napra tervezte pesti tartózkodását s 16-ikán már el akart utazni, de Jósika szavai szerint barátai lefogták, úgy hogy elutazását egyre halasztotta s csak a hó végén hagyta el Pestet.[1]

Wesselényi tudomása szerint Kemény Pesten leginkább Eötvössel s Hartlebennel akart regényének kiadására nézve megegyezni.[2] Ekkor állapíthatták meg, hogy *Gyulai Pál* az *Élet és ábránd* előtt jelenjék meg. A két regényírónak sok értékes beszédtárgya kínálkozott, minthogy Eötvös báró is épen ez időben dolgozott nagy történeti regényén, a Dózsalázadás rajzán. Bizonyára szóba került Kemény jövője is, s Eötvösnek egykori ajánlatát megismételhette a *Pesti Hirlap* szerkesztője, Csengery Antal is. Sok szellemi élvezet várt Keményre b. Jósika Miklós otthonában is. Jósikát válópere s irodalmi munkássága kötötte Pesthez; ekkor rajzolta *Jósika István*jában ugyanazt a kort, melynek egyik jellemző alakja volt Kemény Zsigmond regényhőse, Gyulai Pál. Kemény szinte mindennapos vendége volt Jósikának, mintha kárpótlást akart volna szerezni a sors szeszélyéért, mely találkozásukat Zsibón oly sokszor hiúsította meg. Barátságuk, melyet Wesselényi annyi gonddal ápolt, mind bensőbbé vált. Most végre bő alkalmuk nyílt költészettani nézeteik fejtegetésére, melyeket idáig leveleikben épen csak érinthettek. Mint Jósika írta Wesselényinek, Keménynyel rendesen regényeik-

[1] B. Jósika Miklós levelei b. Wesselényi Miklóshoz 1846. aug. 8-ikán, aug. 12-ikén, aug. 15-ikén, aug. 22-ikén, aug. 26-ikán. (Az Erdélyi Múzeum-Egylet levéltárában.)

[2] B. Wesselényi M. levele b. Jósika Miklóshoz 1846 júl. 30-ikán. (B. Wesselényi M. levélmásolati jegyzőkönyvében.)

ből olvastak hosszabb részeket, hogy valamiképen meg ne czáfolják egymást. Együttlétük fellegtelen volt, s Jósikának — saját kijelentése szerint — nagyon tetszett Kemény regénye.

Szívesen fogadták Keményt a pesti íróvilág többi tagjai, köztük Vörösmarty is, s valószínű, ők marasztották Keményt mind tovább körükben. A pesti irodalmi élet rohamos fejlődésében a modern Magyarország szellemi áramlatait érezte Kemény, s valóban nem csoda, ha a hatalmas benyomások mellett oly könnyen felejtette egy időre Erdélyt s a falusi élet örömeit. Igy lett Pest Kemény legnemesebb vágyainak mind határozottabb czélpontja.

Mélyen foglalkoztathatták Keményt Pesten a politikai szemhatáron tornyosuló felhők is, melyek között egy-egy radikális gondolat vészes villámként czikázott végig. S mily ingerlő feladatnak ígérkezett az ellenzéki pártélet elemzése! Némileg ezzel bízta meg Keményt Wesselényi is, mikor általa akart az erdélyi s magyarországi ellenzék között összhangot teremteni.

Kemény éles tekintete hamar felfedezte a széthúzó elemeket, de hamar észrevette azt az erős akaratot, mely az ellentétes erőket egy czél felé kényszerítette. Ez az akarat Kossuth volt. Kemény őt különböző helyzetekben figyelte meg. Látta az iparkiállításon fényes sikerét, tapasztalta tekintélyének ingatagságát a kereskedelmi társaság ülésén; legmélyebben belelátott a nagy ellenzéki vezér lelki világába, mikor Wesselényi üzenetét adta át neki. Kossuth a jobbágy sorsát haladéktalanul akarta megoldani s a kényszerítő örökváltságot a közös teherviseléssel kötötte össze. Wesselényi azt hitte, hogy a szélsőséges elv vagy szétrobbantja az ellenzéket, vagy ha gyorsan lép

életbe, megroppantja a nemzet gerinczét, a nemességet. Ezért küldte Kossuthoz eleven levélként Keményt, ezért foglalta össze aug. 16-ikán levélben maga is aggodalmait,[1] akaratlanul közeledve ellenfeléhez, Széchenyihez, ki ekkor jósolta meg a néposztályok véres küzdelmét, mint Kossuth politikájának következését. Kemény híven tolmácsolta Wesselényi nézeteit, de valószínű, ő maga nagyobb veszedelmet látott az erdélyi nemesség szűkkeblűségében, mint a demokratikus eszmékben. Talán ezt bizonyítja Vörösmarty levele is, ki épen Keménytől vett értesülés után akarta rávenni Wesselényit, hogy ő legyen Erdélyben az örökváltság Prometheusa.[2]

Rövid idő alatt közvetetlen közelből ismerte meg Kemény a magyar politikai életnek két sarkpontját: Széchenyit és Kossuthot. Az egyik rendelkezett mindazzal, mit lángész, tetterő, előkelőség, vagyon, kormánykegy adhat, de merész kézzel akarta lassítani az idő kerekét, melyet 16 évvel előbb ő indított meg. A másik egyszerű sorsból lobogó lelkesedéssel, törhetetlen akarattal emelkedett a nemzet vezérévé, folyton küzdött a felsőbb körök ellenérzésével, de ő volt a milliók vágyainak, a kor szellemének legteljesebb kifejezője, övé volt a jövő. Az egyiknek sorsa megrázó tragédia, a másiké hősi eposz. Kemény inkább vonzódott Széchenyi egyéniségéhez, bár politikai meggyőződése rokonabb volt Kossuthnak demokratikus felfogásával. Valójában egyikhez sem csatlakozott,

[1] Lásd Kossuth Lajosnak 1846 máj. 27-iki levelét s b. Wesselényi Miklósnak 1846 aug. 16-iki levelét a *Századok* XXXVI. (1902-ik évi) kötetében.

[2] Vörösmarty levele b. Wesselényi Miklóshoz 1846 aug. 21-ikén. (*Vörösmarty emlékkönyve.* 1900. 127. l.)

augusztus végével visszautazott Zsibóra, hogy tovább hallgassa Wesselényinek politikai fejtegetéseit s tovább szője költői ábrándjait.

Kemény szeptember elsején érkezett vissza Wesselényi körébe, s politikai tapasztalatai nagy szomorúságot idéztek elő Zsibón.[1] A hangulatot még nyomottabbá tette a szabadelvű szellem hanyatlása az erdélyi országgyűlésen s a megyékben. Úgy látszott, mintha minden összeesküdt volna az ellenzék ellen. Gyanus hírek keringtek a kereskedelmi társaságról is, melyhez Kossuth oly nagy reményeket fűzött, s nem sokára a lapok hangosan hirdették, hogy a társaság igazgatója megszökött. Mindez összeomlással fenyegette az ellenzéket, s Kemény gyakran hallhatta Zsibón a kétségbeesés szavait, melyeket Wesselényi annyiszor ismételt ekkor leveleiben: „Időnk lejárt! A sors nem akarja, hogy tovább hathassunk s használhassunk. Leáldozott csillagunk!“ Egy egész élet tragikuma nyilatkozott e felkiáltásokban. Kemény épen ez időtájt rajzolta Báthori Zsigmond államférfiainak sötét sorsát; hogyan vonhatta volna meg rokonérzését Wesselényitől, ki saját életében érezte a végzet hatalmát? Bizonyára inkább vonzódott a kiábrándult államférfiúhoz, mint egykor az ünnepelt szónokhoz, ki színpadias mozdulattal fogadta el a nép kegyét, hisz a lemondásban rendesen több lelki nemesség jut felszínre, mint a győzelem gőgjében.

Kemény nem értett egyet Wesselényinek magyarországi politikájával, de látta, hogy a szenvedélyes képzelet rémképei felett nincs hatalma; annál inkább

[1] B. Wesselényi M. levele Kossuth Lajoshoz 1846 szept. 3-ikán. (B. Wesselényi M. levélmásolati jegyzőkönyvében.)

kereste az érintkező pontokat Erdélyre vonatkozó nézeteikben. Megkönnyítette helyzetét, hogy Wesselényi figyelmét mind inkább Erdély sorsa kötötte le. Wesselényi eleinte az unioról akart Keménynyel együtt valami dolgozatot készíteni. Többször említette e szándékát szeptemberi s októberi leveleiben, mikor Tunyogi tanártól, Pap Endrétől, gróf Teleki Lászlótól s Kossuthtól kért adatokat az uniora vonatkozólag.[1] Úgy látszik azonban, hogy az összegyűjtött anyag rendezésére nem került sor.

Több eredménynyel végződtek Wesselényinek s Keménynek urbéri tanulmányai. Ezekre különösen az adott nekik ösztönt, hogy az erdélyi országgyűlés az urbér rendezését tűzte ki fő feladatául, s a kormány október második felében szétküldte a törvényhatóságoknak tárgyalásra a rendszeres bizottság urbéri munkálatait. Wesselényi és Kemény az urbér könnyelmű rendezésétől a haza sorsát, a fennálló rendet féltették, azért sietve állapították meg november elején vezető elveiket, hogy minél előbb megkezdhessék izgatásaikat a *Pesti Hirlap*ban s az *Erdélyi Hiradó*ban.

Kemény nov. 8-ika körül vetette papirra gondolatait,[2] úgy hogy czikke már a *Pesti Hirlap*nak nov. 26., 27., s 29-iki számaiban meg is jelenhetett. A dolgozat czíme: *Igénytelen nézetek az erdélyi urbér iránt.* Kemény a reform alapjául elfogadta a rendszeres bizottság javaslatát, de több lényeges módosítást kívánt

[1] B. Wesselényi M. levelei Tunyogi tanárhoz 1846 szept. 17-ikén, Pap Endréhez 1846 okt. 3-ikán, gr. Teleki Lászlóhoz 1846 okt. 3-ikán, Kossuth Lajoshoz 1846 okt. 4-ikén. (B. Wesselényi M. levélmásolati jegyzőkönyvében az Erdélyi Múzeum-Egylet kézirattárában.)

[2] B. Wesselényi M. levelei Kiss Károlyhoz nov. 7-ikén és 8-ikán. (B. Wesselényi M. levélmásolati jegyzőkönyvében.)

rajta tenni. Legnagyobb hibának tartotta, hogy a bizottság az urbért a birtokviszonyok teljes szabályozásával köti össze s ezzel a reform megvalósítását egy emberöltővel tolja hátrább. Kemény rögtöni urbért sürgetett, tiszteletet követelt az urbéresnek szerzett jogaival szemben, s minthogy az urbér rendezésében csak átmenetet látott, kötelességévé tette az országgyűlésnek az általános örökváltság előkészítését. Úgy tetszik, mintha e gondolatok egy évi politikai szemlélődés eredményeit foglalnák össze. Kemény a *Pesti Hirlap*ban az ellenzék őszinte hívének vallja magát; mint a forradalmi eszközök ellensége, elítéli a jogtalan erőszakot s ennyiben az önző conservativ felfogást is; politikai eszménye a nép jogainak biztosítása, de czélja inkább meggyőzni az elméket, mint felkorbácsolni a szenvedélyeket.

Kemény nyilatkozatának szinte szónokiasabb ismétlése az *Erdélyi Hiradó*ban az a dolgozat, melyben Wesselényi adta elő nézeteit az urbérről és örökváltságról.[1] Azonban Kemény hiába sorakoztatta fel meggyőző érveit, Wesselényi hiába tárta fel keblének nemes pathosát, szavuk kiáltó szó volt a pusztában s nem tartóztatta fel az erdélyi társadalmat veszedelmes útján. Már deczember 10-ikén keserűen fakadt ki Wesselényi a megyegyűléseken elhangzó önző nyilatkozatok ellen s Udvarhelyszéknek conservativ utasítása miatt maga is kénytelen volt a követségről lemondani.[2] Kemény gondolatban már ekkor elszakadt

[1] *B. Wesselényi Miklósnak az urbér és örökváltság tárgyábani nézetei.* [*Erdélyi Hiradó.* 1846. 201. (decz. 3.), 202. (decz. 6.), 203. (decz. 10.), 204. (decz. 13.) szám.]

[2] Ferenczi Z.: *B. Wesselényi M. kiadatlan levelei Kossuth Lajoshoz.* 1903. 87. l.

a bomladozó erdélyi társadalomtól s hamar letette a hírlapírói tollat, melyet inkább csak Wesselényi kedvéért vett fel. A kicsinyes erdélyi politikai küzdelmeknél jobban érdekelték regényhősének, Gyulai Pálnak, lelki harczai, s meddő hírlapi viták helyett szívesebben tervezgette regényének végső fejezeteit. Csak Wesselényi nem tudott belenyugodni, hogy Kemény regényírásnál hasznosabbat s szükségesebbet nem művel; Erdélynek rótta fel bűnül, hogy annyi észt és annyi tudást vesztegelni hagy.[1]

Kemény Zsigmond, míg lelkét a valóság és költészet megdöbbentő képei, a nemes szenvedések tévedései vették körül, gondtalanul szaggatta azokat az egyszerű örömöket, melyeket falusi környezete kínált neki. Zsibói élményei közé illeszkedhetik az a falusi idyll is, melynek egyik szereplője egy falusi kovács felesége, a másik Kemény Zsigmond volt. Legalább erre következtethetünk b. Kemény Zsigmond elveszett naplójának jellemeből, melyben a napló egyik olvasójának emlékezése szerint az érdekes szerelmi történet helyet foglal.[2] Ha ugyanis Kemény a naplóban az 1847-ik évi pesti társadalom alakjairól s b. Wesselényi Miklósról emlékszik meg, akkor a benne vázolt falusi kaland legfeljebb az 1846-ik esztendő emléke lehet s Kemény Zsigmondnak zsibói tartózkodásával lehet kapcsolatban. Kemény szerelmi fellobbanása, bármily ingatag körvonalakkal maradt fenn emléke,

[1] Ferenczi Z.: *B. Wesselényi M. levelei Deák Ferenczhez.* 1904. 40. l.

[2] Szász Béla: *Kemény Zsigmond elveszett naplója.* (*Pesti Napló.* 1916. máj. 21. sz.)

Szász Béla: *Kemény Zsigmond naplója.* (*Székely Napló.* Marosvásárhely. 1913. decz. 25. sz.)

sokkal több erkölcsi összeütközést rejt magában és sokkal vegyesebb jellemű, mint az az eszményi rajongás, melynek középpontja egykor Wass Ottilia grófnő egyénisége volt. Úgy tetszik, mintha a homályos életrajzi adat is Kemény Zsigmond kettős természetére s lelki életének ingoványosabb tájékaira mutatna.

Sok szép órát szerzett Keménynek az őszi természet is, mely változatos színekkel festette át Zsibó környékét. Máskor a komor hangulatot vidám szüret, vadászat űzte el. Kemény később is szívesen gondolt vissza azokra a napokra, melyeken egy-egy derült társasággal, mint b. Jósika Miklós fiaival együtt vadászott, pisztolyozott vagy másképen szórakozott.[1] Legkedvesebb mulatsága a pisztolyozás volt; még Pesten is gyakorolta magát ebben s arra kérte Wesselényi bárót, hogy két jó pisztolyt rendeljen számára.[2]

Egy idő mulva azonban sem az őszi hervadás bája, sem a vonzó társaság, sem Wesselényi vendégszeretete nem tudta Keményt visszatartani. Már novemberben írta Jósika bárónak, hogy Pestre készül, de mégis Zsibón maradt.[3] Közben befejezte *Gyulai Pál*ját s már új regény tervével foglalkozott, melynek hősnője Tiefenbach grófné, s színhelye Prága lett volna. Nem sokára téli szél süvöltött végig a Szamos völgyén, hogy hótorlaszokkal szakítsa el Zsibót a világtól. Lassanként mind szűkebb lett a zsibói kastély a me-

[1] Szádeczky B.: *Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* XIX. 1909. 446. l.)

[2] Papp M.: *B. Kemény Zsigmond levele b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Történeti Lapok.* 1876. 35. sz.)

[3] B. Jósika M. levele b. Wesselényi Miklóshoz 1846 nov. 2-ikán. (Az Erdélyi Múzeum-Egylet levéltárában.)

rész vágyaknak, s egy zord deczemberi napon, 16-ikán, Kemény búcsút vett Wesselényi otthonától, hol annyit gondolkodott és dolgozott.[1] Útját Kolozsvárnak vette.

Wesselényi hiába várta barátjának visszatérését, de nagyon csalódott, ha azt hitte, hogy Keményt újra Kolozsvár ígézte meg. A kolozsvári társadalom hű tükre volt a bomladozó erdélyi közéletnek. A szalonok népe könnyelműen vigadt a veszedelmes aknák felett, melyek az elnyomott néposztályok vad szenvedélyeiben lappangtak; a politika vezető férfiai pedig nagy eszmék és férfias elhatározások helyett kicsinyes pletykákkal bajlódtak. Ebben a világban teljesen idegennek érezte magát Kemény. Még inkább elkedvetlenítette egy ízléstelen szóbeszéd, mely neki is juttatott szerepet. Méhes, az *Erdélyi Hiradó* szerkesztője, ugyanis mindenfelé azt terjesztette, hogy lapját forradalmi irányáért Wesselényi és Kemény bevádolták b. Jósika Sámuel cancellárnál. Kemény ingerülten sietett a szerkesztőségbe, hogy visszautasítsa az alaptalan gyanusítást, másnap pedig menekült a városból. Mint Wesselényinek írta, nem tudta volna meghatározni, vajjon a bosszúság, unalom, vagy undor üldözte-e el, de szemében Kolozsvár s Erdély valóságos Abderává torzult, hol többé nem volt mit keresnie.[2]

Kemény talán már ekkor elhagyta volna Erdélyt, de alig időzött négy napig Enyeden, hallotta, hogy

[1] B. Wesselényi Miklós levele Kelemen Benjaminhoz 1846 nov. 2-ikán. (B. Wesselényi M. levélmásolati jegyzőkönyvében az Erdélyi Múzeum-Egylet kézirattárában.)

[2] Papp Miklós: *B. Kemény Zsigmond levele b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Történeti Lapok.* 1876. 34. sz.)

anyja veszélyesen beteg. Ezután anyja betegágyánál Kapudon töltött el három hetet — saját kijelentése szerint — minden munka, sőt olvasás nélkül, de valószínű, hogy változatos tervek izgatták képzeletét. Mihelyt anyja 1847 január közepén jobban lett, Kemény ügyes-bajos dolgokban járt-kelt s február elején egészen Szászvárosig jutott el. Úgy látszik, februárt Enyed és Kapud között osztotta meg s 24-ikén már újra Szászvárosban szőtte kalandos úti terveit.

Vágyainak egyik czélja Olaszország s Prága volt, hol *Tiefenbach grófné* című regényét akarta befejezni; csak azt nem tudta, hogy Prágából utazzék-e Velenczébe s Rómába, vagy Olaszországból visszatérve telepedjék-e le Prágában. Tervezgetésében mind nagyobb szerepet játszott Pest, hová a *Pesti Hirlap* szerkesztőségének fényes ajánlata is csábította. A sors Pest mellett döntött. Mikor ugyanis Kemény Szászvárosból Aradra ért, bámulva tapasztalta, hogy kofferéből kétszáz forintja eltűnt. Gyanuja a szászvárosi főpinczérre irányult, kivel kofferét kinyittatta, de a pénz nem került meg. Így az olaszországi út egyelőre elmaradt. Időközben Kemény a pesti gyorskocsiról is lekésett s egy hétig Aradon vesztegelt, majd valami fakó szekéren, hóval és széllel küzködve, Orosházáig vergődött. Ekkor már egészen letett külföldi útjáról s Szentesen, Csongrádon, Kecskeméten át utazva, állomásról-állomásra fogadva szekeret, sok vesződség után érkezett Pestre.[1]

[1] Papp Miklós: *B. Kemény Zsigmond levele b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Történeti Lapok.* 1876. 35. sz.)

Gyulai Pál.

A költői egyéniség fejlődésében végtelen sok tényező érvényesül. Részt vesz benne mindaz, a mit a költő gondolt és átélt, a miért küzdött és szenvedett. Kemény Zsigmond egyéniségének is nagy arányokat adtak politikai küzdelmei, mélyreható tanulmányai s szerelmének fájó emlékei. Lelkét egyaránt izgatta hazájának s az emberiségnek sorsa a történelem igazságaival, valamint a nő áhitatot keltő gyöngédségével s bódító szenvedélyeivel. Világnézetét komor eszmékkel töltötte meg saját kora, a nagy érzések s nagy tettek világa, a megdöbbentő tragédiák termőföldje.

Mióta Kemény az *Élet és ábrándban* a romantika bűvös világításával vette körül a költő hivatását, 1844 elejétől 1847 elejéig fokozódó izgalommal kutatta költői világnézetének megfelelő kifejezését. *A hírlapszerkesztő naplójában* még az erdélyi társadalom rajza csábította. A mint azonban mind inkább ellentétbe került kolozsvári környezetének kicsinyes szellemével, képzelete ismét hazájának multja felé fordult, ott keresett kort és regényhőst, hogy rajzukban napfényre hozhassa lelkének forrongó tartalmát. Igy bukkant Báthori Zsigmond sötét korára s benne Gyulai Pál alakjára.

A Gyulaiakról többet hallhatott Kemény Zsigmond özvegy gr. Wass Györgyné Gyulai Francziska grófnő szalonjában, különösen a kolozsvári társadalomnak egyik kedvelt alakjától, gr. Gyulai Lajostól, ki gondosan őrizte a családi hagyományokat s 1845 februárjában is érdekes feljegyzésben emlékezett meg őseiről naplójában.[1] Gyulai Pál tragikus sorsát vázolták gr. Kemény József és Nagyajtai Kovács István is *Erdélyország történetei tárá*nak első kötetében.[2] Újabb becses adatokat közölt Gyulai Pálnak és Báthori Zsigmondnak viszonyáról a gyűjtemény második kötete 1845-ben.[3] E kötet megjelenését július 25-ikén jelentette az *Erdélyi Hiradó*, de a tudós szerzők már egy hónappal előbb ismertették munkájukat,[4] tehát épen akkor, mikor Kemény Zsigmond Gyulai Pál életének története iránt behatóbban kezdett érdeklődni.

Hatással volt Kemény regényének tárgyára az is, hogy b. Jósika Miklós 1845-ben szintén Báthori Zsigmondnak egyik kegyeltjéről, Jósika Istvánról, tervezett regényt. Kemény már 1845 márcz. 15-ike előtt értesült valamelyik lapból Jósika regénytanulmányairól. Mikor ezeket márcz. 15-iki levelében szóvá tette, még hallgatott Gyulai Pálról, holott egyéb irodalmi terveit szívesen részletezte.[5] Ekkor tehát még nem alakulhatott ki lelkében határozottabban a regény

[1] Lásd gr. Gyulai Lajos naplójának 1845-ik évi füzetében a febr. 10-iki feljegyzést az Erdélyi Múzeum-Egylet kéziratárában.

[2] Gr. Kemény J. és Nagyajtai Kovács I.: *Erdélyország történetei tára.* I. 1837. Kolozsvár 74. l.

[3] *Ugyanaz.* II. 1845. Kolozsvár. 95. l.

[4] *Erdélyi Hiradó.* 1845. 47., 48., 49. sz.

[5] Dr. Szádeczki B.: *Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* XIX. 1909. 440. l.)

terve. Ez csak később történhetett. Saját nyilatkozata szerint, mikor máj. 15-ikén Zsibóról Kolozsvárra visszatért, már naponként szorgalmasan írta *Gyulai Pál*-ját.[1] E kolozsvári tartózkodás idején, május végén vagy júniusban foghatott behatóbb történelmi tanulmányaiba; ekkor találhatta az unitáriusok könyvtárában azt a Gyulai Pálra vonatkozó adatot, melyet decz. 15-iki levelében Jósikának említ.

Gyulai Pál sokban emlékeztet bennünket Jósika Istvánra, hisz mindegyik államférfiú Báthori Zsigmond kegyeltje volt s később a fejedelmi udvar cselszövéseinek áldozata lett. A két regényíró tervezését azonban különböző indítékok irányították. Jósika Miklós költői emléket akart ősének állítani, ezért gyakran inkább mentegette, mint magyarázta Jósika Istvánnak Báthori Zsigmondra gyakorolt vészes hatását, míg Kemény komor világnézetének hordozójául szemelte ki Gyulai Pált. Ennek következtében a két regény tárgya minden rokonsága mellett különböző. Jósika István valójában eposi hős, ki ép oly jogérzettel küzd Erdély és Magyarország egyesítéséért pályája elején, mint később a török athnameért, s minden tévedése ellenére emelt fővel siet végzete felé. Kemény regényében ellenben Gyulai Pál siralmas története a magyar irodalomnak egyik legmegrázóbb tragédiája, mely a végzetnek s az emberi szenvedélynek titokzatos hatalmát akarja megérzékíteni.

Mikor Kemény 1845 őszén Kapudon betegségéből felépült, határozott terv szerint folytatta regényét. Decz. 15-iki levelében már arról értesíti Jósikát, hogy

[1] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz. (Irodalomt. Közl.* X. 1900. 357. l.)

másfél füzetet írt meg;[1] 1846 jan. 9-ikén pedig biztosra vette, hogy a következő kedden, tehát 13-ikán a második s harmadik füzetet küldi b. Eötvös Józsefnek.[2] Január közepétől április közepéig jól előrehaladhatott munkájában, Enyeden és Kapudon elkészíthette a negyedik füzetet s részben az ötödiket. Ápr. 19-ikétől decz. 16-ikáig — mint Wesselényi báró többször említi leveleiben — szorgalmasan dolgozott Kemény Zsibón,[3] úgy hogy pesti kirándulása s kisebb politikai csatározásai ellenére a kedves környezetben könnyen bevégezhette művét. B. Jósika Miklóst 1847 febr. 24-ikén írt levelében értesítette, hogy az egész regényt már bevégezte; itt érintette azt is, hogy művének kézirata hét füzetből áll.[4] Valószínű, a negyedik s ötödik füzetet 1846 augusztusában pesti tartózkodása alatt adta át Eötvös bárónak. Legalább Wesselényi báró 1846 júl. 30-iki levelében arról értesíti b. Jósika Miklóst, hogy Kemény Pesten könyve dolgában akar Eötvösékkel végezni.[5] A hatodik és hetedik füzetet pedig 1847 márcziusában vitte Kemény magával, mikor Pestre költözött.[6]

[1] B. Kemény Zsigmond levele b. Jósika Miklóshoz. (*Vasárnapi Ujság.* 1894.)

[2] Szádeczky B.: *Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* XIX. 1909. 443. l.)

[3] B. Wesselényi Miklósnak ide vágó levelei levélmásolati jegyzőkönyvében az Erdélyi Múzeum-Egylet kézirattárában vannak.

[4] Szádeczky B.: *Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz.* (*Irodaloml. Közl.* XIX. 1909. 445. l.)

[5] B. Wesselényi Miklósnak b. Jósika Miklóshoz 1845 júl. 30-ikán írt levele az Erdélyi Múzeum-Egylet levéltárában van.

[6] Papp Miklós: *B. Kemény Zsigmond levele b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Történeti Lapok.* 1876. 35. sz.)

A regény kialakulására és sorsára nagy jelentőségű volt Kemény két költőtársának: b. Eötvös Józsefnek s b. Jósika Miklósnak érdeklődése. Eötvös báró kötötte meg Hartlebennel azt az előnyös egyességet, melynek értelmében Kemény 5000 váltóforintot várhatott az *Élet és ábránd* s *Gyulai Pál* után. A szerződésről 1845 júniusának végén értesítette Eötvös Keményt, mikor a két regény közül csak az *Élet és ábrándot* olvashatta kéziratban.[1] Hozzájuttatta el Kemény *Gyulai Pál*jának kéziratát bírálat s a nyomdába való küldés végett. Eötvös tanácsolta azt is, hogy Kemény *Gyulai Pál*lal lépjen fel előbb az irodalomban.[2] Ez a tanács annál alkalomszerűbb volt, minthogy Kemény műve épen Eötvösnek s Jósikának nagy történeti regényeivel versenyzett a magyar közönség figyelméért.

Sokat köszönt Kemény Jósika Miklósnak is. Mintha a rokon tervek még bensőbbé tették volna a két költő viszonyát. Jósika nem csak Kemény regényének elhelyezésében vett részt, hanem igaz rokonérzéssel érdeklődött mind végig a készülő mű részletei iránt is. 1845 decz. 27-ikén írhatta, hogy szeretné Gyulai Pált olvasni, s mivel regényeik cselekvénye ugyanabból a korból való, tanácsosnak tartotta összhangot teremteni költői alkotásaik között. Kemény hamar válaszolt s 1846 jan. 6-ikán részletesen ismertette regényét, a szereplő történeti alakokat s a cselekvény színte-

[1] Ferenczi Z.: *B. Wesselényi M. levelei b. Kemény Zsigmondhoz.* (*Irodalomt. Közl.* XI. 1901. 355. l.)
Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 354., 355. l.)

[2] B. Kemény Zsigmond *Összes művei.* V. 1897. 257. l.

rét, Gyulafehérvárt.[3] Még pontosabb felvilágosításokat adhatott 1846 augusztusában pesti tartózkodása idején. Mint levelében írta, nagyrabecsülte Jósika véleményét, s a mennyire lehetett, alkalmazkodott is a *Jósika István*ban rajzolt költői világhoz. Néha az összeegyeztetés nem is vált a költői mű javára. Így 1846 jan. 9-ikén Kemény még azt írta Jósikának, hogy Gyulai Pálnak nem adhat nőt, mert munkájának terve ellenzi, mégis a regény végén röviden említi, hogy Gyulai Pál nőül vette a szép Füzy Arát. E házasság nehezen fér össze Kemény hősének komor kedélyhangulatával s bűntudatával, a költő azonban engedményeket tett Jósika regényének, melyben Füzy Ara már, mint Gyulai Pál hitvese érez szenvedélyes szerelmet Jósika István iránt. Egyébként Jósika elismerése csak növelte Kemény munkakedvét, s a két költő majdnem egy időben végezte be művét.[2]

A regény befezése táján indult meg a mű nyomtatása. A regény öt kötetből állott, s az első kötet 1847 márciusában jelent meg.[3] Ugyanekkor mutatványként közölte az *Életképek* azt a jelenetet, melyben Gyulai Pál Báthori István lengyel királynak bemutatja Báthori Zsigmond arczképét.[4] A többi kötet nagyobb időközökben került ki a sajtóból: a második

[1] Szádeczky B. :*Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* XIX. 1909. 443. l)

[2] Jósika 1846 okt. 20-ikán írja Wesselényinek, hogy regénye kész. A levél az Erdélyi Múzeum-Egylet levéltárában van. A *Pesti Hirlap* 1846 nov. 29-ikén a 787. számban hozza az irodalmi hírt.

[3] *Pesti Hirlap.* 1847. 852. (márcz. 25.) szám.

[4] Töredék b. Kemény Zsigmond *Gyulai Pál* czímű regényéből. [*Életképek.* 1847. I. 11. (márcz. 13.) sz]

májusban,[1] a harmadik július végén,[2] a negyedik novemberben,[3] s az ötödik deczember végén.[4]

Másfél évig foglalkoztatta Kemény Zsigmondot Gyulai Pál szomorú története. Érdeklődésének fő tárgya az emberi léleknek gazdag világa, a bűnnek és erénynek titokzatos kapcsolata, a lelkiismeretben élő erkölcsi törvény volt. Mindez azonban nem mint elvont fogalom állott a költő képzelete előtt, hanem mint bonyolult lelki folyamat, melyben a túlzott erény bűnbe s romlásba hajlik át. E mélyértelmű átváltozást tünteti fel Kemény regényében két tragikus életpálya.

Gyulai Pált magasztos hálaérzet csatolta a Báthori-házhoz. Ő, ki a Békessi-féle lázadás alkalmával foglyul esett, Báthori Istvántól kegyelemként nyerte vissza életét, Báthori Kristófnak pedig még többet köszönt: a megvédett becsületet. Hálából lett Báthori Kristóf fiának, a fiatal Zsigmond fejedelemnek, kegyeltje, s a hűségről való túlhajtott eszméi parancsolták neki, hogy a fejedelem ellenségeit, főkép Báthori Boldizsárt, semmisítse meg. Mikor az államtanács halált mond Báthori Boldizsár fejére, ha új zavart idéz elő az országban, Gyulai már a bűn örvénye felé szédeleg. Lázadásra akarja bírni a gőgös pártfőt, ezért fogatja el s gyilkoltatja meg Senno karmestert, ki a szászsebesi játszótéren fejedelmi ünnepléssel fogadta Báthori Boldizsárt.

Gyulainak végzetes tévedései nem a belátás hiányából származnak. Ő a páduai egyetemen kitűnő mű-

[1] *Életképek.* 1847. I. 20. (máj. 15.) sz.
[2] *Életképek.* 1847. II. 5. (aug. 1.) sz.
[3] *Életképek.* 1847. II. 20. (nov. 14.) sz.
[4] *Életképek.* 1848. I. 1. (jan. 2.) sz.

veltségre tett szert s kora művészetének s bölcseletének tanulmányozásával vértezte fel lelkét. Kedélye dús volt; szerette a mezőt, a csöndes alkonyt, az írói terveket, a politikai küzdőtérről ősi fészke, Abafája, után vágyódott. Erkölcsi elveiben nem volt hiba. Az erényről és bűnről oly tiszta fogalmai voltak, mintha nem is Machiavelli hazájában, hanem a XIX. századnak valamely német egyetemén tanulta volna az államtudomány törvényeit. Gyulai bűnét hálaérzetének túlzása idézte elő, s tragikumát joggal magyarázta Beöthy Zsolt a nemes szenvedély mértéktelenségéből.[1] A költő szavai szerint vérmérsékénél fogva inkább a tétovázás, mint a tett, inkább a magával küzdés, mint a cselekvés embere volt. Sophismáknak s torzgondolatoknak hosszú során át győzte le a vétektől való iszonyodását, hogy aztán mély kedélyéből emelkedjenek fel a legsötétebb vádak, melyek bűnének minden nemesebb indítékát letagadták. Gyulaiban ép úgy, mint Hamletben, a durva valóság egy nagy műveltségű lélek ábrándjait tépte szét. Mindkettőjüknek végzete a rájuk erőszakolt szörnyű életcél, mely teljesen ellentétben van lelkük alkotásával. Gyulai azonban még finomabb erkölcsi érzésű, mint az alakoskodó dán királyfi.

Gyulai Pál sorsát Senno nejének, Szeremi Eleonórának, lelki harcza döntötte el. Eleonóra életét a tapasztalatlanság rontotta meg. Neki volt erős akarata, de ez oly eszméken csüngött, melyeket a magány torzított el. Eleonóra az udvar fényétől távol, komor visszavonultságban töltötte el leánykorát, s így sem szépségének értékét, sem a bálványozás ingerét, sem

[1] Beöthy Zsolt: *A tragikum.* 1885. 197. l.

a csalódás kínjait nem ismerte. A titkon vágyódó szív a kalandor Sennoban ismert eszményképére s ettől fogva fékezhetetlen szerelemmel imádta a jellemtelen férfiút. Hitvesi hűségből lett Báthori Zsigmond maîtresseévé s a bosszú öldöklő angyalává. Hűségében ép oly magasztos, ép oly bűnösen mértéktelen, mint Gyulai; ő is méltatlanra pazarolja kedélyének kincseit. Míg Senno élt, egyetlen kötelessége az engedelmesség volt, férjének halála után egyetlen czélja a bosszú. Ezért áldozta fel mindenét, kedélyének szentségét, lelkiismeretét, hitét, üdvösségét, s fogalma sem volt áldozatának nagyságáról. Elfojtva titkos rokonérzéseit, Gyulainak ábrándos szerelmében ép úgy a bosszú eszközét látja, mint Báthori Zsigmond kéjvágyában s féltékenységében. A csapodár fejedelmet hazug érzésekkel bilincseli magához s alattomos politikai szövetség szolgálatába szegődik, hogy férjének gyilkosát megölethesse. Bosszúját borzasztó tettel fejezte be; Gyulainál a kivégzés előtti perczekben álruhában megjelent, hogy közölje vele szenvedéseit s átkot mondjon fejére. Kielégített bosszúvágygyal s kifosztogatott kedélylyel vonult a zárdába, de ily sivár lélek számára nincs nyugalom a földön, a zárdában sincs, csak a sírban van.

E két tragikus életpálya annyira hasonlít egymáshoz, mintha ugyanazt az eszmét magyaráznák a férfi és nő lelki világával. Mind Eleonórának, mind Gyulai Pálnak tragikumában nagy szerepe van a végzetnek. Mindketten inkább illettek volna valamely szép idylli környezetbe, azonban a sors egyiknek útjába állította az ingatag, zsarnok erdélyi fejedelmet, a másikat meg egy léha kalandorral hozta össze. Gyulai Pál és Eleonóra merészen vonják le valódi vagy

képzelt kötelességeiknek következéseit, s miután a bűnt elkövették, a lelkiismeretnek első intésére önként hajtják fejüket a kín bárdja alá. A naplóját író Gyulai Pál már a bűntett előtt örökre elvesztette lelkének nyugalmát, Eleonóra pedig a zárdában nem csak testén, hanem lelkén is éles ciliciumot hord.

Már Gyulai Pál tragikumában nyomasztó a végzet hatalma, mely két ellentétes egyéniséget lánczolt összse; hisz nagyobb ellentét alig képzelhető, mint Gyulai Pál és Báthori Zsigmond. Az egyik magas eszményeknek, a másik alacsony szenvedélyeknek rabja; az egyik gyöngédsége mellett is maga a férfiasság, a másik kíméletlensége mellett is merő asszonyi szeszély; az egyik szigorú bírája tetteinek, a másik erkölcsileg sokszor szinte beszámíthatatlan. Valóban csodálni lehet, hogy Gyulai csak egy másodperczig szégyenlette áldozatát nemtelen urával szemben. Szenvedélyének mértéktelensége már-már a rögeszme határát éri el s azért könnyen koczkáztathatná a tragikai hatást.

Még felötlőbb az ellentétek keresése Eleonóra és Senno viszonyában. A mily hiú, léha s érzékies gondolkodású a kalandor Senno, ép oly lemondó, hű és magasztos lélek felesége. Minél túlvilágibb azonban Eleonóra egyénisége, annál természetellenesebb az a vak engedelmesség, melylyel féltékeny férjének parancsait teljesíti. Ragaszkodása több, mint szerelem, már valóságos bálványimádás. Joggal botránkozik meg rajta vén dajkája is s joggal kérdi, szabad-e ily ragaszkodás földi dolgokhoz. Mintha maga a költő is sokallaná a túlzást e nyilatkozatában: „S Eleonóra íly hitszegő, jellemtelen, nyomorú embert imádott fékezhetlen hővel, ezért dobta el életörömeit szenvedély-

lyel és vakon, ezért monda le önállásáról, önakaratáról a nélkül, hogy hinné, mikép áldozatot tőn, ezért képzelé sokszor magát bűnösnek, ha másként őt lett volna kénytelen vádolni". Eleonórának önérzet nélküli hűsége már némikép rokon azzal a beteges rajongással, melyet Sand Györgynek jellemtelen s kalandor regényhőse, Leoni Leó, ébreszt megbabonázott szerelmesében, Julietteben, úgy hogy Kemény nem alaptalanul állította egyik megjegyzésében Sennot Leoni Leó mellé. Az ellentétek még tovább halmozódnak Eleonóra egyéniségében, mikor a gyászoló özvegyet, az egykor „igen magasztos, igen túlvilági" hölgyet bosszúérzete a kéjelgő Báthori Zsigmond karjai közé vezeti. A női hűségnek és kaczérságnak e vegyületében nincs-e valami abból az ellentmondásból, melyet Kemény Zsigmond Hugo Viktornak egyik regényhősnőjében, Esmeraldában, rótt meg?

Gyulai Pál és Eleonóra tragikumán itt is, ott is feltűnnek a romantikus ízlés nyomai. Kemény is alkalmazza azokat a túlzásokat és ellentéteket, melyekkel a franczia romantika a tragikai hatást fokozta, vagy sokszor inkább megzavarta. Kemény tragikus hősei azonban, bármily görcsösen ragaszkodnak végzetszerű feladataikhoz, tulajdonképen az erkölcsi világrend diadalát hirdetik, mikor maguk mondják ki szélsőséges szenvedélyeikről a lesujtó ítéletet. Így emelkedik Kemény regényének tárgya a benne rejlő általános emberi értékekkel a kor ízlése fölé, mely a borzalmasnak költői becsét rendkívül nagyította.

Még nagyszerűbbé teszi feladatát a költő azzal a gazdag művészettel, melylyel a tragikai hatást megalapozza. A XVI. századi Erdély állami élete, Báthori Zsigmond feslett udvara, a vallásfelekezetek ha-

talmi törekvése, a renaissance bölcselete, a hit és babona készítik elő Gyulai Pálnak nagy tragédiáját. S mindezt Kemény drámai mozgalmassággal, érdekes jellemek sorában vonultatja el szemünk előtt. A főalakok mellett leginkább a homloktérbe lépnek Gergely diák, Senno és Báthori Zsigmond.

Gergely, az elcsapott enyedi iskolamester, Zsigmond fejedelemnek íródiákja, majd titkára, a regény cselekvényének egyik leghathatósabb mozgatója. Idomtalan külseje mögött rendkívüli átható elme rejtőzik, mely nem ismer semmiféle erkölcsi köteléket. Neki gyönyörűség a gondolat, szellemi torna a bölcselet s költészet. Életeleme az izgalom, fő vágya a hatalom. Hogy titkon s rémítőn hathasson, önmagának lesz zsarnoka s becsvágyának mindent alárendel: kényelmet, hiúságot, bosszút. Gergely diáknak a költő szerint életszükséglete a cynismus, de egyúttal büntetése is. Szemében a világtörténelem örökös emberevés, a gazdagok zsarnoksága s a szegények bosszúja, de azért nincs számára nagyobb kéj, mint Stambulban s Prágában hatni, saját akarata szerint vezetni a bősz elemeket s forgatni az ostort a chaos felett. Méltó vezére Gergely a muderriseknek, annak az erkölcstelen szövetkezetnek, mely aljas eszközökkel segíti elő Erdélyben a török udvar érdekeit. Ő gondoskodik örökös zűrzavarról Erdély állami életében, s ép úgy útjában áll neki Gyulai Pál, ki a török párttal akar rendet teremteni, mint a prágai udvar, mely a Báthori-családban törekszik békességet teremteni. Gergely valóban a tagadás szelleme a regény hőseinek sorsában. Gyakran, mintha nem is ember volna, egészen rejtelmes jelenség, akkor tűnik el és jelenik meg, mikor neki tetszik; — mint egyik ismerőse mondja —

minden véletlen mágnesi erővel tapad hozzá. Igazi édes testvére Vautrin, a földre szállt Lucifer, ki Balzac regényeiben jár-kél, hogy cynismusával vígasztaljon és kétségbeejtsen.

Míg Gergely diák a hatalomnak, addig Senno az érzéki vágynak rabja. E kalandor egy különcz rajongónak, Tiefenbach grófnak, kitett gyermeke; ezért vehette fel Eleonóra is özvegy korában, miután férje származásáról értesült, a „Tiefenbach grófné" nevet. Senno, a világba kitaszítva, Európának legkülönbözőbb országaiban játszott regényes szerepet. Hiúság, képzelgés, érzéki ösztön voltak jellemének uralkodó tulajdonságai. Egy tapsért huszonnégy óráig gályát vont volna, s csak a rendkívüli szépség varázsa vonzotta Eleonórához. Senno a testi ingereken kívül semmit sem becsült s minden perczben kész volt a hitszegésre, mégis nejétől a legeszményibb szeretet odaadását, lemondását s áldozatát követelte. A hiúság elhomályosította ítéletét, a sok kaland megviselte erélyét, úgy hogy lelke a börtön mélyében a legvakmerőbb bizakodásból a legirtózatosabb kétségbeesésbe zuhant. A féltékenység őrjöngővé tette, s meg volt győződve, hogy, míg a börtönben senyved, addig Gyulai Pál lázas kéjjel öleli magához Eleonóra karcsú derekát. Már látta képzeletben a ledér nőt a boldog csábító karján, s csak a bosszú reménye enyhítette egy perczre forró agyvelejének tüzét. Így lett az érzéki vágynak s féltékenységnek betege; a költő szavai szerint a bódult állati ösztön, melyet zabolázni nem tudott, lőn kárhozata.

A harmadik kiemelkedőbb alak Báthori Zsigmond; gyenge, ingatag jellem, jelentőségre a regényben gyilkos szeszélyével jut, melyet a sors, ha nem is

bárdnak, legalább tőrnek szemelt ki. Lelkét a hatalomféltésnek izgalmai s az érzéki gyönyörök fosztogatták ki. Nincs is szenvedély, mely ez üres lélekben állandóan tanyát tudna ütni. Ezért Zsigmond fejedelem jelleme merő ellentét. Míg a hatalmat áhította, léha mulatságokon jártatta az eszét; Európa nagy zsarnokainak módja szerint akart uralkodni, de rettegett az ellenségnek árnyékától is; kéjencz volt kedély nélkül, kegyetlen volt méltóság nélkül. Ily egyén minden viszonyt beszennyez. Mily alakoskodva állott bosszút kéjhölgyén, Sofronián, s mennyire lealjasította Eleonórát! A gyönge jellemet végre az örökös világámítás annyira megzavarta, hogy talánynyá vált maga előtt, s majd a világot, majd önmagát vetette meg. Így ingadozott a zsarnok fejedelem sötét szeszélyek között, hogy megúnva az élvezetet s uralkodást, saját vágyainak üzenjen hadat s fásult kebellel vágyódjék a kolostor csendje után.

E regényhősök mögött a részletesen jellemzett egyéneknek egész sora áll, kik nemesebb vagy nemtelenebb érzésekkel csüngenek a hatalom vagy kaland gyönyörűségein. Az uralkodásvágyat a Báthori-családnak még két tagja képviseli. Az egyik Báthori István, a lengyel király, rendkívüli észszel és erélylyel, ridegebb kedélylyel s azzal a gyötrő gondolattal, hogy halála után alkotása összeomlik. A másik Báthori Boldizsár, Zsigmond fejedelem réme. Ő Erdélynek legdelibb s legnépszerűbb leventéje, ki könnyelműen játszik mind a tömegnek, mind a nőknek kegyével, de inkább dicsőségre, mint hatalomra törekszik. A titkos hatásnak részegítő italából ivott Gergely diák táborkara, a muderrisek szövetkezete is. A török udvarnak e megfizetett kémei lemondtak az erény

és boldogság örömeiről, veszélyek között könyörület nélkül működnek a sötétben s gyakran a legnagyobb hatalmat bitorolják. Közéjük tartozik Farkas András, a ravasz és ábrándos astrolog s a fukar főpalotaőr, Márkházy. A mi Gergely diák Stambulnak, az Prágának Cariglia Alfonso pater, a lelkielemzés mestere. Mindkettőnek elve, hogy a czél megszenteli az eszközöket, de a muderris cynismussal, a jezsuita hittel szolgálja czélját. Kalandért hevülnek Senno barátai: a rendező, súgó, kötéltánczos, bajazzo, s szerelmi vágytól ég a két színésznő: Sofronia és Czeczil. Közös vonása a két utóbbinak a báj és gyarlóság, de Sofronia könnyelműbb, érzékibb, tetszelgőbb s számítóbb, míg barátnéja a sülyedésben is nemesebb. Czeczil naiv lelkének olthatatlan szomjával szerette Báthori Boldizsárt, az irígyelt divathőst, s mikor csalódva siratta meg ábrándjait, bűnsúlylyal s tisztult fájdalommal tűzte homlokára a kolostori fátyolt.

A regény alakjainak e hosszú sora kétségtelen tanuságot tesz a költő teremtő képzeletének rendkívüli erejéről. A nagy társaság tagjain azonban közös családi vonás ötlik fel. Valamennyit belső nyugtalanság hajtja, rendszerint ábrándokat kergetnek s többnyire boldogtalanok. A férfi sorsa itt csalódás, kiábrándulás, életundor; még többet veszít a nő, ki legfőbb ékességét, lelkének tisztaságát gyászolja. Különösen nagy helyet foglalnak el Kemény regényében Báthori Zsigmond vándorművészei: sülyedt lelkű színésznők, züllött kalandorok, kik mellett Meister Vilmos színésztársasága utólérhetetlen erkölcsi magasságnak látszik. Még kirívóbb szerepet juttat Kemény képzelete Erdély sorsában Gergely diáknak. Mily korlátlanul uralkodik a mindenható kegyencz, az egykor elcsapott

enyedi iskolamester, rendkívüli egyéniségével a viszonyokon, főkép az ingatag, szeszélyes, gyönge Báthori Zsigmondon! Az éles ellentét szinte czélzatot rejt magában. Gergely diák hivatott fejedelme mindazoknak, kiket a társadalom eltaszított magától. Ő is szellemi rokona Hernaninak, Hugo Viktor eszményi banditájának, ki ép oly vakmerően száll szembe a társadalommal, mint Gergely diák.

Az a tarka-barka társaság, mely Kemény regényében tolong, sokat örökölt túlzott szenvedélyeiben s lázongó érzéseiben a franczia romantika alkotásaitól. Még inkább rávall a franczia mintára az az ellentétes világítás, melylyel Kemény képzelete felötlő alakjait vonja be. Az ellentétek vonzzák Keményt a XVI. század műveltségéhez is. Maga mondja regényében: „E polgárosodás nem volt oly egyhangú, ikerarczú s hasonló színezetű és szokású, mint most. Nagyobb ellentétek mutatkoznak mindenütt, s általok több anyag nyujtatott a felötlőnek és regényesnek". Leginkább megtaláljuk a romantika zörgő gépeit a Komjáti-várban. A sötét várrom valóban a rejtelmek tanyája. Rejtett kapuk, földalatti utak vezetnek hozzája. Tört ablakaiból titkos fény gyullad ki, s kísérteties hangok hallatszanak. A rémes hatást fokozza a romhalmazban a szívtelen muderris-had s a kaszabörtön, melynek éhes kései áldozatra várnak. Kemény maga is pontosan megjelöli képzeletének romantikus irányát, mikor *Gyulai Pál*jának költői világát Jósikához 1846 jan. 9-ikén írt levelében így jellemzi: „Én most annyi bősz szenvedély légkörében élek, hogy a sok köd mián nem láthatom azon szelíd jellemű tájékot, hol a classikai költészet fényalakjai mozognak halkan, szabályosan, méltósággal s mindenek fölött kor-

szakaikhoz illő öltözetben, szokásokkal és kedélyel".[1]

Kemény képzeletét azonban nem pusztán a szenvedélyek rémes kitörései s a megdöbbentő ellentétek izgatták; első sorban regényhőseinek belső élete érdekelte. Maga jegyzi meg regényében, hogy a regényszerző, ha csak eseményeket ád a kedély története s a szív életírása nélkül, a hatásért feláldozta a hatás becsét. Így emelkedik Kemény regényében fő fontosságra a jellemzés, így hajlik át költészetében a romantika a realismusba.

Kemény jellemrajzoló művészete a fejlettségnek már-már tetőpontját éri el *Gyulai Pál*jában. E művészet lényegét Kemény költészetének éles szemű magyarázója, Gyulai Pál, az összetett szenvedélyek festésében látja. Emlékbeszéde szerint Kemény „több szenvedélyt, több indokot olvaszt össze, melyek egymásra hatva, egymást élesztve vagy mérsékelve idézik elő a bonyodalmat és katastrophot". Bármily találó Gyulai elemzése, mégis némi kiegészítésre szorul. Kemény ugyanis hőseinek lelki életét nem pusztán mint a bonyodalom gépezetének alkotórészét, hanem mint sejtelmes, önálló valóságot fogta fel. Regényében ez végtelen világ, melyben száz meg száz elem torlódik szakadatlanul. Egyaránt érvényesülnek benne a léleknek tudattalan részei: elfelejtett eszmék, sejtelmek ép úgy, mint hatalmas szenvedélyek; a környezetnek eltűnő hatásai: az éj csendje, a szellősóhaj ép úgy, mint a kornak uralkodó eszméi. A belső életnek beláthatatlan kapcsolataira céloz Kemény

[1] Szádeczky B.: *Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz* (*Irodalomt. Közl.* XIX. 1909. 443. l.)

regényében e kijelentéssel is: „Állhatatosan hiszem, hogy minden hangulata keblünknek eszméinkből származik, de többnyire oly eszmeparányokból, melyek kisebbek és gyorsabbak, mint sem szavakban megtestesülvén, észrevétessenek magunk által is. Így tőlünk független, noha belőlünk támadt hatásocskák közt alakul tetteink növényágya — a kedélyállapot". Valóban nincs irodalmunkban költő, ki egyéni alakjait oly határozott vonásokkal jellemezné s mégis annyira éreztetné az emberi lélek birodalmának bonyolultságát és végtelenségét, mint Kemény Zsigmond.

E valószerű lélekábrázolás kedvéért vonulnak Kemény hősei magányba, hogy hosszú magánbeszédekben vagy terjedelmes naplókban tárják fel előttünk szívük titkait. Így merengenek Czeczil és Sofronia boudoirjukban; így elmélkednek az élet rejtelmein Senno a börtönben, Gergely diák a Komjáti-vár erkélyén; így gyötrik magukat Gyulai és Eleonóra naplójuk előtt. Mennyi álomszerű hangulat és sóvárgás, mennyi torzgondolat és magasztos eszme tölti meg ez alakok magányát! Különösen gazdag lelki világ nyilatkozik Gyulai naplójában, melynek „betűi — a költő szavai szerint — egy nemes szív vérébe hullatott méregcseppekkel írvák". Itt történelmi és bölcseleti tanulmányok szövődnek a napi izgalmak közé; majd a kelő nap sugara, a hajnal fénye űzi el a gyötrő gondolatokat, hogy előcsalja az írónak s a boldogságra vágyó férfiúnak színes ábrándjait, míg végre az élet zaja széttépi az átvirrasztott éj álmait. A folyton hullámzó lelki életben alig marad egy habfodor, melyre a heves képzeletű naplóíró egy kis fénypontot ne vetett volna.

Néha Kemény kutató szenvedélye nem ismer ha-

tárt s a lélekelemzéssel a jellemrajz körvonalait törli el. Igy Báthori Zsigmond jelleme a legkülönbözőbb lelki erőknek eredője, míg Jósika regényében inkább csak a gyávaságnak s kegyetlenségnek összetétele. Kemény szerint Zsigmond fejedelem a nem érzékeny jellemek közé tartozik, csak látszik szenvedélyesnek, de valójában kaczérkodik a hatásvágygyal s addig ámítja a közvéleményt, míg maga előtt is talánynyá lesz s a szélsőségek közt elveszti világnézetének egységét. Kemény még mélyebbre is hatol a fejedelem egyéniségének bonczolásában, rámutat a dús képzeletre, a fegyelem hiányára, az ideges tervgyártásra, a gyors kifáradásra s a mindebből következő örökös elégületlenségre. Itt már az elemzés oly sok részletet vet felszínre, hogy alig lehet őket egységbe összefoglalni.

Hogy Keményt főkép az emberi lélek világa vonzza, azt elárulja azzal is, hogy hőseinek külsejéről gyakran egészen megfeledkezik; így Gyulai Pál alakját csak néhány körvonallal jelzi. Legtöbbször azonban Kemény rajzoló művészete kiterjed a külsőre, az idegek és izmok munkájára is. Leginkább megragadja figyelmét a kék szem, melynek különböző változata villan meg Eleonóra, Czeczil, Füzy Ara, Báthori István s Gergely diák arczképén. Éles tekintete sokszor oly mozzanatokat ragad ki a benyomások tömegéből, melyeket csak összepontosított figyelem tud észrevenni. Mennyire felizgatja az éjjeli várakozás Eleonóra idegeit! „Lélekzete sebes lőn — mondja a költő — és mellét emelte. Szemének kék ege sugarakat szór, s mintha meg akarna égni, elfeketül.“ Sofronia mellén pedig azok a villanyos hószikrák zsibongtak, melyeknek vakító játékát többnyire csak fiatal nők keblén

lehet látni. Kemény azonban a külső világ jellemző részleteinek csak annyiban tulajdonít jelentőséget, a mennyiben a lélek mélységei felé mutatnak. Gergely diák felötlő alakját csak azért rajzolja oly pontosan, hogy a különcz jellem rejtélyeire hívja fel figyelmünket. Sofronia bágyadt szeméből s az alsó szemhéjak szögleteire odalehelt kék mázból is csak elmult gyönyöröket s eljátszott érzéseket olvas ki. Gyakran még a környezet változásait is azért emeli ki, hogy a lelki mozgalmaknak érzéki képét vázolja elénk. Így azok a páraóriások, melyeknek alakulását a Komjáti-vár alatt elterülő völgyben félig látni, félig sejteni lehetett, valójában úgy tűnnek föl, mintha azoknak a merész, szinte félelmes eszméknek képmásai volnának, melyek Gergely diák lelkében szünet nélkül tolongtak.

Nagy feladatot oldott meg Kemény, mikor képzeletének romantikus szertelenségeit a jellemzés gazdagságával és valószerűségével igazolta. Az eredményen meglátszik az erőfeszítés, s Kemény költészetét gyakran nehézkessé tette a részletek halmozása. Minden jel arra mutat, hogy e reális irányú, komoly költészet mind inkább megérezte a franczia realismus mesterének, Balzacnak, hatását. Kemény érdeklődésének jele regényében a Balzacról szóló anekdota is. Még bensőbb kapcsolatról tanuskodik az a szellemi rokonság, mely Vautrin, Balzacnak rejtelmes multú cynikus gályarabja, s Gergely diák közt tűnik fel. Mindkettőnek világnézetét eltorzította a társadalom ellen folytatott örökös harcz. Amannak szemében Páris ős-erdő, melyben indián törzsek vadásznak pénzre, rangra, vagy piszkos konyha, melyben egyetlen erkölcs, hogy mindenki jól lemossa kezét. Gergely diák pedig a

világtörténelemben nem lát mást, mint a dúsak és szegények harczát, a hatalomért való küzdést, emberevést, Kainnak folyton ismétlődő gyilkosságát.

Mindazáltal minden rokonság ellenére a franczia realismus több kifogást tehetett volna Kemény jellemzésmódja ellen. Alig értette volna, hogy Báthori Zsigmond jött-ment színészei miképen érintkezhetnek oly tökéletes magyar nyelven az erdélyi társadalommal. Föltűnhetett volna neki, hogy Pierro, a bajazzo, ép oly széles körmondatokban fejezi ki magát, mint a naplóíró Gyulai, s hogy Czeczil ép úgy alkalmazza beszédében az erősen színezett képeket, mint a börtönben őrjöngő Senno. Kemény azonban nem annyira a lelki élet külső jeleit, mint inkább a lelki szervezet működését kutatja, s a hangulatok, sejtelmek, eszmék és szenvedélyek kialakulását akarja feltüntetni. Eljárása tulajdonképen ugyanaz a féleszményítés, melyet regényében a természetnek szolgai utánzásával szemben dicsőít.

A reális jellemzéstől már a romantika megvárta a korszerűséget; e tekintetben még nagyobb követelményeket támasztott Keménynek kiművelt történelmi felfogása. Saját szavai szerint — kitelhetőleg igyekezett Báthori Zsigmond korával megismerkedni, s hol költői alkotása eltért a krónikáktól, ott szándékkal változtatott.[1] Történelmi tanulmányaira többször kitér Jósikához írt leveleiben s regényének több helyén. Az unitáriusok könyvtárában Uzoni-Fosztó munkáját forgatta,[2] elbeszélés közben pedig majd Boros

[1] Dr. Szádeczky B.: *Magyar irók levelei b. Jósika Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* XIX. 1909. 443. l.)

[2] Kemény 1845. decz. 15-iki levelében (*Vasárnapi Ujság. 1894.*) említi, hogy az unitáriusok könyvtárában egy kéziratban

Tamás naplójára s Bethlen Farkas *Históriájára*, majd Illésházyra és Simegire hivatkozott, máskor meg Báthori Zsigmond arczképéből következtetett, vagy Lugossy József szívességéből idézte Báthori Boldizsár énekét. Fő forrásul, mint b. Jósika Miklós *Jósika István*ban, ő is Bethlen Farkas művét használta, a történeti hűségre nézve azonban eltértek nézeteik.[1] Jósika csodálattal néz vissza a mult időkre, kritikájával nem igen emelkedik a csillogó öltözetek, a rejtelmes zárdák s mesés lovagvárak világa fölé. Hiába szólaltatja meg művének végén hiteles tanukként Bethlen Farkast, Prayt, Katonát, Fesslert, Mailáthot, Milest, Neugeborent, regénye inkább felcziczomázott történet, melyben a történet és költészet egymás hatását zavarják meg. Kemény regényében a történet nagyszerű tér az emberi lélek szenvedélyeinek nyilatkozására. Nála a költői érdek s a történeti igazság rendesen összehangzik, de ha a kettő nem egyezik össze, akkor mindig a költői czél diadalmaskodik. Így a költő egyrészt biztosítja feladatának függetlenségét, másrészt a lélektani indítékok nagy halmazából kiegészíti a történetnek hézagos adatait.

Pontos kimutatásunk van Loósz Istvántól arról, mily híven követi Kemény képzelete Bethlen Farkas *Históriáját* a történeti események és egyéniségek rajzában.[2] Bethlen nyomán leírt események a regény-

Gyulai házasságáról olvasott. Ez az adat Uzoni-Fosztó munkájából való. (I. 618. l.)

[1] Wolfgangi de Bethlen *Historia de rebus Transsylvanicis.* Cibinii. 1782. II., III.

[2] Loósz István: *Adatok Kemény Zsigmond Gyulai Páljának forrásaihoz.* (*Irodatomt. Közl.* XVI. 1906. 14—41. l.)

Loósz I.: *Kemény Zsigmond és a történelmi hűség.* (*Irodalomt. Közl.* XX. 1910. 50—63., 171—187. l.)

ben: Báthori Kristóf temetése, Zsigmond fejedelem arczképének bemutatása a lengyel király előtt, a fejedelmi rokonoknak, Báthori Zsigmondnak és Boldizsárnak viszálykodása s a titkos tanácsülés. A regény hősei közül legtöbb jellemvonást nyertek a történettől a három Báthori: István, Zsigmond, Boldizsár, továbbá Gyulai Pál s Márkházy. Egy-két eszmével járult Bethlen könyve még Kendi, Gergely diák, Alfonso s Csajferbeg jellemrajzához. A bölcs mágus nevére is ráakadunk a krónika lapjain, ott, hol Bethlen Farkas a tudós Farkas Istvánnal egy szörnyű üstökös jelentését magyaráztatja meg.[1] Azonban mindaz, mit Kemény Bethlen Farkas *Históriá*jából felhasznált, pusztán csak anyag, olyan, mint a márványdarab, melynek lelket és becset a művész vésője ád.

Gyulai Pál nem tartozott Erdély kimagasló egyéniségei közé, úgy hogy szerepét a költő jogos szabadsággal alakíthatta volna, mégis Kemény művészi érzékkel igyekezett a történeti adatokból kifejteni költői alkotásának conceptioját. Bethlen még semmit sem tud arról, hogy Gyulai lázadásra akarja ingerelni Báthori Boldizsárt, de e drámai indítékot már maga a történet készítette elő. Még érthetőbbé tette Kemény Gyulainak végzetes önáldozatát Báthori István királynak nemes lelkűségével s végrendeletszerű kérésével. Így teremtette elő a költő Bethlennek egészen általános művelődéstörténeti megjegyzéséből a színészek, zenészek és bohóczok mozgékony társaságát. S mily hatalmas egyéniség fejlődött ki abból a szűkszavú jellemzésből, melylyel Bethlen Farkas Veres-

[1] Wolfgangi de Bethlen *Historia de rebus Transsylvanicis.* II. Cibinii. 1782. 430. l.

marti Gergelyről, az egykori enyedi iskolamesterről s a későbbi Mehemet csauszról emlékezett meg!

Kemény Báthori Zsigmond korának lelkét, a XVI. századi Erdély gondolkodását, uralkodó eszméit, ízlését kutatta s a letűnt műveltséget támasztotta fel egyéni regényalakjaiban. A kor bölcseleti s irodalmi törekvései Gyulai ábrándjaiban s Gergely diák cynismusában nyertek életet. A század mysticismusát Farkas András, a fejedelmi udvar léhaságát a színésznők juttatják kifejezésre. A vallások harcza Alfonso leveleiben, az állami élet bomlása a muderrisek cselszövéseiben jelentkezik. Kemény regénye sok tekintetben igazabb képet ád a züllő Erdélyről, mint a történet; korrajza sokkal jellemzőbb, mint Jósikáé *Jósika István*jában; történelmi felfogása mélyebb, mint b. Eötvös Józsefé, ki *Magyarország 1514-ben* című regényével saját politikai és társadalmi eszméi mellett izgat.

Bárhonnan közelítünk Kemény művéhez, minden oldalról a költő tűnik szemünkbe. A tragikai hatás merészségében, a jellemrajz sejtelmes valószerűségében s a történelmi felfogás mélységében a költői egyéniség körvonalai rajzolódtak le előttünk. Kemény világnézetét ép oly komor elemek alkotják *Gyulai Pál*jában, mint az *Élet és ábránd*ban; szinte kiveszett belőle a boldogság fogalma. Mint regényének legtöbb hőse, Kemény maga is elérhetetlen vágyakat hord szivében, közeli rokona Gyulai Pálnak, ki nagy lelki harczaiban legszebb ábrándjait, lelkének nyugalmát töprengte el. Különös bánatos sovárgás ömlik el azokon az arczképeken, melyekben Kemény a nő testi vagy lelki szépségeit részletezi. Néha támadó élt nyernek a komor eszmék. Kemény, mintha a hazug tár-

sadalmi erkölcscsel akarna szembe szállni, védelmébe veszi a bukott leányt s Czeczil sülyedt kedélyében több léleknemességet talál, mint az előkelő köröknek irígyelt divathősében.

Mindezekben a költői ábrándokban ugyanaz a világfájdalom érezteti erejét, mely a XIX. század harminczas és negyvenes éveiben az európai társadalom legérzékenyebb egyéniségeit ejtette hatalmába. E tekintetben Kemény *Gyulai Pál*ja sokkal bensőbb rokonságot árul el b. Eötvös József *Karthausi*jával, mint Péterfy Jenő gondolta, ki a két mű között merő ellentétet látott. Kemény Zsigmond regényére is ráillenek azok a sorok, melyekkel Pap Endre b. Eötvös József *Karthausi*ját jellemezte:

Itt van korunknak egész szenvedése,
Melynek számára nincsen boldogság,
Mert fáj nekünk a fennálló világ.

Péterfy Kemény legszenvedélyesebb művének tartotta *Gyulai Pál*t, szenvedélyesebbnek, mint *Karthausi*t. A költői képzelet- és érzésvilág szenvedélyes kitöréseit azonban részint a kor uralkodó szellemi áramlatai magyarázzák meg, azok a wertheri, fausti s manfredi elemek, melyeknek egyesülését épen Péterfy állapította meg Kemény *Gyulai Pál*jában.[1]

Gazdag lelki világ várt Kemény regényeiben kifejezésre. A költőnek nagy tudása, mélyreható képzelete, mozgékony kedélye új meg új anyagot gördített a rendezés munkája elé. Kemény azonban még híven őrizte a romantikus költészet emlékeit, s a compositioban majdnem olyanfajta szabadságot engedett meg magának, minőt eszményképének, Goethenek, *Wilhelm Meister*ében tapasztalt. Műve tulajdon-

[1] Péterfy Jenő *Összegyűjtött munkái.* I. 1901. 123—126. l.

kép nagy tragédia regény alakjában. Művészi megnyitója az a jelenet, melyben Gyulai hűségét Báthori István gyűrűje szinte symbolikusan köti le Zsigmond fejedelem számára. Az expositioban azonban oly széles alapon indul meg a cselekvény, hogy a sok új mozzanat egészen elárasztja az olvasó figyelmét. Ép így egymásba ütköznek a gyorsan rohanó események a bonyodalomban is. A torlódást csak növeli az, hogy a hatalmas arányú bonyodalom alig néhány napra szorul össze; kezdete a fejedelmi tanács titkos végzése 1591 június 1-jén, végső határa június 10-dike, Senno meggyilkolásának napja. E rövid időközben a költő a szereplőknek egész táborát mozgatja előttünk s annyi részletet halmoz össze, hogy a cselekvényt csak lassan s folytonos visszatérésekkel tudja előbbre vinni. Annál meglepőbb a regény befejezésének, a katastrophának vázlatossága. Valóban Kemény a színpadi rendezésben nem versenyezhet Jósikával, ki ügyes számításaival s érdekfeszítő meséivel mindig le tudja kötni olvasóinak figyelmét.

A szerkezet egyenetlenségei megnehezítették a nagyszerű conceptio érvényesülését, pedig Kemény előadásmódja is sokat követelt a közönségtől. A túlcsapongó képzeletnek alkotása volt ez, mely könnyedén pazarolta a legegyszerűbb tárgyra is a képeket. Benne egyaránt kifejezést nyertek a szenvedélynek borzasztó következetlenségei, az álmodozó lélek hangulatai, az elhagyott vidék zordsága s a mosolygó völgy bája. Kemény képzelete merész szökelésekkel rejtelmes mélységek fölött rohant végig s mintegy pillanatnyi villámfénynyel világította meg a léleknek egész birodalmát. Szólásmódjai sokszor szinte titkos jelekként hatnak, melyeket inkább sejtünk, mint ér-

tünk. Mennyi elfecsérelt érzést s mennyi életunalmat tárnak fel Anna testvérnek e szavai is: „Bennem a végzet fáj, a mult beteg". Kemény bonyolult mondatai, szenvedélyes túlzásai s látomásszerű képei kimerítik, de egyúttal elkápráztatják a felfogó képzeletet, hiányzik belőlük a classikus stilus szabályossága, de van benne erő és gazdagság.

Kemény *Gyulai Pál*ja a forrongó egyéniségnek nagyszerű kitörése, tiszteletet parancsoló, komor jelenség, ellentéte a mindennapiságnak. Ily költői alkotások nem igen tudnak népszerűekké válni; a nagy közönség nem érti erényeiket s nem bocsátja meg fogyatkozásaikat. Annál inkább számíthatott Kemény regénye annak a tekintélyes körnek figyelmére, mely a szabadságharcz előtt a magyar társadalomnak szellemi életét irányította.

A XIX. század közepén a magyar műveltség szerette az életben a rendkívülit, a költészetben a képzelet szabadságát. Sokat hangoztatott elve volt az életben az igazság, a költészetben a természetesség. Volt e költészettani nézetekben némi ellentmondás, de azt a korszellem úgy tüntette el, hogy természeten a felötlő természetet, a szörnyűt, a borzalmasat értette. A realismus felé hajló romantika hű maradt önmagához a történeti költészetben is; szívesen kereste fel itt a sötét korszakokat s mind szigorúbban követelte a történeti hűséget. Már b. Eötvös József *Magyarország 1514-ben* című regényének előszava egész határozottsággal hirdette, hogy a költőnek feltétlen tiszteletben kell tartania azokat a határokat, melyeket a történeti igazság von eléje.[1] E merev né-

[1] B. Eötvös József: *Magyarország 1514-ben.* 1847. VI. lap.

zetnek kelt védelmére az Erdélyi Jánostól szerkesztett *Magyar Szépirodalmi Szemlé*ben a történeti regényről szóló értekezés s mintául a magyar írók elé Goethet állította, ki *Goetzé*ben és *Faust*jában mélyreható történeti tanulmányaival idézte fel a rég letűnt korok szellemét.[1] A magyar társadalom műveltebb része saját eszményeire ismerhetett Kemény regényében, a kor irodalmi ízlésének azonban teljesen eredeti jellemet adott a kiváló egyéniség, melyben a költői kedélylyel nagy történelmi tudás s bölcsészeti szellem egyesült.

Nagy meglepetés volt tehát Kemény *Gyulai Pál*ja. A közönség, mely idáig nem sokat tudott Kemény költői munkáiról, most az új regényt az 1847-ik év legkiválóbb irodalmi termékei közé sorozta, habár vele majdnem egy időben kerültek ki a sajtó alól: *Jósika István*, *Magyarország 1514-ben* s a *Hazai rejtelmek*. A lapok elismerő megjegyzésekkel adtak hírt az egyes füzetek megjelenéséről. Az *Életképek* leginkább az előadás szépségeit s a jellemfestés hűségét emelte ki s műmellékletül Kemény Zsigmond arczképét ígérte, „kinek legújabb regénye, *Gyulai Pál*, oly méltó szenzációt okozott".[2] A *Pesti Divatlap* Keménynek mély történeti felfogását dícsérte,[3] a *Honderü*nek pedig a költői képzelet gazdagságára volt egy-két czikornyás szava.[4] Mindezen lapnyilatkozatokat magasan felülmulta a *Pesti Hirlap*nak *Fővárosi ujdonságok* czímű rovata, mely Kemény regé-

[1] *Magyar Szépirodalmi Szemle*. 1847. II. 16. (okt. 17.); II. 17. (okt. 24.) sz.

[2] *Életképek*. 1847. I. 11. (márcz. 13.); I. 22. (máj. 29.) sz.

[3] *Pesti Divatlap*. 1847. 46. (nov. 11.) sz.

[4] *Honderü*. 1847. II. 11. (szept. 14.) sz.

nyével a második füzet megjelenése alkalmából foglalkozott behatóbban. A rovatvezető, kinek szellemességében Pákh Albert tollára ismerünk,[1] találóan elemezte Kemény egyéniségét, mikor benne a sokoldalú tudományos műveltségen s gondolkodó bölcsészettermészeten kívül nagy lélektani tanulmányt, erős képzeletet, aesthetikailag művelt ízlést, magas költői tehetséget s mély kedélyt fedezett fel. Helyes volt a czikkben a mű jelentőségének meghatározása is, mely szerint „b. Kemény Zsigmond regénye gondolkodni szerető, nemesebb, magasabb költői szépségeken gyönyörködni tudó, művelt közönség számára van irva".[2]

Még szakszerűbb bírálatot várhatott volna a magyar közönség a *Magyar Szépirodalmi Szemlé*től, különösen *A történeti regény* című czikk írójától, ki határozottan ígérte, hogy mihelyt Eötvös és Kemény regényei egészen megjelennek, rájuk is alkalmazni fogja szigorú költészettani elveit. Az ígéret azonban — legalább egyelőre — csak szó maradt, minthogy a *Magyar Szépirodalmi Szemle* 1847 végével megszűnt. Másrészt 1848-ban a korszakalkotó politikai események minden figyelmet magukhoz ragadtak, úgy hogy Kemény *Gyulai Pál*ja nem érvényesülhetett kellőképen. Csak a szabadságharcz után folytatta a mű hódító útját. 1854-ben Gyulai rajzolta meg Kemény költészetének általános jellemét, a következő évben pedig Erdélyi János váltotta be a *Magyar Szépirodalmi Szemle* ígéretét, mikor *Egy századnegyed*

[1] Gyulai Pál emlékbeszéde s Danielik Józsefnek *Magyar írók* (II. 1858.) című életrajzgyűjteménye szerint Pákh Albert írta 1847 első felében a *Pesti Hirlap* fővárosi újdonságait. Erre mutat a rovat alján az író jele, a négyzet is.

[2] *Pesti Hirlap.* 1847. 885. (máj. 23.) sz.

a magyar szépirodalomból című tanulmányában részletesen elemezte Kemény *Gyulai Pál*ját.[1]

Erdélyi a műszellem fejlődését nyomozta az 1830-tól 1855-ig terjedő korszakban, tulajdonképen pedig a romantika diadalát állapította meg a magyar költészetben. Ő a szabályos formával és eszményivel szemben haladásnak tartotta a képzelet szabadságát és az egyénit, s így nem csoda, ha Kemény *Gyulai Pál*jában a magyar regény fejlődésének legkiemelkedőbb pontját látta. Nézetein megérzik az irodalmi pártember lelkesedése, de azért az ő bírálata tárta fel először teljesebben Kemény regényének értékes tulajdonságait. Csodálatát leginkább felkeltette a nem csak lélektani, hanem anatomiai jártasság a jellemzésben, a hű korrajz s különösen a képekben gazdag előadás. Erdélyi sokkal szorosabb kapcsolatot talált Kemény művében a részletek s az egész között, mint a közvélemény. A regény részleteit azokhoz a művészi gonddal kidolgozott apró szobrokhoz hasonlította, melyek a milanoi székesegyház tornyait és párkányait ékesítik.

Erdélyi fejtegetései óta Kemény *Gyulai Pál*ja nyílt bánya, melynek kincsei többször csábították műbírálóinkat. Gyulai Pált és Beöthy Zsoltot inkább a tragikum mélységei vonzották, Péterfy Jenőt inkább a lélektani érdekek. A XIX. századdal azonban még nem ért véget Kemény regényének szerepe; hosszú időre biztosítják hatását erkölcsi és művészi értékei, a lángelmének kétségtelen jelei.

[1] Erdélyi tanulmánya először a *Pesti Napló*nak 1855. szept. 13., 19., 20., 25., 29., okt. 16., 22., 29., nov. 10., 14., 24. számaiban jelent meg, másodszor *Kisebb prózái*ban 1865-ben. Debreczen. II. 1—128. l.

Nagyarányú alkotás Kemény *Gyulai Pál*ja, de egyúttal forrongó világnézetnek, szenvedélyes vágyaknak, merész túlzásoknak emléke. Minden nagyszerűsége mellett is csonka világ ez; benne megoldatlan kérdések várnak feleletre, romantikus szertelenségek korlátokra. Egyelőre azonban a költői egyéniség fejlődését megakasztották azok a politikai mozgalmak, melyek a magyar társadalom reformjában a magyar romantikus költészetnek legnemesebb eszméit váltották valóra.

A centralisták között.

I.

A *Pesti Hirlap*nak 1847-ik évi folyamában márcz. 9-ikén jelentette a *Fővárosi ujdonságok* rovatvezetője, hogy Kemény Zsigmond már Pestre költözött. A téli falusi élet egyhangúsága után a merész vágyak és tervek csábító színében tűnt fel Kemény előtt Pest. Itt tartalmas benyomások, finomabb szellemi élvezetek fogadták, s egyúttal megtalálta azt a teret is, hol egyénisége hatással lehetett a forrongó nemzeti élet átalakulására.

Kemény megérkezése idején Pest valóban az ország politikai középpontja volt. A pártok innen bocsátották ki harczi riadóikat s itt készültek fel az országgyűlésre, melynek korszakos reformok sorsáról kellett döntenie. A conservativ párt szervezkedése, gr. Széchenyi Istvánnak szenvedélyes röpirata, a *Politikai programmtöredékek*, tettre ösztönözték az ellenzéket is, s a párt vezető férfiai épen márczius közepén gyültek össze a fővárosban, hogy egységes programmot állítsanak össze. A pártgyűlés tagjainak száma százakra ment, s a tanácskozásokon heves viták folytak a parlamenti kormány eszméje miatt, melyet b. Eötvös József az ellenzék fő törekvésének, Kossuth Lajos pedig csak theoretikus nézetnek tar-

tott. A zavart növelte Szemere Bertalan programmterve, míg végre leginkább a távollevő Deák eszméiből alakultak ki az „ellenzéki határozatok".[1] Kemény, — mint Wesselényinek írta — részt vett a tanácskozásokban, sőt néha a vitának is irányt adott; így a megyei utasítások kérdése az ő tanácsára maradt ki az ellenzéki határozatokból.[2]

A politikai hatásnak még szédítőbb távlata nyílt meg előtte a *Pesti Hirlap*ban, hol a centralista párt tűzte ki a parlamenti reform irányeszméit. Kemény Zsigmondot barátság fűzte a centralisták legtekintélyesebb vezéréhez, b. Eötvös Józsefhez; még bensőbbé tette a párttal való kapcsolatát politikai elveinek rokonsága. Ezért fogadta el már Erdélyben a *Pesti Hirlap* ajánlatát, melynek értelmében a lap jövedelméből ép úgy részesedett volna, mint Eötvös báró, s évenként huszonnégy vezérczikk után 1000 forintra számíthatott.[3] Hiábavaló volt Kovács Lajos mesterkedése, ki barátját minden áron Széchenyi politikájának akarta megnyerni s a *Jelenkor*nak újévi programmjába is felvette a munkatársak közé.[4] Bármily nagyra becsülte is Kemény Széchenyit, a *Pesti Hirlap*nak jan. 22-iki számában határozottan nyilatkoztatta ki, hogy a *Jelenkor* szerkesztőjének a közre-

[1] Papp M.: *B. Kemény Zsigmond levele b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Történeti Lapok.* 1876. 35. sz.)

[2] B Kemény Zsigmondnak b. Wesselényi Miklóshoz 1847 júl. 2-ikán írt levele a Nemzeti Múzeum levéltárának törzsanyagában van. Kiadta Jakab Elek *A Hon* 1877. évi 48. számában.

[3] Dr. Szádeczky B.: *Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* XIX. 1909. 446. l.)

[4] Papp M.: *B. Kemény Zsigmond levele b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Történeti Lapok.* 1876. 34. sz.)

munkálást soha sem ígérte meg. Annál őszintébben csatlakozott a *Pesti Hirlap*hoz; így lett az alkotmányos centralisatio harczosa s a nagy nemzeti átalakulás irányítója.

A politikai élet mellett érdekes izgalmakkal vette körül Kemény lelkét az a tarka társaság, melyet az 1847-ik év Pesten hozott össze. Évek óta Pest felé szállt az országból minden vágy, hogy ott találjon kielégítést élvezetben vagy szélesebb hatáskörben. Főuraink gr. Széchenyi István példájára egymás után nyitották meg a fővárosban szalonjaikat. Az ellenzéki szellem gr. Batthyány Lajos és gr. Batthyány Kázmér otthonában lépett fel hódító erővel. Együtt volt a fényes termekben mindaz, a mit az elfinomult világnak pompa, nemes világnézet s a szerelem mámora nyujthat, úgy hogy gr. Széchenyi István nemcsak gr. Batthyány Lajos félelmes politikai terveiről emlékezett meg leveleiben, hanem az aristokratiának botrányos szerelmi viszonyait is szóvá tette.[1] Divattá lett a színház is, hisz a szenvedély túlzásában a valóság gyakran vetekedett a színpaddal. Leginkább megbabonázta a közönséget csengő hangjával s átszellemült játékával Hollósy Kornélia, a bájos operaénekesnő, ki csak az imént írta alá szerződését a Nemzeti Színházban.[2] A szellemi élet: művészet, irodalom, politika tulajdonkép mégis az Ellenzéki Körben pontosult össze. Kossuth és Eötvös hívei itt cserélték ki eszméiket a kor kérdéseiről, Vörösmarty és Petőfi itt olvasták föl a márcziusi pártgyűlés idején legújabb költeményeiket.[3] Legtöbb mozgalmat idéztek elő a

[1] *Gróf Széchenyi István levelei.* III. 1891. 540. l.

[2] Frankenburg Adolf. *Emlékiratok.* III. 1868. 80—92. l.

[3] *Pesti Hirlap.* 1847. 849. (márcz. 19.) sz.

Körben az ifjú írók, nagyobbrészt bohémek, kik különczködéseikkel s rajongásukkal nagyon hasonlítottak az 1830-ik évi párisi forradalom merész egyéniségeihez.[1]

Mennyire elhalványult e színes világ mellett az erdélyi társaság! Kolozsvárra csak mint rossz álomra, gondolt vissza Kemény, egyelőre Zsibó után sem vágyódott, sőt Wesselényit s Jósikát is azzal a gondolattal csalogatta Pestre, hogy a tél csak tél még a legjobb faluban is.[2] Az éjfél, sokszor a hajnal is legényszobájának magányában íróasztala mellett találta. Délelőtt első útja az Ellenzéki Körbe vezette. Maga mondja, hogy délelőtt tizenegy órától félkettőig a Körben szokott újságot olvasni, s e szokásnak olyan pontossággal hódolt, mint egy vén kormányszéki tisztviselő a hivatalának.[3] Délutánjait s estéit a *Pesti Hirlap* szerkesztőségében vagy más társaságban töltötte, s egyaránt szívesen látták gr. Széchenyi István, vagy gr. Batthyány Lajos szalonjában s a bohémek asztalánál.

Így Kemény csakhamar keresztüllátott Pest társadalmán. A centralisták voltak legközelebbi politikai bajtársai: b. Eötvös József, Szalay László, Csengery Antal s Trefort Ágost. A régi ellenzékkel leginkább a Körben vagy pártgyűléseken érintkezett s benyomásairól részletesen értesítette Wesselényit. Levelei szerint Kossuth Lajossal a Részek visszacsatolásáról

[1] Degré Alajos: *Visszaemlékezéseim*. Második kiadás. 1884. I. 121—144. l.

[2] Dr. Szádeczky B.: *Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* XIX. 1909. 447. l.)

[3] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Erdélyi Múzeum.* XVI. 1899. 661. l.)

beszélt, gr. Teleki Lászlóval erdélyi ügyekben fáradozott együtt, Szemere Bertalannak inkább eszében bízott, mint számító jellemében, vonzódott a világlátott Pulszky Ferenczhez s őszinte tiszteletet érzett Deák Ferencznek nemes jelleme iránt.[1] Szíves viszonyban volt a conservativ párt vezetőjével, gr. Dessewffy Emillel, gyakran ebédelt gr. Széchenyi Istvánnál, s miről Wesselényi báró előtt mélyen hallgatott, mind nagyobb csodálattal tanulmányozta a rendkívüli államférfiú pályáját. Ebben minden esetre nagy hatással volt rája barátja, Kovács Lajos, ki Széchenyi lelki világának legtitkosabb rejtekeit is ismerte.[2]

Még gyengédebb érzésekkel vegyült Kemény a pesti írók társaságába. Itt elült a politikai pártszellem, s a közös költői ábrándokban, közös művészi törekvésekben találkoztak a rokonlelkek. Legtöbb emlék kötötte Keményt ahhoz az irodalomhoz, mely már a negyvenes évek elején kivívta tekintélyét, így ifjúkorának eszményképéhez, Vörösmartyhoz, továbbá b. Jósika Miklóshoz s b. Eötvös Józsefhez; különösen e két utóbbival emlegette őt együtt a tudós közvélemény s a *Magyar Szépirodalmi Szemle*, Erdélyi János folyóirata. Részvétet keltett benne Kuthy Lajos sorsa is, ki adósságai miatt csődbe jutott s Pestről visszavonult. Kemény irodalmi tekintélyét mintegy patinával vonta be akadémiai tagsága s politikai írói multja, de azért közte s a legifjabb íróvilág között nem volt

[1] B. Kemény Zs. levele 1847 máj. 10-ikén. (*Erdélyi Múzeum.* XVI. 1899. 661. l.) — B. Kemény Zs. levele 1847 júl 2-ikán. (A Nemzeti Múzeum levéltárának törzsanyagában s *A Hon* 1877. 48. számában.)

[2] Kovács Lajos: *Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve 1846—1848.* Budapest. 1889.

igazi választófal. Már 1847 májusában, mikor Jósika számára a pesti irodalmi mozgalmakat vázolta, nagyrabecsüléssel írt Petőfi s Tompa költészetéről s figyelmét kiterjesztette Jókai, Kelemenfi, Degré, Czakó s Szigligeti írói terveire is.[1] Újabb szálakkal fűzte Keményt a forrongó irodalmi élethez Csengery Antal barátsága, kinek lakásán 1847 őszén és telén esténként együtt teázott s vitázott az ifjabb pesti írótársaság.[2] A bizalmas viszony jele az is, hogy Kemény Petőfihez intézett 1848-ik évi levelében a barátság jogait emlegeti,[3] Jókainak pedig az *Életképek* számára czikkeket ígér.[4] Többször tapasztalhatta Keménynek baráti szívességét Czakó Zsigmond is, ki 1847 decz. 14-ikén a *Pesti Hirlap* szerkesztőségében oltotta ki saját kezével életét; a barátság jogczímén kérhette el Kemény pisztolyát azon ürügy alatt, hogy külvárosi lakásában éjjeli megtámadás ellen oltalmazhassa magát.[5]

Mily nagyszerű tanulmánytárgy volt az 1847-ik évi Pest! A gomolygó világban megrázó emberi szenvedélyek forrongtak, s az izgalmas jelenben mult idők küzdelmei érintkeztek nagyarányú fejlődés kezdetével. Az eredeti egyéniségek sora ezer ingerrel foglalkoztatta Keményt a zajos társaságban, még inkább megmozgatta kedélyét magányos óráiban. Tanulmányát varázszsal vonta be a lélekismerő költőnek s a történetíró államférfiúnak érdeklődése. Ez indít-

[1] Dr. Szádeczky B.: *Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* XIX. 1909. 447. l.)

[2] Jókai Mór: *Az én kortársaim.* (*Életemből.* 1903. 72. l.)

[3] Petőfi Sándor *Összes művei.* VI. 1896. 200—201. l.

[4] *Életképek.* 1847. II. 18. (okt. 30.) sz.

[5] *Pesti Hirlap.* 1847. 1002. (decz. 16.) sz.

hatta Keményt arra, hogy benyomásait naplóba foglalja össze, hogy mintegy vázlatkönyvben örökítse meg a pesti társadalom alakjainak jellemző vonásait. Minden jel arra mutat, hogy e napló volt az, melyet Décsey Lajosné Kenessey Ida a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond-társaság gondjaira bízott. A becses munka, b. Kemény Zsigmond kezeírása, mintegy 10—12 sűrűn írott ív, — irodalmunknak nagy kárára — a társaság levéltárából eltűnt, mikor Tolnai Lajos az elnökségről lemondott s Marosvásárhelyről eltávozott. Azonban mindaz, a mit a társaság lapja, az *Erdélyi Figyelő*, a nevezetes kéziratról említ, azt bizonyítja, hogy Kemény 1847-ik évi élményeit jegyezte fel benne. Az *Erdélyi Figyelő* 1879 decz. 14-iki számának borítékán ugyanis Kemény naplójáról az a rövid értesítés áll, hogy „az éles szemű bölcsész-regényíró, a nagy psychologus, Széchenyi István grófról, Kossuth Lajosról, Andrássy Gyula grófról, Petőfiről, Vörösmartyról, Csengery Antalról, Wesselényi Miklós báróról, Czakó Zsigmondról, Hollósy Kornéliáról, Dessewffy Emil grófról, Eötvös Józsefről, Trefort Ágostról, Batthyány Lajos és Kázmér grófokról, Erdélyi Jánosról, Jósika Miklósról, Kuthy Lajosról és számos politikus és író kortársról, egy csomó magasrendű szép dámáról, az akkori idő divatos szépségeiről mélyen jellemző és mesteri tollal írt képeket ád". Az a társaság, melyről Kemény vázlatokat készített naplójában, teljesen megegyezik azzal, melyet 1847-ben s 1848 első felében talált Pesten együtt. Ez időből valók tehát feljegyzései is, annyival inkább, mert Décsey Lajosné a Kemény Zsigmond-társaságnak határozottan megírta, hogy Kemény a naplótöredéket az 1849-iki katastropha alkalmával hagyta

nála emlékül. Kemény azonban nem csak naplótöredékére bizta 1847-ik évi benyomásait; az érdekes vázlatokat lelkében is megőrizte s a szabadságharcz után belőlük rajzolta meg az 1847-ik évi magyar társadalomnak jellemző alakjait *A szív örvényei*ben s a *Férj és nő*ben.

A szabadságharcz előtti pesti társadalom korlátlan szabadságot adott az egyéniségnek, szerette a léleknek magasabb szárnyalását, inkább megbocsátotta a fellengő gondolatot, mint a rideg számítást. E szellemi légkörben vált Kemény becsvágya emelkedetebbé, lelki ereje tevékenyebbé, világnézete szélesebb körűvé. Megállapodott irodalmi ízlését nem fenyegették veszélylyel a romantikus kedély túlzásai, melyek a legújabb magyar irodalomban a franczia romantika hatásaiként jelentkeztek. Mindazáltal költői munkásságának még sem kedvezett Pest, minthogy a politikai élet zsarnokilag követelte maga számára a nemzetnek egész szellemi erejét s benne Kemény Zsigmond írói tehetségét is.

*Gyulai Pál*on kívül, melynek kiadása az egész 1847-ik éven át tartott, nem is jelent meg tőle más költői munka, mint az *Unio* zsebkönyvben két költemény.[1] Az egyik: *Pető lovag*, életkép, melyet *Gyulai Pál*ban Gergely diák szaval el; a másik ballada ily czímmel: *Kolostor és hárem titka*. Mindezek érdekes kísérletek, melyek azonban inkább csak a költői tehetség határait jelzik. Kemény megtalálja a költői eszmét, de a verses formában a legfinomabb s legbecsesebb árnyalatok vesznek el. Novellában mesterien

[1] Urházy: *Unio. Zsebkönyv.* 1848. Kolozsvárott. 96—105., 287—290. l.

tudta volna rajzolni a szép zárdaszűznek s szultánának lelki harczait, de balladájában Arabella s Zelmira egészen elmosodó ködképekké változtak. A *Magyar Szépirodalmi Szemle* is joggal rótta meg Keménynek fogyatékos verselését.[1] Valóban az *Unio*ban közölt életkép és ballada ép oly romantikus és merev alkotások, mint azok a kisebb epikai költemények, melyek az *Élet és ábránd*ban s *Gyulai Pál*ban illeszkednek az elbeszélésbe.

Keményt 1847-ben nagyobb szépirodalmi terv is foglalkoztatta. Még febr. 24-ikén Szászvárosból írta Jósikának, hogy mihelyt *Gyulai Pál* megjelenik, azonnal követni fogja *Tiefenbach grófné* czímű regényének első füzete, mert e két munka szoros kapcsolatban van egymással.[2] Úgy látszik a regény tervének középpontja ugyanaz a Tiefenbach grófné volt, ki *Gyulai Pál*ban mint Senno özvegye s a bosszú angyala szerepelt. Valószínű, a költő azokat a benső harczokat akarta festeni, melyek Tiefenbach grófné lelkét rettenetes erdélyi élményei után Prágában teljesen feldúlták. Erre mutat az is, hogy Kemény saját szavai szerint külföldi utazásának első állomásául Prágát szemelte ki, s ott akarta bevégezni regényét, melynek utolsó két füzete a csehek között játszódott le. Május 11-iki levelében még egyszer említi *Tiefenbach grófné*ját, de a mű bevégzését már csak feltételesen ígéri, ha t. i. lesz elég ideje szorgalmasan írni.[3] Ezentúl költői tervének nyoma vész. Lehetsé-

[1] *Magyar Szépirodalmi Szemle.* 1847. II. 318. l.

[2] Szádeczky B.: *Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* XIX 1909. 444. l.)

[3] Szádeczky B.: *Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz.* (*Irodalomtört. Közl.* XIX. 1909. 446. l.)

ges, hogy elkedvetlenítették azok a szűk korlátok is, melyeket *Gyulai Pál*ja vont képzelete elé, de leginkább elterelték figyelmét a költészetről a politikai mozgalmak s a mindennapi élet gondjai.

Keménynek pesti tartózkodását többször zavarta meg betegség. Az első nagyobb hűlést az ellenzéknek márcz. 15-iki ülésén szedte össze, mikor a nagy melegből a szeles utczára lépett. Sokáig gyötörte a láz, s még ápr. 12-ikén is azt írta Wesselényinek, hogy csak egy hét óta nyerte vissza egészségét.[1] Május 10-ikén újra panaszkodott levelében „valami hányóhideg forma betegség miatt", mely három nap óta annyira meggyötörte, hogy sem olvasni, sem írni nem tudott.[2] Ez azonban csak múló baj volt, s májusra és júniusra esik legkitartóbb hírlapi munkássága. Július elején ismét érezte, hogy az állandó izgalom megviselte idegeit, s a parádi fürdőre is azért ment ki júliusban, hogy megrongált szervezetét rendbe hozza.[3]

Minél inkább elfárasztotta Keményt a folytonos munka, izgalom és láz, annál csábítóbb színekkel festette ki képzelete a februárban meghiúsult úti tervet. Olaszország kék ege már *Gyulai Pál*ban foglalkoztatta Keményt, különösen a bájos Czeczil kedélyvilágának rajzában, ki — mint Mignon — a mirtus és olajfa birodalmából került komorabb ég alá. Vágyódásának irányt adhatott eszményképe, Goethe is, ki a

[1] Papp Miklós: *B. Kemény Zsigmond levele b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Történeti Lapok.* 1876. 35. sz.)

[2] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* [*Erdélyi Múzeum.* XVI. 1899. 660. l.]

[3] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz* (*Erdélyi Múzeum.* XVI. 1899. 662. l.)

weimari izgalmak után olaszországi útjában találta fel költői eszményeit. Útitársul a *Pesti Hirlap* szerkesztője, Csengery Antal, csatlakozott Keményhez, s a köztük levő benső barátság biztosította az együttlét összhangját.[1] A lapnál vállalt kötelezettségük miatt nem tervezhettek hosszabb útat, egyelőre csak Velenczét tűzték ki czélpontul. Szept. 21-ikén indultak el Pestről,[2] s minthogy Kemény Mürzzuschlagot s Triesztet is említi úti benyomásai között, biztosra vehetjük, hogy Bécsen, Mürzzuschlagon keresztül jutottak Triesztbe s innen gőzhajón Velenczébe.[3] Az ausztriai és stájer Alpok között bizonyára vasúton haladtak végig, de még így is körülbelül csak szeptember 26-ikán, vagy 27-ikén érték el útjoknak végső pontját.

Így Kemény az ősznek majdnem ugyanabban a szakában pillantotta meg először Velenczét, mint Goethe, ki 1786 szept. 28-ikán lépett a szigetváros kövezetére. S a mint a nagy német költőt, ép úgy Keményt is elbűvölte a lagunák meseszerű világa. Kemény nem jegyezte fel költői naplóban élményeit, de még művészibb módon kötötte meg számunkra mámoros hangulatait azokban a velenczei képekben, melyeket 1851-ben *A szív örvényei* című regényében oly szeretettel vázolt. E költői vázlatok annyival inkább beillenek emlékezésnek, mert épen Kemény velenczei tartózkodásának idejére, 1847 őszére vonatkoznak. Az elbeszelés hőse, gr. Szeredy Anselm, nem

[1] *Életképek.* 1847. II. 13. (szept. 26.) sz.

[2] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Erdélyi Múzeum.* XVI. 1899. 663. l.)

[3] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomtört. Közl.* X. 1900. 360—364. l.)

tudta volna úgy élvezni Tizian s Carlo Dolce művészetét s a Fenice-színház előadásait, ha előbb Kemény nem adta volna magát át a műélvezetnek, melyet neki a Canal Grande márványpalotái, Velencze templomai s képtárai kínáltak. Itt Kemény lerakhatta a mindennapi élet terheit, szabadon élhetett költői ábrándjainak s átérezhette az édes semmittevés gyönyörűségét. Mint Szeredy Anselm és barátja, Kemény is Csengeryvel együtt belevegyült a Márk-tér vidám néptömegébe, feledte az idő rohanását a Florian-kávéházban s bekalandozta Velencze környékét Muranotól a Lidon át egészen Chioggiaig. Talán volt ideje arra is, hogy Páduába is ellátogasson, hol Anselm gróf a Pedrocchi-kávéház verandáján akart reggelizni. S mennyi változatos képet nyujtott neki az Adria, mikor kék vizét fehér habok csipkézték ki, vagy mikor sötét hullámokat kergetett rajta a bóra! Mint Csengery Antal is említette családja előtt, ily adriai vihar szolgált mintául a háborgó tenger képének *A szív örvényei*ben s a *Férj és nő*ben.

Kemény műértő lélekkel kutatta Velencze hanyatlásában a fényes mult romantikáját, de éles tekintetét nem kerülte ki az olasz nemzet forrongása, Olaszország egységének szenvedélyes vágya sem.[1] A *Pesti Divatlap* híre szerint a politikai mozgalmak tanulmányozása volt Kemény és Csengery utazásának egyik indítóoka.[2] Kemény — mint Wesselényinek írta — maga is tapasztalta az olasz örökös tartományoknak elnyomóik iránt érzett gyűlöletét. *A szív örvényei* című

[1] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 362. l.)

[2] *Pesti Divatlap.* 1847. 40. (szept. 30.) sz.

regény hőseinek gondolatvilágában is Tommaseo, Manin s a caninoi herczeg, az olasz mozgalom vezetői, játszanak szerepet. Ezek után Kemény joggal ismételhette volna, a mivel Goethe 1786 okt. 14-ikén búcsúzott el naplójában Velenczétől: „Egyébiránt jól megrakodtam s magammal viszem a városnak gazdag, különös, a maga nemében páratlan képét".[1]

Kemény körülbelül annyi ideig tartózkodott Velenczében, mint Goethe. Wesselényi okt. 25-ikén írta, hogy Kemény hazaérkezéséről hallott,[2] s ha a Velenczétől Pestig terjedő útra hat napot, a zsibóiak értesüléséig öt napot számítunk, Kemény és Csengery visszaindulásának idejéül okt. 14-ikét kell megállapítanunk. Bármennyire vágyódott Kemény Rómába, ezúttal az idő rövidsége miatt nem valósíthatta meg vágyát, s meg kellett elégednie azzal, hogy láthatta az Adria mátkáját, Velenczét. Az *Ujabbkori Ismeretek Tára* is 1853-ban csak annyit említ, hogy „Kemény Velencze csatornáin s márványpalotáin táplálta regényírói képzelődését,"[3] s Csengery Loránt is határozottan tudja, hogy atyja, Csengery Antal, nem jutott el Rómába.[4] Kemény olaszországi kirándulása így is életének egyik legjelentősebb episodja. Lelkét a napfényes ég alatt s a derült környezetben elfogta az alkotás vágya, s képzelete még három év mulva is velenczei benyomásaihoz tér vissza. Velencze nagy hatásának jele az a hír is, melyet az *Életképek* szerkesztője okt. 30-ikán sietett olvasóival tudatni, hogy

[1] Goethe: *Italienische Reise.*

[2] Ferenczi Z.: *B. Wesselényi M. levelei b. Kemény Zsigmondhoz.* (*Irodalomt. Közl.* XI. 1901. 470. l.)

[3] *Ujabbkori Ismeretek Tára.* V. 1853. 57. l.

[4] Csengery Antal fiának, Csengery Lorántnak, közlése.

Kemény a folyóiratban közlendő öt különnemű czikken dolgozik.[1]

Kemény költői alkotásaihoz 1847-ben hiányzott az a nyugalom, melylyel a sors oly gazdagon ajándékozta meg Goethet majdnem két évig tartó olaszországi utazásában. Velencze után Pest merő szürkeségnek látszott. Kemény olaszországi útja miatt minden irodalmi kötelezettségével megkésett s a betegségig dolgozott, míg ügyeit rendezte. A sok kávé és éjjeli írás annyira meggyötörte idegeit, hogy a legkisebb zaj is ingerelte; még decz. 5-iki levelében is csak javulásról értesítette Wesselényit.[2] Állandóan nyugtalanította kedélyét a pénzkérdés is. Hazulról nem várhatott nagyobb segitséget, tehát nagyrészt írói díjaira támaszkodott, pedig ezek néha eléggé ingadoztak; így regényének egy kötetéért nem egészen 400 pengőt kapott.[3] Inkább bízhatott a *Pesti Hirlap*-ban, s minthogy 1847-ben a kikötött huszonnégy vezérczikk helyett négygyel többet írt, jól számított, mikor Wesselényi előtt a lap jövedelméből való évi részesedését 1200—1300 forintra becsülte.[4] A pengők lassan érkeztek, gyorsan repültek el, úgy hogy Kemény néha egyaránt únta mind a gyönyört, mind a gyönyör árát: a munkát, s feledve az általános becsülést, egy dolce far nienteért minden dicsőségét elcserélte volna.[5]

[1] *Életképek.* 1847. II. 18. (okt. 30.) sz.

[2] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz. (Irodalomt. Közl.* X. 1900. 360., 361. l.)

[3] Dr. Szádeczky B.: *Magyar írók levelei b. Jósika Miklóshoz. (Irodalomt. Közl.* XIX. 1909. 446. l.)

[4] Ferenczi Z.: *B. Wesselényi M. levelei Kossuth Lajoshoz.* Különlenyomat. 1903. 120. l.

[5] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz. (Irodalomt. Közl.* X. 1900. 363. l.)

Az élet nagy gondjai s apró kellemetlenségei azonban a költői ábrándokkal együtt eltörpültek a nagyszerű politikai jelenségek mellett, melyek a világtörténetnek egyik legmozgalmasabb korát vezették be. Így Kemény gondolatvilágát is mind inkább lefoglalták a modern Magyarország megteremtésének kérdései.

II.

A publicista szerepe az 1847-ik évi pesti társadalomban oly ingerlő volt, hogy a legnemesebb becsvágyat is kielégíthette. Alig van kor nemzetünk történetében, melyben a leírt gondolatnak nagyobb hatalma lett volna, mint a szabadságharczot megelőző évtizedben. Alig van irodalmunknak emléke, mely nemzetünk életében oly rohamos és oly korszakos átalakulást idézett volna elő, mint a *Pesti Hirlap*. Kossuthnak varázslatos vezérczikkei itt döntötték meg a rendi alkotmányt, Szalay László és társai, a centralisták, pedig itt vetették meg a modern magyar alkotmány alapját. Mennyire különbözött e világ az erdélyi hírlapirodalomtól, hol a szabad gondolat az önző érdekek és conservativ gondolkodás drótsövényén akadt meg! Minél inkább elkedvetlenítette Keményt az erdélyi közéletnek hanyatló szelleme s a kolozsvári országgyűlésnek szűkkeblűsége, annál inkább vonzotta az a hatáskör, mely a *Pesti Hirlap* hasábjain nyílt meg előtte.

Egész nagyságában bontakozott ki a lap feladata 1847 elején. Mióta a centralisták Kossuthtól átvették a *Pesti Hirlap* vezetését, nagy alkotó munkát végeztek; ők váltak a magyar nemzetnek politikai nevelőivé, ők magyarázták meg angol és franczia publi-

cistikai tanulmányaik alapján a valódi képviseleti kormány lényegét.[1] Tudós fejtegetéseik, melyekben sok szellemmel kutatták a megyerendszer fogyatkozásait, ellenérzéssel találkoztak még a reformok hívei között is. Sokan attól tartottak, hogy az erős támadások idő előtt meggyengítik a megyét, melyre az ellenzék mint biztos fegyverre számított küzdelmeiben. Ily aggodalmak miatt tompították Szalay és Eötvös a *Pesti Hirlap*nak 1846-ik évi folyamában központosító eszméiknek élét. 1847 azonban meghozta az ellenzék egységét, s így a *Pesti Hirlap* is nyíltan hirdethette politikai elveit, melyek az ellenzéki programm pontjai között foglaltak helyet. Már az első számban önérzettel jelenthette ki Csengery Antal, a szerkesztő, hogy „az ellenzék több kitűnő egyénisége a *Pesti Hirlap*nak nem egy nézeteiben osztozik, mely a közönség nagy része előtt talán még szokatlannak tetszik".[2] Szalay László az évenkénti országgyűlés s az utasítási rendszer kapcsolatát világította meg,[3] majd *Tájékozás a választási jog mezején* című vezérczikksorában az alkotmányos jogokat a census segítségével az értelmiség számára akarta biztosítani.[4] B. Eötvös József *Teendőink* című dolgozatában a *Pesti Hirlap*nak tizenkilencz számában az igazi alkotmányosságot a jog és teher egyenlőségére állította s ez alapon követelte az ősiség eltörlését, az általános örökvált-

[1] Beksics Gusztáv: *A magyar doctrinairek.* 1882.

[2] A czikk névtelenül jelent meg, de Marczali Henrik is *A legújabb kor története* czímű (1892.) művében (584. l.) Csengery Antalt nevezi meg a czikk szerzőjeként.

[3] *Pesti Hirlap.* 1847. 834., 838., 842. sz.

[4] *Pesti Hirlap.* 1847. 847., 864., 869., 873., 881., 899., 908., 918., 921., 929. sz.

ságot, a közös teherviselést s a népképviseletet.[1] Szalay nagyobb jogtudományi műveltséget s több kritikai szellemet vitt fejtegetéseibe, Eötvös gyakrabban idézett az emberiesség törvénykönyvéből s inkább hatott nemes pathosával. Az ő munkájukat egészítette ki Kemény Zsigmond. Míg Szalay és Eötvös a parlamenti reformnak egész területét s kiemelkedőbb csúcsait tekintették át, addig Kemény — Szalay megjegyzése szerint — az általános elveket magyar viszonyokra alkalmazta s szivesebben merült a részletek megvitatásába.[2]

Ily mélyreható tanulmánynyal kezdte meg Kemény hírlapírói munkásságát május 6-ikán a *Pesti Hirlap*nak 1847-ik évi folyamában abban a tizenkét vezérczikkben, melyeket *Eszmetöredékek a korteskedés és ellenszerei körül* czím alatt foglalt össze.[3] Ezekben újra visszatért a korteskedésről írt röpiratának gondolatköréhez, de tárgyának új és nagyobb jelentőséget adtak a meginduló pártharczok s magasabb politikai szempontok. Kutatásának irányát már kindulópontja jelzi, az a gondolat, hogy „alkotmányunk alapja a megyerendszer, ennek alapja a kortesember, a mennyiben a számszerű többséggel mindenütt ő rendelkezik". Kemény a kicsapongások megszüntetésé-

[1] *Pesti Hirlap.* 1847. 879., 880., 885., 886., 897., 906., 909., 926., 927., 928., 939., 940., 946., 947., 974., 976., 986., 987., 990. sz. — Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József.* 1903. 155., 156. l.

[2] Szalay László: *Tájékozás a választási jog mezején.* V. (*Pesti Hirlap.* 1847. 881. sz.)

[3] *Pesti Hirlap.* 1847. 875. (máj. 6.), 877. (máj. 9.), 878. (máj. 11.), 883. (máj. 20.), 884. (máj. 21.), 889. (jún. 1.), 891. (jún. 4.), 893. (jún. 8.), 894. (jún. 10.), 900. (jún. 20.), 904. (jún. 27.), 905. (jún. 29.) sz.

ben nagy haladást lát a megyerendszer reformja felé; így lesz tanulmánya a megyerendszer elemzése s az alkotmányreform tervrajza. Eszméit következőképen csoportosította.

Magyarországon a vesztegető s a kortesvezér nagyobb büntetést érdemel, mint a vagyontalan s műveletlen kortes, az ítélkezés pedig csak elmozdíthatatlan bírák kezében lehet elfogulatlan. De a legszigorúbb büntető szabályok végrehajtása is eredménytelen maradna a megyei intézmények reformja nélkül. A megye ugyanis a legkülönbözőbb természetű kötelességeket és jogokat halmozza egy egyénre, vagy testületre s így tág teret nyit a visszaélésre a törvénykezés termében, a tisztújításoknál s a politikai kérdések megvitatásánál. A megyei élet nem a nemzeti értelemnek s közérzésnek juttatta az állami hatalmat, hanem az országos kérdések megoldását is a nyers erőre bízta. Ennyi csábítás mellett sem a törvény, sem a bíró nem tud gátat vetni a pártszenvedélyeknek. Ellenszerekre van tehát szükségünk. Ilyen első sorban a megyei tisztviselet jogkörének czélszerű szabályozása, mi nélkül összes magánjogi reformjaink ingatag alapon épülnének fel. Más ellenszerül szolgálna a követválasztás törvényességének országgyülésen való verificálása, a követutasítások megszüntetése, évenkénti országgyűlés több évre választott követekkel. Mindezek közjogunknak önálló reformjai, melyek a képviseleti rendszerhez vezetnek, de az állami erőknek czélszerű elosztásával a corruptio terjedését is csökkentik.

Ez a gondolatláncz, mely a tizenkét vezérczikket összefoglalja, önmagában is becses, de még becsesebb az a rendkívül gazdag tartalom, mely szinte széttöri

a tanulmány égységét. Legnagyobb művészetet árul el Kemény a megyerendszer elemzésében. Alig van a megyei életnek része, hol ne fedezné fel a hazugságoknak egész halmazát. Ily hazugság a megyei tisztviselő szerepe, kinek jogai a kormányzástól a bíráskodásig, a kormány ellenőrzésétől a törvénymagyarázatig mindent felölelnek. A megye termében a politikai tanácskozás tulajdonképen leszavazás, ledorongolás s mindaddig az lesz, míg a legbonyolultabb tárgyakról oly tömeg határoz, melynek kilencz tized, máshol talán kilenczvenkilencz század része semmit sem ért a politikai kérdésekhez. A megye valósággal állandósítja az anarchiát, megtámadja a bírói függetlenséget s gyűlölködő családok versengésévé sülyeszti a közéletet. E százados igazságtalanságokról Kemény ép oly izgató torzképeket fest, mint *A falu jegyzőjé*nek költője; kíméletlen gúnyját sem az intézmények ódonsága, sem a pártok érzékenysége nem korlátozza. Elméssége néha szertelenségbe csap s kicsinyes ötletekbe merül, máskor ismét megnemesül s bölcseleti eszmék körébe emelkedik. Így lesz a megye satiricus rajzának alapgondolata az, hogy „az állam czélja felkeresni s használni az egyénekben rejlő minden erényt és értelmet". Így hatja át a parlamenti kormány dícséretét Montesquieunek az állami erők egyensúlyáról írt tana.

Kemény hírlapírói egyénisége az *Eszmetöredékek*ben vonta magára általánosabban a magyarországi politikai világ figyelmét. Beksics Gusztáv szerint úgy vonult be korteskedésről írt czikksorával a pesti sajtóba, mint egy publicista-fejedelem.[1] A mily határta-

[1] Beksics Gusztáv: *A magyar doctrinairek*. 1882. 50. l.

lannak tetszett ismereteinek birodalma, ép oly csodálatraméltó volt mesteri elemzése. Különösen félelmes ellenfélnek tüntette fel ellenállhatatlan okoskodása. Kemény egészen jelentéktelen politikai eseményeknek is tudott elvi jelentőséget adni s kiválóan értett a divatos eszmék eltorzításához. Hamar átlátta a politikai harcztér jellemét s a küzdelmet mindig előnyös érre fordította át; ha a közjogi kérdések hatalmasabb érdekekbe ütköztek, magánjogi vonatkozásaikkal keltett mellettük hangulatot. Borongó kedélyén eszméivel zsarnokoskodott s inkább akart elméleti tudósnak látszani, mint érzelmes költőnek. Előadása teljesen megfelelt egyéniségének, minden nehézkessége mellett érdekes volt, s bonyolult mondatszerkezeteit a szellem fénye sugározta be.

Kemény centralistának vallotta magát s ugyanazokba az ellenérzésekbe ütközött, melyekkel a centralisták már régóta küzködtek. A conservativeket nyugtalanította, hogy Kemény kevés conserválni valót talált az ősi alkotmányban s minden téren a reformok szükségét hirdette. Megzavarták Kemény torzképei Kossuthnak s híveinek terveit is, kik a megyét semmiféle parlamenti kormányért nem áldozták volna fel. Ezekre czéloz Pap Endre, mikor a *Pesti Hirlap*ban b. Kemény Zsigmondhoz intézett levelében az időszerűtlenség vádja ellen védi Kemény czikkeit.[1] Kemény nem élezi ki az ellentétet, de itt-ott megenged magának egy-egy gúnyos megjegyzést az ellenzék szóvirágaira. Elmésen évődik a *Hetilap*nak „virágos eszű“ szerkesztőjével is, ki a *Pesti Hirlap* vezérczikkíróinak száraz modora miatt panaszkodott, s csipős

[1] Pap Endre: *Nyílt levél b. Kemény Zsigmondhoz.* [*Pesti Hirlap.* 1847. 951. (szept. 17.) sz.]

gúnyja, mely a magyar politikai lapoknak czifra okoskodásait éri, első sorban a *Hetilap* munkatársainak, köztük Kossuthnak is szól. Több rokonérzést mutatott Kemény Széchenyi iránt, mikor a közlekedési ügyeknek egységes vezetését a megyék önkényével szemben védte.

Valóban nem csoda, ha Kemény *Eszmetöredékei* nagy megütközést keltettek Zsibón. Wesselényi báró nem ismert a czikkekben barátjára; bántotta a gúnyos hang, a rejtett czél, a vegyes pártszín, de legfájdalmasabban érintette a megye ellen intézett támadás, hiszen ő a megyei utasításokat is a magyar alkotmány sérthetetlen ékköveinek tartotta. Alig olvasott el Kemény vezérczikkei közül hatot, ingerülten írt róluk levelében bírálatot: „Nekem úgy tetszik, hogy ezen czikkeken, kivált helyenként, nagyon is meglátszik, hogy beteg voltál. Sötét kedély, helyenként nehéz, szinte érthetetlen stil, epésség s olykori furcsálkodás oly dolgok felett, miket profanálni nem illő, vagy nem helyes".[1] Kemény kímélettel védekezett, mert nem akarta baráti érzelmeit politikai nézeteivel szembeállítani. A homályosság miatt a censurát vádolta, mely tatár módra tépázta meg czikkeit, vezető elveit azzal mentegette, hogy azok az ellenzéknek s a *Pesti Hirlap* szerkesztőségének programmpontjai; az utasítások kérdésében pedig Deákra s Kossuthra hivatkozott, kik elvben szintén feladták a megyék utasító jogát.[2]

[1] Ferenczi Z.: *B. Wesselényi M. levelei b. Kemény Zsigmondhoz.* (*Irodalomt. Közl.* XI. 1901. 363. l.)

[2] B. Kemény Zsigmondnak b. Wesselényi Miklóshoz 1847 júl. 2-ikán írt levele a Nemzeti Múzeum levéltárának törzsanyagában van s *A Hon* 1877. évi 48. számában jelent meg.

Kemény hírlapírói egyéniségének vonásai nem igen változtak, míg törekvéseinek végső czélját el nem érte. Törhetetlen erélylyel küzdött a népképviseletért s a censussal szabályozott egyenes választójogért. Egyszer elméletibb, másszor gyakorlatibb volt, egyszer több gúnyt, másszor több nemes pathost vegyített fejtegetéseibe, de ő maradt mind végig politikai viszonyainknak legélesebb szemű elemzője s vezető eszméjének legkövetkezetesebb híve. Pártpolitikai nézeteire is az egyes pártoknak a parlamenti reformmal szemben elfoglalt álláspontja volt döntő.

Minél nagyobb tekintélyt vívott ki magának Kemény hírlapi czikkeivel, annál elhatározóbb hatással vegyült pártjának mozgalmaiba. Különös alkalmat adtak erre az ellenzékben lappangó ellentétek. Rövid időre a forrongó elemek között összhangot teremtett Deáknak engesztelő szelleme, ki május 9-ikén érkezett Pestre, hogy a márcziusi tanácskozás határozataiból egységes programmot szerkeszszen. A június 4-iki gyűlés elfogadta Deák fogalmazásában az „ellenzéki nyilatkozat"-ot, de Kemény úgy látta, hogy a párt növekedésével visszavonásai is szaporodnak. A bomlást következőképen jellemezte Wesselényi báróhoz szept. 21-ikén intézett levelében: „Majd minden kérdés keserűséggel folytattatik, kivált mióta Deák baráti körben jobbrészt a *Pesti Hirlap* nézetei mellett nyilatkozván, és Batthyány Eötvös Pepivel ügyét összecsatolván, félig-meddig két akolra kezdénk oszlani, két főnök pálczája alá jutánk, míg aztán az extremebb gondolkozásúak, Madarászék és Perczelék sem egyikünkkel, sem másikunkkal nem látszanak megelégedve lenni".[1]

[1] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényihez.* (*Erdélyi Múzeum.* XVI. 1899. 662. l.)

Kemény hosszabb ideig beszélgetett májusban a Pesten időző Deákkal az ellenzéki vezérség kérdéséről, főkép Szemere Bertalan egyéniségéről;[1] részt vett augusztusban azon a zártkörű értekezleten is, mely Batthyány összehívására a közelgő országgyűlési választásokkal foglalkozott.[2] Nyilatkozatai után semmi kétségünk sem lehet, hogy a hol tehette, egész tudásával s meggyőződésével támogatta azt a politikát, melyet *Eszmetöredékei*ben magáénak vallott. Mégis maga is leghathatósabb fegyvernek tollát tartotta s augusztus közepén újra felvette gondolatainak fonalát a *Pesti Hirlap*ban.

A *Pesti Hirlap* augusztus 13-ikán, 15-ikén s 19-ikén közölte Keménynek *Ismételgessünk* című czikksorát.[3] Ebben az alkotmányos központosítás híve tart számadást a *Budapesti Hiradó*val s a conservativ párttal, mely az országgyűlési követigazolástól a megyék autonomiáját féltette. A kérdést Kemény az országgyűlés tekintélye szempontjából ítéli meg, de fogalomzavart lát a conservativek aggodalmaiban, mert meggyőződése szerint a megye autonomiája épen akkor mállik szét, ha a követválasztást továbbra is a nyers erő igazolja.

Nagyobb szenvedélylyel támadta Kemény a *Pesti Hirlap*nak szept. 21., 24., 26. számaiban a pestmegyei ellenzéket, mely a követutasítás egyik pont-

[1] B. Kemény Zsigmond levele b. Wesselényi Miklóshoz 1847 júl. 2-ikán. (A Nemzeti Múzeum levéltárának törzsanyagában s *A Hon* 1877. évi 48. számában.)

[2] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Erdélyi Múzeum.* XVI. 1899. 662. l).

[3] *Pesti Hirlap.* 1847. 931. (aug. 13.), 932. (aug. 15.), 934. (aug. 19.) sz.

jául elfogadta, hogy a földesúri hatalom alatt lévő községek küldötteinek a megyei közgyűléseken szavazat adassék.[1] Három czikkének czíme: *Montesquieu és I. Béla király*. Leginkább kihívta maga ellen a kritikát Pest megyének második alispánja, Nyáry Pál, ki a határozat alkalmával lelkes beszédet mondott a nép politikai neveléséről s az eszmék felfrissítéséről. Gúnynyal fordul Kemény is ellene, szétszedi a radikalismus szóvirágait s arra a bizarr eredményre jut, hogy a pestmegyei reformterv semmi rokonságban sincs Montesquieunek, a képviseleti rendszer mesterének, eszmevilágával, de azért nem új, mert tulajdonképen I. Béla királynak elavult törvényjavaslata. Kemény gúnyolódásának tartalmat és súlyt újra a parlamenti kormányformába vetett hite ád. Éles elméje a zavaros reformtervben is felfedezi az általános szavazati jog s kettős választás eszméjét. Szellemes gúnyirata politikai hitvallássá, szemrehányássá változik, mikor Pest megyét az ellenzék közös megállapodásaira figyelmezteti e néhány mondatban: „Mi komolyan akartunk. És egyenesen azt akartuk, a mit bevallánk. S mi vala az egyik fő eszme, mely iránt pártunkban különvélemény nem létezett? Az, hogy alkotmányos reformjaink által a képviseleti rendszerre törekszünk".

Kemény hírlapi dolgozataiban soha sem tévesztette szem elől politikai törekvéseinek végső czélját, mindamellett az államtudományi elméletek magaslatairól gyakran leszállott a párttusák mozgalmai közé. Ezért lett hatása nélkülözhetetlen eleme annak a szellemnek, mely a megyei utasításokban s a követválasztá-

[1] *Pesti Hirlap*. 1847. 953. (szept. 21.), 955. (szept. 24.), 956. (szept. 26.) sz.

sokban nyilatkozott. Új korszak kezdetét hirdette a pártok felvonulása a megyék tanácskozó- és választótermeiben. Az ellenzék többségre tett szert, s még némely conservativ megye utasításai is oly szabadelvűek voltak, minőket néhány évvel előbb az ellenzék sem adott követeinek. A politikai küzdelem a pártok tekintélyei körül tömörült. A kormány vezetését forma szerint is gr. Apponyi György vette át. Pest megye egyik követéül Kossuth Lajost küldte az országgyűlésre, kit multja s egyénisége az ellenzéki vezérségre jelölt ki. Az ő ellensúlyozása végett választatta meg magát gr. Széchenyi István Moson megye követévé. Az események színpadán feltűnt a főrendiházi ellenzék vezére, gr. Batthyány Lajos is; az ő erélye volt Kossuthnak legnagyobb erőssége a pestmegyei követválasztás alatt.

Az országgyűlés küszöbén jogos önérzettel állapítja meg Kemény a nagy politikai átalakulás nyilvánulásait a *Pesti Hirlap*nak nov. 2., 4., 7., 11., 12., 14-iki számaiban *Időjelek* czím alatt.[1] Mindenfelé reformtörekvések tűnnek szemébe, de mégis leginkább azon vágy terjedésének örvend, mely az országgyűlés tekintélyének emelését czélozza. E nevezetes változás jele, hogy a megyék többsége kárhoztatta az utasítási rendszert s követelte az évenkénti országgyűlést több évre választott követekkel. Még örvendetesebb tünet gr. Széchenyi Istvánnak, a közlekedésügyek igazgatójának követsége s benne a kormánynak az országgyűlésen való képviselése. Kemény azonban mindezt csak kezdetnek tartja, míg az országgyűlés Pestre nem

[1] *Pesti Hirlap.* 1847. 977. (nov. 2.), 978. (nov. 4.), 980. (nov. 7.), 982. (nov. 11.), 983. (nov. 12.), 984. (nov. 14.) sz.

költözik, míg a sajtó nem nyilatkozhatik szabadon a törvényhozásról, s míg kinevezett elnök vezeti a tanácskozásokat. Megczáfolhatatlan érvekkel bizonyítja, hogy az országgyűlésnek e legközelebbi akadályokat kell a parlamenti kormány útjából elhárítania. Megrajzolja a független, nemzeti törvényhozás eszményképét is, sokkal teljesebben, mint idáig bármikor, s a csábító kép körvonalait e néhány mondatban vonja meg: „Midőn utasítás nélkül választatnak követeink, és megválasztásukat az alsó tábla verificálja; midőn évenként és választott elnökök alatt tartatik országgyűlés; midőn a kormány formulázott javaslatokkal lépend fel, s főhivatalnokai a tanácskozmányokban mint követek vesznek részt, a rendet pedig auditorium nem zavarja meg, az országházbani nyilvánosságot a sajtó szabadon terjeszti, és a hongyűlés, hogy ért tervek fölött határozhasson, bizottmányokká alakul: midőn ezek meg fognak történni, akkor már a diéta tekintélyének emelésére vezető út első stadiumán áthaladtunk, s a küzdelmeknek egy szép, eredményekben gazdag korszaka végződik be".

Vajjon hitte-e Kemény, hogy eszményképe hamarjában megvalósul? Ily hit álmodozás lett volna tőle, mikor a magyar politikai élet készületlen volt a parlamenti kormányrendszer alkalmazására. Ha valaki, épen ő tudta, hogy még a centralisták sem kutatták ki reformterveiknek minden vonatkozását, mert természetellenes szövetségre léptek az ellenzékkel, mely a megyerendszert tette politikájának alapjává. Két évvel később, a kiábrándulás napjaiban, *Forradalom után* című röpiratában így jellemezte maga is a centralisták lelkiállapotát: „Annyiszor látták a kor bálványimádását egy régi rendszer s néhány pártfőnök

iránt, hogy végtére szükségtelennek hitték számot vetni elméleteikkel s felmérni a gyakorlati tért, a hová és a meddig akarnak építeni, mert — mint képzelték — erre még elég idő van, s a jelen viszonyok hamar nem élik túl magukat".[1]

Nem sokat remélhetett Kemény az országgyűléstől sem, hisz onnan épen azok hiányoztak, kik a parlamenti kormány kérdését először fogalmazták s leginkább pártolták. Eötvös nem jutott be az alsóházba, bár követté választását Deák az ellenzék tagjainak lelkére kötötte; Szalay s Kemény sem foglalhattak helyet a törvényhozás termében. Az ellenzék vezetését Kossuth ragadta magához, ki gyakran korlátlanul uralkodott az egész országgyűlésen. Ő ugyan felirati beszédében felajánlotta erejét a parlamenti kormány megvalósítására, de ez inkább szónoki fogásnak látszott, mint komoly elhatározásnak. A parlamenti kormány ügye az országgyűlés tárgyalásaiban csakhamar egészen háttérbe szorult a közös teherviselés, örökváltság, ősiség s a Részek kérdése mellett.

Ily viszonyok között Kemény annál kevésbbé sietett Pozsonyba, mert jó ideig a betegség is visszatartotta az utazástól. Deczember 15-ikén ígérte ugyan Wesselényinek, hogy a télnek egy részét Pozsonyban tölti,[2] de még deczember 27-ikén is csak az ígéret mellett maradt.[3] Mindazáltal Pestről is állandó figyelemmel kísérte az országgyűlés eseményeit. Sok kifogása volt a királyi előadások s a hozzájuk csatolt

[1] Kemény Zsigmond: *Forradalom után.* 1850. 82., 83. l.

[2] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 361. l.)

[3] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Erdélyi Múzeum.* XVI. 1899. 663. l)

törvényjavaslatok ellen, különösen rosszaknak találta a katonai élelmezésről, a Részekről s a városok rendezéséről szóló javaslatokat. Az elsőre vonatkozólag Csengerývel együtt dolgozott glossákat a követek számára. Még többet fáradozott a Részek érdekében. Az ellenzék főbb embereinek fölszólítására majd véleményt mondott a bonyolult kérdésről, majd adatokat gyűjtött a Részek visszacsatolásának tárgyalásához.[1] Ilyen módon járult hozzá ahhoz a nagy diadalhoz, melyet Kossuth a százados sérelemről mondott beszédével 1848 jan. 14-ikén aratott.

Leginkább kihívta Kemény ellenérzését a városok rendezéséről szóló javaslat. Az országgyűlés kijelölt tárgyai közül a városi ügyben érvényesülhettek volna azok az eszmék, melyekkel a centralisták a *Pesti Hirlap* hasábjain az alkotmány reformjának irányt adtak. Joggal bántotta tehát Keményt a kormánynak s a conservativ pártnak terve, mely a rendezés alapjává a kétfokú választást tette. Decz. 5-ikén jelentette Wesselényinek, hogy mihelyt jobban lesz, megtámadja a javaslatot.[2] Decz. 23-ikán meg is kezdte támadását a *Pesti Hirlap*ban *Városi ügy* (*kétfokú választás*) című dolgozatában, mely a lapnak decz. 28., 30., 31-iki s 1848 jan. 4., 6-iki számaiban folytatódott.[3] Az elmés czikksor egyrészt a francziaországi pártok jellemzése, másrészt a kétfokú választás torzképe.

[1] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 361. l.)

[2] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 361. l.)

[3] *Pesti Hirlap.* 1847. 1006. (decz. 23.), 1008. (decz. 28.), 1009. (decz. 30.), 1010. (decz. 31.); 1848. 1012. (jan. 4.), 1013. (jan. 6.) sz.

Benne a kétfokú választás úgy tűnik fel, mint rendszerezett hypocrisis, mely néphatalmat ígér s meghamisítja a közvéleményt. Kemény elemzése szerint a conservativ párt reformterve is magán viseli a képmutatás minden jelét s megoldhatatlan feladatot ró a népre, mikor vele akarja kijelöltetni azt a kétvagy háromszáz egyént, kik követet választszanak. Mi lehetne ily választásnak más eredménye, mint az, hogy a politikai befolyás oly zártkörű testület kezébe kerül, milyent a census és közvetetlen választás hívei soha sem mernének javasolni? Kemény pusztán a politikai fogalomzavarból magyarázza meg, hogy a magyar conservativek a városi kérdésben a választásnak ugyanazt a módját akarják alkalmazni, melyet Francziaországban a köztársaságiak, demagogok s munkaszervezők imádnak.

Ennyi elemzést s ennyi gúnyt nem bírt ki a conservativ tervezet. Nem sokára a kerületi választmány új törvényjavaslatot dolgozott ki, mely jan. közepe táján került tárgyalásra. A választmányban s a kerületi ülésen az ellenzék volt a helyzet ura, de Kemény Zsigmondnak nem sok öröme telhetett az új reformtervben sem. Szentkirályi és Kossuth a municipiumot, mint alkotmánybiztosítékot, szükségesnek tartották s azt akarták, hogy a városi követ ép úgy municipium képviselője legyen, mint a megyei követ; ők tehát ugyanazon censushoz kötötték a községi és követválasztó jogokat. Ezzel ellentétben Kemény és társai a városok politikai befolyását elkülönítették a közigazgatás kérdésétől s a városi ügyet a népképviselet első lépcsőjéül szemelték ki. Legközelebb járt e központosító eszméhez Szemere Bertalan, ki február közepe táján kétféle censust ajánlott, még pedig

a jogok fontossága szerint kisebb községit s nagyobb országost.[1] Szemere módosítását az ellenzék s a conservativ párt egyenlő hévvel ellenezte. Maga Kossuth állt ki a községi rendszer védelmére s ekkor tette azt a megjegyzést, hogy „a census nem elv s alkut enged". Erre Szemere a február 19-iki kerületi ülésen visszavonta indítványát.[2]

Kemény a városi kérdésben mind inkább ellentétbe került Kossuthtal s pártjával. Mint Wesselényinek írta, a qualificatiok megkülönböztetését, mi Szemere javaslatának lényege, ő indítványozta legelőször egy bizottságban.[3] A két indítvány rokonságából még érthetőbbé válik Kemény felháborodása február 19-ike miatt. Mily kivihetetlennek látszott előtte a parlamenti kormány megvalósítása, mikor a kettős census, a parlamenti reformnak első csilláma, is oly nagy ellenérzésre talált a pozsonyi országgyűlésen! Most már nem kímélte az ellenzéket sem, első sorban ellene írta a *Pesti Hirlap*nak márcz. 3-iki vezérczikkét, melynek *Február 14-ike és február 19-ike* czímet adott.[4] A czikkben a febr. 19-iki pozsonyi országgyűlésre a febr. 14-iki párisi czáfol rá, a mennyiben a census Odillon Barrotnak életkérdés, a pozsonyi ellenzéknek pedig mellékes ügy. Kemény a qualificatiotól teszi függővé a magyar közjog jövendőjét s gúnyosan állapítja meg, hogy egész Európában csak Magyarország az a kivételes terület, „hol még a reformbarátok nézete szerint is az egész qualificatioban

[1] *Pesti Hirlap.* 1848. 1041. (febr. 24.) sz.

[2] *Pesti Hirlap.* 1848. 1044. (febr. 29.) sz.

[3] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz. (Irodalomt. Közl.* X. 1900. 364. l.)

[4] *Pesti Hirlap.* 1848. 1046. (márcz. 3.) sz.

semmi elv sem rejlik, az tisztán alkuvási kérdés, melyet minden kaptára lehet vonni". Minden jel arra mutat, hogy az éles kritika főkép Kossuth ellen irányult. Így magyarázta ezt Wesselényi báró is, ki megdöbbenve olvasta zsibói magányában a fulánkos czikket. A vak államférfiú szerette volna visszatartani a kezet, mely Kossuth ellen emelte fel tollát, szerette volna Keményt mindenre, mi előtte szent, kényszeríteni, hogy hagyjon fel Kossuth támadásával. Márcz. 9-iki levele szerint nemzeti csapásnak tekintette, ha Kossuth hatása gyöngíttetik, bűnnek mindazt, mi e nemzeti csapást előidézi; egyébiránt megingathatatlanul hitte, hogy Kemény tudtán kívül Széchenyi politikájának eszköze.[1]

Volt-e Wesselényi rémlátásának alapja?

Annyi bizonyos, hogy Keményben több rokonérzést ébresztett Széchenyinek bonczoló elméje és sötét kedélye, mint Kossuthnak merész szenvedélye s csillogó optimismusa. Ezt bizonyították azok a hírlapi czikkek is, melyekben Kemény nyíltan támogatta Széchenyi politikáját. Másrészt Széchenyi is igyekezett Keményt minél inkább körébe vonni. Tasner Antalhoz, Kovács Lajoshoz s b. Eötvös Józsefhez írt leveleiben majd üdvözletét küldte neki, majd az országgyűlés belső dolgairól értesítette, majd meg a kormány javaslatairól kérte ki véleményét.[2]

A mint Kemény napról-napra inkább féltette az országgyűlés eredményeit Kossuthnak szinte korlátlan

[1] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz. (Irodalomt. Közl.* XI. 1901. 474. l.)

[2] Gróf Széchenyi István *Levelei.* III. 1891. 523., 598., 563. l. Kovács Lajos: *Gr. Széchenyi I. közéletének három utolsó éve.* 1889. I. 225. l.

hatalmától, ép oly arányban növekedett tisztelete Széchenyi vállalkozása iránt, ki a politikai pártoknak haladó elemeit akarta Kossuth fékezésére egyesíteni. Keménynyel együtt b. Eötvös Józsefnek s Kovács Lajosnak volt legtöbb része abban, hogy a pesti közvélemény mind több rokonérzéssel fogadta Széchenyi politikáját. Tasner Antal nyilatkozata szerint leginkább ők hárman bírálták meg Széchenyi számára az ősiségi törvényjavaslatot, a városi kérdést s a vukovár-fiumei vasút ügyét.[1]

Így Kemény Zsigmond is be volt avatva a Kossuth ellen szőtt tervek részleteibe. Már egyik deczemberi levelében említette a kormány engedményeit, melyekért később az ellenzéki pártvezérek Kossuthot majdnem magára hagyták az administratori kérdésben.[2] Még inkább magával sodorta Keményt a pártharcz 1848 februárjában. Ekkor már a centralisták szakítani akartak Kossuthtal s azon gondolkodtak, hogy Eötvös, vagy Kemény, vagy Csengery vagy Szalay vezetésével új lapot indítanak.[3] Ekkor tervezte végső csapását a Kossuth ellen alakult titkos szövetség Széchenyi közlekedésügyi reformjavaslatával, mely tulajdonkép Kovács Lajos munkája volt.[4] A javaslat látszólag a vukovár-fiumei vasút eszméje ellen fordult,

[1] Tasner Antalnak 1849. decz. 27-ikén kelt nyilatkozata a Magyar Tudományos Akadémiának Széchenyi-múzeumában van.

[2] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomtört. Közl.* X. 1900. 361., 362. l.)

[3] Viszota Gyula: *B. Eötvös József levelei Széchenyi közlekedési javaslatáról.* (*Budapesti Szemle.* CLXXIX k. 1919. 106., 128. l.)

[4] Kovács Lajos: *Gr. Széchenyi I. közéletének három utolsó éve.* 1889. II 16—39. l.

valójában pedig Kossuth vezéri hatalmának megdöntését czélozta.

Kemény gr. Széchenyi Istvánhoz 1848 febr. 29-ikén írt levelében mindenképen helyeselte a közlekedési javaslatnak rejtett czéljait, ettől várta Kossuth hatalmának megtörését s egy független párt alakulását.[1] Ezek után a *Február 14-ike s február 19-ike* czímű vezérczikket is úgy tekinthetjük, mint a Kossuth ellen indított küzdelemnek egyik mozzanatát, bármenynyire tiltakozik is e feltevés ellen Kemény 1848 márcz. 19-ikén Wesselényihez intézett levelében. Védekezésének főbb pontjai, hogy kritikája Szentkirályira, nem Kossuthra vonatkozott, hogy czikkének alapgondolatát, a qualificatiok megkülönböztetését, Eötvös báró és Széchenyi gróf is ellenezték.[2] Mindazáltal Wesselényi eltalálta Kemény szavainak igaz értelmét; a hírlapi támadás főkép Kossuthot érte, ki magáévá tette Szentkirályinak a censusra vonatkozó nyilatkozatát. Kemény legfeljebb a politikai függés vádját utasíthatta volna vissza, a mennyiben teljesen jogosultnak tarthatta márcz. 2-iki czikkét, mikor — meggyőződése szerint — az ellenzék a parlamenti kormány eszméjét a városi ügyben cserbenhagyta. Ezért ígérte czikkének végén, hogy még néhány lapszámon keresztül fog a február 19-ikén elmondott különböző nézetekről elmélkedni.

Márczius 3-ikán még sem folytatta czikkét Kemény

[1] B. Kemény Zsigmond levele gr. Széchenyi Istvánhoz. Viszota Gyula: *B. Eötvös József levelei Széchenyi közlekedési javaslatáról. Budapesti Szemle.* CLXXIX. k. 1919. 144—146. l.)

[2] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz. (Irodalomt. Közl.* X. 1900. 364. l.)

Zsigmond. Ettől azonban nem Wesselényinek márcz. 9-ikén írt levele tartotta vissza, sokkal inkább kivették kezéből a tollat a világtörténeti események s az országgyűlésnek felemelő jelenetei.

Pozsonyba márczius elsején érkezett a hír, hogy Párisban a forradalom győzött, Lajos Fülöp lemondott, s köztársasági kormány alakult. E hír, mely egész Európában megrendítette az elnyomó hatalmak uralmát, fordulópontot jelentett a magyar politikai életben. A párisi forradalom szelleme ragadta Kossuthot arra a merész elhatározásra, hogy parlamenti kormányt követeljen hazája s alkotmányt a monarchia minden tartománya számára. Indítványát s felirati javaslatát márczius 3-ikán terjesztette be, s az egész alsó tábla egyhangúlag jelentette ki, hogy a magyar felelős miniszterium alakítását minden reform alapföltételének tekinti.

Az alsó tábla határozata sehol sem kelthetett nagyobb meglepetést, mint a centralisták körében, hiszen legszebb ábrándjaikat szinte varázsütésre valósította meg Kossuth. A rendkívüli események Keményt is izgalomba hozták, s még márcz. 3-ikán lázas sietséggel értesítette Wesselényit e néhány sorban: „Valahára sikerült *magyar*, *független* és *felelős* miniszteriumot nyernünk. Conservativ és ellenzék közakarattal fogadták el az európai értelemben vett alkotmány alapeszméit. Constituáló testületté vált az országgyűlés. Három hét alatt készen lesz chartánk. Kossuth szintúgy, mint Somsich, István herczeg szintúgy, mint Széchenyi gróf, elfogadták azon elveket, melyekért a *Pesti Hirlap* annyiszor félreértetve, annyiszor megtámadtatva küzdött. Magyarország történetében új korszak kezdődik. Kossuth határtalan erélyt

fejtett ki a parlamentaris kormány védelmében. Áldja meg az Isten ezért őt! Győztünk végtére!"[1]

A kitörő lelkesedés ott rezeg a levélnek minden szaván s annyira megdöbbentette Wesselényi bárót is, hogy komolyan aggódni kezdett barátjának egészségi állapota miatt.[2] Mily anachronismussá vált egyszerre Kemény márcz. 2-iki czikkének folytatása! Kossuthban a kor szelleme, a nemzetnek kiirthatatlan szabadságvágya nyilatkozott diadalmasan, s ez ragadta meg ellenállhatatlan erővel Kemény Zsigmond lelkét is.

Kemény a *Forradalom után* czímű röpiratában mindenképen igyekezett Kossuth szerepét eltorzítani, indítványát lekicsinyelte s úgy tüntette fel, mint utolsó mentőeszközt, melyhez az ellenzéki vezér fenyegetett népszerűségének védelmére nyúlt.[3] Igy Kossuth hatása valóban nem lett volna más, mint a szenvedélyek mámora. 1848 márcziusában azonban Kemény egészen másképen gondolkozott Kossuthnak világtörténeti hivatásáról s ép oly csodálattal tekintett a parlamenti kormányrendszernek győztes hősére, mint Széchenyi, ki magasabb, láthatatlan hatalmak szövetségesét látta politikai ellenfelében. S hogy lelkesedése nem volt az idegeknek pillanatnyi játéka, hanem benső meggyőződés nyilatkozása, arról tanuskodik Wesselényihez márcz. 19-ikén intézett levele. Kemény itt is önérzettel gondol eszméinek diadalára, melyeket a *Pesti Hirlap*ban hirdetett, s egyszersmind a legna-

[1] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Erdélyi Múzeum.* XVI. 1899. 663., 664. l.)

[2] Ferenczi Z.: *B. Wesselényi M. levelei b. Kemény Zsigmondhoz.* (*Irodalomt. Közl.* XI. 1901. 475—478. l.)

[3] Kemény Zsigmond: *Forradalom után.* 1850. 121—126. l.

gyobb hálával ismeri el Kossuth érdemeit e mondatban: „Én mélyen érzem, hogy sokkal tartozom a gondviselésnek s a gondviselés után legtöbbel Kossuthnak, ki a *Pesti Hirlap* tanainak apostola lőn".[1]

A márcziusi események Kemény politikai eszméinek sorsát a törvényhozás s az utcza hatalma alá juttatták. Pozsonyban Kossuth lett az alsó és felső háznak mindenható urává. A bécsi és pesti forradalom neki szolgáltatott igazságot; a főrendiház és udvar ellenállása az ő erélyén tört meg; leginkább ő küzdötte ki a magyar nemzet számára a felelős, független miniszteriumot. Kemény a távolból nézte az udvar és nemzet küzdelmét; ép oly kevés befolyása volt a törvényhozásra is, mely a márcz. 17-iki királyi leirat értelmében alkotmányozó gyűléssé alakult. A törvényeket Kossuth szellemében gőzerővel készítette egy szűkebb körű bizottság, s az országgyűlés inkább kihirdetésre, mint tárgyalásra szolgált. Így jött létre rövid három hét alatt márcz. 18-ikától ápr. 6-ikáig a legnagyobb izgalmak között az az alkotmány, mely Magyarországnak állami életét egészen új alapra helyezte. Ily körülmények között hogyan érvényesülhetett volna a sajtónak tárgyias kritikája? Kemény hallgatott, s a szervezés munkája gyakran izgatók kezébe került, kik a multat nem tudták a jelennel kellőképen összekötni. Mindazáltal az ápr. 11-ikén szentesített törvénykönyv nagyjában úgy ölelte fel a kor reformeszméit, a hogyan Kemény és centralista társai egykor a *Pesti Hirlap*ban fejtegették őket. Legnagyobb eltérés az volt köztük, hogy a negyvennyolczadiki alkotmány a nemeseknek, mint nemeseknek hagyta meg a választó-

[1] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 364. l.)

jogot, míg a *Pesti Hirlap* minden társadalmi választófalat le akart rombolni.

Közelebbről érintette Keményt az a forradalmi szellem, mely márcz. 15-ike óta teljesen felforgatta a főváros társadalmi életét. Az utczákat zavargó tömegek lepték el, a tereken pedig rajongó ifjak ígértek világszabadságot a népgyűléseknek. Kemény sokkal jobban ismerte Magyarország és Ausztria bonyolult kapcsolatát, hogy sem a függő kérdéseket hangos szónoklatokkal megoldhatóknak hitte volna. Minden valószínűség szerint márcz. 14-ikén ő is rosszalta az Ellenzéki Körben az ifjúság szándékát, mely a nemzetnek tizenkét kívánságát kérvény alakjában szerette volna az országgyűlés elé terjeszteni; márcz. 15-ikén pedig — úgy látszik — részt vett a Csányi-féle értekezleten, mely az ellenzék tekintélyével akart a szenvedélyeknek gátat vetni. Nagy elismeréssel rajzolja Kemény *Forradalom után* című művében Nyáry Pált, Pest megyének erélyes alispánját, mint a forradalmi szellem fékezőjét; bizonyára az izgalmas napokban is teljes erővel támogatta Nyáry törekvéseit.[1] Erre czélozhat márcz. 19-iki levelében azzal a panaszszal, hogy minden percze éjjel-nappal le van foglalva, s Isten tudja, meddig s hogyan győzheti.[2] Kemény izgalmait több más adat is jelzi. Ő is tagja volt annak a bizottságnak, melyet a helytartótanács márcz. 15-ikén Klauzál tanácsára a sajtóvétségek megbírálása végett állított össze.[3] Mint a márcz.

[1] Lásd a márcziusi napok rajzát Kemény Zsigmondnak *Forradalom után* című röpiratában. 1850. 135—140. l.

[2] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 364. l.)

[3] *Pesti Hirlap.* 1848. 2. (márcz. 18.) sz.

21-iki pestmegyei közgyűlés határozatából kitűnik, Kemény is azok közé a honpolgárok közé tartozott, kiknek feladata volt a nemzetőrség alakítása s a törvényes rend fenntartása.[1] A *Pesti Hirlap* pedig ápr. 8-iki számában jelentette, hogy Kemény Zsigmond is Pulszky Ferenczczel együtt tiszti rangot viselt egy nemzetőrzászlóaljban, melybe főkép írók állottak be.[2]

Mindezekben a mozgalmakban Kemény nem keltett nagyobb feltűnést. Egyéniségének kevés vonása volt, mely az utczai tömeget hódolatra indította volna. Leginkább hiányzott belőle a márcziusi ifjaknak naiv rajongása. Ő már 1847 deczemberében Ausztriának külpolitikai viszonyaiból arra a következtetésre jutott, hogy az ország katastropha szélén áll, s komolyan féltette az alkotmány ügyét.[3] Mennyivel jogosabb volt aggodalma, mikor az országnak forradalmi hangulata veszélyeztette az országgyűlés munkáját! Az aggodalmakat biztató jelek oszlatták el. Márcz. 31-ikén b. Eötvös József hozta Pestre a hírt, hogy a miniszterium meg van erősítve. Ápr. 11-ikén a királyi család jelenlétében szentesítette a király az országgyűlés törvényczikkeit. Ápr. 14-ikén vonult be az új kormány az ünneplő fővárosba, s másnap a csendbizottság a miniszterium kezébe tette le a hatalmat.

A nagy nemzeti átalakulásban Keménynek, valamint centralista társainak a tervező szerepe jutott, de a tervet Kossuth hajtotta végre. Egyik fél jelentőségét kisebbíteni a másik rovására annyit jelentene, mint

[1] *Pesti Hirlap.* 1848. 8. (márcz. 24.) sz.

[2] *Pesti Divatlap.* 1848. 17. (ápr. 8.) sz.

[3] Ferenczi Zoltán: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 363. l.)

szembeállítani a tettet a gondolattal. A kérdést maga Kemény döntötte el, mikor Csengeryvel együtt beismerte, hogy a centralisták tették a parlamenti kormány eszméjét a nemzeti átalakulás vezérgondolatává, de „a gondviselés világesemények által teljesítette szívüknek hő s csak évek fáradalmai után elérhetőnek hitt vágyait".[1] Kemény joggal mutathatott hírlapi czikkeire; a bennük kifejtett eszmék és kívánságok mind a modern magyar alkotmány elemeivé váltak. Hatása általános tisztelet tárgya volt; — saját szavai szerint — Pesten mindenki tudta, hogy a *Pesti Hirlap* tanainak ő adott practicus irányt.[2] A magyar társadalom nagyrabecsülését a Magyar Tudományos Akadémia egészítette ki. Itt Keményt, ki az 1845-iki reform alkalmával az első osztályba került, a törvénytudományi osztályba helyezték át, s „mint a *Korteskedés* czímű munkának s egyéb alapos publicistai dolgozatoknak íróját" az 1847-ik évi deczemberi nagygyűlésen tiszteleti tagnak választották meg.[3]

Kemény azonban nem csak az elismerésből vette ki részét, sokkal nagyobb mértékben érezte a felelősséget a negyvennyolczadiki alkotmány hiányaiért. Ő bizonyára részrehajlónak találta volna Beksics Gusztáv bírálatát, mely szerint a doctrinairek 1847 végéig felfejtettek minden alkotmányos tant s kidolgozták a népképviselet tervét.[4] Kemény ítélete *For-*

[1] *Pesti Hirlap.* 1848. 57. (máj. 16.) sz.

[2] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 364. l.)

[3] Viszota Gyula: *Tagajánlások az Akadémiában.* (*Akadémiai Értesítő.* 1906. 641. l.) — *Főtitkári jelentés.* (*Akadémiai Értesítő.* 1914. 405. l.)

[4] Beksics Gusztáv: *A magyar doctrinairek.* 1882. 140. l

radalom után[1] című művében sokkal szigorúbban hangzott. E szerint a centralisták nem vizsgálták meg kellőképen, mennyire alkalmas a parlamenti kormány a megtámadott jogok védelmezésére s miképen illeszthető Magyarország közjogába a monarchiai egység koczkáztatása nélkül. Kemény készületlenséggel vádolja saját pártját, azt tartja, hogy a centralisták csak mint kezdeményezők ismerték eszméik természetét s idegen minták után egészen általánosságban fogalmazták politikai elméletüket. Kemény bírálatában sok igazság rejlik, de nagy tévedése, hogy a magyar társadalom készületlenségéért a centralistákat teszi felelősekké. Felelős egyrészt a mult, másrészt a korszak forradalmi szelleme, mely néhány hét alatt akarta századok mulasztását helyrehozni; tulajdonképen Kossuth is csak a nagyszerű alkalmat ragadta meg, minőt ritkán nyujt a sors a nemzeteknek. Kemény eszméinek nagy szolgálatot tett Kossuth a 48-ik évi törvények megalkotásával; ezt a nagy szolgálatot viszonozta később Kemény a negyvennyolczadiki törvények biztosításával.

[1] Kemény Zsigmond: *Forradalom után.* 1850. 78—89. l.

A szabadságharcz idején.

I.

Az április 11-iki alkotmány nevezetes határköve azoknak a küzdelmeknek, melyeket a magyar nemzet a mohácsi vész óta századokon keresztül folytatott függetlenségéért. A nemzeti jogok törvénykönyve azonban régi követeléseket ébresztett fel s új küzdelmeket indított meg. A Habsburg-család hatalmi törekvéseinek útjában állott a felelős magyar miniszterium, az osztrák államférfiak sem tudtak a Metternich-féle politikai iskola elveitől szabadulni, a császári katonaságot pedig szintén a reactio szolgálatába állították hagyományai. Mindez új meg új veszedelemmel fenyegette a magyar alkotmányos életet. A birodalmi kormány vezetői azt hitték, hogy márcziusban az európai forradalmi szellem minden hatalmukból kiforgatta őket, másrészt úgy tetszett, mintha a magyar nemzet az ápr. 11-ikén szentesített törvénynyel örök időkre biztosította volna függetlenségét. Mindkét fél csalódott. A pártok, melyek hosszú időn át gyűjtötték erejüket, nem semmisülnek meg, mint a szappanbuborék, viszont a hatalom új birtokosainak is csak hosszas erőfeszítés szerzi meg a tartós uralmat.

A bécsi reactiós politika hívei már áprilisban mindent elkövettek, hogy a kezükből kicsúszó hatalmat

visszaszerezzék. Jellasich, horvát bán, nyíltan üzent hadat az új magyar alkotmánynak s április végén kibocsátott rendeleteivel elszakította azt a kapcsot, mely Horvátországot Magyarországgal századokon keresztül kötötte össze. A bán az ellenforradalom vezéreként mutatkozott be s új szerepéhez erőt az uralkodó család iránti hűségből merített. A horvátországi izgatásoktól lángot fogott a szerbek zavargása is, s nyilvánvaló volt, hogy a nemzetiségi mozgalmak végső szálai a bécsi reactio kezéhez futottak össze.

A magyar nemzet s az uralkodó család mind inkább szembe kerültek egymással, s úgy látszott, hogy újra megismétlődik az erőknek az a mérkőzése, mely nemzeti történetünket oly drámaivá teszi a Habsburgok uralma alatt. A türelmetlenebb egyéniségek mindkét oldalon a leszámolás óráját várták s a bonyolult viszonyokat egyszerűen karddal akarták elvágni. Nagy volt azonban azoknak száma is, kik a végzetes mérkőzéstől a magyar nemzetnek biztos fejlődését, a birodalom létének alapjait s az európai műveltséget féltették.

A világtörténeti kérdés pártokra bontotta a magyar miniszteriumot is. Batthyány, a kormány elnöke, nem vállalta a koczkáztatásért a felelősséget, s vele együtt a miniszterium legtöbb tagja az ellentétes érdekek kiegyenlítésén fáradozott. Kossuth azonban nem akart alkudozni, a kivívott törvények szavára hivatkozott s a teljes függetlenséget követelte a nemzet számára. Hozzája a miniszteriumból legfeljebb Szemere csatlakozott. Az önzetlen áldozatok, melyekkel Batthyány a forradalomnak gátat akart vetni, egyre hatástalanabbakká váltak. A mit ma épített a magyar kormány, azt holnap lerombolta a bécsi udvar ingado-

zása. Batthyánynak szigorú törvényességére gúny volt az osztrák miniszterelnöknek sértő nyilatkozata, Latour hadügyminiszter okvetetlenkedése s Jellasich kihívó viselkedése. Így azután nem csoda, ha a nemzeti önérzet, mely Kossuthnak szenvedélyes szónoklataiban találta meg legtökéletesebb kifejezését, mind követelőbbé vált.

Kemény Zsigmond lelkesedéssel vett részt abban a győzelmi mámorban, melylyel a nemzet márciusban Kossuthnak merész politikáját fogadta, hisz az április 11-ikén szentesített törvénykönyv egyszerre valósította meg mindazt, mit Kemény csak évtizedek hosszadalmas küzdelmeitől remélt. Annál inkább megdöbbentették a káprázatos sikerek következményei. Mintha minden a magyar nemzet ellen esküdt volna. A nemzetiségi lázongásokkal szemben készületlennek bizonyult a miniszterium, Bécs és Pest között meg folyton növekedett az ellenérzés. Az udvar katonaságot kért a magyar kormánytól az olasz hadjárathoz, az államadósságnak egy részét Magyarországra hárította s a közös ügyek rendezését sürgette. A magyarországi közhangulat azonban határozottan a közös védelem s a közös teher eszméje ellen fordult, s Pest már-már forradalmi láztól reszketett. Úgy tetszett, mintha Széchenyinek megrendítő jóslatai válnának valóra. Kemény talán soha sem értette meg annyira Széchenyinek nagy tragédiáját, mint gyors kiábrándulása idején. A magyar államférfiak közül Széchenyi ismerte leginkább az európai erőviszonyokat, de hasztalan küzdött a világtörténetnek kíméletlen logikája ellen, mikor a magyar nemzetnek s az uralkodó családnak kibékítésén fáradozott.

A hazafiúi aggodalmak mind ellenállhatatlanabbul

vonták Keményt Széchenyi egyénisége felé. Kapcsolatuk különösen akkor vált bensőbbé, mikor április közepén a magyar kormány s vele együtt Széchenyi is Pestre költözött. A nagy államférfiú lelkét ekkor már megtörte a csüggedés, de azért nem adta fel a küzdelmet, Batthyány miniszteriumában akarta Kossuth hatását ellensúlyozni. Töprengéseiben gyakran volt támasza meghitt munkatársa, Kovács Lajos.[1] Kemény politikai nézeteire is bizonyára hatással volt Kovács Lajos mozgékonysága, mely ki nem fáradt új meg új tervek készítésében, de még inkább hatottak rá a sötét képek, melyek Széchenyi lelkét foglalkoztatták.

Ez időre illik leginkább Keménynek az a kijelentése, hogy oly szoros összeköttetésben volt Széchenyi gróffal, minőben Kovács Lajoson kívül aligha volt valaki követtársai közül, s a nemes gróf barátsága azért is megbecsülhetetlen emlékű maradt előtte, mert többször nyujtott neki alkalmat a haza kitűnőségeivel egyesülten munkálkodni a szélsőségekre vezető irányok ellen.[2] Hányszor kísérte figyelemmel az átható elménck szinte jóslatszerű következtetéseit, hányszor látta a lobogó szenvedély kitöréseit, melyek kínzó kételyben végződtek! *Forradalom után* című röpiratában említi, hogy nem egyszer volt szemtanuja azoknak a sötét perczeknek, melyekben Széchenyi saját énjével állott harczban, majd újra meg újra Kossuthot tette meg Magyarország rossz nemtőjének.[3]

[1] Kovács L.: *Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve.* Budapest. 1889. II. k.

[2] Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés.* Budapest. 1883. 57. l.

[3] Kemény Zsigmond: *Forradalom után.* Pest. 1850. 150. l.

A miniszteriumban dúló ellentétekből Kemény arra a szomorú következtetésre jutott, hogy a mérsékelt elemnek Pesten nem lehet más szerepe, mint a forradalmi szellem előtt való teljes meghódolás. Ezért, midőn a pesti országgyűlés kihirdettetett, nem törekedett képviselői megbízás után és sehol sem lépett föl jelöltként. Kővár vidékének remetei kerületében is úgy választották meg, hogy senkinek sem írt egy sort sem saját ügyében.[1] A *Pesti Hirlap* tudósítója szerint Kővár vidékének alsó kerülete Keményt jún. 22-ikén egyhangúlag választotta meg képviselőjének.[2] Kemény a megbízást csak barátai ösztönzésére vállalta el, kik országgyűlési munkásságától nagyobb hatást vártak. Alig tévedünk, ha e barátok között Széchenyi grófot s Kovács Lajost sejtjük, de nagy része lehetett a választásban b. Wesselényi Miklósnak is, ki már régóta szerette volna Keményt az országgyűlésre juttatni, s ki Kővár vidékének Magyarországhoz való csatolását május 12-ikén hajtotta végre.[3]

Kemény kevésre becsülte emlékiratában országgyűlési szereplését, csak két rövid nyilatkozatról emlékszik meg, melyeket érdektelen kérdésében tett.[4] Valóban nevével ritkán találkozunk az országgyűlés naplójában. Júl. 10-ikén a jegyzőválasztásnál ő is kapott néhány szavazatot.[5] Júl. 22-ikén a felirati vita alkal-

[1] Beksics G.: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés.* 1883. 56. l.

[2] *Pesti Hirlap.* 1848. 94. (jún. 29.) sz.

[3] *Közlöny.* 1848. 54. (aug. 2.) sz.

[4] Beksics G.: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés.* 1883. 59. l.

[5] *Közlöny.* 1848. 32. sz.

mából néhány szóval a parlamenti gyakorlatot világította meg,[1] júl. 24-ikén pedig Deák Ferencz álláspontját védte, ki a haditörvényszék indítványozását a kormány feladatává tette.[2] Júl. 31-ikén a telepítések ügyében szólalt fel,[3] majd aug. 18-ikán Deák Ferenczczel együtt oly sereg megteremtését sürgette, mely a legszélesebb értelemben a katonai parancstól kezdve az administratio minden ágában magyar.[4] Szept. 4-ikén sorshúzás útján Kemény is bejutott abba a száztagú bizottságba, melynek Kosssuth indítványára kötelessége volt a királyt a pártütés eloszlatása végett az országba hívni.[5] Időközben a képviselőházat Jellasich lázadó csapatainak közeledése izgatta, s szept. 15-ikén Kemény Zsigmond újra egy országgyűlési küldöttség tagja, mely a nádort a haza nevében szólítja fel, hogy a seregek élén induljon Jellasich ellen.[6] Az izgalom szeptember vége felé egyre növekedett Pesten, s Pálfy Jánosnak október elsei beszédében olvassuk, hogy Kemény Zsigmond is barátjával együtt szeptember 29-ikén éjjel s 30-ikán reggel az ellenség hadi mozdulatait közvetetlen közelből figyelte meg.[7] Fontosabb feladat várt Keményre októberben, mikor az országgyűlés Puchner bárónak okt. 18-iki rendeletére válaszul kiáltványt intézett Magyarország népeihez. Okt. 24-ikén Nyáry Pál Deákot szerette volna felkérni a kiáltvány írására, Deák

[1] *Pesti Hirlap.* 1848. 116. (júl. 25.) sz.
[2] *Közlöny.* 1848. 47. sz.
[3] *Közlöny.* 1848. 54. sz.
[4] *Pesti Hirlap.* 1848. 140. (aug. 21.) sz.
[5] *Közlöny.* 1848. 89. (szept. 6.) sz.
[6] *Közlöny.* 1848. 100. (szept. 17.) sz.
[7] *Közlöny.* 1848. 115. (okt. 3.) sz.

azonban nem vállalkozott, s ekkor a többség Kemény Zsigmondot bízta meg a kiáltvány készítésével.[1] Az okt. 28-iki ülésen Kemény maga olvasta fel dolgozatát, melyet a többség némi módosítással el is fogadott.[2] Itt-ott még egy-egy szavazás alkalmával találkozunk Kemény Zsigmond nevével, de legtöbbször a jegyzőkönyvből csak távollétét állapíthatjuk meg.[3] Általában Kemény parlamenti tevékenysége alig emelkedik túl az egyszerű párttag kötelességteljesítésén, ki híven követi a Batthyány-kormány nyomdokait.

Maga Kemény is nagyobb súlyt helyezett azokra a szolgálatokra, melyeket pártjának a parlamenten kívül tehetett. Bár helyeselte a kormány pártatlanságát a választások idején, annál fontosabbnak tartotta a kormánypárt szervezését. Ezért minden erejével támogatta Széchenyi grófot s Kovács Lajost, kik a rokonérzelmű képviselőket közös pártkörben akarták összegyűjteni.[4] E czélra béreltette ki Széchenyi Ko-

[1] *Közlöny.* 1848. 138. sz.

[2] *Közlöny.* 1848. 141. sz.

[3] Madarász József *Emlékirata*inak 173. lapján említi, hogy Kemény Zsigmond szerkesztette a Magyarország népeihez intézett s 1848 decz. 5-ikén tárgyalt nyilatkozatot is, melyben ezek foglaltatnak: „Mindez istentelen merényletek a bécsi kormány által pénzzel s fegyverrel segíttettek". Ennek az állításnak teljesen ellentmondanak a *Közlöny* adatai. A *Közlöny* 179-ik száma szerint Gorove olvasta fel a decz. 4-iki ülésen a nemzet képviselőinek s az ország főrendeinek Magyarország népeihez intézett nyilatkozatát. A *Közlöny* 180-ik száma szerint pedig a decz. 5-iki részletes tárgyalás alkalmával is Gorove védelmezte a nyilatkozat pontjait. Ezek után inkább Gorovet tekinthetjük a nyilatkozat fogalmazójának.

[4] Beksics G.: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés.* 1883. 57. l.

vácscsal az Ulmann-háznak egy részét.[1] A képviselők szívesen keresték fel a fényesen berendezett termeket; minthogy azonban a kormány távol tartotta magát a párthelyiségektől, az Ulmann-conferentiák csakhamar elnéptelenültek. Sokat rontott a párt egységén a kormány nézete, mely — saját kijelentése szerint — semmiféle pártra sem akart támaszkodni. Még inkább előidézte a bomlást az a rosszakaratú híresztelés, hogy Széchenyi a saját eszméinek akart titkon híveket toborozni. Kemény, mint emlékiratában érinti, a legerélyesebben törekedett az Ulmann-conferentiáknak irányt adni, később részt vett azokon a gyűléseken is, melyeket Kossuthnak politikai ellenfelei tartottak Szunyogh képviselő szállásán. A békepárt összejöveteleinek látogatói közé tartozott az agg b. Wesselényi Miklós is, az ellenzéknek egykor rettenthetetlen hőse, kit a forradalmi vészjelek vezettek az aggódó hazafiak táborába.[2] Ide jutott később a kormány elnöke. Batthyány gróf is, ki az Ulmann-conferentia termeiben keresett szövetségeseket Kossuthnak megalkuvást nem tűrő egyénisége ellen. Ekkorra azonban a szervezkedés gondolata már megkésett. A hazai és külföldi események árja elborította a törvényes rend védelmét, a béketörekvéseket; az általános felfordulásban a magyar nemzet csak önként választott dictatorának, Kossuthnak, szavára hallgatott.

A parlamenti szószéknél s a pártkörök eszmecseréjénél sokkal hathatósabb térnek ígérkezett a politikai

[1] Kovács L.: *Gr. Széchenyi István közéletének három utolsó éve.* 1889. II. 120. l.

[2] Ferenczi Z.: *B. Wesselényi M. levelei b. Kemény Zsigmondhoz.* (*Irodalomt. Közl.* XI. 1901. 482. l.)

hírlap. Ide nem hatolt el a rajongó tömeg zaja, sem a klubboknak szeszélyes hangulata. Itt szabadon bontakozhatott ki a feltörekvő gondolat minden vonatkozásával, s egész nagyságában érvényesülhetett Kemény egyénisége is. Aggodalmai, elemzései magas szempontokhoz emelték, honnan áttekinthette az egész politikai küzdőteret. Mint a *Pesti Hirlap* munkatársa, szellemi felsőséggel gúnyolta május 9-ikén a bécsi lapokat Jellasich iránt mutatott rokonérzésükért, május 14-ikén pedig a pesti zavargások rendezőit, kik Lederer tábornok ablaka alatt macskazenét adtak.[1] Még határozottabban bírálta a rohanó eseményeket május 16-ikától fogva, mikor Csengery Antallal együtt a *Pesti Hirlap* szerkesztését vette át. Aug. 29-ikéig a saját neve alatt kiadott czikkei gyorsan követték egymást a *Pesti Hirlap* hasábjain az 59-ik (máj. 18-iki), 63. (máj. 23.), 70. (máj. 31.), 72. (jún. 2.), 77. (jún. 8.), 79. (jún. 10.), 82. (jún. 15.), 83. (jún. 16.), 84. (jún. 17.), 89. (jún. 23.), 90. (jún. 24.), 96. (júl. 1.), 97. (júl. 2.), 103. (júl. 9.), 104. (júl. 11.), 117. (júl. 26.), 130. (aug. 10.), 133. (aug. 13.), 134. (aug. 15.), 135. (aug. 16.), 144. (aug. 26.), 146. (aug. 29.) számokban.

Csengery és Kemény a közös szerkesztés megkezdése alkalmából a május 16-iki számban részletes programmban vonták meg munkásságuk körét.[2] Nyíltan hirdették, hogy mint a parlamenti kormányrendszer harczosai, híven támogatják a Batthyány-miniszteriumot, a szláv veszedelemre való tekintettel pártolják Ausztriának a nagy német birodalommal való

[1] *Pesti Hirlap.* 51. (máj. 9.), 56. (máj. 14.) sz.
[2] *Pesti Hirlap.* 57. (máj. 16.) sz.

szövetségét, hangsúlyozva Magyarország függetlenségét a pragmatica sanctio alapján. Vezérlő politikai elvük volt, hogy Magyarországot s az osztrák birodalmat Nyugat védje Észak ellen, Magyarország s az osztrák birodalom pedig szerezzen Nyugatnak állandó befolyást Kelet felé. E mély értelmű gondolat lett később Kemény forradalom után írt egyik röpiratának alapgondolata. Ez is azt bizonyítja, hogy Kemény volt a közösen aláírt czikknek szerzője. E mellett szól az is, hogy a kitűzött programmpontokat leginkább Kemény czikkei fejtették ki a *Pesti Hirlap*ban.

Kemény hírlapírói munkássága a forrongó viszonyok között sokat veszített doctrinair jellemében. A politikai elméletek kora lejárt a nemzeti lét és nemlét kérdésének idején. Kemény azonban méltatlannak találta volna magához, hogy a napi események visszhangja legyen. Élesen elítélte a magyar sajtót, mely apró-cseprő személyi ügyekkel bibelődött, mikor Európa új felosztásáról volt szó. Még inkább aggasztotta az a könnyelműség, mely a magyar hírlapokban a legkényesebb kérdésekkel játszott. Figyelmét nem kerülték el apróbb események sem, ha mögöttük jelentősebb politikai mozgalom rejtőzött. Így foglalkozott Kossuth lemondásának hírével, Pálfy Albert lapjának, a *Márczius Tizenötödik*ének, gyanusításaival, mikor mindez a Batthyány-miniszterium számításait zavarta volna meg. Főbb tárgyai mégis az országos politika mozzanatai voltak: a miniszterium irányelvei, az országgyűlési pártok tervei, a kolozsvári és zágrábi mozgalmak. Legszívesebben kereste a hazai bonyodalmaknak titkos rúgóit, állandó érdeklődéssel tekintett az európai politikai élet középpontjai: Bécs,

Frankfurt, Berlin, London, Pétervár felé. Így vezérczikkei a világpolitika műhelyébe engedtek pillantást, hol a világhatalmak erkölcsei s érdekei nemzetek emelkedését és sülyedését készítik elő.

Kemény magyarországi politikájában azokhoz az eszmékhez igazodott, melyeket az európai politikai viszonyok rajzában követett. Rokon- és ellenérzésének sarkpontjai a német birodalom s a szlávság voltak. Czikkeiben a német nemzet a műveltséget, a szlávság a műveletlenséget jelentette. Különös örömmel jegyezte fel Kemény mindazt, mi a frankfurti parlament tekintélyét emelte, annál nagyobb veszedelmet látott az ébredő szláv öntudatban. Meggyőződése volt, hogy a szlávok invasioval fenyegetik a nyugati műveltséget. A németség számára akarta megmenteni Ausztriát is. Ezért óhajtotta az örökös tartományoknak a német szövetségbe való lépését; ezért ítélte el a május 15-iki bécsi forradalmat, mely az általános választójoggal a szlávság erősödését segítette elő. Kemény őszinte barátja volt Ausztriának, habár az olasz kérdésben ellenezte az osztrák hódító politikát. Nézete szerint Lombardia megtartása oly sok erőt kötne le, hogy veszélyeztetné az osztrák birodalom belső nyugalmát. Annál inkább meglepte, hogy Ausztriában sem az uralkodó család, sem az osztrák államférfiak nem tudtak a helyzet magaslatára emelkedni. Bécs a német szövetség ellen fordult és szláv rokonérzésekkel kaczérkodott, a prágai gyűlés pedig nyíltan lelkesedett a panszláv ábrándokért. Kemény újra meg újra felemelte szavát a *Pesti Hirlap*ban a kalandos bécsi politika ellen, melytől az európai műveltséget s a magyar és német nemzet jövőjét féltette.

Széles látókör különböztette meg Keményt publicista társaitól. Vezetőczikkeiben az európai politikai tényezők szolgáltak hátterül Magyarország helyzetének bírálatához is. Így Jellasichban és pártjában nem csak a szerencselovagot s a reactio eszközét mutatja be, hanem a látszat mögött a hódítóvágyat, a vakmerő újítást s a demagog hajlamot is. Szemében az oláhság, szerbség és tótság a panszláv politikának előretolt aknái. Körülvéve az ellenség gyűrűjétől, a magyar nemzet számára európai rokonérzest keresett Kemény. Első sorban a nagy, gondolkodó német nemzetre gondolt és semmit sem óhajtott inkább, mint állandó szövetséget Frankfurttal, de csakis a függetlenség alapján. Nagy csalódás lett volna rá nézve, ha a német nemzet nem látta volna be, hogy a magyar közjog romjain nem nyílik út a Feketetengerhez. Nagyrabecsülte Kemény az örökös tartományokkal való szövetséget is a közös védelem s közös hivatás alapján, de csak a pragmatica sanctio s az 1848-iki alkotmány határáig. Aug. 13-ikától a hó végéig öt vezérczikkben támadta az osztrák reactiot, melyet Radeczki győzelmei fennhéjázóvá tettek. Doblhoff és Latour miniszterek ugyanis a bécsi alkotmányozó gyűlésen nyíltan fogadták védelmükbe a magyarországi lázadásokat s a bécsi nép tapsai közt dícsérték fel a szerb s horvát rabló csapatokat. „Minden kilátás arra mutat, — írta Kemény — hogy a bűn cynismusa még dicsekedni fog a viszálylyal, melyet közénk vetett, a segedelmezéssel, melyet Jellasichnak nyujt, és a kannibáli kegyetlenségekkel, melyekre a ráczokat felbujtogatta“.[1]

[1] *Pesti Hirlap.* 1848. 133. (aug. 13.) sz.

Keménynek magyarországi politikája azonban nem csak európai rokonérzéseken, nagyrészt a magyar nemzet kötelességein alapul. Nézete szerint a nemzet csak addig számíthat a királyi család s a művelt nyugat elismerésére, míg a magyar főváros a rend mintaképe, míg a magyar társadalom távol tartja magától az éretlenséget s a párttusák kicsinyes emlékeit. A magyar nemzetnek meg kell Európát győznie, hogy a Duna és Tisza vidékén ő védi a műveltség ügyét s egyedül ő tud fejlődést és szabadságot teremteni. Ily eszmékből üldözi Kemény a zavargásokat; ezért nem tette közzé a *Pesti Hirlap*ban Petőfinek egyik forradalmi szellemű czikkét, mikor május közepén a főváros napról-napra várta az udvar megérkezését.[1] A rend és szabadság biztosítékát tisztelte Kemény a Batthyány-miniszteriumban is. Ily szempontból kívánta, hogy a miniszterium minél előbb vegye át Erdély kormányzását. Egyéniségének inkább megfelelt Batthyánynak nagy törvénytisztelete, mint Kossuthnak koczkáztató merészsége, s leginkább az összhangot nélkülözte a miniszterium működésében. A magyar parlamenti életnek fő hibájául rótta fel, hogy a miniszterium nem volt szerves kapcsolatban a párttal, melyből kiemelkedett. Aug. 10-iki czikkét azzal a szomorú tapasztalattal végzi, hogy „nálunk van a parlamenti élet formáiból némi töredék, de nincs a szellemből semmi sem".

A német műveltség nagy tisztelete itt is, ott is feltűnik Kemény politikai fejtegetéseiben. Ez csábíthatta arra is, hogy a frankfurti gyűlést, mint a német tudomány és erély egyesülését, túlbecsülje. Alapjában véve

[1] Petőfi Sándor *Összes művei*. VI. 1896. 200., 201. l.

azonban éles elmével vonta meg az európai politika irányait. Még áthatóbbnak mutatkozik értelme, mikor a magyar nemzetet, mint a szlávság ellenségét, az eljövendő világküzdelemben a német műveltség oldalára állítja. Ez eszmék rokonságban vannak b. Wesselényi Miklós *Szózat*ának alapgondolataival.[1] Mint Kemény 1848-ban, ép úgy 1843-ban a gräfenbergi száműzött is veszedelmes felhőt látott a szlávság növekedő hatalmában, mely megsemmisítő villámot s pusztító árt zúdít Nyugat-Európára s Magyarországra. Wesselényi kimutatta *Szózat*ában, mennyire érdeke a fenyegetett országoknak: Németországnak s Ausztriának Magyarország erősödése. Maga Kemény is elismerte a politikai rajznak találó voltát a két Wesselényiről szóló tanulmányában, mindazáltal végső következtetéseiben lényegesen eltért azoktól az eszközöktől, melyekkel Wesselényi akarta a fenyegető veszedelmet elhárítani. Wesselényi úgy tervezte Ausztria és Magyarország alkotmányos életét, hogy a monarchia öt nemzeti állam foederatiojává alakuljon át. Ezzel szemben Kemény mindíg a pragmatica sanctio szilárd talaján állott, s elmélkedéseinek egyik állandó pontja Ausztria német jellemének biztosítása volt.

Ausztria és Magyarország viszonyának megítélésében Kemény közel állott gr. Széchenyi Istvánhoz is. Ő is ép úgy hangoztatta a közös védelmet s közös hivatást, mint Széchenyi a két ország közös ügyeit. Mindketten elismerték, hogy Ausztria és Magyarország között a történelmi fejlődés szorosabb kapcsokat teremtett, de Széchenyi inkább a birodalom egy-

[1] B. Wesselényi Miklós: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében.* 1843.

ségére helyezte a súlyt, míg Kemény minden áldozatra és koczkázatra kész volt azért az alkotmányért, melyet a király 1848 ápr. 11-ikén szentesített. Kemény politikája középhelyet foglal el Wesselényi és Széchenyi nézetei között; felfogása reálisabb volt, mint Wesselényié, s inkább gyökerezett a történelemben, mint Széchenyié.

A valóságnak tárgyias bírálata, a mélyreható történelmi okfejtés nem érvényesülhetett kellőképen abban a korban, mely lehetetlent nem ismert, s mely a nemzetek kormányát a képzelődés és szenvedély kezére bízta. Augusztusban már Kemény is csüggedtebb hangulattal állapította meg a magyar pártviszonyok ziláltságát. Mint emlékiratában érinti, gr. Széchenyi Istvánt s b. Eötvös Józsefet korán figyelmeztette a radikális párt nagy jelentőségére, de hiába sürgette egy mérsékelt párt alakítását.[1] Különösen elkedvetlenítette a kormánypárt szerepe, mely a miniszterium gyöngesége miatt saját akarata ellenére Kossuth politikai terveinek eszközévé vált. Ily megaláztatásnak érezte a párt nagy része az olasz kérdés tárgyalását.[2]

II.

Még inkább széttépte az aggódó honfi reményeit az 1848-ik évi ősz, mely a megdöbbentő eseményeknek hosszú sorát vetette a politikai színtérre. Menynyire megrázhatta Kemény kedélyét a mozgalmas időszak élén szeptember első napjaiban gr. Széchenyi

[1] Beksics G.: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés.* 1883. 59. l.

[2] Kemény Zsigmond: *Forradalom után.* 1850. 162. l.

István megőrülése! Ekkor már az udvar s a bécsi kormány nyílt harczot indított a magyar nemzet ellen. Kemény épen a száztagú küldöttséggel Bécsbe készült, mikor Széchenyi kétségbeesett a nemzet jövőjén, melyet prófétai lelkével előrelátott, s könnyezve kiáltott fel barátja előtt: „Ah, az én füstbement életem!“ Hasztalan volt minden biztatás, néhány nap mulva Kemény Bécsben hallotta, hogy Széchenyi oda érkezett, mint őrült.[1] A legnagyobb magyar katastrophája sötét árnyékot vetett Kemény képzeletében a nemzet élet-halálharczára, melynek kiemelkedő pontjai voltak az év végéig: Jellasich betörése, Lamberg gróf meggyilkolása, a horvátok veresége, a honvédelmi bizottságnak kormányra jutása, Ferencz József trónra lépése, Windischgrätz herczeg hadainak győzelmes előnyomulása.

Vajjon Kemény tétlen szemlélője volt-e az izgalmas napoknak, vagy továbbra is kivette részét a nemzeti küzdelemből?

Emlékiratának egyik helye szerint visszavonult a vitatkozástól s lemondott az ambitionak minden álmáról, mert kihalt belőle a hit, hogy a dolgoknak más fordulatot adhat.[2] Ugyanott, valamint a *Forradalom után* czímű röpiratában többször említi Kossuthnak s a vele szövetkezett demokratáknak terrorismusát, mely a mérsékelt kormánypárt tevékenységét egészen megbénította. Úgy látszik, ő is azon tizenegy képviselő közé tartozott, kiktől, mint a reactio híveitől, a forradalmi klubbok az országgyűlést állítólag meg

[1] Kemény Zsigmond: *Gr. Széchenyi István.* (Csengery: *Magyar szónokok és statusférfiak.* 1851. 511., 512. l.)

[2] Beksics G.: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés* 1883. 59. l.

akarták tisztítani.[1] A homályt leginkább a *Pesti Hirlap* oszlatja el, melyben Kemény Zsigmond az 1848-ik év végéig szerepel, mint szerkesztő. Ez az adat kétségtelenné teszi, hogy Kemény Zsigmond a lap irányáért vállalta a felelősséget, s hogy szerkesztői munkájában a terrorismus nem zavarta meg.

Valóban semmiképen sem tehetnők fel Keményről, hogy a válságos időben cserbenhagyta szerkesztőtársát és barátját, s hogy megvonta támogatását attól a laptól, mely az ő nevével fordult a magyar közönséghez. Erre tulajdonképen nem lett volna igazi oka, s a terrorismus nem tudta volna őt attól visszatartani, hogy politikai elvei mellett továbbra is síkra szálljon. Ezt bizonyítja Szemere Bertalannak Csengery Antalhoz s Kemény Zsigmondhoz 1848 decz. 2-ikán intézett levele.[2] Válasz volt ez a *Pesti Hirlap* szerkesztőinek, kik egy új napilap megindításának tervét vetették fel s a közremunkálásra Szemerét is felszólították. Csengery és Kemény tehát még deczemberben sem adták fel a harczot, s Szemerének is az volt meggyőződése, hogy oly gyakorlott bajnokoknak, mint a *Pesti Hirlap* szerkesztői, nem szabad visszavonulniok épen akkor, mikor a sajtó korlátai megnyíltak a szabad gondolatközlés számára. Mennyivel kevésbbé indíthatták volna Keményt a politikai viszonyok 1848 őszén arra, hogy a hírlapírás terétől teljesen visszavonuljon!

A lap összeállítását, a tulajdonképeni szerkesztést évek óta Csengery Antal tartotta kezében. Az Akadémiához benyujtott életrajzi adatai szerint a legkisebb

[1] Kovács Lajos: *Történelmi tanulmányok.* III. (*Budapesti Szemle.* 1883. XXXV. k. 263. l.)

[2] *Respublica.* 1849. 1. szám.

részletekre is kiterjedt figyelme, s minden rovatba dolgozott.[1] Kemény Zsigmond tehát leginkább politikai eszméivel s irányczikkeivel járulhatott a lap vezetéséhez. Minthogy azonban augusztus végétől fogva neve nem fordul elő a vezetőczikkek alatt, munkájának nyomait valamely írói jegy mögött kell keresnünk.

Kutatásainknak irányt a *Forradalom után* című tanulmányra írt *Documentált felelet* adhat, mely éles ellentétet fedez fel az 1850-ik évi röpirat eszméi s Keménynek 1848-ik évi politikai nézetei között.[2] A *Documentált felelet* írója a röpiratnak egyik alapeszméjével, a birodalmi egység védelmével, szemben gúnyolódva állapítja meg, hogy „1848 szeptember közepe táján, mikor Doblhoff a magyar független kormány érvénytelenségét a pragmatica sanctioból magyarázta ki, Kemény Zsigmond is más politikát fejtegetett lapjában." Ennek bizonyságául idézi a névtelen vádló a *Pesti Hirlap*nak 1848 szept. 21-iki számából az —*a*— jegyű vezérczikkíró elmefuttatásait, s mikor bennük Kossuth függetlenségi ábrándképeire ismer, a vezérczikk tartalmáért Kemény Zsigmondot teszi felelőssé.[3] Állítását azzal a kijelentéssel erősíti meg, hogy pontosan emlékszik a forradalmi napi sajtó munkálataira.[4] E vád hosszabb ideig foglalkoztatta a napi sajtót 1850-ben, de sem Kemény, sem barátai nem czáfolták meg, sőt az itt-ott elhangzó védelem némileg igazat adott a támadásnak. A *Pesti*

[1] Csengery Antal *Összegyűjtött munkái.* V. 421. l.

[2] *Documentált felelet Kemény Zsigmondnak „Forradalom után" című munkájára.* Egy megbukott diplomatától. Pest. 1850.

[3] *Documentált felelet.* 1850. 23., 24. l.

[4] *Documentált felelet.* 1850. 17. l.

Napló néhány ajánló szóval emlékezett meg a *Documentált feleletről*.[1] A *Pester Zeitung* s a *Pester Morgenblatt* elítélték ugyan a rosszindulatú leleplezést, de nem tagadták, hogy Kemény az események hatalma alatt két évvel előbb másképen írt.[2]

Behatóbb vizsgálatnál az *—a—* jegyű czikkek egységes jellemet árulnak el, mely mind határozottabban egyezik meg Kemény írói egyéniségével. Az *—a—* jegyű író örömmel üdvözölte a magyar országgyűlésnek a német szövetség iránti vonzalmát s önérzettel írta aug. 5-iki vezérczikkében: „Üdvöz legyen e kinyilatkoztatás! Talán nem vétünk a szerénység törvénye ellen, ha utána vetjük, hogy egy kis előnyünk nekünk is van ezen üdvözlésre, mert hiszen ezt a német szövetségi politikát mi initiáltuk s már programmunkban világosan kimondottuk, hogy ezt Magyarország mostani politikája egyik fő kérdésének tartjuk". Ugyanannak az írónak más jellemző politikai hitvallása a *Pesti Hirlap* okt. 28-iki számában következő nyilatkozata: „Azt hittük, a felelős kormány megnyerése elég lesz egész életünkre; s ehhez politikai hitünk egész erejével ragaszkodánk, annál szorosabban, minél többet írtunk és beszéltünk érte, még mikor mások nem írtak és beszéltek róla a mi hazánkban". E kijelentéseket a *Pesti Hirlap*nak egy dolgozótársa sem tehette volna annyi joggal, mint Kemény Zsigmond. Ő volt a parlamenti kormányformának egyik legrégibb, legkövetkezetesebb s leggyakorlatibb magyarázója; mihelyt a *Pesti Hirlap* szerkesztőségébe lépett, ő terelte a magyar politikai

[1] *Pesti Napló*. 1850. 163. (szept. 24.) sz.

[2] *Pester Zeitung*. 1850. 249., 251., 253., 255. sz. — *Pester Morgenblatt*. 1850. 215. sz.

világ figyelmét Frankfurtra, s ő bizonyította a legalaposabb érvekkel, hogy a magyaroknak és németeknek a szlávok ellen szövetkezniök kell.

Kemény rokonérzésére vallanak azok a czikkek is, melyekben a *Pesti Hirlap* közönségét az —*a*— jegyű író az erdélyi lázongások veszélyeire figyelmezteti. Különösen az egyik czikk, mely az okt. 13-iki számban a kővárvidéki zendülésekkel foglalkozik, annyi apró részletre terjed ki, hogy csak oly írótól származhatik, ki a kővárvidéki és szatmármegyei viszonyokat közelről ismeri. Ily ismeretekkel legnagyobb mértékben rendelkezhetett Kemény Zsigmond, Kővár vidékének képviselője. Bizonyára ő lehetett a két szerkesztő közül az is, ki az okt. 10-iki számban Petőfinek a kővárvidéki eseményekről szóló tudósításaihoz csillag alatt megjegyzéseket fűzött.

Az —*a*— jegyű czikkekben azonban nem csak a gondolkodás szelleme mutat Kemény Zsigmond szerzőségére, hanem egyik-másik kifejezés, kép s mondat is. Az —*a*— jegyű író, midőn a kremzieri gyűlést az igaz németek Székelybánjájának nevezi, Zápolya Zsigmond bosszújára czéloz, melyet Kemény is többször érint műveiben.[1] Kemény képzeletére ismerünk az —*a*— jegyű írónak e bonyolult hasonlatában is: „Ti-ti a szabadságnak, egyenlőségnek és testvériségnek ezen sokrétű és új kiadásával — mint valahol olvastuk — a legyilkolt Inez de Castro szerepét játszodjátok. A ravatal királyi széknek, a szemfedél menyasszonyi fátyolnak adatik ki. De midőn a mereven ujjakat csókoljátok, nem kábít-e el benneteket a halálszag?“[2] Kemény épen az *Élet és ábránd* révén

[1] *Pesti Hirlap.* 1848. 229. (decz. 2.) sz.
[2] *Pesti Hirlap.* 1848. 182. (okt. 12.) sz.

érezte magát otthon Camoens képzeletvilágában, másrészt egy régebbi hírlapi czikkében majdnem ugyanazon szavakkal következőképen támadta a székelyeket birtoklási jogaikért: „Ti a legyilkolt Inez de Castro történetét játszodjátok e jogokkal. A castrum dolorisból királyi trón épül, a szemfedél menyasszonyi fátyollá kereszteltetik. De nem emlékeztek-e, midőn csókoljátok a viasz-mereven ujjat, tetteitekre, s kiáltván: „Éljen a királyné!“ nem csapja-e meg, nem kábítja-e el idegeiteket a halálszag?“ [1]

Ép ily rokonság van az okt. 29-iki —*a*— jegyű vezérczikk s az országgyűlésnek Magyarország népeihez intézett proclamatiója között is, melyet Kemény Zsigmond fogalmazott s a *Pesti Hirlap* okt. 31-ikén közölt. Mindkét dolgozat a terrorismus vádját utasítja vissza, melyet főkép Puchner báró, erdélyi főparancsnok, emelt a budapesti kormány ellen. Mindkettő szerint a reactio „rendet igér s szolgaságot ad“. Az —*a*— jegyű czikk végül legjobb czáfolatul a honvédelmi bizottmány egyik tagjának következő nyilatkozatát idézi: „1789 óta folyvást nem éltek a királyok és zsarnokok a népek szabadsága ellen más fegyverrel, mint ijesztgetéssel azon állítólagos rosszak miatt, melyek szerintök a szabadságból erednek. Ők mindig a guillotinere mutatnak, mintha az a szabadságtól elválhatatlan volna, hogy attól a népet elrettentsék“. Ezt a két mondatot majdnem szóról-szóra illesztette Kemény a proclamatio érvei közé s bizonyára nem nyúlt volna oly szabadon az —*a*— jegyű czikkekhez, ha a szerzői jog nem kötötte volna hozzájuk.[2]

[1] *Erdélyi Hiradó*. 1842. 25. (márcz. 29.) sz.

[2] Pap Dénes: *Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez*. II. 197. l.

Ezek után hitelt érdemel a *Documentált felelet* útmutatása, s az —*a*— jegyű czikkekben nem csak a szerkesztőnek politikai elveire következtethetünk, hanem nyomon kísérhetjük azokat a gondolatokat és hangulatokat is, melyeket Kemény Zsigmondban a gyorsan változó korszakos események ébresztettek. Júliusban és augusztusban a *Pesti Hirlap* vezérczikkei alatt vegyesen fordul elő Kemény Zsigmond neve s az —*a*— írói jegy. Ez időben Kemény, mint a miniszterium politikájának harczosa, azért használhatta írói jegyét, hogy annál szabadabban nyilatkozhassék a magyar politikai mozgalmakról.[1] Ily módon támadta a *Népelemet*, a *Márczius Tizenötödikét*, Perczelt, leleplezte Rajachich alattomosságát s ostorozta az országgyűlés tanácskozásainak ferdeségeit. Szeptember elejétől kezdve letűnik Kemény Zsigmond neve a *Pesti Hirlap* küzdőteréről. Ezentúl az —*a*— jegyű czikkekben térnek vissza Kemény Zsigmond politikai eszméi, de az elmés sorokba mind több izgatottság s keserűség lopódzik.[2] E czikkeknek legizgatóbb tárgyai: Jellasich cynicus nyilatkozatai, a királyi szóval űzött játék, az absolutismusnak alkotmányos jelszavai, a reactionak hazug vádjai, a vakmerő szláv törekvések s a kremzieri törvényhozás. Itt már a forradalmi szellem, mely a

[1] Szeptemberig a *Pesti Hirlap*nak következő számai tartalmaznak —*a*— jegyű czikkeket: a 115. (júl. 23.), 126. (aug. 5.), 127. (aug. 6.), 132. (aug. 12.), 133. (aug. 13.), 140. (aug. 22.).

[2] Szeptember elejétől kezdve —*a*— jegyű czikk a *Pesti Hirlap*nak következő számaiban fordul elő: a 151. (szept. 3.), 157. (szept. 10.), 163. (szept. 17.), 165. (szept. 20.), 167. (szept. 22.), 185. (okt. 12.), 186. (okt. 13.), 198. (okt. 27.), 199. (okt. 28.), 200. (okt. 29.), 206. (nov. 5.), 212. (nov. 12.), 214. (nov. 15.), 216. (nov. 17.), 229. (decz. 2.) számokban.

nemzetet hatalmába ejtette, körülöleli a hírlapíró lelkét is. Az ő hangulata azonban inkább aggodalom, mint mámor, inkább a reactio bűneinek, mint a nemzeti vágyaknak visszaverődése. Az —*a*— jegy mögött a monarchikus érzelmű honfiú kesereg, ki legnagyobb bűnnek tartja, hogy a reactio a népet republikánussá tette, s hogy a dynastia önmaga ellen izgat. Megszólal a német-magyar szövetség híve is, hogy rámutasson a kis Kremzierre, a szláv remények középpontjára, s hogy a gleiche Berichtigung eszméjéből megjósolja a birodalom feloszlását.

Méltán elkeseríthette Keményt, hogy az uralkodó családnak szerencsétlen politikája teljesen igazolta a magyar forradalmi párt törekvéseit. Kifakadásai valójában a csalódott államférfiú vészkiáltásai, s hírlapi czikkeinek szelleme is inkább csak látszik forradalminak. Az izgatott magyar társadalom azonban szívesen fogadta el a látszatot valóságnak, s így történt, hogy az országgyűlés okt. 24-ikén Keményt bízta meg a nemzethez intézendő kiáltvány készítésével.[1] A nemzeti felháborodásnak férfias szava volt e proclamatio, ünnepies összefoglalása azoknak a lesujtó ítéleteknek, melyeket Kemény czikkei mondtak ki az udvar körében dúló ármányokról s a reactionak erkölcstelen eszközeiről. Az igazi forradalmi hang, mely a törvényszegésre törvényszegéssel felel, még itt is hiányzik. Kemény fogalmazása szerint az ideiglenes kormánynak s a képviselőháznak egyedüli törekvése, hogy az 1848-iki törvényekben szentesített jogok és szabadságok a nemzetnek biztosíttassanak.

[1] Pap Dénes: *Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez.* II. 1869. 193—198. l.

Kemény eszményképe a békés forradalom volt, melyet okos törvények szabályoznak, s egyaránt visszariadt mind a népszónokoknak vásári lármájától, mind a féktelen szenvedély eszközeitől: a vértől s tűztől. Politikájának alapelveivel inkább összeillett az uralkodóháznak s a magyar nemzetnek kibékítése, mint a fegyveres koczkajáték. Így távolodott napról-napra messzebb Kossuthtól, ki a nemzet számára a kétségbeesett önvédelmen kivül más útat nem látott. Keményt s Csengeryt talán idővel feszélyezte is a *Pesti Hirlap* multja; ezért határozhatták el, hogy a szerkesztésről lemondanak. Már a nov. 30-iki számban jelentette Jókai Mór, hogy a *Pesti Hirlap* vezetését a jövő év elején ő veszi át. Mint Szemerének decz. 2-iki leveléből kitűnik, Kemény és Csengery ekkor még új lapról akartak gondoskodni. Czéljuk valószínűleg a békepárti törekvések támogatása volt, mi Kossuth nagy hatásának korlátozását jelentette. Ezért szólíthatták fel munkatársul Szemere Bertalant, Kossuthnak titkos vetélytársát is. A zavaros viszonyok azonban nem kedveztek az új lap tervének. Erről leginkább meggyőzhette a szerkesztőket Szemere levele; Szemere ugyanis megígérte a közreműködést, de a respublica hívének vallotta magát, a nemzet s a fejedelmi ház között a végsőig menő harczot hirdette s minden egyezkedést gyávaságnak bélyegzett.[1]

Kemény maga vallja be csalódásait a *Pesti Hirlap*nak decz. 31-iki számában, mikor szerkesztőtársával együtt búcsúzik lapjától. Az ő gondolkodásának bélyegét viseli itt magán a *Pesti Hirlap* czéljának következő meghatározása: „Az vala hátra, hogy miután

[1] *Respublica.* 1849. 1. (jún. 17.) sz.

a változások következtében az európai nemzetcsaládba kell lépnünk, megismerkedjünk e család viszonyaival, érdekeivel és politikájával és, miután oly században, melyben Európa népei kis nemzettöredékekből nagy statustestületekké olvadtak vagy olvadni készülnek, geographiai helyzetünkben elkülönítve nem maradhatunk, természetes és való érdekek alapján épülő szövetség után lássunk: azért igyekeztünk olvasóinkat az európai statusnézet és combinatio kellő álláspontjára helyezni, hogy hazai körülményeinkben magukat tájékozhassák jelenre és jövőre". Ezt a czélt legtöbb joggal Kemény vallhatta magáénak, hisz ő törekedett feléje legkövetkezetesebben a *Pesti Hirlap* publicistái közül. Ő hivatkozhatott a legtöbb önérzettel arra is, hogy a közügyet önállással szolgálta, a mint Wesselényi báróhoz 1848 márcz. 19-ikén intézett soraiban is hírlapírói munkásságának önálló voltát hangsúlyozta.[1]

Kemény és szerkesztőtársa kiábrándulva látják lapjuknak utolsó számában, hogy a magyar közvéleményre nem gyakorolhattak állandó hatást. A hatás hiányának okát főkép a szenvedélyes korban keresik, mely szívesebben olvasta a merész frázisokat, mint a tudós megfigyeléseit. „Az általános lelkesedés napjaiban — magyarázzák a búcsúzó szerkesztők — nagy fogadásokat és ígéreteket teszen az ember; az inspirált nép inspirált férfiak szavaira hallgat, mert ezek azon pillanatok, melyekben az írás szavai szerint igékkel él az ember. A magyar politikai hírlapirodalomban, mint egy kis camera obscuraban, tűnnek fel

[1] Ferenczi Z.: *B. Kemény Zsigmond levelei b. Wesselényi Miklóshoz.* (*Irodalomt. Közl.* X. 1900. 364. l.)

ezek az inspiratiok. Mi sok gyönyörrel, de kevés haszonnal olvastuk azokat és nem lettünk visszhangjaivá, mert a kecsegtető álmoknak nem bírtunk jelenleg alakot adni". Körülbelül ilyenformán vélekedett Szemere Bertalan is 1848 decz. 2-iki levelében a *Pesti Hirlap*nak s a magyar közönségnek viszonyáról. Nézete szerint a sajtót, mint a nemzet tanácsadóját, kivált forradalmi időben, megilleti a kiáltás, azért volt kifogása Kemény és Csengery lapjának igen szerény, igen gyengéd hangja ellen. Azt tartotta, hogy a *Pesti Hirlap* czikkeinek okos tartalma hasonló az ibolyához, melyet a vigyázó felkeresett, de a könnyelmű észre sem vett.

Kemény és Csengery akkor léptek vissza a szerkesztői pályáról, mikor, saját szavaik szerint, az események vették át az uralmat. Ferencz József császárnak decz. 2-iki manifestuma széttépte a békereményeket. Az országgyűlés decz. 7-ikén Kossuthnak elragadó szónoklatára törvénytelennek jelentette ki a trónváltozást. Gr. Batthyány Lajos, ki a határozat megalkotása után érkezett Pestre, hasztalan szövetkezett a békepárttal Kossuth megbuktatására. A tanácskozásokon, melyeket Batthyány gróf a békepárt tagjaival az Ulmann-házban Kovács Lajos szállásán folytatott. Kemény Zsigmond is jelen volt, de csak a kísérlet sikertelenségét állapíthatta meg. Görgey hátrálása s a móri csatavesztés végre decz. 31-ikén arra indította az országgyűlést, hogy székhelyét a kormánynyal együtt Debreczenbe tegye át.

A fővároson kétségbeesés vett erőt az év utolsó óráiban, s menekülők rajai siettek Debreczen felé. Kemény Zsigmond is búcsút vett lapjától s borult kedélylyel készülődött debreczeni útjára. A sötét órák-

ban sok kétely gyötörhette lelkét, csak önmagába vetett hite nem ingott meg. Ez az önbizalom szólal meg a szerkesztőnek e búcsúszavaiban is: „Barátainknak szíves kézszorítással, levelezőinknek forró köszönettel, olvasóinknak azon ígérettel mondjuk a búcsúszót, hogy ezután is lapban vagy azon kívül azon ügy emberei leszünk, melyet lelkiismeretes megfontolás után jónak és életrevalónak ismerünk".[1]

III.

Csikorgó téli idővel köszöntött be Pestre az 1849-ik esztendő. A fagyos utakon kocsik, szekerek robogtak tova, s gyalog utasok törtettek egymás mellett. A legtöbb menekülő az évnek első vagy második napján hagyta el a fővárost. A Szolnokig terjedő vasút első sorban a nemzetgyűlés tagjainak állott rendelkezésére. Kemény Zsigmond is képviselőtársaival utazhatott el s valószínűleg jókor érkezett meg Debreczenbe. Ez tűnik ki a képviselőház határozatából is, mely első ülésén, jan. 9-ikén, a nemzethez intézendő felszólítás készítésére egy háromtagú bizottságot küldött ki s abba Kemény Zsigmondot is beválasztotta.[2]

Öt hónapig Debreczen volt a magyar nemzeti élet középpontja. Ide figyelt a nemzet, itt jutott a fenyegető veszedelmeknek s csábító reményeknek tudatára, innét várta a jelet, mely tetteinek irányt adjon. Az imént még oly nyugalmas alföldi város nem csak a kormánynak s az országgyűlésnek adott székhelyet, egyúttal itt talált otthont a magyar íróvilágnak színe-

[1] *Pesti Hirlap.* 1848. 253. (decz. 31.) sz.
[2] *Közlöny.* 1849. 2. sz.

java is. Vachott Sándorné emlékezése szerint különösen a Csapó-utczát szállták meg a magyar írók; ott laktak Vachotték, Vörösmartyék, Petőfiék, Jókaiék, Bulyovszkyék, b. Kemény Zsigmond, Sárosy Gyula és talán még Vas Gerebenék is.[1]

A Debreczenben összegyűlt képviselőknek több okuk volt a csüggedésre, mint a bizakodásra, hisz a magyar seregek kardcsapás nélkül adták föl a fővárost, a győztes osztrák vezér pedig gőgösen utasította vissza a magyar országgyűlés küldöttségének békeajánlatát. A hangulatot még nyomasztóbbá tették azok a hírek, melyek folytonos árulásokról, hátrálásokról s vereségekről szóltak.[2] Az általános riadalom közepette Kossuth Lajos egyénisége volt a forradalom éltető lelke. Törhetetlen hite, csodás hatású szava szétoszlatta a kétségbeesést, rendkívüli erélye pedig egymás után teremtette elő a nemzeti önvédelem eszközeit: a honvédzászlóaljakat, fegyvert, puskaport, élelmet, zsoldot.[3] Valóban Kossuthnak nagy lelki ereje nélkül porba omlott volna a forradalomnak minden dicsősége, a magyar nemzet pedig zsarnoki szeszély játékává sülyedt volna. Ezt az igazságot nem tagadhatja meg Kossuthtól az a történelem sem, mely tévedéseit gyakran annyi túlzással jegyezte fel.

Oly rendkívüli körülményeknek, minőkbe a magyar nemzet 1849-ben jutott, természetes következménye a dictatori hatalom. A debreczeni országgyűlésnek fő

[1] Vachott Sándorné: *Rajzok a multból.* II. 1889. 86. l.

[2] Klapka György: *Emlékeimből.* 1886. 71. l.
Kovács Lajos: *A békepárt a magyar forradalomban.* 1883. 42. l.

[3] Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harczának története 1848—49-ben.* 1872. II. 178. l.

feladata is a kormányzás egységének biztosítása volt. Ehhez azonban hiányzott a magyar politikai élet összhangja. Már a honvédelmi bizottmányban titkos ellentétek dúltak, s kérdés, vajjon Kossuth hatalmát inkább bénította-e Nyárynak s Szemerének ellenzékisége, mint a Kossuth rokonérzésével tüntető Madarász Lászlónak erőszakossága.

Még nagyobb bomlást idézett elő az országgyűlési pártok küzdelme. A képviselők nagy többsége vakon követte Kossuthot, de benne a leglármásabb szerepet a radikális párt ragadta magához, melynek feje a kétes jellemű Madarász László volt. A verestollas radikálisok terrorismusa s a vakmerő remények összeomlása hozta életre azt a pártot, mely még mindig lehetségesnek tartotta a nemzet és az uralkodó család kibékítését. Mintha Széchenyi szelleme tért volna vissza e törekvésben, hogy Kossuthot s vele együtt a nemzetet még egyszer megállítsa a tátongó szakadék előtt. A békepártot épen Széchenyi eszméinek legközelebbi örököse, Kovács Lajos szervezte; mellette a pártnak legkiválóbb vezére s szónoka Kazinczy Gábor volt. Együtt éreztek velük Almássy Pál, a képviselőház elnöke, Pálfy János, az egykori alelnök, Nyáry Pál s a képviselőháznak legértékesebb tagjai, főkép az erdélyiek. E párt körében hatott b. Kemény Zsigmond is a debreczeni politikai mozgalmakra.[1]

[1] A békepárt szerepének rajzához főkép a következő munkák szolgáltattak adatokat: 1. Kemény Zsigmond: *Forradalom után.* 1850. 2. Horváth Mihály: *A függetlenségi harcz története.* 1872. II., III. 3. Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés.* 1883. 4. Kovács Lajos: *A békepárt a magyar forradalomban.* 1883. 5. Hunfalvy Pál: *Rövid visszapillantás a forradalomra.* (*Budapesti Szemle.* 1883.) 6. Kazinczy Gábor: *Szerepem a forradalomban.* (*Hazánk.* 1884.)

A békepárt már Debreczenben heves támadásoknak és sötét gyanusításoknak tárgya volt, s még évtizedek mulva is szenvedélylyel ítélkezett róla a pártoskodó történetírás. Némikép megzavarta a történelmi bírálatot b. Kemény Zsigmondnak ügyvédi czélzatú emlékirata is, melyet Beksics Gusztáv 1883-ban adott ki.[1] Pedig azok a férfiak, kik a forradalmi láz idején a törvény szentségére hivatkoztak, nem csak erkölcsi bátorságuknak adták kétségtelen jelét, hanem egyúttal politikai belátásuk mélységéről is tanuságot tettek. Bennök a történelmi fejlődés bölcselete nyilatkozott, mely a hatás és ellenhatás eredőjét keresi.

Kemény Zsigmond politikai törekvéseinek czélja 1849-ben ugyanaz, mint 1848-ban, — a negyvennyolczadiki alkotmány megmentése. Ezt féltette az 1848-ik év második felében mind Bécs önzésétől, mind Kossuthnak forradalmi érzelmeitől. Ehhez ragaszkodott Debreczenben is, s általában egyetértettek vele barátai, a mérsékeltebb szellemű képviselők is, hisz Nyáry Pál a jan. 13-iki ülésen a negyvennyolczadiki törvényeket tűzte ki a jogvédelem határkövéül. Hogy a sötétebb kedélyűek az újévi menekülés zavaros jeleneteiből a forradalom kudarczát olvasták ki, azt eléggé elárulja Kovács Lajosnak a békepártról írt tanulmánya. Bizonyára akadtak riadtabb lelkek is, mint Pálfy János, ki inkább választotta volna a Windischgrätztől diktált megalázó békét, mint az elszánt küzdelmet.[2]

[1] Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés.* 1883.

[2] Beksics G.: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés.* 1883. 76. l.

A párt a januári összecsapásokban próbálta ki erejét. Növelte bizalmát Görgeynek váczi nyilatkozata, mely a forradalmi kormány mellőzésével a negyvennyolczadiki alkotmány védelmét hangoztatta. Lassankként mind több hír érkezett Bem és Klapka győzelmeiről s Görgeynek nagy hadvezéri tehetségéről. Mindez új táplálékot adott a pártszenvedélyeknek. A szélső forradalmiak türelmetlenebbek, a békepártiak fegyelmezettebbek lettek. Februárban újra megindult a radikálisok lapja, a *Márczius Tizenötödike*, ugyanekkor alapították a mérsékeltebbek az *Esti Lapok*at, melynek szerkesztését Jókai Mór vállalta el. A szabadságharcz reménységeinek emelkedésével a békepártiak is határozottabban körvonalozták terveiket. Ki gondolt volna ekkor Kossuth megbuktatására, kinek kezébe a nemzet sorsa volt letéve? Az *Esti Lapok* is hazaárulásnak tartotta a kormány hatásának megzavarását.[1] Annál inkább kihívta a mérsékelt pártiaknak ellenérzését Kossuth környezetében az a forradalmi csoport, mely Madarász László vezetése alatt a megfélemlítés eszközeivel ragadta magához az uralmat. E csoport megbuktatása vált Kemény Zsigmondnak s barátainak fő törekvésévé, s különös sikerrel kecsegtette a veszélyes vállalatot az a sötét gyanu, hogy Madarász László a rábízott Zichy-féle gyémántokat elorozta.

Kemény a békepárt vezérkarához, — saját kifejezése szerint — a főbbekhez tartozott, bár a feltűnőbb szerepeket másoknak engedte át s szinte kerülte a nyilvánosságot. A képviselőház jan. 9-iki határozatának értelmében neki is részt kellett volna vennie egy

[1] *Esti Lapok*. 1849. 8. (márcz. 2.) sz.

lelkesítő szózat szerkesztésében, a nyilatkozatot azonban Asztalos Pál egyedül készítette el.[1] Ezentúl Kemény neve csak egy-két zárt ülésen tűnik fel. Egyideig szembaja is visszatartotta az országgyűlési tárgyalásoktól, másrészt a szenvedélyes viták, melyekben egyéni érdekek forogtak koczkán, sokkal biztosabb szónoki tehetséget követeltek, mint a minővel Kemény rendelkezett. Hírlapírói munkásságot legfeljebb az *Esti Lapok*ban fejthetett volna ki, de itt is hasztalan keressük tollának nyomát. Jókai nem tesz róla említést, mikor munkatársai közül külön megnevezi Kazinczy Gábort, Farkas Lajost, Zichy Antalt, Szunyoghyt, Kovács Lajost, Pálfy Jánost s a Zeykeket.[2] Máskor még pontosabban megjelöli Kemény Zsigmond s az *Esti Lapok* viszonyát s határozottan állítja, hogy Kemény nem írt az *Esti Lapok*ba, de eszméket adott.[3] Valószínű, Kemény egyénisége idegenül érezte magát a debreczeni napi sajó légkörében, hol a *Márczius Tizenötödike* durva gúnyt s kicsinyes személyeskedést honosított meg s támadóeszközeit sokszor ellenfelére, az *Esti Lapok*ra is rákényszerítette.

Nagyobb hatást gyakorolt Kemény pártjának belső életére azokon a titkos tanácskozásokon, melyek rendesen Kovács Lajos lakásán folytak, s azokon a szélesebb körű összejöveteleken, minőkre Kazinczy Gábornak egy-egy estélye s a Farkas Károlynál fenntartott háztartás adott alkalmat. Itt nagy emberismerettel vett részt a követendő taktika megállapításában, szellemes megjegyzései s éles ítéletei pedig új meg új híveket szereztek a kiegyezés eszméjének, úgy hogy egyénisége

[1] *Közlöny.* 1849. 5. sz.

[2] Jókai Mór *Forradalom alatt írt művei.* 1875. III. l.

[3] Jókai Mór: *Az én életem regénye.* 1901. 63. l.

nyilvános szereplés nélkül is növelte pártjának hódító erejét. Jókai jegyezte fel jellemző adatként, mint ragadta el a szónokló Kemény ápr. 13-ikán az egész békepártot ismereteinek gazdagságával, eszméinek világosságával s logikájának ellenállhatatlan erejével.[1]

Márcziusban már jelentős hatalommá vált Debreczenben a Kovács-Kazinczy-klubb; azzá tették parlamenti sikerei, vezéreinek merészsége s Madarász Lászlónak kikerülhetetlen bukása. Az uralkodó családdal való kibékülés tervét azonban csakhamar szétette az osztrák politika rövidlátása, a márcz. 4-iki olmützi alkotmányirat s a magyar országgyűlésnek erre adott ápr. 14-iki felelete. Az ápr. 13-iki titkos tanácskozáson, hol Kossuth a trónvesztést s az uralkodó család száműzetését előterjesztette, a békepárt még egyszer elővette minden szellemi fegyverét a sorsdöntő indítvány elhalasztására, kijátszására vagy megakadályozására. Mészáros Lázár a javaslat ellenzői között saját magát, Nyáryt, Bezerédyt, Kazinczy Gábort, Kovács Lajost, b. Kemény Zsigmondot, Hunfalvy Pált, a Zeykek egyikét s Tóth Lőrinczet említi.[2] Jókai visszaemlékezése szerint pedig a békepárt ápr. 13-iki értekezletén egy szívvel-lélekkel azt határozta, hogy az ápr. 14-iki nyilvános ülésen Kemény Zsigmond szólaljon fel, mint a párt nézeteinek leghivatottabb előadója.[3] De hasztalan volt minden érv, a viszonyok hatalmát már semmi sem tudta feltartóztatni; ápr. 14-ikén a debreczeni nagytemplomban az

[1] Jókai Mór: *Emlékeimből.* (*Hátrahagyott művek.* IV. 1912. 138. l.)

[2] Mészáros Lázár *Emlékiratai.* 1867. III. 175. l.

[3] Jókai Mór: *Emlékeimből.* (*Hátrahagyott művek.* IV. 1912. 138., 139. l.)

országgyűlés kimondta a magyar nemzet függetlenségét s Kossuth Lajost kormányzónak választotta meg.

A függetlenségi nyilatkozat rendkívül nehéz helyzetbe hozta Keményt és barátait. A nemzeti akarattal ellenkezni czéltalannak tartották s így jelenlétükkel kellett oly határozatot támogatniok, melynek eredetét törvénytelennek, következményeit végzeteseknek tartották. Mindazáltal a változott viszonyok között sem vonultak vissza, mert hitték, hogy a kormányhatalom határainak kijelölésében még szolgálatot tehetnek. Így küzdött Kemény Szemere Bertalannal együtt az április végén tartott titkos üléseken a kormányzó mindenhatósága ellen a miniszterium hatalmának minél nagyobb kiterjesztéséért.

Különös tevékenységre ösztönözte Keményt az a hit, hogy Kossuth jogtalanul hivatkozott ápr. 14-ikén az egész nemzet együttérzésére. Minél több bizonyítékot gyűjtött e hit igazolására, annál inkább izgatta lelkét a kibontakozás reménye. Figyelmét két férfiú vonta magára: Görgey, a hadügyminiszter, az ünnepelt hadvezér, ki győzelemről-győzelemre vezette seregét, s Szemere Bertalan, a miniszterelnök.

Kemény május első napjaiban hallotta Klapkától, a hadügyminiszter helyettesétől, mennyire óhajtja a hadsereg az ápr. 14-iki határozat visszavonását. Bízott is Klapka közreműködésében, de május végéig hiába várta a merész vállalathoz szükséges tartalékcsapatokat.[1] Mire azután május végén Görgey Debreczenbe

[1] Kemény Klapkával való találkozását a Beksicstől kiadott emlékiratában írta le. Klapka *Emlékeimből* (1886.) czímű munkájában azt állítja, hogy Kemény rosszul emlékezett vissza a találkozásra. Kemény adatait Kovács Lajos is megerősítette a békepártról szóló tanulmányában a 116., 117. lapokon.

érkezett, az országgyűlés elnapolta üléseit, a kormány pedig megkezdte Pestre költözését. Görgey ekkor Kazinczy Gábor lakásán találkozott a békepárt tagjaival, s a párbeszédet, mely köztük kifejlődött, maga Kemény Zsigmond jegyezte föl emlékiratában. A Kossuth elleni kifakadásokra Kemény azt tanácsolta Görgeynek, hogy lépjen fel a parlamentben s tűzzön ki nemesebb irányt.

— Az már késő, — válaszolta Görgey.

— Űzze hát az országgyűlést szuronyokkal szét! — Mondta Kemény, saját szavai szerint „sondirozni akarván őt mind arra nézve, hogy tudja-e Klapka tervét, mind arra nézve: akarja-e a dictaturát magához ragadni a mielőbbi pacificálás végett".

— De meggondolta-e ön, — szólt Görgey — hogy a szurony soha sem áll ott meg, a hová intéztetik?

Görgey érvére Kemény hallgatása volt a felelet.

Már e párbeszéd ellene mond az összeesküvés gondolatának, melyet Irányi Dániel Kemény emlékiratából olvas ki.[1] Még inkább megczáfolja e vádat Görgeynek *Életem és működésem* czímű munkája, mely a párbeszéd folytatását is vázolja. E szerint Görgey hamarosan észrevette, hogy Kemény és barátai elkeseredésük ellenére visszariadtak a katonai államcsiny eszközeitől. Mihelyt ugyanis Görgey az elhatározó lépés következményeit fejtegetni kezdte, az egész gyülekezet azzal a felkiáltással vágott szavába: „Nem kell katonai forradalom! Nem kell karduralom!" A találkozás eredményét Görgey következőképen fogal-

[1] Irányi Dániel: *Megjegyzések b. Kemény Zsigmond emlékiratára.* 1883.

mazta meg: „Tele biztató reménynyel léptem a gyülekezetbe; csalódva távoztam".[1]

Keményt Görgeyhez az a remény vonzotta, hogy ő vezeti majd a nemzetet Kossuth hatalmának romjain a kibékülés felé. Szemere Bertalannal való szövetségének alapja is főkép a Kossuth iránt érzett határtalan bizalmatlanság volt. Kemény jól ismerte Szemere egyéniségének vonzó és taszító vonásait, nagyrabecsülte európai műveltségét, de megbízhatatlan jellemnek tartotta. Útjaik majd közeledtek, majd távolodtak. Mikor azonban a becsvágyó miniszterelnök Debreczenben a békepárt támogatását kereste, hogy Kossuthtal szemben biztosítsa merész politikai terveit, Kemény és társai elveik feladása nélkül csatlakoztak hozzá.[2] Ezt az egyességet pecsételte meg Szemere azzal, hogy a békepártnak legkiválóbb publicistáit: Kemény Zsigmondot és Csengery Antalt május 9-ikén a belügyminiszteriumban tanácsosokká nevezte ki.[3]

A szövetkezésnek nem lehetett akadálya Szemerének politikai hitvallása, hisz 1848 decz. 2-ikán a *Pesti Hirlap* szerkesztőihez intézett levelében nyíltan köztársasági érzelműnek vallotta magát. Bizonyára csak egykori benyomásait túlozta Kemény, mikor emlékiratában a miniszterelnöknek forradalmi s köztársasági szellemű programmbeszédét politikai alapelvei miatt is határtalan meglepetésnek tüntette fel. Különben a miniszterelnöki beköszöntő egy héttel

[1] Görgey Arthur: *Életem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években.* Fordította id. Görgey István. 1911. 102., 108. l.

[2] Beksics G.: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés.* 1883. 134—136. l.

[3] *Közlöny.* 1849. 111. (máj. 22.) sz.

megelőzte Kemény kinevezését; másrészt ápr. 14-ike után Kossuth ellenfelei már azért sem idegenkedtek a köztársaságtól, mert azt hitték, hogy Kossuth hatalomvágyának ez államforma vethet legerősebb gátat.[1]

Az *Ujabbkori Ismeretek Tára* szerint Kemény Szemere miniszteriumában főkép codificatioval foglalkozott.[2] Valószínű, részt vett annak a két törvényjavaslatnak megalkotásában, melyek közül az egyik a magyarországi nemzetiségek kibékítését célozta, a másik pedig a zsidóknak a keresztyénekkel egyenlő polgári s politikai jogokat biztosított. E javaslatok már Debreczenben elkészültek, de az országgyűlés elnapolása miatt csak Szegeden kerültek tárgyalásra. Tagja lehetett Kemény annak a codificáló bizottságnak is, melyet Szemere a polgári törvénykönyv kidolgozása czéljából nevezett ki.[3]

Szemere azonban júniusban még szorosabbra akarta fűzni Kemény Zsigmonddal való kapcsolatát. Nagyravágyó lelke a főhatalom után áhítozott, s úgy látszott, mintha Kossuth és Görgey versengése kedvezett volna titkos tervének. Ily gondolatok között nagy értéket jelentett szemében Kemény Zsigmond tolla, hisz 1848 decz. 2-iki levelében is azt vallotta, hogy „a napilap hatalom, mely egy táborral felér". Alig hogy a kormány Pestre költözött, Szemere gyors előkészületeket tett a *Respublica* czímű lap megindítására, mely már czímével jelezte a miniszterelnöki

[1] Kemény Zsigmond: *Forradalom után.* 1850. 172. l.

[2] *Ujabbkori Ismeretek Tára.* V. 1853. 57. l.

[3] Horváth Mihály: *A függetlenségi harcz története.* 1872. III. 122., 355—360. l. — Dr. Kiss Ernő: *Szemere Bertalan.* 1912. 161., 162. l.

programm megvalósítását. Szerkesztőnek Erdélyi Jánost szemelte ki, munkatársakul pedig két tanácsosát: Kemény Zsigmondot s Csengery Antalt nyerte meg. E szervezkedésről vonta le a leplet az *Esti Lapok* jún. 9-ik számának következő híre: „Folyó hó 16-ikán hírlapirodalmunk egy nagyszerű organummal fog szaporodni *Respublica* czím alatt. A dolgozótársak közt, kik a mult évi *Pesti Hirlap* dolgozótársai voltak, főleg Csengery és Kemény neveit említjük. A lapot czíme után, úgy hiszszük, ez legerősebben ajánlja".

Kemény Zsigmondnak s a *Respublicá*nak kapcsolatát bizonyítja az *Esti Lapok*nak jún. 15-iki száma is, mely újra jelentette, hogy a *Respublicá*ban a *Pesti Hirlap* írói szövetsége régi elvonultsága után compact erővel lép fel. E kapcsolatról tett tanuságot maga a *Respublica*, mikor első száma jún. 17-ikén mintegy programmul Szemerének Csengery Antalhoz s b. Kemény Zsigmondhoz 1848 decz. 2-ikán intézett levelét egész terjedelmében közzétette. A kivételes törvényszék sem alaptalanul kutatta 1850-ben, hogy Szemere cautioját, melyet Csengery vett vissza, miért vitte Kemény a városházára Csengeryvel. Mégis mindezen adatok ellenére Kemény egész határozottsággal nyilatkoztatta ki a törvényszék előtt, hogy nem írt a *Respublicá*ba. Ismerve Kemény jellemét, senkinek sincs joga, hogy egy perczig is kételkedjék e nyilatkozat igazságában.[1]

Szemere és Kemény viszonyában Csengery volt a közvetítő, ki mindig több bizalmat érzett Szemere

[1] Beksics G.: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés.* 1883. 153. l.

iránt s még 1851-ben is rokonérzéssel rajzolta meg a titkolózó államférfiúnak jellemrajzát.[1] Ha azonban Kemény meg is ígérte a lap támogatását, mire a *Respublica* június második felében megindult, teljesen kedvét szeghette a nemzet vezéreinek viszálya s az orosz betörésnek bomlasztó hatása. Mindebből előre következtethette a forradalom katastropháját. Különben június végével Szemere is megszakított lapjával minden összeköttetést.[2] Kemény visszavonulásának fő oka mégis az a napról-napra erősödő gyanuja volt, hogy Szemere önző érdekeket rejteget kétszínű politikai magaviselete mögött. Júl. 4-ikét jelöli meg Kemény, mint azt a napot, melyen teljesen keresztüllátott a rejtelmes egyéniségen. Ekkor Kemény és barátai határozottan észrevették Szemere szavaiból, hogy Kossuth és Görgey megbuktatásával maga akar dictator lenni. Ettől fogva útjaik teljesen elváltak. Ezt a szakítást érinti Kemény emlékiratában ez a megjegyzés: „Azóta ő minket veszélyes embereknek, mi pedig őt kisszerű intrigansnak tartottuk".[3]

Mikor július első napjaiban az országgyűlés rövid tanácskozás után Pestről tovább vándorolt, Kemény azzal a leverő gondolattal hagyhatta el a fővárost, hogy minden törekvése kárbaveszett. A sors azonban még gyötrőbb feladatot tartogatott számára: át kellett élnie a forradalom összeomlását. Mint Kovács Lajos említi, Kemény vele együtt utazott Szegedre.[4] Itt már

[1] Csengery Antal: *Magyar szónokok és statusférfiak.* 1851. 59—85. l.

[2] *Respublica.* 1849. 16. sz.

[3] Beksics G.: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés.* 1883. 136. l.

[4] Kovács L.: *A békepárt a magyar forradalomban.* 1883. 95. lap.

mutatkoztak a nemzeti bukás előjelei: a féltékenykedések s vádaskodások. A szenvedélyes vitákból Görgey s Kossuth neve hangzott ki, s a kérdés a körül forgott, vajjon ki legyen a nemzet vezére. Az izgatott hangulatban a békepárt Görgey mellett foglalt állást, Kemény Zsigmond azonban — Mészáros Lázár emlékirata szerint — a középpártnak volt egyik főnöke s rendesen meghajolt az események hatalma vagy a kormány intézkedése előtt.[1]

Július végén követte Kemény a kormányt Aradra is, s az ő lelkén is átvonultak azok az izgalmak, melyeket augusztus első napjaiban a lesujtó harcztéri hírek a kormányzó körében idéztek elő. Keményt ekkor már pusztán a kötelességérzet kötötte a forradalmi kormányhoz. Mikor végre a folytonos hátrálások következtében a helyzet tarthatatlanná vált Aradon, Kemény is távozott s Kovács Lajossal együtt Szatmár megye felé vette útját.[2]

Ez augusztusi bujdosás és az újévi debreczeni út között az emlékeknek hosszú sora feküdt, melyben fenség és aljasság, dicsőség és gyász, remény és kétségbeesés vegyült össze. Ha Kemény képzelete végigfutott a nagyszerű képsoron, bizonyára szigorú ítéletet mondott mind magáról és pártjáról, mind a forradalom vezéreiről, főkép Kossuthról. Pedig a forradalom férfiai és a béke hívei valójában egymás munkáját egészítették ki. A forradalom szükségszerű következménye volt a százados elnyomásnak, s a királyi családot és Ausztriát csak a honvédseregek diadalai tudták meggyőzni a magyar nemzetnek rend-

[1] Mészáros Lázár *Emlékiratai*. 1867. II. 324. l.

[2] Kovács Lajos: *A békepárt a magyar forradalomban*. 1883. 95. lap.

kívüli hadi erejéről s kiirthatatlan szabadságvágyáról. Ez volt a szabadságharcznak egyik legmesszebbre kiható eredménye. Keménynek és társainak érdeme, hogy a forradalmat, bár fékezték, nem zavarták meg. De nagy érdemük az is, hogy a béke gondolatát következetesen hirdették s az elnyomatás korában a kiegyezés apostolaivá lehettek.

Bármily szigorúan ítélte meg Kemény Zsigmond a nagy év eseményeit, a forradalomnak legkiválóbb tényezőjétől, a magyar nemzettől, nem tagadhatta meg rokonérzését. Hónapokon át figyelte meg az alföldi magyar népet a legkülönbözőbb viszonyok között: Debreczenben a diadalmámor heteiben s Szegeden a fenyegető veszély napjaiban. Leplezetlenül állott előtte e keleti fajnak egész lelki világa: merészsége mellett józansága, lobbanékonysága mellett szívóssága. Ezért tudta egy év mulva a magyar nép lelkének oly művészi rajzát adni *Forradalom után* című röpiratában, figyelmeztetésül a zsarnoki hatalomnak, biztatásul az elnyomottaknak. A nemzeti bukás napjaiban is az a gondolat vígasztalhatta Keményt, hogy a magyar nemzet, mely annyi nemes érczet rejt szívében, Világosnál még nem töltötte be világtörténeneti hivatását.

TARTALOM.

		Lap
1.	A szülei ház és a gyermekévek	1
2.	Nagyenyeden	38
3.	Az 1834/5-ik évi kolozsvári országgyűlés idején	88
4.	A kapudi magány	102
5.	A cancellista	117
6.	Bécs	137
7.	Izabella királyné és a remete	157
8.	A hírlapszerkesztő	181
9.	Korteskedés és ellenszerei	206
10.	Wass Ottilia grófnő	222
11.	Élet és ábránd	241
12.	Új kapcsolatok, új irányok	267
13.	Utolsó kísérletek az Erdélyi Hiradóval	295
14.	B. Wesselényi Miklós körében	319
15.	Gyulai Pál	343
16.	A centralisták között	374
17.	A szabadságharcz idején	414

HORNYÁNSZKY VIKTOR M. KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA